

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
რუსთაუელის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტი

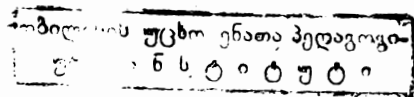
ილია ჭავჭავაძე

თხზულებათა სრული
პრეზუმი

ათ ტომად

მ. ინგოროყვას
რედაქტორობით

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ჩეხოველძის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტი

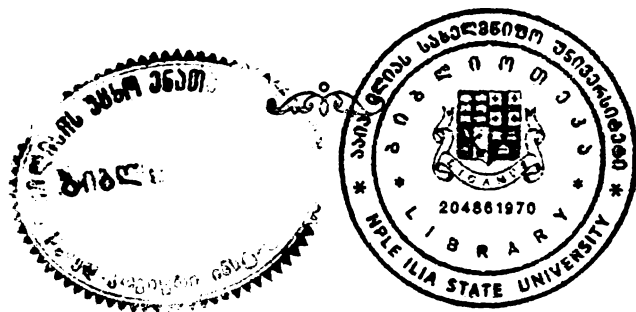

ილია ჭავჭავაძე

ტომი

VIII

საზოგადოებრივი ცხოვრების
დღიური

კატეგორიის პასუხად
(1882)

კატაკომის პასუხად

„მოყვარე მტერი ყოვლისა მტრისაგან უფრო მტერია“.
რუსთაველი.

უბედურობა რომელიმე ერისა, დიდი ერია თუ პატარა, სხვათა შორის — ისიც არის, როცა ერთგვარს ბეზღობას, რომელსაც პოლიტიკურ ბეზღობას ეძახიან, დიდი ავალა მიეცემა, ფართო გზა გაეხსნება და ალებ-მიცემობის საგნად გახდება. როცა ბეზღობა, — ეგ უწმინდური ძალ-ღონე გაცვეთილის კაცისა, პირახდილი დაიარება, არამცთუ უსირცხვილოდ, თავმოწონებითაც ფარფაშობს და ლუქმაპურს აწედის მახეზღარს, — მაშინ პირდაპირ შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ საზოგადოების წყობას საძირკველი შერყევიაო და აღსასრული მოახლოებულიაო.

ბეზღობის ასეთის პატივით ყოფნა საზოგადოებაში უტყუარი ნიშანია თვით საზოგადოების სისუსტისა, დაუძღურებისა და დარღვევისა. მაგ საძაგელს ფარ-ხმალს სულმოკლეობისა და ჯაბნობისას სამკედლურად აქვს ხოლმე ყოვლად გახრწნილი და ამყაყებული გული ჩირქიანის კაცისა, და საბერველად კიდევ „შაბაში“ და „ბარაქალა“ იმისთანა კაცებისა, ვისაც ბეზღობა და ერთგულება ერთს ფარდში მოუქცევია და ერთმანეთში განგებ ვერ გაურჩევია.

თითონ მაგ სამარცხვინო ფარ-ხმალის მკედელს, ბეზღის მთქმელს, როგორც იქნება, აღამიანი გაუძლებდა, მოიგერებდა, რომ გამგონი და დამჯერი არა ჰყვანდეს, რომ მაგ საზიზ-

ღარის ფარ-ხმალით მორთულს შაბაშის და ბარაქალის ძახილით არ აქეზებდეს იმისთანა წმინდა რამ, როგორც ლიტერატურაა. როცა ლიტერატურა, — ეგ ადამიანის ჭკუისა და ზნეობის საგანძვე, — შეიკედლებს მაგ საძაგლობას, როცა მბეზღარს თავის კარს გაუღებს ხოლმე, მაშინ თვით საზოგადოების გახრწნილება ცხადია და სულთ-მოზრძაობა მისის წყობისა უეჭველია.

ყველაზედ საშიშარი და საზიზღარი ბეზღობა ის ბეზღობაა, რომელსაც საგნად მთელი ერი ჰყავს, ნამეტნავად იმისთანა ერი, რომელიც „შემთხვევისა გამო სხვისა და სხვისა“ ყოველ ღონეს მოკლებულია, რომ თავი იმართლოს, თავის გულისნადები, სულისწყურვილი საქვეყნოდ გამოჰფინოს. ამისთანა ერის წინაშე ერთი გაცვეთილი მბეზღარი უფრო შემძლებელია და ღონიერი, ვიდრე მთელი ერი. იმიტომ რომ მბეზღარს ყოველივე იარაღი ხელში აქვს და დაბეზღებული-კი იარაღი აყრილია. დაბეზღებულს აღარა დარჩება-რა ხოლმე იმის მეტი, რომ გულში უნდა ჩაიხვიოს უსამართლოდ გაუპატიურებული, მაგრამ სამართლიანად გაბოროტებული გრძნობა. ეგრეთ ჩახვეული გრძნობა სალესავია იმისი, რის დაჩლუნგებაც სასურველია ხოლმე.

ეს ოციოდ წელიწადია, რაც ბეზღობამ ენა ამოიდგა რუსეთში ბ-ნის კატკოვის და მის კამპანიის წყალობითა და მხნეობითა. შიდა-რუსეთში მაგ ბეზღობას იმოდენა სარბიელი არა აქვს, როგორც რუსეთის სანაპირო ქვეყნებში. ჯერ იმიტომ, რომ ეს უკანასკნელნი უმაღლეს მთავრობისაგან შორს არიან, მაშასადამე ტყუილი უფრო ადვილად გასაღდება, რადგანაც შორიდან ტყუილი და მართალი კარგად ვერ გაირჩევა და თვალი ადვილად მოტყუვდება თვალთმაქცის მბეზღარისაგან. მერმე იმიტომ, რომ სანაპირო ქვეყნების მცხოვრებნი უცხო ტომის ერნი არიან და, მაშასადამე, ყოველს ცილისწამებას იმისთანა სარჩული უდევს, იმისთანა სათავე აქვს, რომ ყველაფერი ადვილად დასაჯერია და ფიქრად მოსასვლელი.

ეს კარგად იციან ბ-ნ კატკოვის დამქაშებმა და სწორედ ამითაც სარგებლობენ.

მერე ვისგან არის შემდგარი ეს მამბზლართა რაზმი? რა ჯურის კაცნი არიან? ეგენი არიან მოხელენი, რომელთაც რუსეთის სიყვარული კი არ ამოქმედებს, არამედ მათი საკუთარი დამშეული კუჭი. ეგ იმისთანა მოხელენი არიან, რომელთაც თავისის ბოროტმოქმედებით იმოღეწად შეუტრცხენიათ თავიანთი თავი, რომ თვით ყოვლადშემწყნარებელს ამგვარებში მთავრობას ვეღარ შეუწყნარებია იმათი სამსახურში ყოფნა და გამოუყრია. ან კიდევ იმისთანანი, რომელნიც ჯერ კიდევ თავის ადგილას სხედან და საღერღელი-კი აშლიათ მადლა აცოცვისათვის, ვერასგზით-კი ვერ აცოცვილან. ან კიდევ იმისთანანი, რომელნიც თავისის უხეირობით და უნიჭობით ვერას გამხდარან და უნდათ თავი როგორმე გამოიჩინონ, თვალი ჩვენ უფრო გვიჭრისო და შორს ჩვენ უფრო ვხედავთო.

ეს სამივე წყობა მამბზლართა რაზმისა ერთსა და იმავე კურდღელს სდევნიან დასაჭერად. „აი, ქვეყნის ერთგულნი ჩვენა ვართო, ძალუურის ალღოს ალება ჩვენთვის მოუნიჭებია ღმერთსაო, ჩვენ ყველაფერს ვამხელთ, რასაც სხვანი ხელს აფარებენო და, ჯილდოს მაგიერ, ჩვენვე გვდევნიან, სამსახურიდამ გვეყრიანო, სამსახურში წინ არ მივყევართო. აბა, ერთი ხელში ჩაგვიგდონ რაიმე მოხელეობა და მაშინ ჩვენ ვიციტო, რას აღმოვაჩენთო და რამდენს დათვარულს გამოვაქვეყნებთო“, და სხვანი და სხვანი.

ამგვარის დამქაშების შემწეობით ბ-ნს კატკოვს დიდი ბადე აქვს გაბმული რუსეთის სანაპირო ქვეყნებში. ამიტომაც არ დარჩენია არც ერთი რუსეთის ქვეშევრდომი ერი, რომ ორგულობა და გადადგომის სურვილი არ შეეწამებინოს. ამით თითონაც იკვებება და თავის დამქაშებსაც, ცოტად თუ ბევრად, საკვებავ გზას უხსნის.

რაც-კი უწმინდურება მოგუბდება ხოლმე მის დამქაშების უწმინდურს გულში, სულ ერთიანად სანაპირო ქვეყნებიდამ მიედინება ბ-ნ კატკოვისაკენ და შესაფერის სურნელებით გროვდება იმ თავახდილ და პირმოხეულ აუზში, რომელსაც „Московские Ведомости“ ჰქვია. ოღონდ-კი ორგულობა

შესწამეთ რომელსამე ერს რუსეთისას და ბ-ნი კატკოვი ხელაპყრობით მოგეგებებათ.

ჩვენს საქართველოზედაც არა-ერთხელ გამოულაშქრია ბ-ნს კატკოვს, ორგულობა შეუწამებია და გადადგომის სურვილი დაუბრალებია.

ამ უკანასკნელს დროსაც (იხილეთ № 44 „Московские Ведомости“-სა) ერთს ბ-ნ კატკოვის შესაფერ დამქაშს დაუბეჭდია ბ-ნ კატკოვის გაზეთში კორესპონდენცია ტფილისიდან. დამქაში პირდაპირ ამბობს, რომ ქართველებსა და სომხებში სეპარატისტობა, გადადგომის სურვილი მოქმედებსო.

კარგი დროც შეურჩევია. საქართველოში ეხლა ახალი უფროსი მმართველი მოდის. მამუზდარს უსათუოდ უფიქრნია: — „იქნება ღმერთმა მიპრიანოს და ახალმა მმართველმა მომიკითხოსო, ვინ არის ასეთი ერთგული რუსეთისაო, და კუჭის გასაძღომი ადგილი მომცეს რამეო“.

ყველაფერი შესაძლებელია იქ, საცა დავთრები დაკარგულია, საცა თავი და ბოლო ველარავის მიუგნია.

კორესპონდენტს ჩვენის სეპარატისტობის და გადადგომის სურვილის დასამტკიცებლად საბუთებიც მოჰყავს. მაგალითებრ: ქართველებსა და სომხებს როცა წარმოდგენები აქვთო, თეატრი კარგად განათებული და გამთბარიო, და როცა რუსები არდგენენ, მაშინ-კი არაო. ქართულ და ნამეტნავად სომხურ თეატრში ხალხი ბევრი დაიარებაო და რუსულში-კი არაო. ქართველებმა „ს ა მ შ ო ბ ლ ო ს“ გადმოქცეული ავტორი დიდის ყოფით მიაცილეს შინამდინაო და სომხებმა კიდეც ბევრი საჩუქარი მიართვეს სომხურს აქტრისას გრაჩიასო.

სასაცილოა, რომ საზიზღარი არ იყოს, ამისთანა ბეზლი, ამისთანა საბუთებზედ აშენებული! ქართველებს თუ სომხებს რომ სციოდეთ და თეატრი გაათბონ, აქ გადადგომა და ორგულობა რა შუაშია? ქართველებმა რომ მოწონებულის თხზულების ავტორს პატივი სცენ და სომხებმა კიდეც თავის აქტრისას საჩუქარი მიართვეან, — აქ სეპარატისტობა რა მოსაყვანია?

რათა ჰშუერს ბ-ნს კორესპონდენტს, რომ ქართველები თუ სომხები თავიანთ თეატრში დაიარებიან? რა საკვირველია, რომ

მე ჩემი უფრო მიყვარდეს, ჩემსას უფრო შევხაროდე, ჩემი უფრო მიამებოდეს და ჩემსას უფრო ხელს ვუწყობდე. გული აღამიანისა ფიცარი ხომ არ არის, რომ ერთი წაშალო და მის მაგიერ სხვა რამ დასწერო. გრძნობა თავისიანის სიყვარულისა ისეთივე ძლიერია, ისეთივე მკვიდრია, ისეთივე ბუნებრივია, მაშასადამე ისეთივე სამართლიანი და პატივსაცემი, როგორც სიყვარული მამა-შვილური, დედა-შვილური. ვერა ძალი მაგ სიყვარულს ვერ ამოჰკვეთს აღამიანის გულიდამ! ყოველივე იარაღი მის წინაშე უქმია!

მინამ დიდი მთავარი აქ ბრძანდებოდაო, ამბობს იგი კორესპონდენტი, ქართული და სომხური თეატრი არ იყოო და, როცა წაბრძანდა, მაშინ ხელი შეუწყვესო. ვიცით, ნიშანში ვინც ამოულია ბ-ნს კორესპონდენტს. ახია, რატომ სამსახურში არ მიიღო ბ-ნი კორესპონდენტი! ხომ ქებას დაუწერდა!..

ვინ არ იცის, რომ ჩვენმა თეატრმა ფეხი აიღდა ჩვენში დიდის მთავრის აქ ბრძანების დროს და მისვე დროს მკვიდრად გაიმართა წელში. რასაკვირველია, თვით. ქართველების მეცადინეობით მოხდა ეს სასიამოვნო ამბავი და არა გარეშე შემწეობითა: ჩვენმა თეატრმა თავისით ჩაიღდა სული, გარედამ შემწეობა არავისგან ჰქონია. ჩვენ მარტო იმისი მადლობელნი ვიყავით და ვართ, რომ დამშლელი არ გამოგვიჩნდა. სხვას ვერავინ ვერას დაგვაყვედრებს.

რუსულს თეატრს-კი ამავე ხანებში ზუთი ათას თუმნამდე ფული მიაშველა მთავრობამ, მაგრამ მაინც-კი თავი ვერ დაიჭირა. რატომ? იმიტომ, რომ შემოსავალი არა ჰქონდა, და შემოსავალი არა ჰქონდა იმიტომ, რომ აქაური რუსები რუსულს თეატრში არ დაიარებოდნენ.

მე რომ კორესპონდენტის ადგილას ეყოფილიყავ, აქაურს რუსებს ორგულობას შევწამებდი.

ესეთი გულგრილობა აქაურის რუსებისა რუსულის თეატრის მიმართ უფრო ძლიერი საბუთი იქნებოდა, რომ აქაურ რუსებისათვის სეპარატისობა შეეწამებინა ბ-ნს კორესპონდენტს, ვიდრე ის უმანკო გულმხურვალება, რომელიც ქართველებმა გამოიჩინეს „სამშობლოს“ ავტორის გაცილებებაში და

რომელიც ბ-ნს კორესპონდენტს თავის ბეზლის სარჩულად და საბუთად დაუდვია.

ამისთანა საბუთებით აღჭურვილი მამეზლარი ისე შესაბრა-ლისი არ არის, როგორც მისი გამგონი და წამქეზებელი ბ-ნი კატკოვი.

ჩვენ ამ მასხარაობას მასხარა კაცისას ყურსაც არ ვათხოვებდით, რომ ბეზლობა მარტო ამაზედ შემდგარიყო და მამეზლარს არ შეეგინებინოს, უპატიურება არ მიეყენებინოს მთელ ქართველობისათვის და მის ეროვნობის ღირსებისათვის. იგი ამბობს, რომ „სამშობლოს“ წარმოდგენაზედ დიდი ხარჯი მოუვიდათ ქართველებსაო, და ქართული დროები რომ გოდფრუას ცირკს მიჰყიდონ, კარგს იზმენო.

გაცვეთილის კაცისაგან ყველაფერი მოსალოდნელია, მაგრამ ეგრე უკადრისად ხსენება მისი, რასაც ყოველი პატიოსანი კაცი, ყოველი ერი თაყვანსა სცემს, როგორც ემზღებას ერის პატიოსნებისას, ერის ღირსებისას, რომლის შეუმწიკვლელად დაცვისათვის — არამცთუ ცალკე კაცი, არამედ მთელი ერი ყველგან დედამიწის ზურგზედ სიცოცხლეს არა ზოგავს და მისთვის სიკვდილი სახელად და დიდებად მიაჩნია, — იმის ეგრეთ უკადრისად ხსენებას, არ ვიცით, რა სახელი დავარქვათ და მისი ეგრეთ მომხსენებელი რა სულიერებში შევრიცხოთ.

ქართული დროშა ორი ათასის წლის განმავლობაში ქართველობას სახელით და დიდებით ხელში სჭერია, თავის სისხლში ამოუვლია და რუსეთისათვის შეუმწიკვლელად და უჩირქოდ გარდაუცია; გაჭირების დროს ქართული დროშა რუსეთის დროშასთან ერთად არა-ერთხელ გამოსულა საომარს ველზედ და მის წინამძღვარობით და სახელით ქართველობას არა-ერთხელ დაუდვია თავისი სისხლი რუსებთან ერთად.

ეგ დროშა, რომელიც ეგეთის სასოებით და პატივით უტარებია იმოდენა ხანს უწინდელს ქართველს, ეგ დროშა, რომელიც წინ დახვედრია მოზღვავებულს თათრობას და მუსულმანობას და ქრისტეს ჯვარი თამამად წინ წაუძღვარებია, ძლევამოსილობით ომიდამ გამოუტანია და დაუმკვიდრებია კავკასიაში, ეგ დროშა, რომელსაც აწინდელი ქართველი იმავე

ვაუკაცობით და თავგამომეტებით თან გაჰყოლია და რუსებთან ერთად სისხლი უთხევია მამულისათვის, — დღეს ეგ დროშა საცირკოდ გაგვიხადა ერთმა ვილაცა კორესპონდენტმა და ბ-ნმა კატკოვმა ბანი მისცა.

თუ ჩვეულებრივმა გრძნობამ მართებულობისამ არ შეაყენა ბ-ნი კატკოვი, იმას მაინც უნდა მოჰრიდებოდა, რომ უპატიურად ხდის მთელს ერს, რომელიც შეჰფარებია რუსეთს მართო თავის პატიოსნების და ღირსების დასაცველად. თვით ბარბაროსიც-კი არ იკადრებდა ეგრეთ გაუპატიურებას მთელის ერისას! მაშ, ბარაქალა კატკოვს და მის მომხრეებსა, რომ იკადრეს ის, რასაც თვით ბარბაროსიც-კი ითაკილებდა.

„ესელა დაგვრჩა ნუგეშად მის იმედისა დიდისა?!“

1880 წ. 23 თებერვალი.

პოლემიკა გეგმით „პაპაშთა“
(1887—1888)

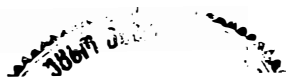
გაზეთი „კავკაზი“ და პართველი ხალხი

ტფილისი, 19 დეკემბერი, 1887 წ.

ვის არ წაგიკითხავთ ჩვენი აქაური რუსული გაზეთი „Кавказ“-ი, გირჩევთ წაიკითხოთ. სულ-კი არა, — ღმერთმა დაგითაროთ ამისთანა სატანჯავისაგან. ჩვენ გირჩევთ წაიკითხოთ მარტო № 332, ისიც მთელი ნომერი არა, — ესეც საკმაო სატანჯავია — მარტო მეორე გვერდის მეექვსედის ნახევარი. ეს-კი სწორედ სასაცილოა. ჰკვადამჯდარი, დარბაისელი „Кавказ“-ი, თუმცა ყოველთვის სასაცილოა, მაგრამ ძნელად გაიცინებს ხოლმე, და თუ გაიცინა, ისე გაიცინებს, რომ მართლა სიცილია.

მას აქეთ, რაც ამ ბებერს გაზეთში ერთის ჯურის პუბლიცისტმა დაიბუღა და ბინა გაცივდა, ახირებული მასხარაობა დაიწყო გაზეთმა. ეს მასხარაობა მთელმა რუსეთმა შეჰყინა და მარტო ამას ჰკვირობდა, რომ თითონ „Кавказ“-ი თავის მასხარაობას წარბშეკრულს ჰკვიანობას ეძახდა. თქვენ რა იცითო, — შეუთვალა „Кавказ“-მა იმის მიერ გაოცებულს მწერლობასა: — თქვენ რა იცით, ხურმა რა ხილიაო. აიგდეს სასაცილოდ „Кавказ“-ი, მაგრამ „Кавказ“-მა ყურიც არ შეიბერტყა: გენიოსებს სიკვდილის შემდეგ იცნობენ ხოლმეო, — მოიცადეთ, ჯერ დავიხოცნეთო!

ღმერთმა ნუ ჰქმნას. შორს თქვენგან ავი თვალი, იცოც-

ხლეთ მრავალყამიერ სადიდებლად... ნეტა ვის სადიდებლად? ჩვენ არ ვიცით, და მაინც ღმერთსა ვთხოვთ, იცოცხლონ მრავალყამიერ. რას ბრძანებთ? რომ ესენი აღარ იყვნენ, ვილა გვეტყოდა იმას, რაც „Кавказ“-მა 332 ნომერში სთქვა!

აი საქმე რაშია: ბ-ნმა ზელინსკიმ თურმე ერთი საშინელი კორი მოაპორა: ვითომც ქართველი ქართველი არისო. აბა „Кавказ“-ის მეცნიერი პუბლიცისტი რას დანებებდა თავს ამისთანა კორსა... ამან არც აცივა, არც აცხელა და ასე უკიჟინა წყევა-კრულვით მეჭორესა:

Автор... делает, как мы сказали выше, обобщения преждевременные и неимеющие достаточных оснований. Так, например, он устанавливает рубрику Картвельский или Иверский народ, который отождествляется им с грузинами (დახე, რა კორი მოუგონია ბ-ნს ზელინსკის!) и далее причисляет к последним имеретин (ეს რა მოსვლია ზელინსკის, — განა, Кавказ-ო!), мингрельцев, хевсур, сванет და სხვანი და სხვანი.

რას იტყვიტ ამაზედ? მართლა-და ბ-ნს ზელინსკის ეს რა კორი მოუგონია, რომ ქართველი ქართველიაო. მერე როგორ? ეს წიგნშიაც დაუბეჭდია, წიგნში! კორი ხომ კორია, მაგრამ ეს-ლა დააკვირდით, რა სიბრძნეა, რა ლოლიკაა, რა ჭკუადაშვდარი მეცნიერებაა „Кавказ“-ის პუბლიცისტისაგან...

„Совершенно так же преждевременно причислить, напр. сванет и мингрельцев, равно и многие другие племена (მაგალითებრ: კახელი, ქართლელი, ქიზიყელი, ხევსური, ფშაველი, გურული, იმერელი განა?) к грузинам. Если между ними и последними и являются может быть некоторые сходные обычаи, слова, то этого недостаточно еще для такого заключения. Напротив, эти племена, равно и многие другие (კიდევ კახელი, ხევსური, ქართლელი, იმერელი, გურული, ქიზიყელი და სხვანი განა? ბაშუსტა!) представляют такие резкие отличия типа и языка и даже быта и национального костюма, что их никоим образом нельзя причислить к грузинам“.

როგორ მოგწონთ ეს „კოსტიუმების“ თეორია? თუ „კოსტიუმების“ თეორიას გავყვებით, არა გვგონია თითონ „Кавказ“-ის ბედნიერი პუბლიცისტი გამოდგეს იმ თესლისა, რა თესლსაც თითონ ეკუთვნის.

არა, ბ-ნო პუბლიცისტო! ამ ჯაგლაგ თეორიით შორს ვერ წახვალთ და თუ მაინცდამაინც დაიყინებთ, იქამდე მიხვალთ, რომ ტულის გუბერნიის გლეხკაცსაც ჩამოართმევთ რუსობას, იმიტომ რომ ტულის გუბერნიაში სხვანაირ ქუდეებს ატარებენ და მოსკოვისაში სხვანაირს. ეგ ახალი გაზანდრის ადლი აგილიათ ხელში და ღმერთმა მშვიდობაში მოგახმაროთ; ჩვენ-კი მავით ვერას გაგაზომინებთ.

„Кавказ“-ი ჰკილავს ბ-ნს ზელინსკის, რომ ჯერ ადრეა იმისი თქმა, ვითომც ქართველი ქართველი იყოსო, და ჩვენ-კი „Кавказ“-ის მეცნიერს პუბლიცისტს ვეტყვი: ბ-ნო, გვიანდაა იმისი თქმა, რომ ქართველი ქართველი არ არისო.

დავანებოთ თავი ამ სასაცილო ამბავს. განა ამისთანებს განმარტება-ლა უნდა და ამაზედ მეტად კვალში ჩადგომა! რაც უნდა ზიზილ-პიპილებით მოირთოს, რომეა მაინც რომეაა.

ისა სჯობია, ზურგი შევაქციოთ ამ განკერძოებულ ამბავსა და საზოგადო კირი ეხლანდელის დროებისა აღვნიშნოთ.

ვის არ გაუგია ერთი სასაცილო ზღაპარი ჭალაში მომკვდარის ჩიტისა, რომელიც არც დიდს ქვაბში ეტეოდა და პატარაშიაც ლაღე იყო. სწორედ ამ ჩიტის ამბავი დაემართა ადამიანის ჭკუასა და ლოდიკასა ჩვენს დროში: აღარც დიდ თავში ეტევა და პატარაშიაც ლაყეა თუ ლაღეა. რაებს არა ჰბოდვენ? რაებს არა ლაყბობენ?

რა დაემართა ადამიანს? არ ვიცით. უჭკვონი, ულოდიკონი, სულელნი განა წინათ-კი არა ყოფილან, მაგრამ სულელს თავის-დღეში სულელი ჰრქმევია და ყური არავის უთხოვია. ეხლა-კი სულელობას თითქო კაი ბაზარი აქვს, თითქო კაი ფასად გადის და ვისაც ეს განძი ბლომად ჰქონია, საპალნეებით ზედიზედ ეზიდება გასასაღებლად, თითქო დროს ეხარბება, მაზანდა არ წაჰხდეს, ფასი არ დაჰყარდეს და არ დავიღუპოვო.

სულელობა ხომ სულელს ექნება და საკვირველი ეს

არის, — სულელს იმოდენა გონიერება ვინ მისცა, რომ ასე ეშურება თავისის განძის გასაღებას. რაკი ეშურება, სჩანს იცის, რომ სულელობის ბაზარს დიდი ხანი არა აქვს და რაკი ეს იცის, სჩანს სულელი მთლად სულელი არა ყოფილა. მაშ რა ხათაბალა ამოქმედებს ამისთანა კაცს? თუ მთლად სულელი არ არის, მთლად რათა ჰსულელობს? აქ მარტო ერთი პასუხია: ან სხვისი სულელობა აქეზებს, ან სხვის გასულელებასა ჰლამის და ამით მუშტრის შოვნასა. რაც გინდა სთქვით და არც ეს არის მთლიანი სულელობა. აქაც ანგარიშია და ანგარიში შეუცდომელი, ამისთანა გამბედაობა დღეს თანხაა და თანხას ტრიალი უნდა, რომ სარგებელი აიღოს, იბღარტოს, იმატოს. კაი ხელობაა და ნუ გგონიათ-კი, რომ სუბუქი ხელობა იყოს.

აქ კაცმა სინიდისიც უნდა დაივიწყოს, ნამუსიც უნდა მჩვარში გამოჰკრას, პატიოსნებაცა ჰგმოს, ერთის სიტყვით, ყოველს ღვთაებურს ნიჭს ადამიანისას უნდა გადუღდგეს და ამ ხელობას ისე მოჰკიდოს ხელი. ხუმრობა ნუ გგონიათ ასე სამარცხვინოდ თავის გაწირვა, ასე გაბიაბრუება, გაუპატიურება საკუთარის თავისა, საკუთარის კაცობისა. ამასაც ღონე უნდა, მართალია ღონე საზიზღარი, თავლაფდასხმული, შემაძრწუნებელი, მაგრამ მაინც ღონე. ვაი რომ ამისთანა ღონესაც ფასი აქვს და მუშტარი ჰყავს!

ტფილისი, 22 იანვარი, 1888 წ.

ქვეყანაზედ მრავალგვარი ავკაცობაა, მრავალგვარი სულ-მდაბლობა და სალახანობა. ხოლო ყველაზედ უარესი, ყველაზედ საზიზღარი, ყველაზედ ჩირქიანი, — ურცხვობაა. ქურდს, მაგალითებრ, ზოგჯერ ქურდობა ეპატივება, ავაზაკს ავაზაკობა, ზოგჯერ მკვლელს კაცისკვლასაც-კი შეუწოდებენ ხოლმე. ამისი არა ერთი და ორი მაგალითია. ამ შემთხვევაში ქურდსა თუ ავაზაკს ზოგჯერ იმისთანა მიზეზები მოეპოვება, რომ ადამიანის გულშემატკივარობას გამოიწვევს ხოლმე და ავკაცობას დამნაშავეისა ცოტად თუ ბევრად შესაწყნარებლად აჰდის და ზოგჯერ სრულად მისატყეებლადაც.

ურცხვობა-კი იმისთანა რამ არის, რომ არასოდეს ადამიანის გულს თავისაკენ სიბრალულთ ვერ მოახედებს. იგი იმოდენად მყარია, იმოდენად ბიწიერია, იმოდენად საზიზღარი, რომ კაცს, ურცხვობის მნახავს, ვერასგზით ვერ მოინადირებს და ვერ შეირიგებს. იგი მძოვრსა ჰგავს და რამოდენადაც ახლო მიუხვალ, უფრო ჰყარს, და თუ ხელიც ახელი, უფრო ასეთს სუნს ამოუშვებს, რომ ცხვირის დაცობა თუ უშველის ადამიანს, თორემ სხვა ვერაფერი.

ბიწს ურცხვობისას საზღვარი არა აქვს. რაკი ერთხელ კაცმა ურცხვობისათვის პირი გაიხია, იმას აღარა დააყენებს-რა, თუნდა ათასი ალაყი გაუკეთო და ათასი ნალო გამოაბა. ნუ გგონიათ-კი, რომ ურცხვობა უღონო რამ იყოს. არა, იგი ძლიერია მარტო მით, რომ ურცხვობაა, და რაკი ურცხვობაა, იმის ხელთ ბარაქიანი ტყუილიც არის, ზორბა უნამუსობაც, სამარ-

ცხენო სულელობაც, საზიზღარი ცილისწამებაც, ერთის სიტყვით — ყოველივე თავს-ლაფგადასასხმელი უწმინდურობა აღაშინებს.

პატიოსანს, ნამუსიანს კაცს ხელთა აქვს მარტო პატიოსანი და ნამუსიანი სახსარი მტრის მოგერებისა და გაძლლისათვის. თუ არ ამისთანა სახსარს, იგი ხელს არა ჰკიდებს, თუ არ ამისთანა იარაღს, იგი სხვას არას ჰკადრულობს, და ამის გამო უფრო ჰრჩეობს დამარცხებულ იქმნას უნამუსო მტრისაგან, ვიდრე უწმინდურის იარაღით ეჭიდოს და გაიმარჯვოს. ურცხვს და უნამუსო კაცს-კი ამისი დარდი არა აქვს: ოღონდ თავისი გაიტანოს და ყოველგვარს საძაგლობას ჰკადრულობს, ყოველგვარს უკადრის იარაღს ხელსა ჰკიდებს. რას უნდა ეკრძალებოდეს და ერიდებოდეს!

ყოველ ამით ურცხვი კაცი უფრო ღონიერია, უფრო შემძლებელია პატიოსან და მორცხვს კაცზედ, რომელიც მარტო შეუგინებელ და პატიოსანს ფარ-ხმალს ჰკადრულობს სახმარებლად მტერთან და სხვა ყოველი სამართლიანად ეთაკილება, ეზიზღება. ურცხვი კაცი ღონიერია, რომ ვსთქვით, — ეგ იმას არა ჰნიშნავს, რომ გამარჯვებულიც იგია, და თუნდ გამარჯვებულიც იყოს, სამარცხვინო გამარჯვებას ისევ პატიოსანი დამარცხება სჯობია, როგორც ნაძრახს სიცოცხლეს — სახელოვანი სიკვდილი.

ვიცით, რომ ამ სახარებას მგლის თავზედ ვკითხულობთ და ამიტომ ამ საგანზედ გრძლად ლაპარაკი სჯობია შევწყვიტოთ და ჩვენი სიტყვა დარბაისელ „Кавказ“-ს მივმართოთ.

წაიკითხეთ ამ სასაცილო გაზეთის მეთაური წერილი, დათარიღებული 21-ს იანვრითა? ჩვენ წავიკითხეთ და უნებლიეთ წამოვიძახეთ გაცხებულიებმა: ერიჰაა!.. აი, დაუშვტინეს რომ იტყვიან, სწორედ ეს არის. თქვენ ვინა ჰყრიხართო, ჰყროყინებს „Кавказ“-ი თავმოწონებულის ყროყინითა: მართალია, ივერია ძველისძველათგანვე ცნობილია კაცობრიობის ისტორიისაგან, მაგრამ თქვენ, ქართველებს, ამით რაო? თქვენ ვინა ხართო? გუშინდელი მოსულები, საილდანაც მოთრეულხართ და იძახით ორი ათასი წლის ისტორია გვაქვსო? სადა გაქვთ

თქვენ ისტორიად? თქვენი ისტორია სულ გუშინდელი ამბავია და ტყუილად მოგაქვთ თავიო.

როგორ გგონიათ? ყოველ ამის ლაღად მთქმელს სად უნდა ამოაყოფინოთ თავი, თუ ქვეყანაზედ სამართალია? განა ქვეყნამყოფელმა კაცმა, მინამ ამას იტყოდეს, ყველაზედ უწინარეს თავის ადამიანობაზე ხელი არ უნდა აიღოს!.. განა ყოველივე მოვალეობა თავის ქვეყნის წინაშე არ უნდა დაივიწყოს და ქვემძრომსავით მარტო მიწა არ უნდა ჰლოკოს!

გაგიგონიათ ვისმე ისეთი პირმოხეული ურცხვობა, რომ კაცმა თავის უწმინდურის სიტყვის გასაყვანად განზრახ უარჰყოს საჯაროდ, საქვეყნოდ, მეცნიერებაც, ისტორიის უეჭველნი ნაშთნიც, სამღთო და საერო მატთანეთა მოწმობაც, თავის თავიც და სხვაც! თუ კაცს ღმერთი გასწყრომია და ყური დახშული აქვს სმენისათვის, თვალთახედვის უნარი სად ჯანაბაშილა დაჰკარგვია, რომ თავის გარეშემო ველარა ჰხედავს ათასის წლების ნაშენებს და ნაკეთებსა. ჩვენში ხომ ისე ფეხსაც არ გადასდგამთ, რომ ამისთანა უტყუარნი მოწმენი თვალწინ არ აღგემართონ თავისის დიდებითა და სახელოვანებითა. ჩვენში ქვებიც, ქვებიც-კი ჰღალადებენ, რომ საქმე ისე არ არის, როგორც „Кавказ“-ს მოსწყურებია. ჩვენში ეგ მკვდარი, უსულო, უგულო და უენო მოწმენიც-კი მოგვითხრობენ ათასის წლების ამბებსა, მაგრამ პირმეტყველი, სულოვანი და გულოვანი „Кавказ“-ი ქვაზედ უფრო ქვა ყოფილა.

ერთი ვიკითხოთ, — რა აკაკანებს ეგრე ლაღად, ეგრე ურცხვად?

თითონ „Кавказ“-იც მიმხვდარა, თითონ „Кавказ“-საც-კი უგრძენია, რომ სტყუის და აშკარადაც სტყუის, სტყუის ისე სამარცხვინოდ, როგორც ქვეყანაზე არავის არ უმტყუენია, არ უცრუენია. თითონვე გაჰკვირვებია თავისი ტყუილი, — კაცო, ეს რა წამოვროშეო, და წამოროშვილის ჩასაფუჩეჩებლად ამბობს: ჩემს ნათქვამს მევე ვერ ვიკისრებო; რაცა ვსთქვი, იმის პასუხისგებას ჩემს თავზედ ვერ მივიღებო.

მოდი და ამისთანა თავში დაკრულს და დამთხვეულს სულიერს ეშხზედ ელაპარაკე! მაშ რა ეშმაკი და ქაჯი გალაპარა-

კებს, თუ შენს ნათქვამს შენვე არ ჰკისრულობ და იმის გამო პასუხისმგებას თავიდან იცილებ? განა სადმე გაგონილა, ესე სა-
 # საცილოდ აგდება ბეჭდვისა, სიტყვისა, ადამიანისა და ქვეყნი-
 სა, გაგონილა, კაცმა ისე დაიბრიყვოს თავისი მსმენელები, რომ
 დილიდან საღამომდე ატყუოს და ბოლოს უთხრას: რაც გით-
 ხარით, მე მაგის პასუხისმგებას არა ვკისრულობ, ეს იცოდეთო!
 ისეთი რა შესცოდეს „Кавказ“-ის მკითხველებმა თავის საყვა-
 რელს გაზეთს, რომ ეს ოინები „Кавказ“-ისა უნდა აიტანონ და
 პასუხისმგებაც არ მოსთხოვონ? ნუთუ ეს ამბები ხმაამოუღებ-
 ლივ უნდა გადაჰყლაპონ? „Кавказ“-ი ამისთანა მაღაყებს რომ
 გადადის თავის მკითხველების წინაშე, ნუთუ ჰგონია, რომ მის
 მკითხველებს გრძნობა ადამიანურის ღირსებისა დაკარგული
 აქვთ და ვერ იგრძნობენ, რომ „Кавказ“-ი სასაცილოდ იღებს
 ყველას ერთად და თვითოეულსა ცალკე. განა უტვინო კაცად
 არ უნდა მყვანდეს მიჩნეული ის, ვისაც გავუბედავ და ვეტყვი:
 მე ვსთქვი, და ჩემის ნათქვამის გამო პასუხისმგებას არა ვკის-
 რულობო.

სხვა ქვეყანაში რომ გაზეთი ასე გაბრიყვდეს და ასე გაუ-
 კადნიერდეს მკითხველს, მეორე ღღესვე გულნაწყენი მკითხვე-
 ლი შეუთვლის ბარათითა— შენმა მყარალმა სუნმა ლამის და-
 მახრჩოსო და ჩემს სახლში ნულარ გაიჭაჭანებო, ფულზედ ნუ
 ინაღვლი, შენთვის მიჩუქებიო. ეს სხვა ქვეყანაში და ჩვენში?
 ჩვენში, ღვთისა და თქვენის წყალობით, ყველაფერი მშვიდო-
 ბიანად ჩაივლის.

წერილები და სავაჭეთო შენიშვნები
თბილისის ქალაქის გუბერნიის მიმდინარე საქმეებზე
(1887—1899)

ავლაბრელეგის სარეგისტრაციო
(1887 წ.)

ავლაბრელების საქმე

I

პარასკევს საღამოს, 24-ს აპრილსა ქალაქის საბჭოში გაირჩა ერთი ფრიად საყურადღებო საქმე. საქმე ესე მდგომარეობს შემდეგში. მეფე ერეკლე მეორე რომ დაბრუნებულა შამქორის ომიდამ, თან გადმოუყვანია რამდენიმე კომლი სომეხი, ოტეხულნი ყიზილბაშებისაგან, და დაუსახლებია ავლაბარში. აქ უბოძებია მათთვის, სხვათა ავლაბრელებთან ერთად, ავლაბრის გარეშემო მამული სახნავ-სათესად და საძოვარად. ეს გადმოსახლებულნი ჯერ პირველად სამეფო გლეხებად ჩაურციხავთ და მერე სახასოდ. თვითონ ავლაბრის მამული-კი დედოფლის დარიას წილადხდომილი მამული ყოფილა და ამ ავლაბრის გლეხთა საზოგადოებას უძლევია ღალა ერთი მეათედი მოსავლისა. შემდეგ დარია დედოფლისა ხაზინა დაჰპატრონებია ამ მამულს და ღალა ხაზინას უღია. ამ საუკუნის პირველ მეოთხედში ვილაცა შალუბათოვს წაუტანებია ხელი ამ მამულებისათვის და საკუთრებად დაჩემებისათვის დავა გაუმართავს. ავლაბრელებს, რა თქმა უნდა, თავი გამოუდვიათ და ბოლოს საქმე სენატამდინაც მისულა. სენატს 1837 წ. დაუდგენია განაჩენი და მამული დაუგდია ავლაბრელთა ხელში. ავლაბრელებს ეს დავა კარგა ფული დასჯდომიათ, და რაკი მაინც თავისად ჰგულებიათ, სხვა ხარჯიც არ დაუზოგავთ ამ მამულების განკარგებისათვის: გამოუყვანიათ თავიანთის ხარჯით წყალი მი-

ლებით, ქვიტკირის აუზები აუშენებიათ, დაუმართავთ გომები და ფარეხები და ყოველ ამისათვის კარგა ხარჯი გაუწევიათ.

1869 წ. ეს ავლაბრის მამული გადაუციათ ქალაქისათვის საძოვრად და სანახირედ. რა გზით, რა პირობით გადასულა ეს მამული ქალაქის ხელში — ამისი ცნობა არ არის თურმე ქალაქის საქმეებში. მას აქეთ იგი მამულები მაინც ავლაბრელებს სჭერიათ, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ იჯარა ქალაქისათვის უძლევიათ. ბოლოს, 16 მარტს 1887 წ., ქალაქის გამგეობას აუღია, ავლაბრელები გამოუწირავს და ეგ მამული იჯარით მიუცია ახნაზაროვისა და ქიშმიშოვისათვის წელიწადში ორას თუმნად. 1869 წლიდან ამ 1887 წლამდე ქალაქის გამგეობას დიდი მიწერ-მოწერა ჰქონია ამ საგანზედ. ამ მიწერ-მოწერიდამა სჩანს, რომ ავლაბრელებს გულიდან არ ამოუღიათ ის მართლა-და სამართლიანი იმედი, რომ ეგ მამული, თუ იჯარით გასაცემია, მათთვის უფრო უპრიანია, რადგანაც იმათა სჭერიათ, იმათ უდავნიათ, იმათ შეუენახავთ, იმათ განუკარგებიათ, და ამისათვის არა ერთი ათასი თუმანი დაუხარჯავთ იმ ხანის განმავლობაში, რაც ხელში სჭერიათ. გარდა ამისა, ამ მამულზედ ყოფილა დამოკიდებული ცხოვრების სახსარი ავლაბრელების საზოგადოებისა, რომელშიაც არა ერთი და ორი ათეული კომლი კაცი ითვლება.

რაკი შეუმჩნევიათ, რომ ქალაქის გამგეობა მიხრილა იმაზედ, რომ ეგ მამული ძველის წესით აღარ ამყოფოს და იჯარით გაცემული უნდა იქნას, ავლაბრელებს არა-ერთხელ ამ ათის-თხუთმეტის წლის განმავლობაში უთხოვნიათ გამგეობისათვის, ჩვენ ნუ გამოგვწირავთ და იჯარით ჩვენ მოგვეცით ჩვენივე ნაჭერი მიწები და ცალკე კაცს ნუ შემოგვისევთო. პირველ ხანებში ქალაქის გამგეობას გულმტკიცენეულობით შეუწყნარებია ავლაბრელების თხოვნა. ამის საბუთს წარმოადგენს ოქმი გამგეობისა 22 მაისისა 1876 წ., და ნამეტნავად ოქმი თვითონ ქალაქის საბჭოსი 12 ნოემბრისა 1879 წ. ამ უკანასკნელ ოქმში სწერია, რომ ეგ მამული უსათუოდ იჯარით გაიცეს და საჭირო ვაჭრობა მოხდეს, და თუ ავლაბრელები აიღებენ იჯარით, მათი ურთიერთი თავდებობა მიიღონ ფულის მა-

გიერ იჯარის ფულის შემოტანის საიმედოდ, და თუ ცალკე კაცი, იმას-კი წინდაწინ წინდად ან ფული შემოატანინონ ან ბანკის ბილეთები.

მერე და მერე ეს გულმტკიცეულობა ქალაქის გამგეობისა ცოტა არ იყოს განელეზულა და ბოლოს ისე მომხდარა საქმე, რომ ეგ მამულები საჯარო ვაჭრობით ცალკე კაცებს დარჩენიანთ საიჯაროდ ორას თუმნად. საქმის სისრულისათვის ესეც უნდა ითქვას, რარიგად მომხდარა იგი საჯარო ვაჭრობა. ვაჭრობაში მოსულან ახნაზაროვი და ქიშმიშოვი და ათიოდე ავლაბრელი, რომ ერთობილად ივაჭრონ და ასი თუმანი წინდად შეუტანიან. მეორე მხარე არა ყოფილა. ამასთან დასახსომია, რომ ახნაზაროვს და ქიშმიშოვს ეს პირობა შეუტანიათ, რომ თუ ვინიცობაა იმ ათიოდე ავლაბრელმა თავისი წილადხდომილი ამ ასის თუმენისაგან არ შემოიტანოს, იჯარა მარტო ახნაზაროვსა და ქიშმიშოვზედ დამტკიცდეს. თქმა არ უნდა, რომ არ შემოიტანეს და იჯარა დაუმტკიცდათ ახნაზაროვსა და ქიშმიშოვსა.

ხმოსანს თ. მიხეილ მაჩაბელს დაუნახავს, რომ ქალაქის გამგეობა და საბჭო ამ საქმეში უსამართლოდ მოჰქცევიათ ავლაბრელებს და რამდენიმე ათეული კომლი კაცი გაუწირავთ უმიზეზოდ; წინადადება შეუტანია, გააუქმონ იჯარა ახნაზაროვისა და ქიშმიშოვისა, ისევ ავლაბრელებს მისცენ იჯარით მათი ნაჭერი მამულები ურთიერთობის თავდებობითა.

პარასკევს, 24 აპრილს, თ. მიხეილ მაჩაბელმა ამ საგანზედ დიდი მოხსენება წაიკითხა საბჭოს წინაშე, რომელსაც 47 ხმოსანი დაესწრო. მოხსენება კარგად შედგენილია, ყოველივე გარემოება საქმისა ნათლად ახსნილია. სჩანს, რომ თ. მაჩაბელს ზედმიწევნით შეუსწავლია თვითეული ცალკე გარემოება ამ საქმისა და ყოველივე გადასაწყვეტად საჭირო ცნობა გულმოდგინედ უძებნია და გამოუყვლევიან.

თუმცა საბჭომ უარ-ჰყო ოცდაექვსის ხმით წინააღმდეგ ოცდაერთისა წინადადება თ. მაჩაბლისა, მაგრამ ამით გზა არ შეეკვრის კაცს — ეძიოს, მართალი რომელს მხარეს არის. ამის გამოძიებას შემდეგ შევუდგებით.

II

მეტისმეტად საინტერესოა ცნობანი მასზედ, თუ რა სახის საზოგადოება ჰქონიათ ავღაბრელებს იმ მიწების ხმარების გამო, რომელთაც იგინი ითხოვდნენ საიჯაროდ ქალაქის გამგეობისაგან. ეს მხარე საქმისა საკმაოდ ვრცლად გამოკვლეულია ხმოსანის თ. მიხეილ მაჩაბლის მოხსენებაში.

ამ მოხსენებისაგან სჩანს, რომ მაგ საზოგადოებას შეადგენს სულ 56 კომლი, რომელშიაც 332 სული ითვლება ორისავე სქესისა. ამ საზოგადოების საქმეს განაგებენ თურმე საზოგადოებისაგან ამორჩეულნი კაცნი: ნაცვალი, გზირი და საზოგადოების კრება. ყოველის რიგისა, წესისა, ხარჯისა და სხვა რამ გადასახადისა აღმნიშვნელი და დამადგინებელი საზოგადო კრებაა. ნაცვალი და გზირი მარტო აღმსრულებელნი მოხელენი არიან. საზოგადოების წინაშე ყოველისფერში პასუხისმგებელი არის უფროსი კაცი კომლისა და არა ყველა მოზრდილი ოჯახის-შვილი. თუმცა თავიდათავე ამ საზოგადოებაში გლეხობა არის, მაგრამ დღეს საზოგადოებაში ითვლება თურმე სხვა წოდების კაცნიც, მაგალითებრ, ვაჭარნი, ჩინოვნიკები და საპატიო მოქალაქენი და სხვანი, რომელნიც გლეხობის შთამომავალნი არიან და რომელთ წინაპარნი ავღაბრის გლეხთა საზოგადოებას ეკუთვნოდნენ. ამათ შერჩენიათ იგი უფლება და მოვალეობა, რაც მათ წინაპართა ჰქონიათ ავღაბრის საზოგადოებაში. ამ საზოგადოების შინაგან ბუნებას და აგებულებას კაცი რომ დუკვირდეს, დღეს იმას შეჰნიშნავს, რომ ამ საზოგადოებას შერჩენია მარტო თვისება და ხასიათი სამეურნეო გამგეობისა და სხვა აღარაფერი.

ამის მიხედვით, თვითეული ცალკე კომლი ლიტრა-ჩარეჟობის კვალობაზედ არის მონაწილე ამ სამეურნეო საზოგადოებაში. ამ ლიტრა-ჩარეჟობაზედ განწილულია მიწების ხმარება, ანუ უკეთ ვსთქვათ, მიწებისაგან გამოჩეჩომა, და ამავე ლიტრა-ჩარეჟობაზედვე არის გაწერილი ხარჯი. რადგანაც უმცირესი წილი ჩარეჟია და უდიდესი ლიტრა, და რადგანაც ლიტრაში ოთხი ჩარეჟია, ამიტომაც ლიტრიანი კაცი ერთი-ოთხად მეტს

იხდის ყოველგვარს ხარჯს და ერთი-ოთხადაც მეტი გამორჩომა აქვს საზოგადო მიწებისაგან. ამ საზოგადოებაში ჩარეჟიანზედ ნაკლები და ლიტრიანზედ მეტი მეკომური არ არის შეწყნარებული ასე, რომ მეკომურს ერთის ლიტრიანის წილის მეტი არ შეეძლო სპეროდა. მეტად საყურადღებო წესი ამ საზოგადოებისა ის არის, რომ ღარიბთა, შეუძლებელთა, ობოლქვრივთა, რომელთაც ღონე არა აქვთ ხარჯის წვევისა და თავის ზვედრის ხარჯის გაღებისა, მიწებისაგან გამორჩომაში წილი ედვათ თავთავისდაგვარად და ხარჯს-კი საზოგადოება მათ მაგიერ თვითონ იხდიდა.

ამ საზოგადოებას ჰყავს თურმე: 758 სხვილი საქონელი მუშა და მოცადი, 82 ცხენი, 42 სახედარი, 80 ღორი და 7126 ცხვარი. მარტო 16 კომლია იმისთანა, რომ არა ჰყავს საქონელი. გამგეობის მიერ დაწესებულია თურმე, რომ სხვილს საქონელზედ წელიწადში 1 მანეთზედ მეტი არ უნდა აიღონ საბალახე და წერილზედ 25 კაპ. მეტი. ამ ანგარიშით ავლაბრის საზოგადოება იხდის თურმე სულ 2420 მანეთსა წელიწადში.

აი იგი საზოგადოება, რომელიც ავლაბრელების სახელით სთხოვდა ქალაქის გამგეობას, ჩვენი ნაჭერი მამული ჩვენვე მოგვეცით იჯარით, რადგანაც მაგ მამულზეა დამოკიდებული 332 სულის სახსარი ცხოვრებისაო. მას აქეთ, რაც ეგ მამულეები ქალაქს მიაკუთვნეს, ესე იგი, 1869 წლიდამ, ბედს ამ საზოგადოებისას, რომელსაც კაცი ძნელად თუ არ თანაუგრძნობს, ძირი შეერყა, და ქალაქის გამგეობა იმ დღიდან თავის მეცადინეობას არ აკლებდა, რომ ეს საზოგადოება სრულად გაენადგურებინა. ჯერ, როგორცა ვსთქვით, პირველ ხანებში, როგორც ქალაქის გამგეობა, ისეც მთავრობა, ქალაქის გამგეობის მეოხებით, გულმტკიცენულოდ მოექცა ამ საზოგადოებას. მაგრამ ბოლოსდაბოლოს გამგეობამ დაივიწყა ეგ გულმტკიცენულობა და თანდათან ძირი მოუთხარა და დღეს ხომ სულ პირქვე დააშო. ჩვენ შემდეგს ნომერში კვალდაკვალ აყვებით და წარმოვუდგენთ მკითხველს იმის ისტორიას, თუ რარიგად ჰნელდებოდა თანდათან ეს გულმტკიცენულობა. არ გვინდოდა ასე გაგძელება ამ წერილებისა, მაგრამ ვხედავთ, რომ თუ ამა საქმის

3. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VIII.

გარემოება ვრცლად არ გამოესახა კაცს გონების თვალწინ, მნელია უტყუარი სჯა იქონიოს.

III

როგორც წინათ მოგახსენეთ, ავლაბრელების ნაჭერი მიწე-ბი, რომელთ გამოც ეხლა ჩვენ ლაპარაკი გვაქვს, მიუზომეს ქალაქს საძოვრად და სანახიროდ 1869 წელსა. ქალაქის გამგეობამ პირველ ხანშივე მიაქცია ყურადღება ამ მიწებს, როგორც ახალს წყაროს გამორჩომისას საქალაქოდ. თუმცა მაშინდელმა საზოგადო კრებამ ქალაქისამ ეს გამორჩომის აზრი წინ წაიმძღვარა, მაგრამ მისდა სასახელოდ ესეც უნდა ვსთქვათ, რომ ავლაბრელების საზოგადოების გაჭირებაც თვალწინ დაიყენა და ამიტომაც თავისი მეცადინეობა არ მოაკლო, რომ ავლაბრელებსევე თავიანთ წესისამებრ სჭეროდათ იგი მამული. 27 მარტს 1872 წელს ამ საზოგადო კრებამ ქალაქისამ დაადგინა განაჩენი, რომ ეგ მამული იჯარით გაიცეს სამის წლის ვადით 1-ს აგვისტოდამ 1871 წლისა 1-ს აგვისტომდე 1874 წლისა, და თუ ავლაბრის საზოგადოება ისურვებს, მას მიეცეს, თუ არა და გარეშე კაცთა, — მხოლოდ საჯარო ვაჭრობით კი.

ავლაბრის საზოგადოებამ შეიტყო ეს თუ არა, მაშინვე თავისი ვეჭილების პირით ითხოვა მაშინდელ ქალაქის მართველობისაგან საჯარო ვაჭრობის მოუხდენელად მისცენ საზოგადოებას იგი მამული იჯარით წელიწადში 1300 მანეთად სამის წლის ვადით, ხოლო დასაწყისი ვადისა იყოს 1-ი აგვისტო 1871 წლისა კი არა, არამედ 1-ი აგვისტო 1872 წლისა. ქალაქის მართველობამ შეიწყნარა ეს თხოვნა და იშუამდგომელა ტფილისის გუბერნატორის წინაშე, რომ იგი მამული უეჭვრელად მიეცეს ავლაბრის საზოგადოებას და ვადაც იჯარისა შეიცვალოს ავლაბრელების თხოვნისამებრ. ამ შუამდგომლობამ მიაღწია აქაურს უმაღლეს მთავრობამდე და მის მიერ შეწყნარებულ იქმნა. თუმცა ზოგიერთა ფორმალურის მიზეზისა გამო იჯარის ხელშეკრულება მაშინ არ დაიწერა, მაგრამ ავლაბრის საზოგა-

დოება ჰხმარობდა ზემოხსენებულ პირობით მამულებსა და იჯარის ფული 1300 მანეთი წელიწადში შეჰქონდა ქალაქის ხაზინაში. აშკარადა სჩანს აქედამ, მაშინდელი მმართველობა ქალაქისა რა გულმტკივნეულად მოჰკიდებია საქმეს და ცდილა ქალაქისათვისაც გამოერჩომა რომ ყოფილიყო და ავლაბრელებიც არ გამოეწირა.

როცა ამ პირველის იჯარის ვადა 1875 წელს გავიდა, ქალაქის გამგეობა უფრო გაიყოლია გამორჩომის სურვილმა და ავლაბრელების ინტერესი ცოტა არ იყოს ჩრდილში მიაყენა. ეს ცხადადა სჩანს იმ განაჩენისაგან, რომელიც ქალაქის გამგეობამ დაადგინა 19-ს სექტემბერს 1875 წელს. ამ განაჩენში სწერია: მიღებულ იქმნა რა სახეში, რომ მთავრობის მიერ ნებადართულს იჯარას ვადა შეუსრულდა 1-ს აგვისტოს 1875 წელსა, საჭიროა, რომ იგი საიჯარო მამული ქალაქის საძოვრად და სანახიროდ დაიდვას იმ პირობით, რომ სხვილს საქონელზედ ერთი მანეთი იღოს ქალაქმა და წვრილზედ სამი შაური თვეში; ამ გზით ქალაქი მეტს გამორჩომას ჰნახავს... და ამიტომ ტფილისის საქალაქო გამგეობამ დაადგინა: „ესთხოვით ქალაქის საბჭოს იგი მამულები აღარ გაიცეს იჯარითა და საძოვრად და სანახიროდ დარჩეს ქალაქსა და ზემოხსენებულის ზომით გამოერთვას საბალახო საქონლის პატრონებს საქონლის ძოვებისათვის“.

ეს განაჩენი გაირჩა ქალაქის საბჭოში 9-სა და 13-ს ოქტომბერს 1875 წელსა. ქალაქის საბჭომ დაადგინა: დარჩეს ეგ მამული საძოვრად და სანახიროდ ქალაქის მცხოვრებთა და დროებითჩამოსულთა სოფლელობათვის უსასყიდლო ხმარებისათვის საქონლის საძოვრად; გამგეობას დაევალოს შეადგინოს პროექტი პირობებისა, რომლის ძალითაც უნდა ეგ მამული გაეცეს იჯარითა და შედგენილი პროექტი წარმოადგინოს განსახილველად საბჭოში. ამ განაჩენის ძალით შემდგარ იქმნა ცალკე კომისია და მოხსენება ამ კომისიისა 22 მაისს 1876 წ. შიგ ჩართულია თვითონ გამგეობის განაჩენში. ამ გამგეობის განაჩენში აი რასა სწერს გამგეობა: „რადგანაც ამ მამულის

იჯარით აღებაში უპირატესობა უნდა მიეცეს ქალაქის მკვიდრთა, რომელნიც სასოფლო მეურნეობით სცხოვრებენ, უამისოდ იგინი ძალიან დიდს გაჭირვებაში ჩასცვივიან და ცალკე კაცებს ჩაუვარდებიან ხელში გამოსარჩომად, — გამგეობამ მოიწვია წარმომადგენელნი კუკიისა, ავლაბრისა და ნათლუხის საზოგადოებისანი მოსალაპარაკებლად. ამ წარმომადგენელთა გამოაცხადეს სურვილი აიღონ ქალაქის მამულები იჯარით, ხოლო სთქვეს, რომ იჯარა უიმისოდაც დიდია და ეძნელებათ მაგოდენა იჯარის გაღება და ამიტომ მომატება იჯარისა შეუძლებელია და ამაზედ სიტყვაც არ უნდა იყოს ჩამოგდებული. რამდენჯერმე კიდევ იქმნენ მოწვეულნი ეს წარმომადგენელნი და გამგეობამ თანახმა გაიხადა ესენი იჯარისათვის მოემატებინათ, ხოლო პირველ წლისათვის ითხოვეს იჯარა წინანდელის ზომით დარჩენილიყო“.

გამგეობა ამ განაჩენში, სხვათა შორის, აი რა სამართლიან აზრს ამბობს: იქნება შესაძლოც იყოს მეტის იჯარის აღება, მაგრამ ამ შემთხვევაში უარყოფილ უნდა იქმნას ინტერესები ღარიბის ხალხისა, რომელიც ძველთაგანვე სოფლის მეურნეობას მისდევს ქალაქის მიწებზედ და რომელსაც ამ ბოლოს დრომდე თავისად ეგულებოდა ეგ მიწები. მომატება იჯარისა მეტისმეტად თვითონ ქალაქისათვისაც არ არის სასარგებლო, იმიტომ რომ ეგ მომატება მძიმე ტვირთად დააწვება ქალაქის მკვიდრთა ღარიბს ნაწილსა. ქალაქის მმართველობის წარმომადგენელთა არ უნდა მოიწონონ ეს ამბავი, რადგანაც მათდა თავდაპირველი ვალი ის არის, რომ იზრუნონ ქალაქის კეთილდღეობისათვის იმ მხრით, რომ უდიდესმა ნაწილმა ქალაქის მკვიდრთა სიკეთე, განკარგება და შესუბუქება რამ იგრძნოს.

ყოველ ამის გამო გამგეობამ დაადგინა: გამოირჩეს იმ მემამულეებიდან ქალაქის სანახიროდ დასადებლად შესაფერი ნაწილი და დანარჩენი მიეცეს იჯარით ხსენებულ საზოგადოებათ სამის წლის ვადით და იმ ფასად, რაც მანამდე იყო. ეს განაჩენი გამგეობისა დამტკიცებულ იქმნა საბჭოსაგან 24 მაისს 1876 წელსა. ამ გზით იარა ამ საქმემ და ბოლოს იმაზედ შედგა, რომ ავლაბრელების საზოგადოებას დარჩა მისი ნაჭერი მამულები

იჯარით წელიწადში ორას თუმნად სამის წლის ვადით 1880 წლამდე.

12 ნოემბერს 1879 წელს, იმის გამო, რომ ავლაბრელების იჯარის ვადა თავდებობა 1-ს იანვარს 1880 წელსა, ქალაქის გამგეობამ შეიტანა თავისი განაჩენი საბჭოში და ითხოვა ნებართვა, რომ ახალი საჯარო ვაჭრობა დაიწყო იმ მამულის იჯარით გასაცემად. საბჭოს ოქმში მოხსენებულია, რომ ზოგიერთმა ხმოსანმა ითხოვა თურმე, რომ უეჭველად ისევ ავლაბრელებს მიეცეთ იჯარით იგი მამული, მაგრამ საბჭომ გადასწყვიტა, უსათუოდ საჯარო ვაჭრობა მოხდეს და პირობად დაედვას შემდეგი: თუ ვინიცაა ავლაბრის მკვიდრი აიღებენ იჯარას, მათ ურთიერთობის თავდებობა ჩამოერთოთ იჯარის ფულის საიმედოდ, და თუ ცალკე კაცი დაირჩენენ ვაჭრობის დროს იჯარას, იმათ კი წინადაც გამოერთვათ ფული.

ამ ისტორიიდანაა სჩანს, რომ რამოდენადაც დრო გადიოდა, იმოდენად თავდაპირველი სამართლიანი მზრუნველობა ავლაბრელთა საზოგადოების მიმართ კლებულობდა და გამორჩომის სურვილი საქალაქოდ ჰმატებოდა. ბოლოსდაბოლოს გამორჩომის სურვილმა სულ გააბათილა წინანდელი აზრი ქალაქის მმართველობისა, რომელიც ამბობდა: ქალაქისათვის გამორჩომის სურვილმა უნდა აქ აღგილი დაუთმოს ღარიბის ხალხის გაჭირებას და ინტერესებსაო. შემდეგ ჩვენა ვნახავთ, რომ ქალაქის გამგეობამ და საბჭომ ამ საქმით და მამულებით ვერც ვერაფერი მოუმატა ქალაქის ხაზინასა და ავლაბრელებსაც მამულზედ ხელი დააბანინა და მთელი 332 სული გასწირა. ფრიად საყურადღებოა, რა გზით მოხდა ეს საოცარი ამბავი, რომ ვერც ქალაქი გამორჩა მეტსა, და ავლაბრელების საზოგადოებასაც მათხოვარის გულა-ნაბადი აჰკიდეს და იმათი სვებედი, წყარო ცხოვრებისა, ორს-სამს კაცს ჩაუგდეს ხელში.

IV

ჩვენ წინა წერილში მოვიხსენიეთ, რომ ქალაქის გამგეობამ ავლაბრელების საქმის გამო ყოველისფერი ფეხქვეშ გაუშალა.

საქალაქოდ გამორჩომის სურვილსა: ნამდვილი სიმართლევც. ღარიბების სვე-ბედიც, მთელის კარგა მოზდილის მკვიდრთა ნაწილის ინტერესიცა. ხოლო საოცარი ბოლო ჰქონდა ამ თავისთავადაც უჯერო სურვილსა. სურვილი ხომ სურვილი იყო და გამგეობამ საქმე კი ისე მოიყვანა, რომ რასაც ავლაბრელები იძლეოდნენ, იმავე ფასად და იმავე პირობით მათი ნაჭერი მამული სამს კაცს ჩაუგდო ხელში, და ამ სახით არც გამორჩომა გამორჩომად გამოდგა, და ავლაბრელებიც 332 სული ცარიელზედ დასვა. ჩვენ უკვე ვსთქვით, რომ 1880 წლამდე იგი მამული მაინც ავლაბრელებს ჰქონდათ იჯარითა.

1880 წელსა ხელახლად მოხდა საჯარო ვაჭრობა იმ მამულების იჯარით გასაცემად. ამ წელს ყოფილმა გამგეობამ თავისი ყოვლად შემძლებელი იერიში მიიტანა იმ მცირეოდენ უპირატესობაზედაც, რომელიც ქალაქის საბჭომ არგუნა ავლაბრელებს 1879 წლის განაჩენითა. ეს მცირედი აჩრდილიც მაშინდელის საბჭოს მზრუნველობისა თითქო თვალში ეკლად ჰქონებია გამგეობას და თავის ნებითა და ძალით გაუუქმებია ამას იმიტომ ვამბობთ, რომ 1879 წელს საბჭოს მიერ დადგენილი იყო, რომ თუ ავლაბრელები აიღებდნენ იჯარით ხსენებულს მამულს, მათ ფული არ უნდა გამოერთოს იჯარის ფულის საღად შემოტანის საიმედოდ, არამედ უნდა ჩამოერთვას მარტო ურთიერთობის თავდებობა. ეს განაჩენი საბჭოში დღევანდლამდე ხელშეუხებელია და ამიტომაც ძალა უნდა ჰქონოდა გამგეობისათვის, რადგანაც გამგეობა ყოველსფერში ხელქვევითია საბჭოსი. მაგრამ გამგეობამ გააუქმა თავისის ნებით ეს განაჩენი, და როცა 1880 წლის საჯარო ვაჭრობაში იგი მამული კვლავ ავლაბრელებს დარჩათ იჯარითა წელიწადში ორას თუმნად, თავდებობის მაგიერ გამგეობამ ორმოცდაათი თუმანი შემოატანინა წინდრად. ეს ერთი ზოგიერთთაგანი იერიშია, რომელიც გამგეობამ მიიტანა ავლაბრელების საზოგადოების დასარღვევად და ამასთანავე ცხადი მაგალითია იმისი, რომ ხელქვევითმა გამგეობამ თავის მბრძანებლის საბჭოს განაჩენი უარ-ჰყო, გააუქმა და არაფრად ჩააგდო. აქ გამგეობის თვითნებობის მეტს სხვას არასფერს უმოქმედნია.

ამ სახით 1880 წლიდან 1883 წლამდე ხსენებული მამული კიდევ ავლაბრის საზოგადოებას ეჭირა იჯარითა. 1883 წელს, რაკი ვადა გავიდა, კიდევ მოხდა საჯარო ვაჭრობა. ავლაბრელები, რიცხვით 30 კაცი, მოსულა საეკლესიო და გამგეობისათვის გამოუცხადებიათ, რომ ავეტიქა იშხანოვი, დავით ფორაქოვი და შაქარა თათულოვი მათის საზოგადოების ვეკილები არიან და პირობა დაუდვიათ, რომ კანონიერს რწმუნების წერილს წარმოადგენენ. ბოლოს წარმოადგინეს კიდევ და იჯარით ამ ხანადაც დარჩათ მამული ავლაბრელებს და იჯარის ქაღალდი მოაწერინეს მათს ვეკილებსა. ხოლო საყურადღებოა თვითონ განაჩენი გამგეობისა, რომელშიაც გამგეობა აღიარებს, რომ იშხანოვი და თათულოვი საზოგადოების ვეკილები კი არ არიან, არამედ იმისთანავე წურბელები, როგორც სხვანი. ამ სიტყვებისაგან სჩანს, რომ გამგეობას მყველფავობა ამ საქმეში ცოდვად მიუჩნევია და უარუყვია. ეს ხომ ესეა 1883 წელს, მაგრამ 1886 წელს კი იმავ გამგეობას ყოველივე ღონისძიება უხმარია, რომ სწორედ მაგ ერთხელ დაწუნებულს მის მიერ მყველფავობას დიდი და ფართო გზა გახსნოდა.

ამ ახალს იჯარას, როცა მამული კიდევ ავლაბრელებს სჭერიათ წელიწადში ორას თუმნად, ვადა გასვლია 1-ს იანვარს 1886 წელსა. ამიტომაც 30 ნოემბერს 1885 წ. დაუნიშნავს ახალი საჯარო ვაჭრობა გამგეობას, და თუმცა ავლაბრელებს კიდევ ჰქონათ იჯარის ვადა 1886 წლის 1-ს იანვრამდე, მაინც მაშინვე ჩამოუერთმევია მამულებიცა იმ მიზეზით, რომ იჯარის ფულის შემოტანა დაუგვიანებიათ. საოცარი ამბავი, ამბავი ვერასგზით ვერ აღსახსნელი, ამ ვაჭრობაზედ მოხდა. ამ ხნის საეკლესიო ოქმში¹ სწერია: „საეკლესიო მოვიდნენ მეორე გილდიის ეკლესიის ყაზარ ახნაზაროვი, ავეტიქა ახნაზაროვი და იაკობ ქიშიშიშოვი და ცამეტი კაცი ავლაბრელნი, ცალ-ცალკე დასახელებულნი და გამოაცხადეს, რომ ყოველ ამათ საერთოდ უნდათ ვაჭრობა“, „წარმოადგინეს წინდრად ასი თუმანი“.

აქ კიდევ საკვირველი არა არის რა: თექვსმეტმა კაცმა ერ-

¹ იხილეთ ოქმი 1885 წლის 30 ნოემბრისა.

თად ისურვა მამული იჯარით აიღონ და ასი თუმანი წინდრად წარმოადგინეს. სასწაული მეორე მოქმედებაშია, და რამოდენად საბარაქლოა ეს სასწაული, მკითხველი დაინახავს შემდეგიდამ. რადგანაც მოცილე არა ჰყოლიათ, რა თქმა უნდა, ამ თექვსმეტს კაცს გამოუცხადებიათ თავისი ფასი ორასი თუმანი წელიწადში და ეს ლოდიკისა და კანონის წინააღმდეგი ვაჭრობა ვაჭრობად შეურაცხავს გამგეობას. იმის შესახებ თუ, — რა არის ლოდიკით და კანონით საჯარო ვაჭრობა, მერე მოვილაპარაკებთ, და ეხლა კი აი რა საოცარს ამბავს გავუწყებთ. დარჩენიათ რა იჯარა ხსენებულ 16 კაცს, იმათგან სამს კაცს, ყაზარა და ავეტიქა ახნაზაროვებს და იაკობ ქიშმიშოვს, ამ „მეორე გილდიის კუპწებს“ ეს პირობა დაუდგიათ (საჯარო ვაჭრობაში?!): თუ ვინიცბაა დანარჩენნი მათი ამხანაგნი არ შეაგებენ უკვე წინდრად შემოტანილს ასს თუმანს, იჯარა მარტო მათ სამს კაცს დაუმტკიცდეს და იჯარის ქალღლიც მარტო იმათს სახელზედ დაიწეროს“. გაიგეთ!... ყველანი საერთოდ, საამხანაგოდ ჰვაჭრობენ, საამხანაგოდვე შემოაქვთ საწინდრავი ფული, და მათში სამი კაცი რარიგად ატრიალებს საქმესა და გამგეობაც ამაზედ ყურს იყრუებს! საჯარო ვაჭრობის წესი კი ის არის, რომ ყოველი პირობა წინათ გამოცხადებული უნდა იყოს საყოველთაოდ რომელისამე ოქმითა. აქ სულ უეცარი პირობა იყო შეწყყნარებული, მერე ვისი? გამგეობისა? საბჭოსი? არა: ახნაზაროვებისა და ქიშმიშოვისა. ამ სახით გამოდის, რომ საქალაქო საჯარო ვაჭრობის პირობების მდებელი საბჭო და გამგეობა კი არა ყოფილა, არამედ ახნაზაროვები და ქიშმიშოვი.

რა თქმა უნდა, დანარჩენთა ამხანაგთა ამ ქიშმიშოვისა და ახნაზაროვთაგან დადგენილი პირობა არ შეასრულებს, იქნება იმიტომაც, რომ არც კი იცოდნენ ეს რა პირობაა, და იჯარა დარჩათ ხსენებულს სამს კაცსა იმავე ფასად, რასაც თვითონ ავლაბრელთა საზოგადოება იძლეოდა, და იმავე პირობებითა. ამ სახით გამოვიდა, რომ გამგეობამ იგი კაცნი, რომელნიც მთელის ავლაბრის საზოგადოების ვეჭილნი იყვნენ, ცალკე მყვლეფავ კაცებად ჩასთვალა, და მართლა ცალკე კაცნი — ახნაზა-

როგები და ქიშიშიშოვი კი საზოგადოდ ინტერესების წარმომადგენლად!...

ეს კიდევ არაფერი: სასწაულომოქმედება გამგეობისა ამაზედ არ შეჩერდა. წინანდელის იჯარისა 370 მანეთი ავლაბრელებზედ იყო დარჩენილი. როცა უკანასკნელი იჯარა ახნაზაროვებს და ქიშიშიშოვს დაუმტკიცეს, ეგ დარჩენილი ავლაბრელებზედ ფული ამათ იკისრეს და შეიტანეს საქალაქო ხაზინაში. რადაო? ძნელი პასუხისსაგებელია ეს საკითხავი, მაგრამ გამგეობამ აქაც თავი იჩინა. ავლაბრელებს ჯარიმათ ორმოცდაათი თუმანი სწერებია, თუ რომელსამე მუხლს იჯარის ხელშეკრულობისას დაარღვევენ. გამგეობას აუღია და ახალ იჯარადარ ქიშიშიშოვისათვის რწმუნების წერილით მიუწვდია ეს ორმოცდაათი თუმანი გადაახდევინოს ავლაბრელებს, აქედამ 129 მან. და 75 კაპეიკი გამგეობას წარმოუდგინოს, და დანარჩენი თავის სასამართლოს ხარჯითა და ბორჯითა ქიშიშიშოვმა მიიღოს გასამრჯელოდ და იმ 370 მანეთში, რომელიც იჯარადრებმა შეიტანეს წინად ავლაბრელების მაგიერ. როგორ მოგწონთ განკარგულება! საქალაქო მმართველობას, რომელსაც წლიურის ჯამაგირით თავისი საკუთარი ვეჭილი ჰყავს, აუღია და თავისი სადავო საქმე გადაუცია გარეშე კაცისათვის, მერე ვისთვის? იჯარადარისათვის, რომელიც უამისოდაც მეხსა და სეტყვასავით თავზე უნდა დასცემოდა ავლაბრელებს, რადგანაც მათი უპრიანი მამული და ერთადერთი სახსარი ცხოვრებისა იმავ კაცის ხელში ჩააგდო გამგეობამ. დიად, გულმტკივნეულმა გამგეობამ, ტფილელთა მკვიდრთა კეთილდღეობის მონადღელმა და მზრუნველმა, ერთი მიზეზი 332 სულის დაწიოკებისა კიდევ ხელთ მისცა გარეშე კაცსა!.. მოდით და ამის იქით სთქვით, რომ ტფილისის ქალაქის გამგეობა არა ჰზრუნავს და არა ჰნადვლობს მკვიდრთა სიკეთისათვის!..

V

16 მარტს ამ 1887 წლისას ქალაქის საბჭომ გაარჩია საჩივარი ავლაბრის საზოგადოების ვეჭილებისა ავეტიქა იშხანოვი-

სა და შაქარა თათულოვისა. უჩივოდნენ ქალაქის გამგეობას მასზედ, რომ ცალკე კაცებს მისცეს საზოგადოების მიერ ნაჭერი მამულები იჯარით და მით ხელიდამ გამოაცალეს მიწები, რომელთაც იგი საზოგადოება ჰხმარობდა საქართველოს მეფეების დროითგან. გამგეობამ მოახსენა საბჭოს სიტყვიერად, რომ იშხანოვისა და თათულოვის საჩივარი უსაბუთოა, რადგანაც საქალაქო წესდების შემოღების შემდეგ ავლაბრის მამული ქალაქის საკუთრებად დაიდვა და ეხლა ხმაც არ ამოვლენათ ავლაბრელებს იმ მამულების კუთვნილობაზედ. გარდა ამისა, აცხადებს გამგეობა, ჩვენ არავითარი ავლაბრის საზოგადოება არ ვიცით, რადგანაც მაგისტანა იურიდიკული პირი არ არსებობსო და თვით იშხანოვი და თათულოვი არიან „წურბელები“ (кулаки), რომელთაც არავითარი უპირატესობა არ მიუძღვით წინაშე ახნაზაროვებისა და ქიშმიშოვისაო. ამ მიზეზებით და იმის გამოც, რომ უკანასკნელად ამათ თავის დროზედ იჯარის ფული არ შემოიტანეს და ახალთ იჯარადართ-კი შემოიტანეს ისიც, რაც ძველებზე დარჩენილი იყო, ამიტომაც გამგეობა ითხოვდა საბჭოსაგან ავლაბრელების საჩივარი უყურადღებოდ დაეტოვებინა და არ შეეწყნარებინა. საბჭომაც დაუჯერა გამგეობას და 16 მარტს 1887 წლისას ავლაბრელებს საჩივარზედ უარი უთხრა.

როგორც უკვე უწყებულ არიან ჩვენნი მკითხველნი, ხმოსანმა მიხეილ მაჩაბელმა ითხოვა ხელახლად გადასინჯვა 16 მარტის განაჩენისა და მასთან ერთად ითხოვეს ესევე 15 სხვა ხმოსანმა. საბჭო იძულებულ იყო კანონით ხელახლად გაერჩია ეს საქმე. მოისმინა საბჭომ საბუთები ხმოსანის მაჩაბელისა ამ 26 აპრილს. გამგეობამ თავისის წევრის ბ-ნ პაპოვის პირით წარმოსთქვა თავისი აზრი ბ-ნ მაჩაბლის მიერ წარმოდგენილ საბუთების გამო, ბ-ნმა პაპოვმა დაიწყო მით, რომ ხმოსანის მაჩაბლის მოხსენება ზოგან მეტია, ზოგან ნაკლებია, ზოგან არევ-დარეულია და დაჰპირდა საბჭოს, რომ ყოველს ამას დამტკიცებს. საბჭო სმენად გადაიქცა. მისი ნათქვამი უკლებლად დაბეჭდილია „Новое Обозрение“-ში და ვისაც ჰსურს ჩვენი ამის ქვემოთ ნათქვამი აზრი შეამოწმოს, იმას ამისი

ლონისძიება აქვს. ამიტომაც ჩვენ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ ბ-ნ პაპოვის ნათქვამის აღმოწერითა. ხოლო ეს კი უნდა ითქვას, რომ ბ-ნ პაპოვმა თავისი დაპირება არ აუსრულა საბჭოს და არც ერთი თვალსაჩინო საბუთი არ დაურღვია ბ-ნს მაჩაბელს: არც ის დაამტკიცა რა არის მეტი ბ-ნ მაჩაბლის მოხსენებაში, რა არის არევ-დარეული და რა არის დაკლებული.

უკაცრაოდ, დაკლებული კი მართლა აღმოჩნდა, ბ-ნ პაპოვის უნებურად. ბ-ნმა პაპოვმა სთქვა, რომ გამგეობამ ავლაბრელებს ხელი ააღებინა იჯარაზედ, რადგანაც სალნი არ იყვნენ იჯარის ფულის შემოტანაშიო. ამაზედ ბ-ნმა მაჩაბელმა მიუგო, რომ მაგისი მიზეზი თვითონ გამგეობა იყო და აი საბუთიცაო: ახნაზაროვს, ეხლანდელს იჯარადარს, როგორც დიდის საქონლის პატრონს, ავლაბრელების საიჯარო მამულში საქონელი უძოვებია და ამის გამო ავლაბრელების სამოცი თუმანი, თუ ცოტა მეტ-ნაკლები, საბალახე დასდებია. გამგეობას, ახნაზაროვის საჩივრის გამო, განკარგულება მოუხდენია, რომ ავლაბრელებმა არამც და არამც ეგ ფული არ გამოართვან ახნაზაროვსა. თუ გამგეობა ასე უშლიდა ავლაბრელებს თავის კუთვნილის მიღებას, აშკარაა თვითონ ავლაბრელებიც პირნათლად ვერ გამოვიდოდნენ გამგეობის წინაშე, რადგანაც აქ აღებაზეა დამოკიდებული მიცემაცაო. აი იგი ნაკლი, რომელიც საყოველთაო საოცრად შეავსებინა ბ-ნმა პაპოვმა მომხსენებელს.

ბ-ნ პაპოვის სიტყვა რომ გამოეწუროთ, მარტო იმას დავინახავთ, რომ აქილესის ტერფი გამგეობის საბუთებისა, რომლის ძალითაც ავლაბრელები ცარიელზედ დარჩნენ, ისა ყოფილა, ვითომ ავლაბრელები ვერა ყოფილან სალნი იჯარის ფულის შემოტანაში, და გარდა ამისა ბ-ნი პაპოვი იმასაც არწმუნებდა საბჭოს, რომ გამგეობა ყოველთვის გულმტკიცნეულად ჰზრუნავდა ავლაბრელებისათვის და ცდილობდა იგინი არ გამოეწირა, და რამდენჯერაც ამ გულმტკიცნეულობით თვისი აზრი წარუდგინა საბჭოს, იმდენჯერ საბჭომ უარი ჰყო.

ხმოსანმა ნ. დ. ზუბალოვმა უპასუხა, რომ მე აქ გულმტკიცნეულობას არა ვხედავ; პირიქით ცხადია, რომ საქმე შინაურუ-

ლად უკეთებია გამგეობასა თავის კაბინეტში და არა საჯაროდ. მაშ რა არის, თუ არ შინაურულად კეთება საქმისა ის ამბავი, რომ ახნაზაროვებს და ქიშმიშოვს დარჩათ იჯარა ორას თუმნად, და ამას გარდა კიდევ 370 მანეთი შემოიტანეს ძველს იჯარადრებზედ დარჩენილიო. ახნაზაროვები და ქიშმიშოვი რა შუაში იყვნენ, რომ სხვის ვალს იხდიდნენ, თუ აქ კაბინეტში მოლაპარაკებული საქმე არ არისო. ამ სიტყვით რამდენჯერმე მიჰმართა ხმოსანთ ბ-ნმა ზუბალოვმა და პასუხად ხმა გაქმენდილი ღუმილი დახვდა. არ ვიცით, ეს ღუმილი გაოცებისა იყო, თუ წყენისა.

ხმოსანმა მიქელაძემ იკითხა: რამდენი მხარე იყო 30 ნოემბრის საჯარო ვაჭრობაში, როცა მამული ახნაზაროვებმა და ქიშმიშოვმა დაინარჩუნეს? და როცა მიიღო პასუხად, რომ მარტო ერთი მხარე იყო, სთქვა: ეგ საჯარო ვაჭრობა არ არის და გამგეობას, საზოგადო კანონის ძალით, რომელიც უსათუოდ საჯარო ვაჭრობაში ორს მხარეს ჰთხოულობს, ეგ ვაჭრობა ვაჭრობად არ უნდა ჩაეთვალო. ამაზედ უპასუხეს, რომ საზოგადო კანონი ქალაქის გამგეობისათვის სავალდებულო არ არისო და რაღაც მუხლიც წაუკითხეს. ჩვენ ყური ვერ მოვკარით, ეს უცნაური მუხლი რომელი მუხლი იყო. ჩვენ გვეოცა ეს ამბავი და მთელი ქალაქის წესდება გადავსინჯეთ და ასეთი მუხლი ვერსად ვერ ვიპოვეთ. ამაზედ სიტყვა მერეც გვექნება.

ბ-ნმა იზმაილოვმა, მეორე წვერმა გამგეობისამ, სთქვა, რომ ავლაბრის საზოგადოება სამეურნეო საზოგადოება არ არისო, რადგანაც იქ, ბ-ნ მაჩაბლის სიტყვისამებრ, ზოგი დალაქია, ზოგი ვაჭარი, ზოგი მოხელე (ჩინოვნიკი) და ზოგი საპატიო მოქალაქეო. ეგ მარტო კრებულია მოქალაქეთა. იქნება ოდესღაც, როცა ავლაბარი სოფელი ყოფილა, მაშინ სამეურნეო საზოგადოების ფერი სდებია, ეხლა კი სულ სხვა არისო. მეო, სთქვა მან სხვათა შორის, ისტორიული უფლება არა მჯერაო. ხოლო აქილესის ტერფი ბ-ნ იზმაილოვის საბუთისა ის იყო, რომ ქალაქში 130 ათასი მკვიდრია და ამათს ინტერესებს ვერ ვანაცვალებთ ავლაბრელების ინტერესებსაო. ეგ აღვიღები საძოვ-

რად უნდა ჰქონდეს ქალაქსა, და თუ მანდ ხვნასაც მოჰყვნენ ავლაბრელნი, საძოვარი საკმაო აღარ იქნებაო.

ამაზედ ხმოსანმა ბებუთოვმა უპასუხა: იმ ხანსაც არა სჯეროდა და არა სწამდა ისტორიული უფლება, რომელმაც დააწოკა, აიკლო სომხები მათთა ისტორიულ ბინაზედ, და ამის გამო იგი სომხები უბედურმა, მაგრამ დიდმა ერეკლე მეფემ გადმოიყვანა და ავლაბარში დაასახლაო. განა ამით ისტორიულს უფლებას თავისი მნიშვნელობა დაეკარგაო? როგორც ხმოსანმა ბებუთოვმა, ისეც სხვებმა უპასუხეს ბ-ნ იზმაილოვს, რომ აქ არაფერი მოსაყვანია 130 ათასი მკვიდრი ქალაქისა, და თუ ეს 130 ათასი მკვიდრი ბედნიერი იქმნება, როცა ავლაბრის მამულები სამს კაცს მიეცემა გამოსარჩომად, — რატომღა იქნება უბედური მაშინ, როცა იმავე პირობით 332 სული დაიჭერს იმ მამულებს გამოსარჩომად? აქ ციფერების არევა ტყუილი წადილია შავი თეთრად გამოიყვანოს კაცმაო. აქ საქმე იმაშია, რომელი უფრო საყურადღებოა: ინტერესები მთელის საზოგადოებისა, საცა 332 სულია, თუ ინტერესები ახნაზაოვებისა და ქიშმიშოვისაო.

დიდი თანაგრძნობა გამოიწვია ხმოსანის მ. ი. თამამშოვის სიტყვამ. მან სთქვა: ჩვენ უნდა კვლავ აღვადგინოთ ავლაბრის საზოგადოება. ქალაქის კეთილდღეობა უკან იწევს და უნდა ხელი შევლისა მივაწვდინოთ ავლაბრის საზოგადოებას, რომლის კეთილდღეობა იმატებს, რაკი მიწები მას დაეთმობა. საჭიროა რაც შეიძლება ბევრს მკვიდრს მივცეთ სახსარი ცხოვრებისა, ამისათვის უნდა გამოვიყენოთ ყოველი მარცვალი, და თუ ამისთანა მარცვალი ავლაბარში არის, ხელი უნდა მოვკიდოთ და ვახეიროთ. ამ საქმეში მე ბრალსა ვსდებ გამგეობას კი არა, იმ კანცელიარულს რიგსა და წესსა, რომელიც გამგეობაში ჰსუფევს.

ბევრმა სხვამ ილაპარაკა, და საკვირველი ის არის, ვინც-კი ილაპარაკა ხმოსანთაგანმა, სულ ყველანი ხმოსანის მაჩაბლის აზრს მიემხრნენ. არც ერთს ხმოსანს ამის წინააღმდეგი არა უთქვამს-რა. კენჭის-ყრამ კი დაგვანახვა, რომ იმ კრებულმა, საცა „არას“ მთქმელი ერთი კაციც არ აღმოჩნდა, იმ კრებულ-

მა 26 ხმით 21-ს წინააღმდეგ წინადადება ხმოსანის მაჩაბლის უარ-ჰყო. ჩვენა გვეონია, რომ ამისთანას ამბავს სხვა მეორე მაგალითი არ მოეპოვება მთელს ისტორიაში. არ ვიცით, გაუგონია ვისმე, რომ კრებული სწყვეტდეს რომელსამე საქმეს, არც ერთს კაცს კრებულისას წინადადების წინააღმდეგობა არ გამოეცხადებინოს, პირიქით, ვისაც კი ელაპარაკნოს, სულ წინადადების სასარგებლოდ, და წინადადება კი მაინც გაუქმებულიყოს და უარყოფილიყოს!

VI

წინა წერილებში მოყვანილნი ცნობანი, ჩართულნი ხმოსანის მაჩაბლის მოხსენებაში, მით უფრო საბუთად მოსახმარნი არიან, რომ ჯერ, პირველი, სიგლებზეა დამყარებული, და მეორე, — არც ერთის გამგეობის წევრისაგან, არც ერთს ხმოსნისაგან არ არიან დარღვეულნი. თავი რომ დავანებოთ ისტორიულს წარმომდინარებას ავლაბრელების საზოგადოებისას, თავი რომ დავანებოთ მასაც, რომ ავლაბრელებს ზოგიერთი საბუთი მიუძღოდათ ავლაბრის მამულების მფლობელობისათვის, — ყოველს ამას რომ თავი დავანებოთ, თვალწინ ცხადად და უტყუარად დაგვიდგება შემდეგი:

1) ავლაბრელებს ჰქონიათ საზოგადოება საერთო მეურნეობისა. თუ ამ სამეურნეო საზოგადოებაში სხვათა შორის დალაქიც არის მონაწილე, ანუ ბაზაზი, მით სამეურნეო საზოგადოების თვისება არ გარდიქმნება, არ იცვლება; ოღონდ თვითონ მეურნეობა არ გარდიქმნას, არ გარდიცვალოს, და ამას დალაქი მისდევს, თუ ყასაბი, სულ ერთია.

2) ავლაბრის საზოგადოებაში, როგორც ამ ბოლოს დროს შევიტყუეთ, 332 სულზედ უფრო მეტი კაცი და დედაკაცი მონაწილენი არიან. ცხადია, ვისზედ უნდა გულმტკიცეულად მიმართულიყო მზრუნველობა ქალაქის გამგეობისა და საბჭოსი, რომელსაც ერთადერთი საგანი და მიზეზი არსებობისა ქალაქის მკვიდრთა კეთილდღეობაა. ეს გულმტკიცეული მზრუნველობა მით უფრო აშკარად უნდა გამოჩენილიყო იმ შემთხვე-

ვაში, რაკი ცალ მხრით ავლაბრელთა საზოგადოებამ და მეორეს მხრით ორმა ახნაზაროვებმა და ქიშმიშოვმა ერთი და იგივე პირობა კისრად იდეს და ერთი და იგივე ფასი შეაძლიეს. რაკი ავლაბრელები იმავე პირობით და იმავე ფასად ჰთხოვლობდნენ მამულს იჯარით, აქ გამგეობისაგან 130 ათასის ქალაქის მკვიდრის სახელით გამოსარჩლება ახნაზაროვების და ქიშმიშოვის სასარგებლოდ მეტისმეტი გამბედაობაა.

3) ავლაბრელებს სჭერიათ ეგ მამული ძველათგანვე, მათ უდავნიათ, მათ წყალი გამოუყვანიათ, მათ კარგა ფული დასჯდომიათ, კარგა ხარჯი გაუწევიათ მამულის განკარგებისათვის, მათვე ის პირობები და ის ფული უძლევიან, რაც სამს ცალკე კაცს, და მაინც იგინივე გამოსწირა ჯერ გამგეობამ და მერე საბჭომ.

ყოველ აქედამა სჩანს, რომ მთელი სინიდიისიერი სიმართლე ავლაბრელების მხრივ იყო. თუ ამ სინიდიისიერის სიმართლის განხორციელებას რაიმე კანონიერი წესი და რიგი არ იწყნარებს, მაშინ, თქმა არ უნდა, გამგეობა და საბჭო გასამტყუნარნი არ არიან, რომ ავლაბრელების თხოვნა ჯერ 16-ს მარტს და მერე 26 აპრილს არ შეიწყნარეს და მათი უპრიანი მამული იჯარით სამს ცალკე კაცსა დაუმტყიცეს. ჩვენდა სამწუხაროდ უნდა ვსთქვათ, რომ თუ ამ შემთხვევაში კანონიერი წესი და რიგი დარღვეულია, ეს დარღვევა სინიდიისიერის სიმართლის საოხად კი არ მოხდა, არამედ ახნაზაროვებისა და ქიშმიშოვის სასარგებლოდ. ამ სახით გამოდის, რომ თუმცა ერთს მხარეზედ სინიდიისიერი, თუ არ იურიდიკული, სიმართლე იდგა, და კანონიერი წესი და რიგი კი დასარღვევად იმ მხარესაკენ მიიღრია, საცა მაგ სიმართლის ჩამიჩუმიც არ იყო. აი ამის საბუთები:

1. როცა ახნაზაროვებს და ქიშმიშოვს დარჩათ საჯარო ვაჭრობით მამულები, მაშინ ვაჭრობაში მარტო ერთი მხარე იყო: ორი ახნაზაროვები, ქიშმიშოვი, და მათთან ერთად საერთოდ მოვაჭრენი 13 ავლაბრელი. იმპერატორის ალექსანდრე II წესდებას განსამართლებისას წაიკითხავთ, თუ X ტომის კანონებს, თუ ცალკე დაწესებულებათა წესდებას, მაგალითებრ, ბანკე-

ბისას, საქალაქო საკრედიტო საზოგადოებისას, — ყველგან ცხადად გამოთქმულია, რომ, რაკი საჯარო ვაჭრობაა რისამე, უსათუოდ ორი ერთმანეთის მოცილე მხარე უნდა დაესწროს, უამისოდ, ესე იგი, თუ მარტო ერთი მხარეა და სხვა მოცილე არ არის, საჯარო ვაჭრობა არ შეიძლება მოხდეს.

გამგეობამ 26 აპრილს ბ-ნის იზმაილოვის პირით გამოაცხადა, რომ ეგ ზოგადი კანონები ქალაქის გამგეობისათვის არ არის დაწერილიო. ჩვენ გადავსინჯეთ ქალაქის მართველობის წესდება და ამ საგანზედ მარტო 142 მუხლი წესდებისა ვიპოვეთ. ამ მუხლში სწერია, რომ ქალაქის საბჭოს ნება აქვს რომელიმე შემოსავლიანი საქმე გასცეს ან საჯარო ვაჭრობით, ან ცალკე კაცს მიანდოს, ან თვით ქალაქის გამგეობას დაავალოს იმ საქმის მოვლა და პატრონობა. თუ საბჭოს ერთ-ერთი ამ ღონეთაგანი არ დაუნიშნავს წინათ, მაშინ გამგეობას ნება აქვს სახელმძღვანელოდ ერთ-ერთი ამ ღონეთაგანი ამოირჩიოს. რაკი ამ სამში საჯარო ვაჭრობა იქმნება ამორჩეული, რა თქმა უნდა, იგი ვაჭრობა ზოგადის კანონების მიერ დადგენილ წესსა და რიგს უნდა ექვემდებარებოდეს. ამ 142 მუხლის წესდებისას შენიშვნა აქვს ზედ-მიწერილი, რომ საცა საქალაქო მართველობის წესი შემოღებულია, იქ ქალაქისათვის სავალდებულო არ არის იგი, რაც ამ საგანზედ მოხსენებულია საზოგადო კანონების 1489, 1503, 1710 და 1805 მუხლთა შინა.

ნუთუ აქედამ ის უტყუარი აზრი არ გამოდის, რომ სხვა ყოველი კი ზოგადის კანონებისა, რაც ჩამოთვლილ მუხლებში არ არის მოხსენებული, სავალდებულოა ქალაქის გამგეობისა და საბჭოსათვის!.. მაშ ვნახოთ, ხსენებულის მუხლების ძალით რით არის გამორჩეული საქალაქო მართველობა სხვა დაწესებულებათაგან. სავალდებულო არ არისო, ამბობენ იგი მუხლნი, უმაღლესს მთავრობას ნება დართვა სთხოვონო: 1) როცა საჯარო ვაჭრობით ჰყიდიან მოძრავს ქონებას, ქალაქისათვის არა საჭიროს (1489 მუხლი); 2) როცა საჯარო ვაჭრობით ჰყიდიან ქალაქისათვის არა-საჭიროს უძრავს ქონებასა (1503 მუხლი); 3) როცა საჯარო ვაჭრობით აძლევენ მიწებს და სხვა შემოსავალს ქალაქისას, ქალაქის სასწორისას და სხვას ამ გვარსა

(1710 მუხლი); 4) როცა შენობისა და გზის კეთების საქმეს გასცემენ საჯარო ვაჭრობითა.

აქ სად არის მოხსენებული, რომ საჯარო ვაჭრობა, ქალაქის გამგეობისაგან მომხდარი, მაშინაც შესაწყნარებელია, როცა, ორის მოცილეს მხარის მაგიერ, ერთი მხარეა მარტო სავაჭროდ მოსული. იმას ზომ თვით გამგეობაც უარს არა პყფვს, რომ ზოგადი, საყოველთაო და აუცილებელი წესი საჯარო ვაჭრობისა ის არის, რომ უსათუოდ ორი ერთმანეთის მოცილე მხარე დაესწროს ვაჭრობასა, თუ არა და ვაჭრობა ვაჭრობად არ არის ჩასათვლელი. დავანებოთ ამასაც თავი. ვსთქვათ, გამგეობისა და საბჭოსათვის ზოგადი კანონი არ არსებობს, ლოდიკა ზომ უსათუოდ უნდა არსებობდეს! ლოდიკით რომ ჩხრეკა დავუწყეთ საჯარო ვაჭრობასა, არასგზით არ შეიწყნარება იგი ვაჭრობა, რომელზედაც მარტო ერთი მხარეა მოსული. რა არის საჯარო ვაჭრობაში პირველი და უკანასკნელი საკითხავი, თუ არა ის რომ: „რომელი იძლევიტ მეტს?“ ანუ რუსულად „кто больше?“ ეს საკითხავი შესაძლოა განა ლოდიკის დაურღვევლად კაცმა მარტო ერთს კაცს მიჰმართოს, ანუ ერთს მხარეს? განა თვითონ ამ საკითხავში ცხადად არ იგულისხმება — სულ უკანასკნელი — ორი მხარე მაინც. ჩვენის ფიქრით, შეუძლებელია, რომ კანონს ლოდიკა სავალდებულოდ არ გაეზადნა ქალაქის გამგეობისათვის. ამის გამო ვსთქვით წინა წერილში, რომ იგი ვაჭრობა, რომლის ძალითაც ახნაზაროვებმა და ქიშმიშოვმა უკანასკნელად დაინარჩუნეს ავლაბრის მამული საიჯაროდ, და რომლის გაუქმებაც ავლაბრელებმა ითხოვეს 16 მარტს 1887 წლისას, შესაწყნარებელი არ არის, რადგანაც სავაჭროდ მარტო ერთი მხარე იყო და არა ორი მაინც; შესაწყნარებელი არ არის არც ზოგადის კანონით, რომელსაც გამგეობა თავის სავალდებულოდ არა ჰრაცხს, და არც თვითონ საჯარო ვაჭრობის ლოდიკით, რომლის გამოც გამგეობა ამასვე ვერ იტყვის.

ჯერ მარტო ამ საბუთით უნდა საბჭოს გაეუქმებინა 26-ს აპრილს იჯარა ახნაზაროვებისა და ქიშმიშოვისა, როგორც უკანონო ვაჭრობით გარდაცემული, თუნდ იმისდა მიუხედე-

4. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VIII.

ლადაც, რომ აქ ავლაბრელების მხრით თვითონ სიმართლე ჭლალდებდა. ამ სახით ავლაბრელების სინიდისიერს სიმართლეს ზედ დაურთეს ეს უკანონო ვაჭრობის შეწყნარება მათთა წინააღმდეგ, და მაშინ აშკარად გამოჩნდება გულმტკივნეულობა, მზრუნველობა ქალაქის სამართველოსი ქალაქისავე მკვიდრთათვის, ნამეტნავად იმ შემთხვევაში, როცა 332 სულის კეთილდღეობა გაწირულია და მარტო სამის კაცისადაა მიგებული.

VII

თუნდ დავანებოთ იმას თავი, რომ საჯარო ვაჭრობა, რომლის ძალითაც ახნაზაროვებს და ქიშმიშოვს დარჩათ იჯარა ავლაბრის მამულებისა, გასაუქმებელი იყო, რადგანაც მარტო ერთი მხარე ჰვაჭრობდა და მით ცხადად და აშკარად დარღვეულ იქმნა საჯარო ვაჭრობის წესი; საკმაოა მარტო ის გავსინჯოთ, რომ ახნაზაროვებმა და ქიშმიშოვმა ჯერ გამოაცხადეს საჯარო ვაჭრობაში ცამეტს ავლაბრელთან ერთად საამხანაგოდ ვვაჭრობთო, სავაჭრო კონდიციის ძალით ასი თუმანიც შეიტანეს ვაჭრობამდე, და მერე, როცა ვაჭრობა გათავდა, გამგეობამ ნება მისცა ამ სამს კაცს ახალი პირობა დაედგინათ, იგი პირობა, რომელიც სავაჭრო ოქმში მოხსენებული არ არის, და თვითონ პირობაც ისეთია, რომ ვერც იქმნებოდა მოხსენებული. იგი პირობა იმაში მდგომარეობდა, რომ ახნაზაროვებს და ქიშმიშოვს გამოეცხადებინათ ვაჭრობის მერმედ, რომ თუ რაც ამ ასის თუმნიდამ თავ-თავის წილობაზედ შეხვდებათ — დანარჩენმა ცამეტმა ამხანაგმა არ შემოიტანა, იჯარა მარტო ახნაზაროვებს და ქიშმიშოვს დაუმტკიცდეს. გამგეობაც თანახმა გაუხდა. ამას ეძახიან საჯარო ვაჭრობას!... ამისთანა საჯარო ვაჭრობა კანონიერ ვაჭრობად ჩასთვალა ქალაქის საბჭომ ჯერ 16 მარტს, როცა ამაზედ ავლაბრელებმა იჩივლეს, და მერე 26 აპრილს, როცა ამ საოცარს ვაჭრობაზედ მოახელა საბჭო ხმოსანმა მაჩაბელმა.

არ გაგონილა ასე ხელალებით უარყოფა ყოველის რიგისა

და წესისა!... საქმე რაშია: ახნაზაროვები და ქიშმიშოვი ცამეტს ავლაბრელთან ერთად საამხანაგოდ შევიდნენ ვაჭრობაში, მამასადამე სავაჭრო კონდიციის ძალით შეტანილი მათ მიერ ასი თუმანი გამგეობას უნდა მიეღო, როგორც საამხანაგო ფული. თუ ეს ფული მარტო ახნაზაროვებისა და ქიშმიშოვისა იყო, დანარჩენი ცამეტი კაცი რაღად მიუშვეს მათთან ერთად სავაჭროდ? ხომ კონდიციის ძალით ამ ფულს შეუტანელად არავის ნება არა ჰქონდა ვაჭრობაში მონაწილეობა მიეღო? რად მიაღებინეს მონაწილეობა იმ ცამეტს კაცს, თუ იგი წინათ შეტანილი ასი თუმანი საერთო საამხანაგო ფულად არ უგულვებია გამგეობას ვაჭრობის დაწყებამდე. თუ ვაჭრობის დაწყებამდე ეგ ფული საამხანაგო ფულად ჩარიცხა გამგეობამ, ვაჭრობის გათავების შემდეგ როგორღა შეიწყნარა იმავე გამგეობამ, რომ იგი ფული საერთოდ ყველა ამხანაგთაგან წარმოდგენილი არ არის? ესთქვათ გამგეობა აქ ჩვენი ანდაზისამებრ მოიქცა:

ასე, ჩემო მანასეო,
ხან ისე და ხან ასეო, —

საკვირველი ის არის, ქალაქის საბჭომ როგორ ყური არ ათხოვა ამისთანა უცნაურს ამბავს 26 აპრილს და არ გააუქმა ამნაირად გაჩენილი იჯარა ახნაზაროვებისა და ქიშმიშოვისა, როგორც ამას ჰთხოულობდნენ ავლაბრელები 16 მარტს და ხმოსანი მაჩაბელი 26 აპრილს?!... ეს ისეთი ამოცანაა, რომლის აღსახსნელად ყოველივე კაცური ღონე უქმია და ვერ შემძლებელი.

ამ სახით გამოდის, რომ არსი საქმისა ავლაბრელების მხარეზედ იყო, სინდისიერი სიმართლეც, თვითონ წესი და რიგიც მათკენ ჰლაპარაკობდა და მაინც საბჭომ 26 აპრილს არც ერთი არ შეიწყნარა, 332 სული გამოსწირა მამულს და იგი მამული მიუსამართლა სამს კაცსა, — იგი მამული, რომელიც გამგეობის წევრის ბ-ნ პაპოვის სიტყვით სულ ცოტა არ იყოს 4.500 მანეთს შემოსავალს იძლევა. მამასადამე, ახნაზაროვებმა და ქიშმიშოვმა, რომელთაც ეს მამული იჯარით დაუმტკიც-

დათ წელიწადში ორას თუმნად, ორას ორმოცდაათი თუმანი უნდა მოიგონ. ახლა ვიკითხოთ: ის არ ერჩივნა ქალაქს, რომ ეს მოგება 332 სულს შეჰხვედროდა და მარტო სამის კაცის კერძად არ გამხდარიყო!... სხვას ყველაფერს რომ თავი გავანებოთ, მარტო ის, 332 სულმა უფრო უპრიანია ხეირი ჰნახოს, ვიდრე მხოლოდ სამმა კაცმა, მარტო ეს გარემოება საკმაო იყო, რომ საბჭოს 26 აპრილს ავლაბრელების სასარგებლოდ გადაეწყვიტა საქმე.

დასასრულ, მარტო ეს ითქმის, რომ არსებითად, თუ სინდისიერ სიმართლით, თუ ეკონომიურის მხრით, თუ მკვიდრთა რიცხვის მიხედვით, ქალაქის საბჭოს ეგ ახნაზაროვების და ქიშმიშოვის იჯარა უნდა გაეუქმებინა 26 აპრილს, და პირიქით კი ყოველივე რიგი და წესი, ჩვენის ფიქრით, დარღვეულ იქმნა, რომ ეგ იჯარა ახნაზაროვებს და ქიშმიშოვს შერჩენოდა. ფორმა, წესი და რიგი დაირღვას იმისათვის, რომ არსებითად მართალმა საქმემ თავი არ გაიტანოს, ეგ იშვიათი ამბავია იმ სამმართველოსათვის, რომელიც საზოგადოების არჩევანით მოწოდებულია საზოგადო საქმეთა გასაძღოლად, ქალაქის მკვიდრთა საფარველად, მეოხედ და საკეთილდღეოდ.

საგარეო უნივერსი
თბილისის ქალაქის გამგეობის მიმდინარე საქმიანობა
(1891—1899)

* *

ტფილისი, 30 იანვარი, 1891 წ.

გათავდა არჩევანები ქალაქის ხმოსანთა, გამგეობა ქალაქის თვითმმართველობისა შესდგა და ყოველ ამით გამოწვეული ფიცხი და ზოგჯერ წრეს-გარეთ ატაცებული ლაპარაკიც მოსწყდა, განელდა და ადგილი დაუთმო ჰკუა-დამჯდარს მსჯელობას იმ კაცებისას, რომელთაც არჩევანების გათავებით არ გაიგრძელეს გული საქალაქო საქმეების შიშართ და რომელნიც არჩევანებს უყურებენ და სამართლიანადაც, როგორც ერთადერთს ღონეს ქალაქის საქმეთა განწყობისას, მიმართვისას, ასე თუ ისე კეთებისას და წარმოებისას. მაშასადამე, საკვირველი არ არის, რომ პირველი და უპირატესი საგანი დღევანდელის მსჯელობისა საზოგადოებაში ის არის, რომ კარგად გამორკვეულ იქმნას, — რა მოხდა და რის მომასწავებელია ყოველივე, რაც მოხდა და მოგვიტანა ამ არჩევანებმა.

სადის და მიუდგომელის თვალთ რომ შევხედოთ მას, რაც მოხდა, და მომხდარი რის მომასწავებელია, დავინახავთ, რომ ქალაქის მცხოვრებთა საჭიროდ დაინახეს და თვისდა სასარგებლოდ იცნეს გაეახლებინათ ქალაქის საბჭო, სხვა ახალის ნაკადულისათვის საბჭოში გზა მიეცათ და მით აქამდე ყოფილი და ყოველ საქმის ერთნაირად წამწყმედი ერთსახობა, ერთგვარობა საბჭოსი მოესპოთ. სხვა აზრი ამ არჩევნებს არ უნდა ჰქონდეს, თუ სახეში ვიჭონიებთ, რომ არჩევანებს სხვა მნიშვნელობა არა აქვს-რა, თუ არ ამომრჩეველთა სურვილის გამოთქმისა.

მართალია, ამ კეთილს და სამართლიანს სურვილს მოქალაქეებისას ზოგიერთებმა თავისებური კვამლი შეუბოლეს, რომ ცხადი და მართალი სურვილი ამომრჩეველებისა კაცს არ დაანახონ, სახე და მიმზიდველობა შეუშალონ და მოქალაქეთა შორის აბრუ გაუტეხონ. ამისათვის ამ ზოგიერთებმა ხელი ჩაჰკიდეს იმისთანა საგანს, როგორც მაგალითებრ, ეროვნებაა, რომელსაც დიდი გზა და ავალა აქვს ყოველგვარ ქსელის გასაბმელად, და ეს არაფერს შუაში მყოფი ეროვნება ხიდად გაიდეს, რომ სხვადასხვა თესლის მცხოვრებნი ერთმანეთს დააჯახონ სამტროდ, ერთმანეთის წეწვა-გლეჯად და მით მათი თვალი საერთო საქმეს ქალაქისას მოაშორონ. ამ ვაჟბატონებს მით უფრო მოუხერხდათ ამ სამარცხვინო ხიდის გადება, რომ ამ არჩევანებმა დიდი მონაწილეობა მისცა ქართველებს საბჭოში, რიგიანმა სომეხმა ამ ქართველების საბჭოში შესვლა, რასაკვირველია, საამურად მიიღო და არამცთუ იხამუშა, არამედ ჰკვირობდა კიდეც, რატომ აქამდისაც არ იყო ესეო, ხოლო ტერაცუები შესდგნენ ყალბზედ, ვაჰ, ქალაქი ჩვენია და ქართველებს ქალაქში რა ხელი აქვთო. ამათ ისე შეჰხედეს ამ არჩევანებს, რომ ჩვეული ბატონობა ქალაქში გვერთმევა და ქართველები იჩემებენო.

შეჰხატა და შემოტრიალდა ტერაცუობა, რომელთანაც ჰქუა დამჯდარს და რიგიანს სომხობას არავითარი ურთიერთობა არა აქვს, — და სხვა რო ვერა იხერხა-რა, ბოლოს ისა სთქვა, რომ აბა ქალაქის საქმეში რა შესატანია ეროვნება, ეროვნებაზე აქ კრინტიც არ უნდა დაიძრასო. ეს, რასაკვირველია, იმ ანგარიშით უნდა იყოს თქმული, რომ აქამომდე ტფილისში გაბატონებულს ეროვნებას არავინ იერიშის მიტანა არ გაუბედოს და ტერაცუებსაც ხომ სხვა არა უნდათ-რა. ამ სახით, ამისი მთქმელი თუმცა სოროში ჰძვრება, მაგრამ კუდი-კი გარედა ჰრჩება და საქმეც ეს კუდია: ოლონდ-კი ხალისი იყოს, თორემ როცა გნებავთ ხელს წაავლებს კაცი და სოროში შემძვრალს ჩხავილით გარედ გამოათრევს.

სირცხვილია, რომ კაცი ამისთანა ფეხის ხმას აჰყევს. აქ არავითარი მიხვევ-მოხვევა საჭირო არ არის. მოქალაქეების

სურვილი ცხადად მეტყველებს ამ არჩევანებში. აქ სომხობა ცალკე და ქართველობა ცალკე-კი არ ირჩევდა კაცებს საბჭო-სათვის, არამედ შემძლებელობა და შეუძლებელობა მოქალაქეთა. დღეს-აქამომდე ქალაქის საბჭოს მოედანი ხელთ ეჭირათ მარტო შემძლებელთ მოქალაქეთა, ხოლო შეუძლებელთ საბჭოში წარმომადგენელნი ან სულ არა ჰყავდათ, ან თუ ჰყავდათ, თითო ოროლა, რომელთა ხმა იკარგებოდა მრავალთა შორის. ეს შეუძლებელთა რიცხვი უფრო მომეტებული ნაწილია როგორც ყველგან, ისეც ტფილისშიც, და ვის რად უკვირს, რომ ამ მომეტებულმა ნაწილმა თავის ქალაქში ხმის ამოღება მოიწადინა და საბჭოში ფეხის შედგმა.

ამ შეუძლებლობამ და შემძლებელობამ, ქონებითმა ღონემ და უღონობამ წელს ორად გაჰყო ამომრჩეველთა რიცხვი და წლევანდელი არჩევანები ამ ორ ბანაკის ბრძოლის შედეგია. ერთისა და მეორის ბანაკის კაცნი აქ მოქმედებდნენ განურჩევლად იმისა თუ, ვინ სომეხია და ვინ ქართველი. აქ ერთის მხრით მოიყარეს თავი შეძლებულთა მომხრეთა და მეორის მხრით შეუძლებელთა. არჩევანების კენჭმა დაგვანახვა ყველას, რამოდენა ადგილი დაიჭირა განახლებულ საბჭოში შეუძლებელთა წარმომადგენელ ხმოსნობამა, და აი სად უნდა ედიოს კაცმა მიზეზი იმ სიამოვნებისა, რომლითაც ყოველი გონიერი ქართველი თუ სომეხი მიეგება ამ არჩევანებს, როცა მისი შედეგი გამოცხადდა.

დღეს, ჩვენდა სასიქადულოდ, ვხედავთ, რომ შეუძლებელთა მცხოვრებთა, ესე იგი, ტფილისის უმრავლესთა მკვიდრთა იმედად იგი ხმოსნები შეიქმნენ, რომელთა შორის ქართველობა დიდს უმრავლესობას შეადგენს. დღეის ამას იქით ტფილისის საბჭოს თავისი კუთვნილი ღირსება და თვისება მიენიჭა. დღეის ამას იქით ორი დიდი დენა აზრთა იწყებს აქ ერთმანეთთან გამკლავებას. ერთის მხრით ინტერესები შეძლებულთა და მეორის მხრით შეუძლებელთა არ მისცემს არავის ნებას ყუბი მოუყრუოს ქალაქის საბჭოს საქმეთა და ყოველს განაჩენს გამგებობისას, თუ ვისმეს განუსჯელად და განურჩევლად „ბალი, აღა“, უძახოს.

ამ ინტერესების ერთმანეთთან შეწონება, შეფერება და მოთავსება, ერთმანეთთან სამართლიანი მორიგება მწვადისა და შამფურის — საცა შესაძლოა — დაუწველად, შეადგენს ერთადერთს სიბრძნეს ქალაქის თვითმართველობის მოხელეობისას და გამგებელობისას. აწ განახლებულს საბჭოს ამ სიბრძნემდე მისაღწევად დღეს გზა გახსნილი აქვს, რადგანაც ისეა შემდგარი, რომ ყოველმა საქმემ ჯერ ბევრი დამი უნდა იხადოს ორ ცეცხლ შუა ტარებითა, ვიდრე თავს გაიტანს ბოლომდე ქალაქის საერთო სასარგებლოდ.

აი რა მოახდინა აწინდელთა ხმოსანთა არჩევანებმა და მომხდარი რის მომასწავებელია. აი, ჩვენის ფიქრით, რა მნიშვნელობა აქვს წლევეანდელს არჩევანებს. აი რა მოიგო თვით საბჭომ, რომელიც, ვითარცა წარმომადგენელობა ქალაქისა, ჯდეს უფრო სავსეს და სრულს სახეს, გულს და ვითარებას მთელის ქალაქისას წარმოადგენს, ვიდრე აქამომდე, და მით, რასაკვირველია, მეტი სიცოცხლე, მეტი ხალისი მიეცემა თვით საბჭოს და მეტი სიმართლე, მეტი წინდახედულობა, მეტი სიბრძნე მის განაჩენთა და მის საქმეთა. ქალაქისათვისაც საერთო სანატრელი ეს არის. და რად უკვიროთ, რომ ყველა გონიერ მოქალაქეს უხარიან, რომ ქალაქმა, განაახლა რა უწინდელი საბჭო, კარგა მოზრდილი ბიჭი გადასდგა თავის სამართლიან სანატრელის მისაღწევად და სამაგისოდ ახალნი კაცნი, ახალნი მოღვაწენიც მოიპოვა და შეიყვანა საბჭოში.

ტფილისი, 6 მარტი, 1891 წ.

ჩვენის ქალაქის თვითმმართველობისათვის ორი ძალიან მოულოდნელი და ძალიან საყურადღებო ამბავი მოხდა ამ უკანასკნელს დროს. ქალაქის თავმა ბ-ნმა მატინოვმა თავი დაანება თავის თანამდებობას, თუმცა ხელახლად ამორჩეული იყო, და ბ-ნი იზმაილოვი-კი, რომელსაც ჰსურდა ქალაქის თავობა, არ იქმნა ამორჩეული. მთელი საზოგადოება ქალაქისა, და ნამეტნავად ისინი, ვისაც გული ასე თუ ისე სტიკვა ქალაქის საქმეებისათვის, სცდილობენ თავი და ბოლო გაუგონ ამ ორს მართლა-და მოულოდნელს ამბავსა. საითაც-კი მიიხედავთ მარტო ეს ისმის: ან ბ-ნმა მატინოვმა რად დაანება თავი თავობას და ან ბ-ნი იზმაილოვი რად იქმნა უარყოფილი. ყველას უნდა მიზეზის შეტყობა, გამორკვევა, და ამ საგანზე იმდენი აზრია, რამდენიც თითქმის მსჯელი და მოლაპარაკე.

რაკი ესეა, ჩვენ მიერ არ იქმნება მეტი, რომ ამ ორს ამბავს გულღვიძლი გავუსინჯოთ და მრავალთა შორის ჩვენი აზრიც წარმოვსთქვათ მასზედ თუ, რას უნდა მოეხდინა, ან ერთი ამბავი, ან მეორე. პირველ ყოვლისა ვიკითხოთ: რას უნდა აეძულებინა ბ-ნი მატინოვი, რომ ჯერ მოიწადინა ამორჩევა, და რაკი შეისრულა წადილი, სამსახურიდამ გადასდგა? რა მოხდა იმისთანა იმ მოკლე ხანში, რომელიც არჩევანიდამ გადადგომამდე გავიდა, რომ ბ-ნმა მატინოვმა ვეღარ იტვირთა მის მიერვე მოწადინებული და უკვე მიღწეული თანამდებობა?

აქ ორში ერთი მიზეზია: ან ისა, რომ შინაურმა გარემოებამ ნება აღარ მისცა ქალაქის თავობა დანიშნულ ვადად

ეკისრნა, ან გარეშე ვითარებას რასმე გაუფრთხა და გაეცალა. პირველს მიზეზს, ჩვენის ფიქრით, აქ აღდგოლი არ უნდა ჰქონდეს. იმიტომ რომ, თუ შინაურმა გარემოებამ ორის თვის წინად არ დაუშალა კენჭისყრის სათუო განსაცდელს მისცემოდა, თუ ორის თვის წინად კენჭისყრის ბეწვის ხიდზედ გასვლას არ შეუშინდა, — და რომ საშიში იყო ეგ ყველამ იცის, — ძნელად საფიქრებელია ამ მოკლე ხანში, სულ ორის თვის მანძილზე, მის შინაურ ცხოვრებაში ისეთი ძირეული რამ ცვლილება მომხდარიყო, რომ დიდის ვაითა და ვაგლახით მოგებულს საქმეს გასცლოდა. რასაკვირველია, ყველაფერი შესაძლებელია, ხოლო ისეთი უეცარი და მოულოდნელი ცვლილება ადამიანის შინაურ ცხოვრებაში ორის თვის განმავლობაში მეტისმეტად იშვიათია, იმოდენად იშვიათი, რომ თუ თვალით არა ჰნახავთ, დაუჯერებელია. მაინცდამაინც არავითარი ხელმოსაკიდებელი გამომჟღავნებული საბუთი არა გვაქვს, რომ ბ-ნ მატინოვის სამსახურიდამ გადადგომა მის შინაურს გარემოებას მივაწეროთ.

მაშასადამე, მიზეზი ბ-ნ მატინოვის გადადგომისა გარეშე ვითარებაში უნდა ვეძიოთ. რა მოხდა აქ ისეთი? რაშია ეს „გარეშე ვითარება“? გარეშე ვითარება, ჩვენის ფიქრით, ამ შემთხვევაში ახლად შემდგარი საბჭოა ქალაქისა და სხვა არა-რა. რა შეემჩნია ამ ახლად შემდგარს საბჭოს იმისთანა, რომ ბ-ნ მატინოვს მიზეზი მისცემოდა გაცლისა და სამსახურიდამ გადადგომისა? თუ აქამომდე ბ-ნი მატინოვი უძლებდა საბჭოს, ეხლა რა მოხდა იმისთანა ახალი, რა შეიტანა ქალაქის თვითმართველობაში ახალმა საბჭომ იმისთანა, რომ ბ-ნმა მატინოვმა გაცლა ამჯობინა დარჩენასა?

ყოველს ამას რომ სამართლიანი პასუხი გავცეთ, საჭიროა უწინდელი და ეხლანდელი საბჭო ერთმანეთს შევადაროთ. რა იყო უწინდელი საბჭო? ყურმოჭრილი ყმა გამგეობისა. უწინდელი საბჭო ქვევრსა ჰგვანდა: რასაც გამგეობა ჩასძახებდა, იმას ამოიძახებდა. ყველაფერზედ „ბალი აღა“ მზად იყო, გამგეობა სჭრიდა და ჰკერავდა კიდეც და საბჭო ჭრაზედაც და კერვაზედაც ჰოს ნიშნად თავს აკანტურებდა. ახალმა საბჭომ-

კი სულ სხვა უნარი გამოიჩინა, სულ სხვა გზა-კვალი აიჩრია და პირდაპირ გამოაცხადა: არც ერთს სარჩიელს გამგებობისას, თუ ცალკე ხმოსნისას, არც ერთს განაჩენს, აქ ჩვენში ვერავინ გაიყვანს უიმისოდ, რომ კრიტიკის ქარცეცხლში არ გავატაროთ, ყოველ მხრივ არ ავწონ-დავწონოთ და ქალაქის მკვიდრთა სარგებლობის და სახეირო თვალთ არ გავსინჯოთ და არ განვიკითხოთო. ჩვენ აქ ამისათვისა ვართ გამოგზავნილი ქალაქის მკვიდრთაგანა და არა იმისათვის, რომ თავები ვაკანტუროთ ყოველს იმაზე, რასაც თქვენ მოიწადინებთო.

ეგრეთწოდებულს ოპოზიციას ჯერ ხანად სხვა არა დაუწერია რა თავის დროშაზე, და ნუთუ ვისმე იმოდენა კანდიერება ექნება, რომ ეს დაუწუნოს? დღევანდელ „გარეშე ვითარებაში“ სხვა ახალი არა მომხდარა რა ამის მეტი, და რადგანაც ბ-ნ მატინოვის სამსახურიდან გასვლა მარტო „გარეშე ვითარებაში“ უნდა მოიძებნოს, სჩანს, რომ იგი. გაეცალა საბჭოს თვითმოქმედებას, საბჭოს კრიტიკას, საბჭოს განკითხვას, ამ ერთადერთს სახსარს, ერთადერთს გზას ყოველის საქმის კეთილად, ფრთხილად, წინდახედულად და გონიერად წარმართვისას.

ტყუილად ჰნუგეშობენ, ტყუილად ჰცდილობენ ოპოზიციის მოპირდაპირენი, რომ ოპოზიციას სახელი და აბრუ გაუტეხონ, ვითომ საბჭოში ავყიანობის მეტს არას აკეთებდეს. ჩვენის ფიქრით, ისიც დიდი სამსახური იქმნება ქალაქის წინაშე ოპოზიციის მხრით, თუ იგი, თავის სასახელოდ, საბჭოში კუთვნილს ადგილს დააჭერინებს კრიტიკასა და განკითხვას აწ და სამარადისოდ. თორემ ოპოზიციას წინ კიდევ ბევრი სხვა საქმე უდევს და, ჩვენის ფიქრით, დიდად გონივრულად იქცევა, რომ მოუწადინებია ჯერ ყოველი გარემოება და ვითარება ქალაქის თვითმმართველობისა, ყოველი საქმე ქალაქისა ზედმიწევნით შეისწავლოს და მერე თავის მთელის და ვრცელის პროგრამით გამოვიდეს სამოქმედოდ. იმ დრომდე-კი ერთს ბიჯსაც არავის არ გადაადგმევინებს უიმისოდ, რომ არ განიკითხოს, არ განსაჯოს, არ აილოს და დაილოს კრიტიკის სასწორითა. ეს ახალი ბევრს ეხამუშება, მაგრამ დრო მოვა და გაიგებენ, რომ ხსნა სწორედ ამ გზით სვლაშია ყველგან, და ნამეტნავად იმის-

თანა მძიმე და რთულ საზოგადო საქმეში, როგორიც ქალაქის მოვლა და პატრონობაა.

ესლა ვიკითხოთ: რას უნდა მიეწეროს, რომ ერთადერთი კანდიდატი ბ-ნი იზმაილოვი არ ინდომა საბჭომ ქალაქის თავად ამოერჩია და ეს არ-ამორჩევა რას ჰნიშნავს? არამცთუ ეს არ-ამორჩევა, თვით ბ-ნ მატინოვის და ბ-ნ ხოსროვეის ამორჩევაც. რომ ავიღოთ, აშკარად დავინახავთ, რომ ქალაქი ყოფილის გამგეობის მომდღურავია. ჩვენ ვამბობთ ქალაქი, იმიტომ რომ დღეს ქალაქი საბჭოს პირით ჭლაპარაკობს, რადგანაც საბჭოში, ვინც არიან, ქალაქის წარმომადგენელნი არიან. სად უწინდელი არჩევანები, სად ესლანდელი. წინანდელ არჩევანებში თეთრს კენჭებს მუჭითა ჰხვეტდნენ ამორჩეულნი და შავს-კი ძლივს ჰპოულობდნენ საარჩევნო ყუთში, და ესლა-კი არც ბ-ნ მატინოვს და არც ბ-ნ ხოსროვეს იმოღენა თეთრი არ მოსვლიათ, რომ იმავე მუჭით თითქმის იმოღენავე შავი კენჭი არ ეხვეტნათ. აქ ეჭვი არ არის, რომ დედაბუდე შავ კენჭების ესე ძლიერ ბლარტობისა უკმაყოფილობა და სამდღურავია.

არ ვიცი, ეს სამდღურავი და უკმაყოფილება რამდენად საბუთიანია. მინამდე თავისას არ იტყვიან ის მრავალგვარი კომისიები, რომელიც ახალმა საბჭომ მიუსია ქალაქის ყოფილთა საქმეთა, საბუთიანობაზე ლაპარაკი ძნელია. ზოლო ეს-კი ყველასათვის აშკარაა, რომ ყოფილს გამგეობას დიდი და პატარა ემდღურება და უკმაყოფილო თვალით უყურებს. ეს თითქმის საერთო სამდღურავი და უკმაყოფილება ახალმა ხმოსნებმა თან შეიტანეს საბჭოში, და პირველ არჩევანებში თუმცა გამარჯვებით არა, კარგა ღონივრად იჩინეს თავი, ასე რომ საბჭო ორ ერთი-მეორეზედ ორიოდ კენჭით მეტ-ნაკლებ ბანაკად გაჰყვეს. მას აქეთ თითქმის ორი თვე გავიდა და, როგორც სჩანს, ამ ორ თვეში ამ სამდღურავმა და უკმაყოფილებამ საბჭოში ფეხი გაიდგა და ხმოსანთა შორის უფრო მეტი მომხრეობა მოიპოვა. ამ მატულობამ ბ-ნ იზმაილოვის არჩევანზე იზოღენად თავი იჩინა, რომ მომდღურავთა ხმოსანთა კენჭმა, თუმცა ერთით, მაგრამ მაინც გადაჭარბა სხვებსა.

ამბობენ, რომ ამ სამდღურავს და უკმაყოფილებას არ უნდა

აპყლოდნენ ხმოსნებიო, რადგანაც ჯერ გამორკვეული და გამოძიებული არ არის ამ სამდღურავის და უკმაყოფილების საბუთიო და, რაკი აპყვენენ, უსამართლოდ მოიქცნენო. ხმოსანთა გასამართლებლად ამ შემთხვევაში ჩვენ ამას ვიტყვით, რომ აქ ისე მოიქცნენ, როგორც რიგი იყო და გარემოება ითხოვდა. თითო-ორიოლა ხმოსანმა აკი სარჩიელი წარმოსთქვა საბჭოში, არჩევანები ქალაქის თავისა ერთი ორის თვით გადავდოთო. ამ ხანის განმავლობაში კომისიები თავისას იტყოდნენ გამგეობის ყოფილ საქმეთა შესახებ და ყოველს ხმოსანს ღონისძიება ექნებოდა ამ სამდღურავს და უკმაყოფილებას საბუთი თუ უსაბუთოა რამ აღმოუჩინოს, და რატომ ყური არ ათხოვეს ხსენებულს სარჩიელს? ჰაიჰარად დანიშნეს ქალაქის თავის არჩევანი და კეთილსინიდიისიერი ხმოსანი ამ ჰაიჰარობაში ერის ხმას უნდა აპყლოდა და ყოველ მხრიდამ მღალადებელს სამდღურავს და უკმაყოფილებას ყურს ვერ მოუყრუებდა. აქ ბრალი იმისია, ვინც ამისთანა არა-საჩქარო საქმეში ასჩქარდა, და არა იმისი, ვინც ერის ხმას აპყვა და, მაშასადამე, თავის მოვალეობას არ უღალატა.

ტფილისი, 16 ნოემბერი, 1891 წ.

ბ-ნის იზმაილოვის ამორჩევა კანონიერად ცნობილ იქმნა „Губернское по городским делам Присутствие“-საგან. მართალია, ამ ამორჩევის გამო ეგრეთწოდებულმა ოპოზიციამ საჩივარი შეიტანა, მაგრამ ეს საჩივარი არ იქმნა შეწყნარებულ და ოპოზიციას ჯერხანად სხვა არა დარჩენია-რა, რომ განაჩენს ხსენებულ Присутствие-სას უნდა დაჰმორჩილდეს და ბ-ნი იზმაილოვი იწამოს ქალაქის მოურავის მოადგილედ.

ჩვენ ყოველს ამაში არასფერს დასაძრახის და საწყენს არა ვხედავთ ოპოზიციისათვის. იგი ამ საქმეში ისე მოიქცა, როგორც ჰქვია, გონება და ნამუსი აგონებდა, და თუ ნაგონებები არ აუსრულდა, ეგ ჯერ კიდევ იმასა არა ჰნიშნავს, რომ მართალი არიან გამარჯვებულნი. მართალია, ბევრმა სიხარულის ბუკი და ნაღარა დაჰკრა, რომ ბ-ნ იზმაილოვის ამორჩევა დამტკიცებულ იქმნა, მაგრამ, სამწუხაროდ ჩვენდა, ამ სიხარულში იმას-კი არ უტყირავს ადგილი, რომ ამით ქალაქის საქმეებს ხელი შეეწყო, არამედ იმას, რომ გამარჯვება ჩვენია და არა თქვენია, ესე იგი, მე და არა შენაო. ეს მით უფრო სამწუხაროა, რომ ამისთანა საქმეში საერთოდ პატივსაცემელი „ჩვენ“ უნდა ჰლაპარაკობდეს და არა მე, თუ შენ. ეს განპირადებული სიხარული არ ითავილა საქვეყნოდ გამოცხადებინა ერთმა აქაურმა გაზეთმაც-კი და ვაი იმ საზოგადოებას, საცა ქვეყნის დამრიგებელს მწერალსაც-კი ამისთანები არამცთუ ცოდვად მიაჩნია, არამედ სასიხარულოდაც. ამისთანა ამბავი იმოდენად სამარცხვინო არ არის თვითონ მწერალისათვის, რამოდენადც

გასაზიარებელია თვითონ საზოგადოებისათვის, იმიტომ რომ იქ, საცა მწერალი სახეზე სირცხვილის ალიმულ მოუკიდებლად ამისთანა გულნადების გამოაშკარავებას არ ერიდება, საზოგადოება მეტად დაბალს ხარისხზე მდგომად უნდა ჩაეთვალოს.

ოპოზიციას იმით არა დაუშავდება-რა, რომ ბ-ნი იზმაილოვი დარჩა ქალაქის მოურავის მოადგილედ. იმიტომ, რომ იგი ბ-ნ იზმაილოვს ებრძოდა ისე-კი არა, როგორც კერძო, ცალკე კაცს, არამედ როგორც წარმომადგენელს და ნიჭიერ წარმომადგენელსაც იმისთანა სისტემისას, რომელიც ასე თუ ისე არ მოსწონს ოპოზიციას ქალაქის საზოგადო ინტერესების მიხედვითა. რაკი ქალაქის საჭიროების თვალთ იყურება ოპოზიციისა, რაკი სახეში საზოგადო საქმეთა აკარგიანობის სასწორი და საწყაო აუღია ხელში, — ეს, ჩვენის ფიქრით, ჯერ ხანად მაინც უეჭველია, — და რაკი ბ-ნი იზმაილოვი მიიჩნია ოპოზიციამ წარმომადგენლად დაწუნებულ სისტემისა, ოპოზიციის ზნეობური და საზოგადოებური მოვალეობა და ღირსება ითხოვდა ცდილიყო ეს ნიჭიერი წარმომადგენელი ძველის გამგეობისა, ძველის სისტემისა, არ ამორჩეულ ყოფილიყო იმისთანა გავლენიან თანამდებობის დასაჭერად, როგორიც ქალაქის მოურავის მოადგილეობაა. ეგ არაფერი, რომ ცდამ უქმად ჩაუშარა, ზოლო იგი, რამაც ამის საცდელად იძულებულ ჰყო ოპოზიციისა და ხელი გამოაღებინა, საქებურია და არა სიშინელი.

ჩვენ ჯერ ხელთ არა გვაქვს საკმაოდ საცხე საბუთები, რომ ეხლავ ვსთქვათ, ვინ არის მართალი, ძველი გამგეობა, თუ ოპოზიციისა, იმ კიდილში, რომელიც ეხლა გამართულია ქალაქის საბჭოში. ჯერ ბევრი ხანი არ გასულა, რაც ახალმა სიომ დაიწყო დენა, და რაც ხანი იყო, ისიც თითქმის მარტო არჩევანების ჰო-არაობას მოუხდა. ოპოზიციის დრო არა ჰქონდა მძლავრი საბუთები ხელთ მიეცა საზოგადოებისთვის ამ საგანზე უტყუარ განაჩენის დასადგენად. ჩვენ მხოლოდ ის შევნიშნეთ, რომ ოპოზიციის ყოველი თვისი მოქმედება, ყოველი თვისი ქცევა ქალაქის საზოგადო ინტერესებისაგან გამოჰყავს. მისს

5. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VIII.

მოწინააღმდეგეებს ესთხოვთ, ერთი მაგალითი მაინც გვაჩვენონ ამისი უარყოფელი.

რადგანაც ესეა, ბ-ნი იზმაილოვის ამორჩევა ნუ უხარიათ იმათ, ვინც „მე“-ს უფრო ჰრჩეობს, ვიდრე „ჩვენ“-ს, ნურც ნიშნს-უგებენ იმათ, ვისაც იმისთანა საქმეში, როგორც ქალაქის საქმეებია „ჩვენ“-ს უფრო წინ აყენებენ „მე“-ზე. საქმე ის-კი არ არის, ვინ არის დღეს ქალაქის მოურავის მოადგილედ, საქმე ის არის, როგორ გადაურჩება ძველი გამგეობა ოპოზიციისაგან მიტანილ იერიშსა და როგორ გაიმართლებს თავს ეგრეთწოდებული ოპოზიცია ამ იერიშის მიტანაში. ამას დრო და შემდეგი მოქმედება ერთისა და მეორის მხრისა დაგვანახვებს.

ჩვენ არა გვგონია ოპოზიციამ გული გაიტეხოს და ამის გამო გაუგრილდეს თავის წმინდა მოვალეობას. იგი ეხლა უფრო მედგრად და ბეჯითად უნდა მოეკიდოს კისრად აღებული საქმესა და აჩვენოს ქალაქს და ქალაქის საზოგადოებას ცხადის და თვალსაჩინო მაგალითებით, რომ მას სახეში არა აქვსრა, გარდა საზოგადო სიკეთისა, საზოგადო საჭიროებისა. წინათაც გვითქვამს და ეხლაც ვიტყვით, რომ მარტო ამაზე არის დამოკიდებული მიზეზი ოპოზიციის არსებობისა, მისი სახელი და დიდება.

ტფილისი, 8 იანვარი, 1892 წ.

იმისთანა უმაგალითო და შემადრწუნებელი უბედურება, რომელმაც სასიხარულო ღღესასწაული ნათლისღებისა გლოვისა და ვაების ღღედ გადაუქცია ჩვენის ქალაქის მკვიდრთა, ძალა უნებურად მილურსმავს ხოლმე ადამიანის გონებას ერთს საგანზე: ვინ და რა იყო მიზეზი ასეთის საშინელის ამბისაო. გლოვა და ტირილი ხომ ერთია და ამისი კითხვა და გამოკითხვა ათასი. ზარდაცემული და შეძრწუნებული გონება ამ კითხვას ვერა ჰშორდება, თითქო ნუგეშს ამ გამოცანისაგან ელოდეს.

მართალია, მინამ საქმე გამოძიებული არ იქნება, ძნელია კაცმა იკისროს ბრალი ვისმე დასდოს. პასუხისგება ღვთისა და კაცთა წინაშე ამ შემთხვევაში მეტად დიდია და ეს სიმძიმე და სიდიდე ბრალისა ყოველს გაბედულობას ართმევს კაცს ვისმეზე თითი მიიშვიროს დამნაშავეს საჩვენებლად. ეს ხომ ესეა და ჩვენც, რასაკვირველია, იმოდენად არ გავკადნიერდებით, რომ კანონიერს გამოძიებას ჩვენ ჩვენი სიტყვა დავასწროთ. მართალია, ყველა შეწუხებულია, ყველა დაღონებულია და გულჩათუთქული, რომ ეს საშინელი ამბავი მოხდა, მაგრამ მოქალაქობრივი მოვალეობა ითხოვს მშვიდობიანად და მოთმინებით ვუცადოთ, რას გამოიძიებს, რას გამოარკვევს მთავრობის მიერ დანიშნული გამოძიება. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ სამართალი ამ შემთხვევაში თავისს უტყუარს განაჩენს დასაძებს, როცა საამისოდ საკმაო საბუთი ხელთ მოუგროვდება.

ხოლო ერთი რამ გვაკვირვებს და გვაოცებს. დღევანდელს აქაურს გაზეთებში დაბეჭდილია ტფილისის ქალაქის გამგეობის სახელით შემდეგი:

„იმის გამო რომ ქალაქში ხმა გავარდა, და თვით ჟურნალ-გაზეთებშიაც, ვითომ მადათოვის კუნძულის და ვანქის შუა ჩაქცეულ ხიდის აშენებაში ქალაქის შენობათა განყოფილებაც (городское строительное отделение) რეულა, ქალაქის გამგეობა ვალად ჰრაცხს გამოაცხადოს, რომ მას (გამგეობას) ამ ხიდის აშენების ნება არ მიუცია; რომ პირიქით, 16 დეკემბერს მოითხოვა პროექტი ხიდისა და პროექტიც-კი არ წარმოუდგინეს; რომ არც ქალაქის ინჟინერს, არც ერთს ქალაქის ტეხნიკოსს ხიდის შენებაში არავითარი მონაწილეობა არ მიუღია და, როცა ხიდი გაკეთდა, არავინ მათგანი არ მიუწვევიათ შესამოწმებლად, გამგეობის ნება-დაურთველად უკვე აშენებულის ხიდისა, და არც იმის გამოსარკვევად, თუ რამოდენად შემძლეა ხიდი, ხალხი შეიმავროს“.

ვკითხულობთ ამისთანა განცხადებას და გვიკვირს: რა უნდა ეთქვა ამით გამგეობას? ნუთუ ისა, რომ ამ საქმეში მე კი ხელი დამიბანიაო და დანარჩენი თქვენ იცითო.

ჩვენ შორსა ვართ იმაზე, რომ ქალაქის გამგეობას პირდაპირი ბრალი დავსდვით. ჩვენა გვსურს, რომ კანონიერმა სამართალმა აღმოაჩინოს ბრალეული და შესაფერი სასჯელი მიუწყას. ხოლო არ შეგვიძლიან გავუჩუმდეთ იმ ახირებულს საბუთებს, რომელიც გამგეობამ თვითვე გამოაცხადა გაზეთებში თავის გასამართლებლად. გამგეობა ამბობს, ჩვენ ნება არ მიგვიცია ხიდის გადებისაო. ჩვენა გვგონია, რომ ძალიან დაუშავებია, რომ ნება არ მიუცია, რადგანაც ყველამ, დიდმა თუ პატარამ, ქალაქში იცოდა, რომ სომხობისათვის წყალის კურთხევა ისე საჭიროა, როგორც მართლმადიდებელთათვის, და ხსენებულ ხიდის ნებადაურთველობა ამ შემთხვევაში მოასწავებს გაუქმებას იმისთანა წესისას, რომელიც ყველა მორწმუნეთათვის მეტად ძვირფასია.

ჩვენ არ ვიცით, იმატომ არ მისცა გამგეობამ ნება, რომ ამისთანა საშინელის ფათერაკის შიში ჰქონდა, თუ სხვა რამ მიზეზი იყო. პირველს შემთხვევაში ნებადაურთველობას კიდევ რაიმე შესაწყნარებელი და პატივსაცემი საბუთი ექმნებოდა. ხოლო ყოველ შემთხვევაში გამგეობას სხვა გზა და სხვა შე-

საფერი ადგილი უნდა ეჩვენებინა, რომ სომხობას თავისი ჩვეულებრივი სამღვთო წესი აესრულებინა ღირსეულის პატივით და ღიდებითა. ჩვენ ნება არ მივეცითო, განა ეს გასამართლებელი საბუთია? ქალაქში ხიდს აკეთებენ, იციან, რომ ათასი და ორი ათასი კაცი გაივლის იმ ხიდზე თითქმის ერთს დროს და ქალაქის მკვიდრთათვის მზრუნველმა გამგეობამ აქ ხელი უნდა დაიბანოს მარტო იმ ნუგეშით, რომ ჩვენ ნება არ მიგვიციაო.

დავანებოთ ყველას ამას თავი: ვსთქვათ, გამგეობას ნება არ მიუცია ხიდის გადებისა. მითამ რაო? მთელი ერთი თვე გამგეობის დაუკითხავად იმისთანა თვალსაჩინო ადგილას ხიდს აშენებენ, საცა თითქმის ორი თუ მეტი ათასი კაცი ერთს დროს მოგროვდება, და გამგეობას თითივც არ გაუნძრევია, ან კეთება შეაყენოს, ან გაკეთებული შეამოწმოს, რომ უბედურება რამ არ მოხდეს. ნუთუ მთელი ერთი თვე ვერავინ ვერ დაინახა, რომ ხიდი კეთდება! თუ ესეა, ძალიან თვალახილებული მზრუნველნი ჰყოლია ჩვენს ქალაქსა.

არავინ არ მოგვმართა, რომ ხიდი შეგვემოწმებინაო. როგორ? ამისთანა შემთხვევაში განა ლოდინი უნდა, აცა, მოვლენ და გვთხოვენ ხიდის სიმკვიდრის შემოწმებასაო? თვით გამგეობას განა ყური უნდა მოეყრუებინა იქ, საცა ასისა და ათასის კაცის სიცოცხლეა სახეში მისაღები და განსაცდელში ჩავარდნილი? განა აქ ლოდინი უნდოდა მომწვევის კაცისა და თვით გამგეობას-კი ყოველივე ღონისძიება არ უნდა მიეღო, რომ შეემოწმებინა და ეს საშინელი უბედურება არ მომხდარიყო?

აქი ვამბობთ. რომ ჩვენ შორსა ვართ ბრალი ვისმე დავსდოთ, მაგრამ როცა ამბობენ, ჩვენ უნდა ნება დავგვართვა, ჩვენ უნდა შეგვემოწმებინაო, მაშინ ჩვენც ნება გვაქვს ვუპასუხოთ: თუ თქვენ ნება არ დართეთ, რაღად გააკეთებინეთ, რატომ არ დააყენეთ ხიდის მუშაობა, და თუ გააკეთებინეთ, რატომ არ შეამოწმეთ. უბრალო კედლის ამოყვანა რომ გაბედოს ვინმე თავის სახლებში, გამგეობის ნებადაურთველად, ათასი მოხელე თავზე დაესხმის ხოლმე, ნუ აკეთებო, და აქ ორი თუ სამი

ათასის კაცის გასავლელს ზიდსა სდებენ, ამოდენა ხალხი გან-
საცდელში ცვივა და გამგეობა ტფილისის ქალაქისა ყურსაც
არ იბერტყავს.

საკვირველ არიან, გამგეობავ, საქმენი შენნი!

* *

ტფილისი, 16 იანვარი, 1892 წ.

ნათლისღების დღეს მომხდარმა უბედურობამ ყოველივე
საქმე უკან დააყენა, სხვა ყველაფერზე ადამიანს აზრი მოუჭრა
და ენა დაუდუნა. ამ უბედურობისაგან ამღვრეული და შემა-
ძრწუნებელი გული დღეს-აქამდე არ დაწყნარებულა და ტკი-
ვილი საშინელ ყოფილისა არ დაამებულა. რასაკვირველია, ეხ-
ლა ჩვენის დაგვიანებულის ვაითა და ვიშითა უბედურად და-
ღუპულნი აღარ დაუბრუნდებიან თავიანთ დაობლებულ ოჯა-
ხებს, მაგრამ ესეც ცოტა ოდენად სანუგეშოა, რომ ჩვენში
დიდმა თუ პატარამ სხვის ურარაოდ წახდენა და დაღუპვა სა-
კუთარ უბედურებად მიიჩნია და დიდი გულისტკივილი გამოი-
ჩინა. ამ ამბავმა ყველა მისძრა-მოსძრა და ჩვენს ჩვეულებრი-
ვად თვლემით მიმავალს ცხოვრებას სამერმისოდ თვალი აახი-
ლებინა იმ მხრით, რომ ცხადად დაგვანახვა, — თქვენს თავს თუ
თვითონ თქვენვე არ უპატრონეთ, სხვაზედ იმედს ამისთანა ბო-
ლო მოსდევსო, ჭკვა ისწავლეთ და გაფრთხილდითო.

მართალია, ქალაქის მკვიდრთა საპატრონებლად, მათდა
მშვიდობიანად და უშიშრად საყოფნელად, მათდა საერთო
ცხოვრების საკეთილოდ და სასიამოვნოდ მოსაწყობად ბევრი
სხვადასხვა დაწესებულებანი არიან მთავრობისანი, მაგრამ
ამათ გარე ქალაქის თვითმმართველობაც არის მოწვეული ამა-
ვე სამსახურისათვის. ეგ თვითმმართველობა თვით ქალაქის
მკვიდრთა ხელშია და მაშასადამე მისი ავკარგიანობა საკუთ-
რად ჩვენზეა დამოკიდებული. ჩვენ, წინადაცა ვსთქვით და ეხ-
ლაც ვიტყვით, პირდაპირს ბრალს არავისა ვსდებთ, რომ ნათ-

ლისდების დღეს ამოდენა ხალხს საფლავი გაეთხარა და ამოდენა ოჯახებს დიდის დღეობის სიხარული გლოვად გადაექცა, მაგრამ ამას-კი ვიტყვით, რომ თუ წევრნი ქალაქის გამგეობისანი ცოტა ოდნად გულმოდგინენი ყოფილიყვნენ, ყველა ეს უბედურება აგცდებოდა. ჩვენ იმას ვჩივით, რომ გამგეობას შეეძლო უბედურება აეცილებინა და შესაძლებელი არა ჰქმნა. ამაზე ეჭვი არ არის.

ამ შემთხვევაში იმით მართლება თავისა, რომ ჩემი მოვალეობა არ იყო საქმეში ჩაერეულიყავიო, გამტყუნებაზე უარესია. ვინ არ არის მოვალე, რომ ხალხის განსაცდელში ჩასაყარდნელი რამ კეთდებოდეს, საქვეყნოდ გამოფენილი, — და არ იხმაროს ყოველივე ღონისძიება ეს განსაცდელიანი საქმე ან შეაყენოს, ან განსაცდელ გარეთ დააყენებინოს. განა აქ რომელიმე მუხლი კანონთ-კრებულისა არის საჭირო? რომელი კანონია ქვეყნიერობაზე იმისთანა, რომ მის ნებადაურთველად ასი და ორასი კაცი ვერ გადავარჩინო სიკვდილისაგან? რომელი კანონია ისეთი, რომ ვისმე შეპრისხოს, რად შეჰქარ და გააუქმე იმისთანა ხიდი, რომელიც ჩატყდება და ას და ორას კაცს თან ჩაიტანს წყალში დასაღუპავადო?

ყოველის კანონის თავი და ბოლო მოქალაქეთა და ჰკვიდრთა მშვიდობით და მოსვენებით ყოფნაა. ამის გარე კანონს არავითარი მიზეზი არსებობისა არა აქვს და ყოველივე ღონე, ამ მშვიდობით და მოსვენებით ყოფნისთვის გამოსადეგი, წმინდა მოვალეობაა თვითოვეულისა ცალკე და ყველასი ერთად, და ამიტომაც აქ ხელის დაბანა, მე არ ვერიე ხიდის კეთებაშიო, გამოცხადებული ქალაქის გამგეობისაგან, უფრო საბუთია დანაშაულობისა, ვიდრე გამართლებისა. არის იმისთანა შემთხვევა ხოლმე კაცთა ცხოვრებაში, რომ თვით არ-გარევა საქმეში თავის-თავად დიდი დანაშაულია და იმ ხიდის ალაღ-ბედად დაგდება, რომლის უხეირობამ ასი და ორასი კაცი შეიწირა, ერთი იმისთანა შემთხვევაა. ამიტომაც დიდად მართალია ხმოსანი თ. მიქელაძე, რომელმაც წარსულ ორმაბათს საბჭოში წარმოსთქვა ეს მწვავე სიტყვები: „იქნება ფორმალურმა სამართალმა ქალაქის გამგეობა არ მიიწვიოს პასუხის საგებლა-

დაო, მაგრამ სამართლიანად გულგამწყრალ საზოგადოების სინიდისის წინაშე-კი ქალაქის გამგეობა დიდ ხანს კიდევ იჯდებოდა დამნაშავეთა სკამზედაო“.

ჩვენ ეს ყოველივე იმისთვისა ვსთქვით, რომ იქნება ამ საშინელმა მაგალითმა ნათლისღების უბედურებისამ ჩააფიქროს ქალაქის მკვიდრნი იმაზე, — თუ რა სიფრთხილით, რა წინდახედვით, რა შიშით და კრძალვით უნდა აირჩიონ ხოლმე ქალაქის თვითმმართველობის კაცები. ეს ერთი მაგალითი საკმარისია იმის საცოდნელად, — თუ რა დიდი საქმე აბარიათ იმათ, ვისაც ჩვენი კენჭი ჰგზავნის ან ხმოსნად საბჭოში, ან წევრად ქალაქის გამგეობაში. ნათლისღების უბედურება პირდაპირ გვეუბნება, რომ ჩვენი სიკვდილ-სიცოცხლე-კი იმათ ხელშია, სხვა რომ არა ვსთქვათ-რა, იმათ ხელშია იმიტომ, რომ შესაძლო იყო სიკვდილისაგან დახსნა აწ დახოცვილებისა და არ იქმნენ დახსნილ, რადგანაც ის, რაც გულსა და სულში უნდა ეწეროს ადამიანს, იმას ჩვენი გამგეობა კანონების წიგნში ეძებს.

ამისთანა დასაბუთებულს უგულობას და უსულობას ჰყვირის და სჩივის ეგრეთწოდებული ოპოზიცია, სახელოსნო სკოლის საქმე გნებავთ, თუ ცხენის-რკინისგზისა, ყველგან ხელის გულსავით ნათლად გვიხატავს უთავბოლო და ალაღებდა მოქმედებას გამგეობისას და მაინც არიან მომხრენი გამგეობისა, რომელნიც სცდილობენ თვალი აუხვიონ ხალხს და ოპოზიციას მოამდურონ.

იმედი, რომ ეს ოთხი წელიწადი ამაოდ არ ჩაუვლის ქალაქის მკვიდრთა. ხმოსანმა თ. მიქელაძემ მართალი სთქვა, რომ იმედიო, ამ ხნის განმავლობაში ქალაქელნი დაინახვენ, ვინ არიან მათი გულმოდგინე კეთილისმყოფელნი და ვინ არა. რასაკვირველია, დანახვა ამისა კარგია, მაგრამ მარტო დანახვა საკმარის არ არის. საქმე ის არის, დანახულისამებრ მოვიქცეთ ჩვენცა, როცა ხელში კენჭს ავიღებთ და იმისთანა კაცების არჩევანს შევეუდგებით, რომელნიც ღირს იქმნებიან ჩვენი მშვიდობით და მოსვენებით ყოფნა მივანდოთ, ჩავაბაროთ, და ჩვენს კეთილდღეობას ვამსახუროთ გულითა და სულით. საქმე

ეს არის, რომ როცა კენჭით ხელში მივალთ არჩევანის ყუთთან, ერთმანეთს ვაფრთხილებდეთ: გახსოვდეს ნათლისღების უბედურობა.

* *

ტფილისი, 18 იანვარი, 1892 წ.

ამ ნათლისღების უბედურობის ვაი-ვაგლახში როგორღაც ჩუმად ჩაიარა თუმცა დიდის ხნის მოსალოდნელმა, მაგრამ საოცარმა ამბავმა, რომელიც გამომჟღავნდა მთელის თავის სიგრძე-სიგანით 30-ს დეკემბერს ქალაქის საბჭოში.

ამ დღეს საბჭოს განსაკითხად დანიშნული იყო სარჩიელი ნ. დ. ზუბალაშვილისა იმის შესახებ, რომ რატომ არა ჰსრულდება ქალაქისა და ცხენის-რკინისგზის უსახელო საზოგადოების ხელშეკრულობის მე-21 მუხლიო. ამის გამო ნ. დ. ზუბალაშვილმა წარმოსთქვა გულდადებული, წინდახედული, დიდად დასაბუთებული, ყოვლისფრით სრული სიტყვა, და ის, რაც მან გამომჟღავნა საბუთების ჩვენებითა, მართლა რომ საოცარია.

საქმე იმაშია, რომ 1881 წ. 11-ს აპრილს ქალაქი და ცხენის-რკინისგზის უსახელო საზოგადოება ხელწერილით შეკრულან და მე-21 მუხლს ამ ხელ-წერილისას ვალად დაუდვია ცხენის-რკინისგზის უსახელო საზოგადოებისათვის რკინისგზის გადაგვა და ნაგავის გატანა. პირველ დღიდანვე 1888 წ. 12-ს ივლისამდე უსახელო საზოგადოებას აინუნშიაც არ მოსვლია შეესრულებინა თავისი მოვალეობა, ცხადად მოხსენებული ხელშეკრულობის მე-21 მუხლში. ქალაქის ფულის გულმოდგინე შემნახველს ქალაქის გამგეობას აუღია და, რაკი შენ არა ჰგვი და არ ასუფთავებ, მოვალეობისამებრ, შენს გზასა, მე დავგვი და ნავაგასაც მე გავიტანო ქალაქის ფულით, რომელიც, ჩვენში-კი ითქვას, მას მიბარებული აქვს, რომ ტყუილუბრად არა ჰვანტოს. რა თქმა უნდა, უსახელო საზოგადოება, დიდად მაღლიერი ამისთანა გულუხვობისათვის, გაუჩუმდა ქა-

ლაქის ფულზე გულუხვს გამგეობას. ამ სახით 1881 წლიდან 1888 წლამდე გამგეობას უგვია და უზიდნია ნაგავი ცხენის-რკინისგზისა ქალაქის ხარჯითა და „ქალაქის ღარიბ დახლი-დამ მილიონების პატრონს საზოგადოებას რვაასი თუმანი შეაწიაო“, ამბობს ბ-ნი ზუბალაშვილი.

ამ საჩუქარს მოუყრუა ყური, რასაკვირველია, უსახელო საზოგადოებამ. ან რად იტყოდა რასმე? პირველი, რომ ნაჩუქარს ცხენს კბილებს არავენ უსინჯავს, მეორე, რომ მეტი ლუქმა ყელში არავის დასდგომია. მართალია, არც გამგეობას უტკენია თავი იმის გამოძიებაში თუ, კაცო, ამ ქალაქისაგან მობარებულს ფულს რაზედ ვაჭმევთ სხვასაო. სწორედ შვიდი წელიწადი მოუწდა, ვიდრე გამგეობა ამისთანა წინდაუხედაობაზე თვალს აახელდა, ისიც როგორ? გაეხმაურა ზრდილობიანად უსახელო საზოგადოებას და არა ნაკლებ ზრდილობიანად მოაგონა, რომ ცხენის-რკინისგზის დაგვა და ნაგავის გადაყრა შენი ვალიაო. კაცსა ჰგონია, ამის შემდეგ მაინც ხელს აიღებდა გამგეობა რკინისგზის დაგვისა და ნაგავის გადაყრისაგან ქალაქის ხარჯითაო. თქვენც არ მომიკვდეთ: ხომ შეატყობინა, დაგვა-დაწმენდა თქვენი ვალიაო, მაგრამ მაინც თვით გამგეობა ისევ ქალაქის ფულით სწმენდა და ნაგავი გაჰქონდა, თითქო ეძნელებათ, ამ სასიამოვნო შექცევას თავი როგორ დავანებო.

ამისთანა ტკბილი ურთიერთობა ერთის მხრით უსახელო საზოგადოებისა და მეორეს მხრით ტფილისის ქალაქის გამგეობისა არა ნაკლების სიტკბოებით იმაღავდა თავს ამ ორთა შორის 1890 წლამდე. გამგეობას ფიქრად არ მოსვლია საბჭოს შეატყობინოს, რომ უსახელო საზოგადოება არ ასრულებს თავის მოვალეობას, და აი შვიდი წელიწადია, რაც ხელშეკრულობის პირობას არღვევს. ეს ამბავი შეიტყო თურმე საბჭომ როგორღაც ფათერაკად 1890 წ. 21 მაისს, როცა ხმოსანმა თ. მიქელაძემ აცნობა საბჭოს, რომ ვაგზალის გზაზე თავის დროზე აღარ დადის ცხენის-რკინისგზის ვაგონებო.

რა ჰქმნა მაშინდელმა საბჭომ, როცა ეს უეცარი ამბავი შეიტყო? მაშინ, ხომ მოგეხსენებათ, ტკბილად ცხოვრების დრო იყო. მაშინ ყველანი იმის ფიქრში იყვნენ, რომ ოღონდ მე კარ-

გად ვიყო და თუნდ ქვა ქვაზედაც ნუ იქნებაო. ეხლაა, რომ ეს რაღაც „ოპოზიცია“ გაჩნდა, რომელიც იძახის, ოლონდ-კი ქვა ქვაზედ დარჩეს და შენ-კი, თუნდ იყავ, თუნდ არაო. ტყბილმა მაშინდელმა საბჭომ დაადგინა თურმე: ვაგონების სიარულის აღკვეთის გამო უსახელო საზოგადოებას გადახდეს ჯარიმა 12,800 მან., გამგეობას მიენდოს ამ ჯარიმის გადახდევინება, თუ უსახელო საზოგადოება არ მოურიგდა გამგეობას ცხენის-რკინისგზის დავისა და ნაგავის გადაყრის შესახებო. ამ სახით საბჭომ ნასკვიც ხელთ მისცა უსახელო საზოგადოებას და გამოსახსნელი ძაფის წვერიც.

რა უქმნია ამ დანადგენის აღსასრულებლად გამგეობას? როგორც ეტყობა, მოპრიგებია ასე, რომ უსახელო საზოგადოებას უკისრნია წელიწადში სამოცის თუმნის ძლევა და გამგეობას გვა და ზიდვა ნაგავისა. ხოლო საკვირველი ის არის, რომ ამ გვასა და ნაგავის ზიდვაზე თვით ქალაქს ეხარჯება, ქალაქის ინჟინერის სიტყვით, წელიწადში 2140 მანეთი და გამგეობა-კი დასჯერებია სამოცს თუმანს. ამ მხრით ქალაქის ჯიბი-დამ გამგეობას უთავაზნია უსახელო საზოგადოებისათვის ყოველ წლივ ას ორმოცდათოთხმეტი თუმანი ფეშქაშად. ვინ იტყვის, კარგი არ არის თავაზა და ფეშქაშიო, მაგრამ სხვისის ჯიბიდან ნათავაზევისა და ნაფეშქაშისა-კი რა მოგახსენოთ.

სასაცილო ჯერ აქ მაგდენი არაფერია. საქმე ის არის, რომ მინამ ნ. დ. ზუბალაშვილი ამ საქმეს გამოარკვევდა, ატეხილიყო ერთი ახირებული სიტყვა-პასუხობა, მორიგებული ვართ თუ არა უსახელო საზოგადოებასთან იმაზე, რომ ქალაქმა უნდა ჰგავოს და ზიდოს ნაგავი წელიწადში სამოც თუმნადო. კაცი რომ დაუკვირდეს ამის გამო ლაპარაკსა, სწორედ ვოდევლია. სამს გამგეობის წევრს სამი სხვადასხვა აზრი ჰქონია თურმე ამ საგანზე. ერთი იძახის, არა ვართ მორიგებულნიო, მეორე ამბობს: სტყუი, მორიგებულნი ვართ, მხოლოდ ვადამდეო, და მესამე ჰყვირის: ერთიც სტყუის და მეორეც, მორიგებული ვართ და გათავდაო.

ნ. დ. ზუბალაშვილმა-კი დაამტკიცა, რომ გამგეობის მორიგება, თუნდა იყოს კიდევ, მორიგებად არ ჩაითვლება, ვიდრე

საბჭოსაგან დამტკიცებული არ იქნებო, და რადგანაც არც გამგეობას შეუტაცხავს თვის კანონიერ ვალად წარმოედგინა საბჭოსათვის მორიგება დასამტკიცებლად და არც საბჭოს დამტკიცებია, არავითარს მორიგებაზე ლაპარაკი არ უნდა იყო სო. ბ-ნმა ზუბალაშვილმა ამის შესახებ კანონით დაასაბუთა თავისი სიტყვა.

ნუთუ ბ-ნ ზუბალაშვილის მშვენიერ და დასაბუთებულ სიტყვის შემდეგ ნება არა გვაქვს მწუხარებითა ვსთქვათ: ღმერთო, ეს ვის ხელში ჩაგვიგდია ქალაქის საქმეო.

ნუთუ ეხლაც იტყვიან, რომ ეგრეთწოდებული ოპოზიცია ცარიელ აყალ-მაყალის მეტს არას აკეთებსო. ნ. დ. ზუბალაშვილმა პირში ბურთი ჩაუდო ყოველს ამის მტემელს და იმედი, თუ ოპოზიცია ამ რიგიანსა და საბუთების გამორკვევის გზას არ გადაუხვევს, კიდევ ბევრს ამისთანა სასახელო გამარჯვებას დაინარჩუნებს.

ტფილისი, 12 ნოემბერი, 1892 წ.

წარსულს ორშაბათს ჩვენს ქალაქის საბჭოს მოუხდა გა-
სინჯვა ქალაქის გამგეობის მოხსენებისა იმის თაობაზე, რომ
საჭიროაო ჩვენგან ექვსის სარგებლით აღებული ორი სესხი
ხუთს სარგებლიან სესხად გადავაქციოთო და ამით შეღავათი
მივცეთ ქალაქის ჯიბესაო, ანუ, როგორც ეხლა იტყვიან, კას-
სასა. ამ სახით ქალაქის გამგეობას სარჩიელი შეუტანია, რომ
ეგრეთწოდებული კონვერსია მოახდინოს ორის თვის სესხისა.

გამგეობის მოხსენებაში საფინანსო გარემოება ამ საქმისა
ასე თუ ისე ნახსენებია, ზოლო კონვერსიას თანა სდევს ერთი
სხვა გარემოებაც, რომლის შესახებ ერთი სიტყვაც არ არის
დახარჯული, და ჩვენ-კი გვგონია, რომ მოხსენება გამგეობისა
თავდაპირველად ამას უნდა შესდგომოდა, რადგანაც ამ გარე-
მოების გამოურკვევლად ყოველივე ლაპარაკი კონვერსიაზედ,
ყოველივე დავიდარაბა, უქმად დროს გატარება არის.

კონვერსიას შესაძლოდა ჰხდის არსებობა ერთის იურიდი-
ულის გარემოებისა, რომელიცა მდგომარეობს იმაში, რომ სეს-
ხის ამღებს უფლება უნდა ჰქონდეს შერჩენილი და სესხის
აღების პირობაშივე წინადაც მოხსენებული, რომ ყოველთვის
და ყოველ დროს ნება აქვს სესხის ამღებმა ნასესხი ფული ჩა-
აბაროს ფულის პატრონსა. თუ ეს პირობა დადებული არ არის
წინათვე, კონვერსია შეუძლებელია და აი რა მიზეზით.

კონვერსია სხვა არა არის-რა ამ შემთხვევაში გარდა იმისა,
რომ მეტ სარგებლიანი სესხი ნაკლებ სარგებლიან სესხზედ ჩა-
მოხდეს. რა თქმა უნდა, რომ კანონი თავის-დღეში არ შეიწყნა-
რებს, რომ ეს მეტიდამ ნაკლებ სარგებელზედ ჩამოხდომა სეს-
ხის ამღების სურვილზე იყოს მიგდებული. თქვენგან მე ფული

ავილე, ვთქვათ, ექვს პროცენტად, და ვინ მომცემს მე ნებას, რომ, როცა მოვინდომო, ხუთ პროცენტად გაგიხადოთ ეგ ექვსი პროცენტი. ეს რომ ასე იყოს, კანონმა რომ ამისთანა უკანონობა შეიწყნაროს როდისმე და ვისთვისმე, მაშინ ეგრეთწოდებულს საზოგადო და კერძო კრედიტსაც ძირიანად ბოლო უნდა მოეღოს, მაშინ კრედიტი უნდა გაუქმდეს სახელმწიფოში, იმიტომ რომ ვინ გაიმეტებს გასაცემად ფულს, როცა სესხის ამლებს ნება ექმნება თავის სურვილისამებრ სესხის პირობა დაარღვიოს, თუნდა მთავრობის ნებართვითაც, და დაპირებულს სარგებელი ბევრიდგან ცოტაზედ ჩამოახდომოს.

თქმა არ უნდა, რომ სარგებლის დაკლება, სრულადაც გაუქმება, ყოველთვის სასურველი იქნება სესხის ამლებისათვის და ეჭვი არ არის, რომ ეს სურვილი უკლებელი იქნება. ხოლო საკითხი ეს არის: ვინ უყაბულებს ამასა? მაშ როგორ და რა საბუთით შესაძლოა კონვენციის მოხდენა? მარტო ერთის საბუთით. ეს ის საბუთია, რომ სესხის ალებ-მიცემობის პირობაში გამოთქმული იყოს, რომ სესხის ამლებს ნება აქვს, რა დროსაც ჰსურს, თავნი თავის განვლილის სარგებლით დაუბრუნოს ფულის პატრონსა. მაშინ და მხოლოდ მაშინ შესაძლოა სესხის ამლებმა იზრუნოს კონვენციისათვის. უამისოდ ერთს ბიჯსაც წინ ვერ წასდგამს სესხის ამლები ამ საქმეში.

როცა სესხის ამლებს ეს ნება ექმნება, მაშინ შეუძლიან ფულის პატრონს უთხრას: ან ექვსის პროცენტის მაგიერ ხუთ პროცენტს დამჯერდი ამას იქით და შენი ფული ჩემთან დარჩეს, ან არა და პირობისამებრ შენი თავნი თავის განვლილ სარგებლით მიიღე. ფულის პატრონი მაშინ იძულებულია უსათუოდ ან ერთს დასჯერდეს, ან მეორეს, და ამას გადასწყვეტს იმისდა მიხედვით თუ, — ფულის ბაზრის * მეტნაკლებობა რას ამბობს იმ წუთს. თუ რწმუნება არ ექმნება, რომ თავის ფულს ხუთ პროცენტზედ მეტად დააბინავებს სადმე საიმედოდ, რასაკვირველია, დასჯერდება სესხი ხუთ პროცენტზედ ჩამოახდომოს, და თუ ექნება იმედი მეტად დაბინავებისა, თა-

* Дежежный рынок.

ვის თავნს აიღებს განვლილის სარგებლითა და იქ დააბინავებს, საცა სარგებელი მეტია. ამ სახით, ეს გარემოება, რომ სესხის ამღებს წინათგამორკვეული ნება აქვს ყოველთვის და ყოველს დროს თავნი დაუბრუნოს ფულის პატრონს, — და მარტო ეს გარემოება, — შესაძლებლად ჰხდის კონვერსიას სესხისას.

გამგეობის მოხსენებისაგან-კი, როგორცა ვსთქვით, სრულებით არა სჩანს, რომ როცა ქალაქს ან პირველი, ან მეორე სესხი აუღია, ეს პირობა, თავნის დაბრუნებისა ყოველს დროს, დაუდგენია, თუ არა. ჩვენის ფიქრით, ამისათვის საჭირო იყო ორიოდ-სიტყვა გამოემეტნა გამგეობას, იმიტომ რომ უამისოდ ყოველი ლაპარაკი კონვერსიაზედ უქმია, და გარეშე კაცსაც, რომელიც უწყებულო არ არის საკონვერსიოდ განზრახული ორი სესხი ქალაქისა რა პირობით არის აღებული, ეგ ლაპარაკი კონვერსიაზედ უბრალო მასლაათად მიაჩნია, რადგანაც არ ხსენება აღნიშნულ გარემოებისა არ-ყოფილად ჩასათვლეელია. აკი ვამბობთ, თუ სესხის პირობაში გარკვევით არა სწერია, რომ სესხის ამღებს ნება აქვს ვადაზედ აღრე ფული დაუბრუნოს, ვერა მთავრობა, ვერა კანონი, ვერა სამართალი იძულებული ვერა ჰყოფს ფულის პატრონს ხელიდამ გაუშვას ვადამდე თამასუქი ქალაქისა, ესე იგი ობლიგაცია, და მის მაგიერ ან ძალად თავნი ფული მიიჩეჩოს, ან სარგებელი დაიკლოს. ამის გამო, არა მთავრობა არ შეიწყნარებს არავითარს შუამდგომელობას კონვერსიის ნებართვისათვის. ამ შემთხვევაში ქალაქის სურვილისათვის მარტო ერთი გზაა: ექვს პროცენტ-ანი ობლიგაცია იყიდოს ქალაქმა და მის მაგიერ ახლად გამოსცეს ხუთპროცენტიანი გასასყიდად. ასეთი გარემოება ასწევს, რასაკვირველია, ფასს ექვს პროცენტ-იან ობლიგაციისას და დასწევს ხუთ პროცენტ-იანისას, და ეს მოქმედება ისე ძვირად დაუჯდება ქალაქს, რომ ამ გზით სურვილის ასრულება უგუნურება იქნება.

• •

ტფილისი, 21 ნოემბერი, 1893 წ.

ბ-ნი იზმაილოვი უკვე ამორჩეულ იქმნა ქალაქის მოურავად. ამით გათავდა ყოველივე ლაპარაკი და მითქმა-მოთქმა იმაზე თუ, ვინ დავსვთ მოურავად და ვინ არა. დაწყნარდა ამ საგანზედ მოზხდარი განხეთქილება და ბ-ნი იზმაილოვის ქალაქის მოურავად გახდომა ყველამ უნდა იკისროს, ვითარცა დასრულებული საქმე.

აწ მარტო ისლა დარჩენია ქალაქის საზოგადოებას, გამოარკვიოს, რის იმედი უნდა ჰქონებოდეთ ბ-ნი იზმაილოვის ამორჩეველთ, როცა იგინი ირჩევდნენ. სადაც-კი დღეს ბ-ნი იზმაილოვის ამორჩევაზე სადმე ლაპარაკია, სწორედ ეს საგანია მიზეზი.

რაკი ვიცით, დღევანდელი ხმოსანთა კრებული საიდან და როგორ არის შემდგარი, რაკი ზოგიერთი პატივსადები საბუთია სთქვას კაცმა, რომ იგი უფროს-ერთში ნაყოფია ერთ ცალკერძოდ მიხრილის დასისა, და რაკი ესეც ვიცით, უფროს-ერთობა საბჭოში, ვითარცა ხმოსანთა კრებულისა, უნდა იყოს გამომეტყველი თავის მომავლინებელთა ნება-სურვილისა, მაშ სათანადოა ვიფიქროთ, რომ ბ-ნი იზმაილოვი ამორჩეულია იმ იმედით, რომ იგი ამ ცალკერძოდ მიხრილს დასს ციხე-სიმაგრედ გაუხდება.

ამ იმედს საფუძვლად უნდა ედვას იგი ერთი არა მცირე ნაკლულოვანება ხასიათისა, რომელსაც ვითომ ამჩნევენ ბ-ნი იზმაილოვს. იგი ამყოლი კაციოა, ამბობენ, და, რა თქმა უნდა, რასაც ჩვენ ვეტყვით, იმას დაემორჩილება ყოველის უარის უთქმელადაო. არა ერთი და ორი ამაში პპოულობენ მიზეზს ბ-ნი იზმაილოვის ამორჩევისას.

თუ ესეა, ეს ჩვენ მოგვაგონებს ერთს დიდის ხნის ამბავს. როდესაც რომის პაპი გრიგოლ XIII გარდაიცვალა, შეიყარნენ კარდინალები ახალის პაპის ამოსარჩევად. კარდინალთა კრებულში იყო ერთი ბერი, სახელად სიქსტი, კაცი სუსტი, წელში

უღონობით მოხრილი, უღონობითვე ყავარჯენზე დაყრდნობილი, ფერმიხდილი და მიმკვდარი. ღირსთა მამათა იფიქრეს, თუ ამ სუსტს და დავრდომილ კაცს ავირჩევთ პაპად, ეს, რასაკვირველია, ჩვენი ყურმოჭრილი ყმა იქნება და როგორც გვინდა, ხელში ისე ვატრიალებთ და რასაც გვინდა, იმას ჩავადენინებთო. ამ იმედით აირჩიეს ეს საბრალო ბერი იმ უწარჩინებულესს თანამდებობისათვის, ჩააბარეს პეტრე მოციქულის გასაღებები და უწოდეს სახელად პაპი სიქსტი მეხუთე.

გამოცხადდა თუ არა, რომ სიქსტი არჩეულ იქმნაო, ეს მიმკვდარი, ძლივ ცოცხალი, ტანში უღონობით მოხრილი ბერი გაიმართა წელში, ყავარჯენი იქით მიაგდო და *Te Deum*-ისეთის გრგვინვითა და ჭექითა სთქვა, რომ დარბაზის სარკმლის მინებმა ზრიალი დაიწყო. განცვიფრებული კარდინალები მიხვდნენ მაშინვე, რომ ამ კაცს ისინი თავის სურვილისამებრ ვერ ათამაშებენ და დარწმუნდნენ, რომ ანგარიშში შესცდნენ. ისტორიამ გაამართლა წინაგრძნობა ღირსთა მამათა და პაპი სიქსტი V მართლა რომ შესანიშნავი და დამოუკიდებელი კაცი შეიქმნა.

განა შესაძლებელი არ არის, რომ აქაც იგივე მოხდეს?

ჩვენ დღეს მარტო ისლა დაგვრჩენია ვინატროთ, რომ ბ-ნმა იზმაილოვმაც იგი რიხი, მხნეობა, დამოუკიდებლობა და სიმაგრე ხასიათისა გამოიჩინოს, რაც საჭიროა მაგისტანა თანამდებობის კაცისათვის, და დაგვიმტკიცოს, რომ თუმცა აბჯარი ხილსა აქვს, გული-კი რკინისა ჰქონია.

მისი მშვენიერი სიტყვა აზრით, თუ მოკაზმულობით, წარმოთქმული არჩევანის შემდეგ, ცოტა არ იყოს, სიქსტის V *Te Deum*-სა ჰგავს. ჩაუტვირდით იმ მოკლე, მაგრამ ფართო აზრიანს სიტყვას და დაინახავთ, რომ იგი ერთის ცალკერძ დასის აყოლას თავის პროგრამაში არავითარს წილს არ უდებს და ამბობს, იმათაც, ვისაც ჩემი ქალაქის მოურავობა არა ჰსურთ, ვეცდები ჩემის მოქმედებით ჩემზე აზრი შევუცვალოო. აღთქმა ჩინებულია და ჩვენც ვისურვებთ, რომ მართლა და გულწრფელად ამ სასურველს გზას დასდგომოდეს და ჩვენ კიდევ ეს გზა დაგველოცნოს.

6. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VIII.

• •

ტფილისი, 16 მაისი, 1897 წ

ზვალ, 18-ს მაისს, განკითხვის დღეა. განკითხვის დღეა იმისი თუ, — ვინ უნდა მოუაროს, ვინ უნდა უპატრონოს ტფილისს ამ ოთხს წელიწადს და ვინ უნდა იზრუნოს და ისაქმოს ადამიანურის გულის ტკივილითა და გულ-მოდგინებით ჩვენის კეთილდღეობისათვის, ჩვენის ავკარგიანობისათვის.

აქამდე თუ ხმოსნების ამორჩევას საბჭოსათვის ყურს არ ვათხოვებდით და გულგრილად ვეკიდებოდით, დიდი შეცოდება იყო ჩვენ მიერ ტფილისისა და მისთა მკვიდრთა წინაშე. ეხლა სულ სხვა ღრია. ტფილისი ჩვენი მშობელი ქალაქია, ყველანი, ვინც აქა ვმოხილვართ, აქა ვცხოვრობთ, აქა ვტრიალებთ, — რა მიღეთისაც გინდ იყოს კაცი, — მისი შვილები ვართ და სამსახური უნდა გავუწიოთ ერთნაირის გულისცემითა, ერთნაირის ნატვრითა, რომ ჩვენი დედაქალაქი გამოკეთდეს, მოფაქიზდეს, მოჯობინდეს, მოჯამრთელდეს. ღმერთმა არა დაიშურა — რა ჩვენის დედაქალაქისათვის. ჰაერი, წყალი, ადგილი — ყველაფერი, რითაც ბუნება მოსაწონებლად ჰქმნის ადამიანის საცხოვრებელს, იმოდენად კარგი გვაქვს, რომ ბევრი უცხოელი შემოგვნატრის. თუ რამ ცუდია აქ, და ბევრი რამაც არის ცუდი, სულ იმისი ბრალია, რომ დედაქალაქს შვილობას არ ვუწევთ, გულდადებით არ ვექცევით, სიყვარულით, სიყვარულით არ ვპატრონობთ.

კანონმა ნება მოგვცა ჩვენს დედაქალაქს ჩვენვე მოვუაროთ, ჩვენვე უპატრონოთ ამ მხრით. ჩვენც საკმაო ხარჯს ვიხდით, რომ ეს პატრონობა, ეს მოვლა ყინულზე დაწერილი თამასუქი

არ იყოს, ხარჯიც ტყუილ-უბრალოდ არ იქსაქსებოდეს, საქმე ჩვენდა საკეთილოდ კეთდებოდეს და კეთილი დღედადღე ემატებოდეს ჩვენს მშობელს ქალაქსა.

ყველამ ერთად რომ პატრონობა და მოვლა მოვინდომოთ, შეუძლებელია. კანონმა ეს კარგად იცოდა და დაგვიწესა უკეთესნი კაცნი რიცხვით ოთხმოცი ამოირჩიეთ თქვენ შორის და იმათ მიანდეთ ეგ პატრონობა და მოვლაო. და აი ზვალ ამისი განკითხვაა. რომ ჩაუფიქრდეთ, თქვენვე იტყვიეთ ჩვენთან ერთად, რომ ეს სახუმარი საქმე არ არის. ერთი გულმრუდობით აქეთ თუ იქით წასული კენჭი შემძლებელია იმისთანა კაცები დასვას საბჭოში, რომ მერე თქვენი მშობელი ქალაქი, თქვენ თვითონ, თქვენი ოჯახი, თქვენი ცოლ-შვილი თავსა და პირს იხოკდეს, — ეს რა ღმერთი გაგვიწყრა, როგორ ამოვირჩიეთ ეს ჩვენი წამწყმედელნი და დამღუპავნიო? იცოდეთ, დიდი ცოდვა მადლი თანა სდევს არჩევანსა და ვიდრე ზელი კენჭის ჩასაგდებად დაიძროდეს, თქვენს ნამუსს, თქვენს სინილისს, თქვენს გულს, თქვენს ჰკუას რამდენჯერმე დაეკითხეთ — ვინ არის ღირსეული და ვინ არა, განურჩევლად დიდისა და პატარისა.

იცოდეთ, თქვენ გინდათ კაცი, რომელსაც თქვენი სიკეთე, თქვენი სიყვარული, თქვენთვის გულშემატკივარობა სულელობად არ მიაჩნია.

თქვენ გინდათ კაცი, რომელსაც უნდა ებრალებოდეს თქვენი თავი, თქვენი ცოლ-შვილი და თქვენის ოფლით მონაგარს ფულს, ხარჯად თქვენ მიერ გაცემულს, თქვენს კეთილად ცხოვრებას, თქვენს მშვიდობით და უშიშრად ყოფნას ახმარებდეს, რამოდენადაც ყოველივე ეს შესაძლოა.

თქვენ გინდათ კაცი, რომ მდიდარს განგებ არ აკლებდეს ქალაქის ხარჯსა და ხმაამოუღებელს შეუძლებელს განგებვე არ უმატებდეს, და რაც მდიდარს დააკლეს, ღარიბს არ ახდევინონ.

თქვენ გინდათ კაცი, რომ თქვენი მიყრუებული უბნები ტალახისა და ტლაპობისაგან არა ჰყარდეს და მარტო მდიდართა ქუჩები არა ჰლაპლაპებდეს სიფაქიზითა.

თქვენ გინდათ კაცი, რომ ხორავი, საჭმელ-სასმელი, ქალაქის ბაზარში კარგი და საღი იყოს და თქვენ არ გახდენდნენ, არ გაფუჭებდნენ და ამ მხრით უშიშარ იყვნეთ.

თქვენ გინდათ კაცი, რომ პურს, ღვინოს, საჭმელ-სასმელს ჩარჩები თუ სხვა ვინმე განგებ მამასისხლად არა ჰხდიდნენ და ამით თქვენ და თქვენს ცოლ-შვილს არ უძვირებდნენ საჭირო საზრდოს და საკვებსა.

თქვენ გინდათ კაცი, რომ ქალაქის მოხელებს ხელსა და კალთას არ აფარებდნენ, როცა იგინი არ ვარგანან და ტყუილ-უბრალოდ სჭამენ თქვენის ოფლით მონაგარს ფულსა ჯამაგი-რების სახითა.

თქვენ გინდათ კაცი, რომ ბუნებითად კეთილი ჰყარი თქვენის დედაქალაქისა არ იშხამებოდეს უწმინდურების სიმყარ-ლითა და არა გშხამვიდეს თქვენ, თქვენს ოჯახს, თქვენს წვრილ-შვილსა.

თქვენ გინდათ კაცი, რომ წყალი უვნებელი და მოუწყვეტე-ლი გქონდეთ და ამასთანაც რაც შეიძლება იფეთ.

თქვენ გინდათ კაცი, რომ, რაკი ხორავს თუ სასმელს ბაზარ-ში ჰყიდულობთ, დახათრიჯამებული იყვნეთ, რომ წამხდარს და მოწამლულს არ შემოგაპარებენ.

თქვენ გინდათ კაცი, რომ თქვენს წვრილ შვილებს სწავლა-განათლების გზა და სახსარი მისცეს, გული კეთილს შეუჩვიოს, ჭკუა სჯასა და მოსაზრებასა, რამდენადაც შესაძლოა.

თქვენ გინდათ კაცი, რომ თითქმის ორ მილიონამდე ყო-ველწლივ შემოსავალი ქალაქისა, თქვენგანვე ხარჯად აღებუ-ლი, თქვენვე და თქვენს ქალაქს საერთოდ ჰხმარდებოდეს გა-მოზოგვითა და ცოდნითა და არა აქეთ-იქით იქსაქსებოდეს გულდაუდებლობით და უთავდარიგობითა.

ერთის სიტყვით, ბევრი სხვაც არის, მაგრამ ყველას ჩამო-თვლა შორს წაგვიყვანს. ესეც საკმაოა, თუ ღმერთმა გვაგონა, და ამაებს მაინც ხვალ შესაფერი კაცები ამოვურჩიეთ.

ამიტომა ვთქვით ზევით, რომ ხვალინდელი დღე სახუმარი დღე არ არის. სიმძიმე და სიდიდე იმ მოვალეობისა, რომელ-საც ხვალ კისრად ვღებულობთ და ასე თუ ისე ავასრულებთ,

წინ უნდა წაიმძღვაროს ყველამ და ისე მივიდეს კენჭის მისაცემად. აქ ვინც უმტყუვნებს და უღალატებს იმას, რასაც სინიდისი, ნამუსი, კაცური კაცობა ამხელს, იგი უმტყუვნებს, იგი უღალატებს თავისს თავს, თავისის ცოლ-შვილის, ოჯახის ბედნიერებას და კეთილდღეობას.

ვისაც ხელი მიგიწვდებათ, ყველანი უნდა მიხვიდეთ არჩევანზე და თქვენი მოქალაქური, კაცადკაცური მოვალეობა გადუხადოთ თქვენს მშობელს ქალაქსა.

იცოდეთ, რომ ვისაც ხვალ ჩააბარებთ საბჭოში ხმოსნობას, იმას აბარებთ მთელის ოთხის წლის თქვენს საერთო სვე-ბედსა, თქვენის ოჯახობის საერთო კეთილსა და ბოროტსა. ოთხი წელიწადი ბევრის რისამეა შემძლებელი, ავიც შეიძლება ბევრი მოგვაყენოს კარს და კარგიც.

გულს ნუ გაიმრუდებთ, სულს ნუ წაიწყმედავთ! იცოდეთ, ეს დიდი საქმე თქვენს ნამუსს, თქვენს სინიდისს, თქვენს პატიოსნებას აბარია. ახსენეთ ღმერთი, და ღვთისა და მართლის სახელით, შეუდექით არჩევანების დიდს საქმეს და მარჯვენას თქვენსას ის არ აქმნევიანოთ, რასაც გული და სინიდისი არ გეუბნებათ.

ტფილისი, 26 იანვარი, 1897 წ.

გაზეთს „Кавказ“-ში (№№ 18 და 19) ბ-ნმა ნიკოლაძემ ორი ფრიად საბუთიანი და შესანიშნავი წერილი დაჰბეჭდა. ამ წერილებში მან, როგორც თითქმის ყოველთვის, რაც კი დაუწერია, ქეჩოში სტაცა ხელი იმისთანა საგანს, რომელიც მორიგი ჭირ-ბოროტია და მწვავე ჭირ-ბოროტიც დღევანდელის დღისა და დიდი სატივარია ჩვენებურ ქალაქების მკვიდრთათვის. იგი შეეხო საკუთრივ იმ წესს-რიგს, რომელიც აწ სუფევს ქალაქის თვითმართველობის დებულებაში და ეკუთვნის ხმოსანთა არჩევნების საქმეს.

ბ-ნმა ნიკოლაძემ საფუძვლიანად და გარკვევით აღნიშნა, რომ ხსენებული დებულება ერთის წყობის ქალაქის მკვიდრთათვის დედაა და სხვა წყობისათვის დედინაცვალი. ამისი მიზეზი ის არისო, რომ ხმოსანთა არჩევანები, დებულების წყალობით, მარტო იმათ ხელშია, ვინც პირველის და მეორის გილდიის ვაჭარია და ვისაც ქალაქში სახლები აქვს, ისიც ყველა არა, მარტო პატრონები მომსხო ფასის სახლებისათ. სხვა, ხშირად კარგად მოზრდილი ნაწილი უქონებელთა და შეუძლებელთა მკვიდრთა — წრეს გარეთ დარჩენილნი არიან და იძულებულ ქმნილნი პირში შეპყურონ შეძლებულთა ხმამაღლებლად, იქნება თვითმართველობის ნადიმისაგან ნასუფრალი მაინც რაზმ გვარგუნონ, ან გვიწყალობონო. ამ სახით შეუძლებელს და უქონებელს მოქალაქეს არავითარი გზა და სახსარი არა აქვს თავისი ჭირი და ბოროტი სთქვას და ამით მოახედოს თავის სვე-ბედზე იგი კრებული ქალაქის წარმომადგენელთა, რომე-

ლიც უმაღლესი გამგებელია ქალაქის საქმეთა და კანონის მიერ მომჭირნედ მოწვეულია მკვიდრთა საკეთილდღეოდ. ასეთი გარიყვა უქონებელისა და შეუძლებელისა მით უფრო დიდი უსამართლობაა, რომ იგიც ხარჯს იხდის ქალაქისათვის, იგიც ემსახურება ასე თუ ისე ქალაქს და ამ გზით ქალაქის საერთო ქონებაში წილმდებარეა და ღონისძიება-კი ჩამორთმეული აქვს თვალ-ყური აღევნოს, ანგარიში განიკითხოს სად და როგორ იხარჯება ქალაქის საერთო ქონება, ვის სცხელა მისგან და ვის სცივა. მდიდარი და შეძლებული ირჩევს ხმოსანსა, ამ გზით არჩეული ხმოსანი განაგებს ქალაქის საქმეებს, ვითარცა ვექილი მდიდრისა, და ვინ არ იცის, რომ გამაძლარი ყოველთვის წვრილად უფხვნის ხოლმე მშიერსა და აქედამ ის გამოდის, რომ ერთის წყობის მკვიდრთა ბამბაც ჩხრიალებს და სხვა წყობისა-კი არც კაკალი.

ასეთი წესრიგი საზოგადო სენია ერთობ ქალაქთა თვითმართველობის დებულებისაო მთელს რუსეთში, ამბობს სამართლიანად ბ-ნი ნიკოლაძე, ხოლო ჩვენში ამას ზედ ერთვის სხვა მეორე სენიცაო, რომელიც ჩვენს საკუთარს სატკივარს შეადგენს და ამიტომაც იგი საზოგადო სენი დებულებისა ჩვენში უფრო მწვაია და საგრძნობელიო. რუსეთში უფროს-ერთი ქალაქები დასახლებულნი არიან თითქმის ერთისა და იმავე თესლის მკვიდრთაგან. იქ თუ ამ დებულების წყალობით ერთი ნაწილი იჩაგრება მეორისაგან, ისევ რუსი რუსისაგანაო. თუმც ჩაგვრა ერთისა მეორისაგან არსად სასურველი არ არის, მაგრამ იქ ეს ჩაგვრა სატკენია და არა საწყენი. სულ სხვა არის ჩვენშიო, ამბობს ბ-ნი ნიკოლაძე. ჩვენში ქალაქები სხვადასხვა თესლის მკვიდრთაგან არიან შემდგარნიო. ზოგნი იმათგანი მოსულნი და შემოხიზნულნი არიან და აღებ-მიცემობას, ვაჭრობას ეწევიან, და ზოგნი ადგილის ბინადარნიო. ამიტომაც ქალაქის თვითმართველობის საზოგადო ნაკულლოვანებას აქ, ჩვენში, ერთი სხვა განსაკუთრებული ჭირიც მოსდევსო. თუ სხვაგან კლასთა ბრძოლა ერთადერთი მიზეზია, რომლის გამოც ერთი კლასი ერთ კრებულად ჰმოქმედებს და მეორე მეორე კრებულად, აქ, ჩვენში, ეროვნული სხვადასხვაობაც ზედ ემა-

ტებაო და აძლიერებს უამისოდაც გაძლიერებულს ცეცხლსაო. ამ სახით ბ-ნი ნიკოლაძის ეროვნული სხვადასხვაობა თითქმის პირველ მიზეზის ზედნადებად მიუჩნევია ჩვენში. ჩვენ ამაში ბ-ნ ნიკოლაძეს ვერ დავეთანხმებით.

ჩვენის ფიქრით, ეროვნული სხვადასხვაობა ერთად ერთი მიზეზია იმ განხეთქილებისა, რომლის გამოც დღეს, მაგალითებრ, ტფილისში თვითმართველობა მარტო სომხებსა აქვთ დაჩემებული და სხვა თესლის კაცი-კი გამოდევნილია. ის ორიოდე სხვა თესლის კაცი, რომელიც დღეს ხმოსნად არის საბჭო-ში, ანგარიშში მისაღები არ არიან, რადგანაც იგინი მარტო სომხების რჩეულნი არიან. თუ მართლა მარტო ეროვნული მიკერძება არ არის ერთადერთი მიზეზი, მაშ რამ მოუყარა თავი ერთად ტფილისის საბჭოში მარტო ერთის თესლის კაცებს და სხვანი-კი გარიყა? თუ აქ გამარჯვებულია მესამე წოდება, ესე იგი, ბურჟუაზია მეოთხე წოდებაზე, ესე იგი, მუშებზე, ნუთუ გარიყულ თესლის მკვიდრთა შორის სულ ყველანი ხელადებით მარტო მუშები არიან და სხვა არავინ იმისთანა, რომ სომხობის ბურჟუასთან ჰლირსებოდა ჯდომა და ბჭობა ქალაქის საბჭოში? თუ აქ უპირველესი მიზეზი კლასთა ბრძოლა იყო და არა მარტო ეროვნული განკერძოება, აბა ერთი იმისთანა მაგალითი გვიჩვენეთ — დაგვანახოს, რომ აი ეს კლასი ამ კლასს ებრძოდა, აბა ეს კლასები დაგვისახელეთ. თუ ამას იქმთ და დამტკიცებთ, მაშინ ჩვენც თავს დავუკრავთ კლასთა ბრძოლის ჩვენში მობრძანებას და ჩვენს დამარცხებას არჩევანებში სატკენად მივიღებთ და არა საწყენად.

ჩვენ საჭიროდ დავინახეთ ამ მხრით სიტყვა შეგვებრუნებინა ბ-ნ ნიკოლაძისათვის და სრულებით აზრად არა გვქონია ამ საგნის გამოძიებას უფრო ვრცლად შევდგომოდით, მით უფრო, რომ ხსენებულ საგნის ასე თუ ისე გამორკვევა არ უშლის იმ სამართლიანს დასკვნას, რომელიც ბ-ნ ნიკოლაძეს სახეში აქვს და რომელსაც ჩვენ მთლად თანავუგრძნობთ. ხოლო ჭირს დამალვა არ უნდა და გვგონია რაც ვთქვით, ამით საბუთს-კი არ ვუსუსტებთ ბ-ნ ნიკოლაძეს, არამედ ვუძლიერებთ, რადგანაც სატკენი ისე არ აფიცხებს კაცს სამტროდ, როგორც საწყე-

ნი. საწყენი უფრო ძნელი ასატანია სატკენზედ და ამიტომაც უფრო აფთარია, რაკი გაცეცხლდება და გაფიცხდება.

ასეა თუ ისე, აწ არსებული დებულება ქალაქის თვითმართელობისა, ბ-ნ ნიკოლაძის საბუთიან აზრით, ხელს უწყობს ჩვენში ერთის თესლის მკვიდრთა წყობას თავისად გამოიყენოს მთელი სიკეთე ქალაქის თვითმართელობისა, თუ რიცხვით და შეძლებით მეტია, და სხვა თესლის მკვიდრთა წყობანი კი ცარიელზე გაჰყავს, რაც გინდ საგრძნობელ რიცხვს მოქალაქეებისას წარმოადგენდნენ, თუმცა-კი პირველზე უმცირესს. ეს მეტისმეტი უსამართლობააო, ამბობს ბ-ნი ნიკოლაძე, და მართალიც არის. ხოლო ბ-ნი ნიკოლაძე, როგორც კარგად მიხვედრილი და გონებაგახსნილი კაცი, უსამართლობას იმაში-კი არა ჰხედავს, რომ ამ შემთხვევაში უმეტესობას ეძლევა თვითმართელობა ხელში, არამედ იმაში, რომ ჩვენებურ ქალაქებში სხვა თესლის მკვიდრნი, ვითარცა უმცირესი ნაწილი მოქალაქეთა, უნუგეშოდ და უპატრონოდ დატოვებულნი არიან და ქალაქის საქმეებში არც საკუთარი ხმის ამომღებელი ჰყავთ, არც გამკითხავი და არც თვალყურის მადევნებელი. დეე ისევ უმეტესობამ განაგოს ქალაქის საქმეებიო, დეე ისევ უმეტესობამ უმეტესობა იყოლიოს საბჭოსა და გამგეობაშიო, ხოლო თვითმართელობის საფუძვლად ერთი სხვა დედააზრიც უნდა დაიდვას, რომელიც ამბობს, რომ ყველას თავისი მიეზომოსო, და ამ სახით დიდთან პატარაც, ბევრთან ცოტაც, ხმა ამოღებულ იყოსო, თავისის ჭირბოროტის გამომთქმელი და ქალაქის საერთო ქონების თვალყურის მჭერელიო.

მართალია, უმრავლესობით გამგეობა და განჩინება საქვეყნო საქმეთა ერთადერთი სახსარია, რომ წესი და რიგი დაიდვას კაცთა ურთიერთობისა, ხოლო იგი იმისთანა უცოდველი და უცდომელი კრებული არ არის, რომ ყველამ თავისი ავი და კარგი განუკითხავად ხმაამოუღებლად და თვალუდევნებლად მიანდოს. სწორედ ამ საზრისზედ არის დამყარებული ეხლანდელი მოძრაობა განათლებულ ქვეყნებში, რომ უმცირესობა ხმაამოუღებლად, განუკითხავად, უნებურად არ ეძლევიდეს ხელში უმრავლესობას და იმასაც გზა ჰქონდეს თავისის ღარი-

სა და ხაზის გატანისა, თავისის ინტერესების მოვლისა და პატრონობისა, რაოდენადაც შესაძლო და შესაწყნარისია. ტყუილად-კი არ ამბობენ დაწინაურებულნი კაცნი, ამ საზრისით შეპყრობილნი, რომ ხმა კი არ უნდა დაითვალოს, უნდა აიწონოს, და თუ შესაძლებელია ოდესმე აწონვამ ამ შემთხვევაში ოდესმე ფეხი მოიკიდოს და თვლაზე გაიმარჯვოს, მაშინ, ვინ იცის, სიკეთე და მართალი ზოგჯერ რომელ მხარეზე მოექცევა. მინამ კაცობრიობა მიაგნობს სახსარს ამ აწონვისას, ბევრი წყალი ჩაივლის კიდევ, და ეხლა-კი სასურველია, რომ უმცირესობა ხმაამოუღებლად, უმონაწილეოდ არ დარჩეს იქ, საცა უმრავლესობა განაგებს და სწყვეტს სხვათა შორის უმცირესობის სვე-ბედის საქმეებსაც.

თუ ეს უმცირესობის არ-გამოკლება საქვეყნო საქმეების გამგეობისაგან უსამართლობაა სხვაგან, საცა ერთისა და იმავე თესლისანი არიან, ჩვენში უფრო დიდი უსამართლობაა, რადგანაც აქ თესლთა სხვადასხვაობას ბრძოლის მოედანზედ უჭირველესი ადგილი უჭირავს და ამიტომაც ჩვენში ბრძოლა უფრო გაკაპახებულია და გაბრაზებული. ამას ბოლო უნდა მოეღოს, დასაწყნარებელი წამალია საჭირო. ამ წამალს გვაწვდის ბ-ნი ნიკოლაძე. მიეცით თვითეულ თესლის მკვიდრთა იმდენი ხმოსანი იყოლიოს ქალაქის საბჭოში, რამდენიც შეხვდება მისის რიცხვის კვალობაზეო. თუ, მაგალითად, ათასს მკვიდრზე ერთი ხმოსანი მოდის დებულების ძალით, თვითეულ თესლის მკვიდრთ იმდენის ხმოსანის არჩევის ნება მიეცით, რამდენი ათასიც თვითონ არისო. „საჭიროა, ამბობს დასასრულ ბ-ნი ნიკოლაძე: რომ სარბიელი საზოგადოების ცხოვრებისა, საზოგადოების კუთვნილება და საზოგადოების მოქმედება გამიჯნულ იქმნას კანონის მიერ, რომ არავინ იყოს მოკლებულ კანონიერს უფლებას და ხვედრს წილს საზოგადო საქმეთა გამგეობაში, რომ ყველას ინტერესი ისე იყოს წმინდად და მტკიცედ შემოზღუდული და დაცული საზოგადოებურ ცხოვრებაში, როგორც ცალკე მოქალაქურ ურთიერთობაში იცავს და ჰთავდებობს თვითვეულის კუთვნილებას იგი დედაზრი, რომელიც ჰღადავდებს: „თვითეულს თავისიო“...

ეს აზრი და სარჩიელი აქამდინაც თქმულა, მაგრამ ბ-ნ ნიკოლაძის სასახელოდ ის უნდა ვთქვათ, რომ მისებრ საბუთი-ანად, გარკვევით და სარწმუნოდ ჯერ არავის არ გამოუთქვამს. თვითონ ბ-ნი ნიკოლაძეც ბოდიშს იხდის მკითხველის წინაშე, რომ ეხლაც იმას იმეორებს, რაც არა ერთხელ წინათ მითქვამსო, მაგრამ „ლურსმანს ვერ ჩასკედავს კაცი კედელში, თუ არ ზედიზედ ჩაქუჩის ცემითაო“.

რა თქმა უნდა, რომ არავის გარეშე კაცს, არც ცალკე კრებულს რომელისამე თესლის მკვიდრთა, არც ერთად თავ-მოყრილ კრებულებს არავითარი ღონისძიება არა აქვთ ეს სარჩიელი ბ-ნის ნიკოლაძისა საქმედ აქციოს. ამის უფლება და ნება მარტო კანონმდებლობის ხელშია და ბ-ნი ნიკოლაძეც კანონს იწვევს სასურველი ცვლილება შეიტანოს დებულებაში, რათა თვითვეულს თავისი არგუნოს და უმრავლესობამ ერთიხ თესლისამ ყურმოჭრილ და ხმაამოუღებელ ყმად არ გაიხადოს უმცირესობა მეორისა. რასაკვირველია, აქაური წყალწყალა პუბლიცისტები, სხვის ნაღვქის კევის მღეჭავნი, ბ-ნ ნიკოლაძეს უკიჟინებენ აი „გოროდოვოის ეძახისო“, ან სარჩიელს დაუწუნებენ იმ აზრით, რომ აი უფლებას უმრავლესობისას ჰხუთავსო, მაგრამ ყოველივე ეს ბუზების ბზულია და, ზომ მოგხსენებათ, ყოველი ბუზი ბზუის, ფუტკართან-კი ყველა სტყუის.

ვისაც მკვიდრთა სამშვიდობოდ ჩვენებურ ქალაქების გამოკეობა ანუ, უკეთ ვთქვათ, თვითმართველობა სწორესა და მართალს გზაზე ჰსურს დააყენოს და მით დააწყნაროს სხვადასხვა თესლთა შორის გაკაპასებული და გაბრაზებული ბრძოლა, რომელსაც საგნად აქვს ან მე, ან შენ, და ორივენი ერთად-კი ნუო, ერთადერთი სახსარი, სამართლიანი და საბუთიანი, იმა წესისა და რიგის გაკანონებაა, რომელსაც ბ-ნი ნიკოლაძე გვიჩვენებს და რომელსაც საგნად აქვს, რომ წარმომადგენლობას უმრავლესობისას გვერდთ ედგეს პროპორციული წარმომადგენლობა, უმცირესობა. ბ-ნ ივანოვიჩს და სხვათ მისთა მგზავსებს, რასაკვირველია, ეს არ მოეწონებათ. ბ-ნი ივანოვიჩი იმ ბანაკს მიეკედლა, რომელიც ისარს ისერის და მშვილდს-კი ჰმალავს. გარ-

მვათა ღაღაღი

„ეგრე მტრისა არ მეშინის,
რადგან ცხადად მაწყინარობს;
მოყვარესა-მტერსა ვუფროხი,
მემოყვრება, მოცინარობს“...
რუსთაველი

I

ჩვენისთანა დაბრიყვებული, დაბალ ლობედ მიჩნეულბ ერი, ჩვენისთანა სახელგატეხილი ძნელად თუ სხვა მოიპოვება დედამიწის ზურგზე. ვინც გნებაფთ, ან ზედ გვაბოტებს, ან გვქელავს და მიწასთან გვასწორებს. ლამის კავკასიის ქედს აქეთ ჩვენი ხსენება გააჩანავონ, ქართველების სახელი დედამიწის ზურგიდამ აღგავონ და ჩალასავით ქარს გაატანონ. თითქო არც ოდესღაც ვყოფილვართ, არც დღესა ვართ... სულით დაბალნი, ჭკუაგონებით ჩლუნგნი, ზნეობადაცემულნი, სულელნი, უსწავლელნი, გაუნათლებელნი, გადატაკებულნი, ფლიდნი, პირისგამტეხნი, მხდალნი-ლაჩარნი — აი ჩვენის სულიერ და ზორციელ ავლა-დიდების სურათი! აი რანი ვყოფილვართ, რანი ვართ დღეს იმათის სიტყვით, ვისაც ასე თვისდა სასარგებლოდ მიუჩნევია ჩვენის სახელის გატეხა, ჩვენი მიწასთან გასწორება. წერით თუ სიტყვით, შინ თუ გარეთ წელებზე ფეხს იდგმენ, რომ ქვეყანა დააჯერონ, ვითომც ჩვენ სწორედ ასეთი უხეირონი და უდიდისნი ვყოფილვართ და დღესაც ასეთნივე ვართ, თუ არ უარესნი.

ამისთანა დაღით შუბლზე გაისტუმრეს ქართველის სახელი ევროპაში, საცა-კი ენა და კალამი მიუწვდებოდათ. ასეთივე სახელი გაუთქვეს ქართველებს თვით რუსებ შორისაც. მართალია, ვისაც — ევროპიელს თუ რუსს — საკუთარის თვალთ მოუჩხრეკია ჩვენი ავი და კარგი, ზოგიერთა რასამე ჩვენთვის სანუგეშოსაც ამბობენ, მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ცოტანი არიან ამათში იმისთანანი, რომელთაც „თვისის სიტყვის საფუძველი სხვის გულისთქმაზედ არ დაედვას“, სხვის ფეხის ხმას არ აჰყოლოდეს, სხვის ჩაძახილი არ ამოეძახნოს და აქ მოსვლისავე უმალ სხვის გულისთქმათა მახეში არ გაბმულიყოს.

სახელის გატეხას თქვენი ჭირიმც წაუღია. სიტყვითა და კალმით ქვეყანას ეფიცებიან, ვითომც კავკასიის ქედს აქეთ ტიგრისა და ეფრატის სათავეებამდე, თითქმის შავის ზღვიდამ ქასპიის ზღვამდე, ეგრეთწოდებული არმენია (ვითომც სომხეთი) ყოფილა ათადამ-ბაბადამ დღევანდლამდე, და თუ სადმე ვიღაც „ვრაცები“ ყრილან — ერთი ათიოდე ბოსლის ადგილი თუ სჭერიათ და ისიც თითქმის სომეხთა მოწყალებით. თითონ ეს „ვრაცები“ ვითარცა ერი არაფრად სახსენებელია, იმიტომ რომ გაწყვეტისა და გადაშენების გზაზე დგანან და, თუნდ ესეც არ იყოს, ჭკუა იმათ არ გააჩნიათ, რომ თავბედისა გაიგონ რამ, ზღებ-მიცემობის უნარი ღმერთს იმათთვის არ უღირსებია, მეურმეობისა და ჩალვადრობის მეტი სხვა ხელობა არ იციან და ის პატარა-პატარა საბოსლეებიც-კი ვერ მოუხმარებიათ, რომელთაც, ქვეყნის სასაცილოდ, საქართველოს ეძახიან. ან როგორ მოიხმარებენ, რომ ამისათვის არც ჭკუა-გონება უჭირთ, არც გამრჯელობა, არც სწავლა-ცოდნა, არც სურვილი აქვთ, არც ხალისი — იცოდინონ და ისწავლონ რამ თუნდ იმავე სომხებისაგან, რომელნიც ვითომც ღვთისაგან და ისტორიით მოვლენილნი არიან, რომ კულტურის დროშით ხელში ააყვავონ და გააბედნიერონ არამც თუ მახლობელი აღმოსავლეთი, არამედ შორეულიცა, ერთობ მთელი ბრიყვი და უმეცარი აზია.

ამ სახით ზომ გვართმევენ ყოველს ეროვნულს ღირსებას. სთითხნიან ჩვენს ვინაობას, და რომ სულ მთლად ბოლო მოგვიღონ ქვეყნის წინაშე, გვიბათილებენ მთელს ჩვენს ისტორი-

ასაც, ჩვენს ისტორიულს მატიაწეებს, ისტორიულს ნაშთსა და სახსოვარსა, მთელს ჩვენს სისხლით-მოსილს ღვაწლს ქრისტიანობისათვის შეწირულსა, და ყოველს ამას თითონ იჩემებენ დიდის გაძვრენ-გამოძვრენითა. მართალია, ტყუილს მოკლენ ფეხები აქვს და სხვისა ღირსების ჩამორთმევით ან დაკლებით მათნი არც მოივლინებიან, არც გადიდდებიან, მაგრამ წადილის დაუჭირავსა ყური აქვს მოუსმენი და ენა გრძელი.

რისთვის არის ატეხილი ეს მტვერ-ბუქი, ეს ფუქსავატი ჭექა-ქუხილი? იმისთვის, რომ ქვეყანა დააჯერონ, ვითომც ამიერკავკასიაში ერთადერთი სომხის ერია, რომელიც ძველის-ძველადაც ყოფილა, დღესაც არის, და ამის გამო მომავალიც მისთვის უფრო უპრიანია, ვიდრე სხვისათვის, რადგანაც ისტორიულად დაამტკიცეს თვისი სულიერ-ხორციელი სიდიდე და ძალ-ღონე, თვისი შეურყევლობა და სიმძლავრე ჭკუა-გონებისაო.

ვისი უნარია ყოველივე ეს? ეს რა შავი ყორანია, რომ თავს დაგვტრიალებს, ზედ დაგვეყდეს და დაგვჩხავის? ჩვენ ადრეც გვითქვამს და ეხლაც ვიტყვით: ღმერთმა გვაშოროს იგი ბრალი, იგი ცოდვა — მთელს ერს სომხისას შევწამოთ, რომელიც მართო ერთს გვარს გუნდს სომხებისას და იმ გუნდის მწიგნობარ-მეცნიერთ ეკუთვნის. თუმცა ასეა, მაგრამ მინამ კალამს ხელში ავიღებდით ამ წერილის დასაწერად, დიდხანს ჩავუფიქრდით ერთს ჩვენთვის დიდმნიშვნელოვანს გარემოებას: როგორ ჩამოგვართმევს წერილს მთელი ერი სომხებისა? ეს საკითხი უქმი საკითხი არ არის, როგორც ვნახავთ.

ერი, როგორც კრებული ისტორიით შედუღებულ ერთსულ და ერთ-ხორც მკვიდრთა, ყოველ პატიოსანისა და ჭკუათამყოფელ ადამიანისაგან უნდა პატივცემულ იყოს ყოველ შემთხვევაში, და მისი ასე თუ ისე გაუპატიურება, ავად ხსენება — დიდად სათაჰილო საქციელია. ყოველს ერს თავისი საკუთარი სახე აქვს, თავისი საკუთარი გულთათქმა, თავისი წადილები, თავისი სულთასწრაფვა, თავისი ღირსება. ამავდის შეგინება ერთი იმისთანა სიბრყევაა, რომელიც გონებაგახსნილს ადამიანს არ ეპატიება, არ შეენდობა. ეს ჩვენ კარგად ვი-

ცით და ღმერთმა გვაშოროს იქ მთელი ერი ვიგულისხმოთ, სა-
ცა მარტო ერთგვარი გუნდია ცოდვილი. აი საფრთხე სწორედ
აქ არის. აი აქედამ მოველით იმ მტვერ-ბუქსა, იმ კუდიან ქარ-
სა, რომლის აყენებას არ მოერიდება იგი ერთგვარი გუნდი,
რომ კაცს თვალები დაახუჭვინოს, თვალები აუბას.

ვინ იცის, რა ბუქსა და ნალარას დაჰკრავს, რა საყვირს და-
აყვირებს ამ წერილების გამო იგი გუნდი, რომლის მხილება
ჩვენ სახეში გვაქვს და რომელსაც ჩვეულებად დასჩემებია მათ
შესახებ ნათქვამი მთელს ერს მოახვიოს თავზე, მთელს სომ-
ხობაზე გადიტანოს. აქ განზრახვა აშკარაა. ერის სახელით
ბრძოლას სამართლიანადა აქვს დიდი პატივი და საბუთი. ეს იმ
გუნდს კარგად შეუგნია და ამიტომ კარგად იციან, რომ ერის
სახელით წინათვე მოიბირებენ მსმენელს, წინათვე მოისყიდian
და, მამასადამე, ნახევარი გამარჯვება უკვე ხელთა აქვთ. ხერ-
ხი სჯობია ღონესაო. რაკი ამ თვალთმაქცურს ხერხს ხელს
მოჰკიდებენ, მერე ადვილია მთქმელსა და მხილებელს შესწა-
მონ ერთა შორის განხეთქილების შთამოთესვა, ორის ერის
ერთმანეთზე გადაკიდების უკადრისი სურვილი. აშკარაა აქ იმა-
თი ქვედა-გრძნობული ანგარიში. ყოველ ამით ჰსურთ შვილდ-
ისარი, მათზე მიზიდული, თავიანთ თავს ააცდინონ და გულში
თითონ ერსა ჰკრან გასაწბილებლად, ესეთი ხერხიანი ფარი
იფარონ და საკუთარის ცოდვების მხილებას ამითი პირში კაპი
ამოსდონ, ენა მოსჭრან.

მთელი ერი სომხებისა აქ არაფერს შუაშია. იგი, ვითარცა
მშვიდობიანად მშრომელი და გამრჯელი, თავისს საქმეს ად-
გია — ვაჭრობაჲ. თუ ხენა-თესვა — და ფიქრადაც არ მოსდის
და არც ეჭირება პასუხისმგებელი იყოს იმ ზოგიერთთა ცოდ-
ვების გამო, რომელნიც არამკითხე მოამბესავით მეტიჩარობენ
და გარს დასტრიალებენ, როგორც მუმლი მუხასა. ერმა კარ-
გად იცის, რომ ჭეშმარიტის ღირსების ქვეყანაში მოსაფენად
საჭირო არ არის ბუკი და ნალარა. კარგად იცის, რომ მატრაკე-
ცობა მისის ერთგვარ გუნდისა ვერაფერი თამასუქია არც იმი-
სათვის, რომ ღირსება მისი ქვეყანაში გაითქვას, არც იმისათ-
ვის, რომ სხვისა ავად ხსენებით, სხვა ერის ძაგებით იქ გამო-

ინასკვოს, საცა არ არის. ჭეშმარიტი ღირსება საქმითა თვისითა ჭდალადებს მხოლოდ და არა ყვირილითა და დაფა-ზურნითა. ჭეშმარიტს ღირსებას ყვირილი არ უნდა. მისი ბუნება და თვისება ის არის, რომ მით უფრო სასახელოა და საგულელები, რაც უფრო მდუმარეა. ნუ გგონიათ, ამ ბუნებას ღირსებისას კაცმა ჭკუა ვერ მიაწვდინოს, თუ გამეცნიერებული და განათლებული არ არის. ამისათვის საკმაო საღი ჭკუა და უბრყვილო გული უბრალო გლეხკაცისაც. „კარგი ვარ, ამას ნუ იტყვი, თავს ნუ დაუწყებ ჭებასა“, ან: „ვაუკაცი წყნარი სჯობია, ჩალად არა ჭღირს მკეხარი!“, — განა გლეხკაცის ნათქვამი არ არის?

სამწუხაროდ ჩვენდა, ამ ჭკვიანურ ანდაზის სიბრძნემდე ჯერ აქამომდე ვერ მიუღწევია იმ ერთს გუნდს სომხებისას, რომლის მეცნიერნი ჭებადიდებას სომხებისას საყვირით ჰყვირიან და ამასთან, საცა გინდათ და არ გინდათ, ქართველებს მიწასთან გვასწორებენ და დედა-ბუდიანად გვთხრიან. სომხების ჭება-დიდებასთან ჩვენ რა ხელი გვაქვს. ამისთანაებში, თუნდაც გადაჭარბება, სხვისათვის უწყინარი და უტკივარი გულუხვობაა და სხვა არაფერი. ჩვენ სომხების არავითარი ღირსება, არავითარი სიკეთე არა გვშურს. პირიქით, თუ სიკეთე, ღირსება რამ სჭირთ, იგი ჩვენთვის მხოლოდ სანატრელია და არა საშურველი. შურს ისა სწყინს და გულს უკლავს, — სხვას ჩემზე მეტი რაღა აქვსო, ნატვრა-კი პატიოსნური სურვილია, მეც ის შევიძინო, რაც სხვას შეუძენია, მისდა სიკეთემდე, ღირსებამდე მივალწიო. შური ვერ იტანს სხვისა ღირსებას, ნატვრა-კი შეჰხარის. შური ებრძვის ღირსებას, ნატვრა-კი ეტრფის.

ამიტომაც ჩვენ ჭება-დიდებას სომხებისას საბუთებს არ გამოვუჩხრეკთ, თუნდაც ცალიერი ბაჟიობა იყოს. თუ საქებ-სადიდებელი აქვთ რამე, ღმერთმა შეარჩინოთ. თუ არა აქვთ, ღმერთმა მისცეთ. ჩვენ მარტო იმას ვჩივით, რომ სომხის

---

¹ ფშაური ლექსებია.

მაქებ-მადიდებელი გუნდი ჩვენ, ქართველებს, გვთხრის, სულიერად და ხორციელად გვაბათილებს და სამარისაქენ გვიშვერს ხელსა, თითქოს მარტო ჩვენი არარაობაა მათის ღირსების მომასწავებელი, მათის ღირსების მანიშნებელი.

დროა ნიღაბი ავხადოთ იმ ერთს გუნდს სომხებისას, რომელთა მეცნიერნი ასეთს ყოფას გვაწვევენ ქართველებს ღიღისა და პატარის გამოუკლებლად. დროა გავითვალისწინოთ იგინი ისე, როგორნიც ნამდვილ არიან უნიღაბოდ, უფერ-მარილოდ. დროა ვიცოდეთ, საიღამ დაგვყევს ჩვენ ჩვენი შავი ყორანი, საიღამ მოდის ეს ქვის-სეტყვა ჩვენს თავზე. დროა ჭკუას მოვიდეთ და არ შევუშინდეთ იმ ცრუპენტელა ლიბერალებს, იმ ჭეშმარიტის ლიბერალობის ბერიკეებს, რომელნიც განგებ პირში ბურთსა გვჩრიან, რომ თავისი ოინბაზობა, ორპირობა და ცალგულობა მიაფუჩეჩონ და ზედ ლიბერალობის წმინდა კალთა გადაათარონ. ნუ გვამხილებთო ჩვენს ცუდლუტობას, ოინბაზობას, თორემ ეროვნულ შფოთის აღდგენას დაგწამებთ, რეტროგრადობის ბანაკში თავს ამოგაყოფინებთ, რადგანაც მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ეროვნულ შფოთის ატეხა, ერთა შორის ღვარძლის შთამოთესვა სიბრიყვესა და გონების სიბნელეს მოასწავებსო და ლიბერალობის შეგინებასო. უფრთხიან ბაღლები ამ ტყუილს ჭეჭა-ქუხილს ტყუილ ლიბერალობისას, უფრთხიან ყოველნი, ვინც სიტყვას გაუსინჯავად იჯერებს.

ლიბერალობა განა მალვავა, ანუ ხელის წაფარება ტყუილებისა, ოინბაზობისა, თაღლითობისა, თვალთმაქცობისა და ყოველგვარ ნაშუს-ახდილობისა, და არა მხილება ყოველ ამისი? თუ საძრახავსა არ ამხელ და სამარცხვინო ბოძზე არ გააკრავ, მაშ რის მაქნისილაა ეგ თქვენი მოწონებული, თქვენი ქადებულის დოყლაპია ლიბერალობა. მაშ ეს გამოჯარება ყოველ საქმისა, ეს მზეზე გამოტანა ყოველის ფარულის და არა ფარულის ბოროტისა, — იმისდა მიუხედავად, შფოთს ასტეხს, თუ არ ასტეხს, — განა უწმინდაესი და უპირველესი ღირსება არ არის ჭეშმარიტის ლიბერალობისა, რომელიც-კი მას შეუძენია ღიღის ღვაწლითა და ზოგჯერ სისხლის ნთხევითაცა...

...ვის მოუვა ფიქრად, რომ ბოროტის მხილებას კრიჭა შეუკრას ვისისამე წყენის შიშითა, თუ არ დოყლაპია ლიბერალსა. საბუთიანს, მართალს მხილებას, თუნდა მთელის ერისას, გონიერი ერი მაღლობით ეპყრობა და არა რისხვითა და შფოთითა. ჭეშმარიტი ლიბერალობა ის არის, რომ ჭეშმარიტება არავის წააწყმედინო, არავის გააქელვინო, ბოროტს ბოროტი ამხილო, მსჯავრდაუდებლად არ შეარჩინო და, თუ საიმისოა, ცხვირიდამაც ძმარი აღინო. ბაძით ქვეყანა წახდებო, ნათქვამია. მსჯავრდაუდებელი ბოროტი — მაცდურების მანება და შიგ ადვილად გაიბამს თავს გულღბილი და ხასიათდაუდგრომელი კაცი. „უსირცხვილოს თუ არ არცხვენ, ბაძით მორცხვიც გაურცხვდება“.

თუ აქაო-და შფოთი ასტყდება და ლიბერალობის ღალადებით ჩვენ, ქართველებს, ხმას გვაკმედინებენ, და თუ მარტო ბაღლების საცდენად და საფრთხობლად არ მოაქვთ აქ უადგილოდ ლიბერალობა, რატომ ამავე მიზეზით იმ გუნდს სომხებისას პირში კაპს არ ამოსდებენ, რომელთა მეცნიერნი, საცა გინდათ თუ არ გინდათ, მთელს ქართველს ერს — დიახ, მთელს ქართველს ერს! — თავზე ლაფს ასხმენ ქვეყნის წინაშე და საფლავს უთხრიან, როგორც წინათ ვთქვით. აბა თუ ერთმა ამ ცრუპენტელა ლიბერალთაგანმა ენა დასძრას და უთხრას: „კაცნო, რას მიჰქარავთ, რას მიედ-მოედებით! თუ ჩვენი საკუთარი ღირსება რამ გაგვაჩნია, ჩვენი საკუთარი მიწა-წყალი, — ეგა სთქვით, თუ არა-და, რას ჩასციებიხართ მთელს ქართველობას, რაზედ უტეხავთ სახელს, რაც მისია — ტყუილად რად იჩემებთ? განა ქართველის ერის ძაგებით, სულიერად და ხორციელად წაწყმედით ჩვენ ჩვენის სამოთხის კარი გაგვეღება! განა არ იცით, რომ თუ სადმე სანთელ-საქმეველია, თავისს ვზას არ დაჰკარგავს, ბევრიც რომ შორიდან უბეროთ!“ ერთს კაცსაც ამაზე ხმა არ ამოუღია და არც ამოიღებს, იმიტომ რომ ორპირნი და ცალგულნი არიან. ყოველ ამას გულწრფელობა, მართლმოყვარეობა, დიდსულოვნობა უნდა და დღევანდელ ბაზრისათვის არც ერთსა აქვს მაზანდა, არც მეორეს და არც მესამეს.

გამოდის, რომ ჩვენ-კი მაღლობელნი უნდა ვიყვნეთ, როცა ჩვენს მთელს ერს დედა-ბუდიანად სთხრიან და ისინი-კი უნდა აგვიშფოთდნენ, როცა ჩვენს მთხრელსა და მაგინებელს — ისიც გუნდს და არა მთელს ერს — ვიგერიებთ და იმის თვალთმაქცობას ვამხელთ. გამოდის, რომ ჩვენზედ, თუნდ ერთს ცალკე გუნდზე, მართალი ძვირიც არა სთქვათო ჩვენის შფოთისა და წყენის შიშითა და ჩვენ-კი თქვენი აშფოთება, თქვენი წყენა აინუნშიაც არ მოგვდის, თუნდ მთელი ერი გამოგილანძლოთ და მთელი გუნდა ტყუილებისა ზედ თავზე დაგაბერტყოთ თქვენის სახელის გატეხისათვისაო. ეს სადაური სამართალია, სადაური ლიბერალიზმია? ეს ფარისევლობაა, ეს მელა-ტურაობაა, ქვემძრომობაა, ეს სოროში თავის შეძვრენაა, კუდისა-კი გარეთ დარჩენა, და არა ლიბერალიზმია. პატიოსან კაცთა შორის ნამუსია მოციქულო, ნათქვამია.

დღე, ამ ცრუპენტელა მწყობრმა ჭიანის ლიბერალიზმისამ ბალებს პირი თევზსავით ამოუესოს, — ჰა, ზმა, კრინტი არ დასძრათ ჩვენის მხილებისათვის, თორემ რეტროგრადის სახელით მოგნათლავთო, გონიერს კაცს-კი ვერ წაართმევენ პატიოსანს უნარს თავი გამოიდოს მართლის სარჩლისათვის და ტყუილის მხილებისათვის, როცა ამას ითხოვს განგებ შეგინებულ-გალანძლული გრძნობა ადამიანისა და ერის ღირსებისა. აქ პატიოსანი, პირდაპირი დგომაა საჭირო, პირდაპირი მხილება და არა გაქცევა და უკუდგომა მხდალსავით და ლაჩარსავით.

სწორედ რომ ვთქვათ, ადამიანის ღირსების საწყაო ლიბერალიზმია ან რეტროგრადობა და სხვა ამისთანა-კი არ არის, არამედ ეს: მართალია კაცი, თუ მტყუანი. ეხლანდელ წვრილფეხობას-კი რომ უთხრათ, — შენი აზრი ლიბერალური არ არის, რეტროგრადულიაო, მაშინვე შიშით ფერი ეცვლება და, რაც ვინდ მართალი იყოს, ენა მუცელში ჩაუვარდება, — ეს რა ღმერთი გამწყრომიო. აღარავინ დაეძებს, — მართალს თავისი საკუთარი ფასი აქვს, თუ არა, და ამ მხრით აზრის ჩხრეკაში აღარავინ შედის.

კიდევ ვიტყვით, საქმე ის არის, რომ მხილება ავისა და ბოროტისა საფუძვლიანი და საბუთიანი იყოს და არა მოჭორი-

ლი, — და სამღურავისა, ან წყენის, ან შფოთის ატეხის შიშით ნურავინ გაიხეთქს გულს. განა არ ვიცით, მხილება არაფრად ეჭაშნიკება ავის მქნელსა, მაგრამ განა ეს საბუთი თვალი დავიბრმავოთ, ყურებში ბამბა დავიცოთ და ენა მოვიჭრათ, როცა იგი ავი ჩვენ თავში გვცემს, ჩვენს არარაობას ჩვენდა სამარცხვინოდ საქვეყნოდ ჰღალადებს. რად უნდა გავუჩუმდეთ? აქაო-და თქვენს ხმის ამოღებას ჩვენი წყენა მოჰყვება, წყენას ჩვენი გაშფოთებაო, და ეროვნულ შფოთის ატეხა ეხლანდელ დროში საკადრისი არ არისო, ნუთუ მართლა ამ ლათაიებს უნდა შევუშინდეთ და ენაც არ დავძრათ ჩვენის საკუთარის ვინაობის სარჩლისა და პატრონობისათვის.

თქვენი წკიბურტიც-კი გვწყენსო და ჩვენს პანდურს-კი ნუ იწყენთო. რა ნაბიჯრები ჩვენა ვართ ამ წუთისოფლისა, რომ ამას გვეუბნებიან, ამით გვითათბირებენ. რას გვიქვიან აქ ლიბერალობა, ან რეტროგრადობა, როცა ჩვენს ვინაობას, ჩვენს თავ-ბედს ასე აბიაბრუებენ და ძირიანად სთხრიან! მარტო მხდალი და ლაჩარი ამისთანა ლათაიებს მიზეზად დაიხვევს ზოლმე ხელზე, როცა სხვისა ნაფურთხს ხმაამოუღებლივ ჰლოკავს და სხვის ლანძღვა-თრევას ხმაამოუღებლივ იტანს, რომ მერე გაქცევა, უკუდგომა და ხმაამოუღებლობა ლაჩრობაში არ ჩამომართვანო. ჯერ სამაგისოდ, ღეთის მადლით, არა გაგვჭირებია-რა: გული იმოდენად კიდევ შეგვრჩენია, იმოდენად კიდევ გვერჩის, რომ ჩვენს ვინაობას ვუპატრონოთ და ქართველობის სახელი სალანძღავ-სათრევად არ დავანებოთ არავის.

II

სომეხთა მეცნიერთა დ მათთა ამქართა ოინები კარგა ხნის ამბავია. სხვა რომ არა ვთქვათ-რა, მთელი სამოცი წელიწადი მაინც არის მას აქეთ. ვამბობთ, მთელი სამოცი წელიწადია მას აქეთ, და ეს ისეთი მოკლე მანძილი არ არის, რომ არაფრად ჩაიგდოს და ანგარიშში მისაღები არ იყოს. მთელი სამოცი წელიწადია, რაც ერთი და იგივე ჭექა-ქუხილი ერთისა და იმავე

ტენდენციისა ჩვენს ვინაობას ერჩის და დღემუდამ უფრო მეტის კადნიერებით, უფრო მეტის გაბედვით, მეტის სილალით ტყავს აძრობს და წარლენას უქადის. მთელ ამ საკმაოდ ხანგრძლივ დრო-ჟამის სივრცეზე ერთი და იგივე ანდერძი ჰსაქმობს სისტემატიურად, გასისწვრიებულად, მტკიცედ, მედგრად და საოცარის დაჟინებით, ერთი და იგივე ლარია და ხაზი გაჭიმული, ვერ ვიტყვით დიდის ოსტატობით, მაგრამ დიდის კუდიანობით-კი, დიდის თვალთმაქცობით. საოცარი აქ კიდევ ის არის, რომ ეს სამოცის წლის მთელი ხანა რუსის მწერლისაგან იწყება და რუსის მწერლითვე თავდება. ამათ შუა მთელი მწკრივია სომეხთა მეცნიერთ-მწიგნობრებისა ასე, რომ თავიდან ბოლომდე ერთი ლარი გასჭიმოთ, სულ ყველას იგი ლარი მხარზე გადაუვლის, ასე მწყობრად მლაღადებელნი არიან ერთისა და იმავე განგებ აკვიტებულ აზრისა, თითქო ერთხორც და ერთსულ იყვნენ და ერთნაირად წინათვე გაჩარხულნი ერთისა და იმავე ანგარიშის ჩარხზე.

ჯერ კიდევ რუსის მწერალი სენკოვსკი, ბრამბეუსად ცნობილი, აი რასა სწერდა 1838 წელს¹. ქართველებს ვახტანგ მე-VI-მდე არა ჰქონიათ მატთანო, თითონ ქართველები არც-კი არსებობდნენ მეთორმეტე საუკუნემდეო ქრისტეს შემდეგ; იბერთა სახელით ცნობილ იყვნენ სხვადასხვა თესლის მთიულნიო; მთელი ქვეყანა მტკვარს იქით, საცა ეხლა ტფილისია, და სხვა უფრო დიდი ნაწილი საქართველოსი — მუდამ და ყოველთვის ეკუთვნოდა სომხეთს და აქ მოსახლეობდნენ სომეხნი, მიდიელნი, მასაგეთნი ანუ ოსმალნი და რამდენიმე შტო ალბანელებისაო.

ამისთანა ტყუილი და გაცუღლუტებული ისტორია-გეოგრაფია ვისი უნარი უნდა იყოს? მართალია, სენკოვსკის დაწერილია, მაგრამ ნუთუ ეჭვია, რომ აქ სენკოვსკი ვილასაც გაუბრეყვებია და იგი, როგორც ქვევრი, სხვის ჩაძახილს იმეორებს.

¹ „Библиотека для чтения“, 1838 წ., გვერდი 151 — 178. წერილი: „Некоторые сомнения касательно истории Грузии“.

ზომ აშკარაა, რომ ამისთანა ტყუილს სენკოვსკი არსაიდგან არ ამოიკითხავდა, რადგანაც ამისათვის საბუთი — მატინე დედა-მიწის ზურგზე არ მოიპოვება და ეს ჭორი ამბადაც არავის გაუგონია. ვის რად უნდოდა იმის ქვეყანაზე მოფენა, რომ ქართველები მეთორმეტე საუკუნემდე არც-კი არსებობდნენ, რომ საქართველოში ქართველები არ იყვნენ და აქ მკვიდრობდნენ სომეხნი და სხვა მიღეთის ხალხნი, ან დიდი ნაწილი საქართველოსი ტფილისითურთ მუდამ და ყოველთვის სომხებს ეკუთვნოდათო. ჭორი, მერე ამისთანა უეცარი, უმიზეზოდ და უანგარიშოდ არ გატყვრება ხოლმე.

მას აქეთ, რაც საქართველო შეუერთდა რუსებს, იმ დღემდე, რაც ეს უცნაური ჭორი გამოაცხო სენკოვსკიმ, სულ არ გასულა 37 წელიწადი და ნუთუ ამ შედარებით მოკლე ხანში ისტორია ისეთს ბნელში გაეხვია, რომ აღარავის ახსოვდა, — რუსეთს რა ქვეყანა შეუერთდა — საქართველო, თუ სომხეთი, ან ტფილისი ვისი სატახტო და დედაქალაქი იყო. თითონ სენკოვსკი პროფესორი იყო აღმოსავლეთის ენებისა, მწერალი და ჟურნალ-მეგაზეთე რუსეთისა, და ნუთუ დასაჯერია, რომ ეს, მისთვის თითქმის გუშინდელი ამბავი, არ იცოდა ისე, როგორც ნამდვილია! ნუთუ დასაჯერია, რომ სენკოვსკიმ ამბად მაინც არ გაიგო ასეთი რუსეთისათვის შესანიშნავი საისტორიო საქმე! ნუთუ მისს ყურამდე არ მიაღწია, — რუსეთმა ვისგან ვისი ქვეყანა მიიღო თვისდა მფარველობის ქვეშ! თუ ესეა, ვინ და რამ შეათითხნინა იგი უცნაური ისტორია და გეოგრაფია, რომელიც ზევით მოვიხსენიეთ?

აშკარაა, აქ მეცნიერულ სიყვარულსა და სულთასწრაფვას ადგილი არა აქვს, რადგანაც ჭორი აქ ცხადია და მეცნიერების მოყვარე ჭორების სურვილს არ დანებდება, არ წაელეზინება. აშკარაა, არც მეცნიერულ კვლევის წყურვილით აიხსნება ეს უცნაური ამიდანა, იმიტომ რომ ასეთი ისტორია, ასეთი გეოგრაფია — ნაკვლევი-კი არ არის, მოგონილია ცხადად, რადგანაც ამის საბუთს ვერსად ვერ იპოვიდა მკვლევარი. აშკარაა — არც ქართველი აქმნევიანებდა ამას, აშკარაა — არც რუსი. განა რა ანგარიშია რუსისათვის ხმა დაეგლო, რომ ქვეყანა, ქართველები-

საგან მიღებული, ქართველებისა-კი არ არის, სომხებისაო... მაშ ვინ? ყველამ იცის ცხონებული სენკოვსკი რა კაცი იყო.

რომ ამ განგებ მოგონილს ისტორიასა და გეოგრაფიას და მალული სათავე ვუპოვოთ და გავიგოთ ვისი ეშმაკობა უნდა იყოს ამისთანა ისრების სროლა, უნდა მშვილდი მოენახოთ, ვის ხელში აღმოჩნდება. ის დღეა და ეს დღე, სომხის მწიგნობარნი იმის ცდასა და მეტყველებაში არიან, რომ საქართველო, რაც შეიძლება, ამიერკავკასიაში ავის თვალით დაანახვონ ქვეყანას, რაც შეიძლება მეტი წილი ჩამოათალონ და თვით მიითვისონ, რაც შეიძლება გაუუქმონ წარსულიც, შეუბღალონ აწმყოცა.

მაგალითებრ, ყველასაგან ცნობილია, რომ ჭოროხის ხეობა ძველად-ძველიდამე შეადგენს ნაწილს ზემოქართლისას, საცა ბოლოს ხანებში სამცხე-საათაბაგო იყო. სომხის მწერლები-კი ემინი ¹, ხუდაბაშოვი ², ერიკოვი ³ სწორედ ამ ადგილებს გვეცილებიან და ამტკიცებენ, რომ მტკვრის სათავეს ადგილები, მთელი ჭოროხის ხეობა — დიდს სომხეთს ეკუთვნოდნენო. თითქმის ერთის სახტომის ადგილს-ღა გვარჩენენ. ამ მოწყალებისათვისაც მადლობელნი ვართ, მაგრამ იმას რაღას ეუბნებიან, რომ მთელ იმ ადგილებს, რომელსაც გვედავებიან, ქრისტეს წინა ხანებიდამ დღევანდლამდე ქართული სახელები შერჩენია. მაგალითებრ, ჭოროხის ხეობაში: კლარჯეთი, ლიგანის-ხევი, ტაოს-კარი, შავშეთი, აჭარა და მტკვრის სათავეში: კოლა, არტაანი, ერუშეთი, სამცხე და ჯავახეთი. ამ ადგილებში მეშვიდე თუ მერვე საუკუნიდამ მეთოთხმეტე საუკუნემდე ქართველებს ტაძრები და მონასტრები უშენებიათ, რომელნიც დღესაც არიან, მაგალითებრ, კოლაში — დადეშისა, არტაანში — ნაქალაქევისა, სამცხეში — აწყურისა, ზარზმისა, საფარი-სა, ჯავახეთში — წყაროსთავისა, შავშეთში — ტბეთისა, კლარჯეთში — ხახულისა, აჭარაში — სხალტბისა და სხვანი და სხვანი.

¹ იხ. მისი „История Моисея Хоренского“, 1858 წ., გვ. 340 — 344.

² იხ. მისი „Обозрение Армении“, 1859 წ., გვ. 21 — 27.

³ იხ. „Кавказская Старина“. 1872 წ., № 1, გვ. 20.

ვთქვათ, ეს აშკარა და უტყუარი ღალადი ადგილების სახელებისა, მონასტრების და ტაძრების ზედწარწერებისა — ეს მართლა-და ქვების პირდაპირი და უკუუთქმელი მოწმობა „ჩოტკში“ ჩასაგდები არ არის, ვთქვათ ყოველივე ეს საბუთად მოსატანი არ არის. ევროპიელ მეცნიერს სენ-მარტენს რაღას ეტყვიან, იმ სენ-მარტენს, რომელიც ცნობილია ვითარცა კაცი უფრო მწყალობელი სომხებისა, ვიდრე ქართველებისა, და რომელიც ხშირად მოჰყავთ სომეხთა მწიგნობართ, როცა ქართველების ავად ხსენება და სახელის გატეხა ჰსურთ იმისის მოწმობითა. ეს ამისთანა სომეხთა მომხრე კაციც-კი ამტყუნებს ამ შემთხვევაში სომეხთა მწიგნობართა და ამტკიცებს, რომ იგი სერი მთებისა, რომელიც ჭოროხისა, მტკვრისა, ეფრატისა და არაქსის წყალთგამყრელია, მუდამი საზღვარი იყო ქართველთა და სომეხთ შორისაო. ამ სახით ჭოროხის ხეობასა და მტკვრის სათავეებში სულ მთლად ხელს აბანინებს სომეხებსა.

ყოველ ამისდა მიუხედავად, სომხების მწიგნობარნი მაინც თავისას იძახიან და ბინას იკეთებენ იქ, საცა არა ჰქონიათ. განა აშკარა არ არის, რომ ამ ცულლუტურ მეცნიერობით სწადიანთ ქვეყანა დააჯერონ, ვითომც ისტორიული უფლება მიუძღვით ამ ადგილებში ბინის დადებისა... ჩვენ არც იმისთვის გავაბით ეს ლაპარაკი, რომ ჩვენი აზრი ამ საგანზე გადაწყვეტილად მიგვეჩნია. იქნება სომეხთა მეცნიერთა სიზმარნი ცხადნი იყვნენ, იქნება იგი ქვეყნები მართლა იმათი კუთვნილია. ჩვენ მხოლოდ ის გვინდოდა გვეთქვა — რა ხერხით და ოინებაზობით იქცევიათ სომეხთა მეცნიერნი, რომ თავისი გაიყვანონ. ისინი ამ შემთხვევაში არაფერს ჰთაკილობენ, თავისას რომ ამბობენ — სხვისას ჰმალავენ. მთელი ეს ერიცოვები, ხუდაბაშოვები, ემი-ნები და სხვანი ამისთანაები რომ გადასინჯოთ, დაინახავთ, რომ თავიანთი ნათქვამი და ნაკვლევი ბაჯალლო ოქროდ მიაჩნიათ და სხვისა-კი, თუ ანგარიშში არ მოსდით, ერთ ყალბ ფლურადაც არა.

იგი გუნდი სომხებისა, რომლის მედაფე-მეზურნედ მათნი მწიგნობარნი არიან, ამ თვალთმაქცობას არა ჰკმარობს, არა სჯერდება: მისთვის ცოტაა სხვისა მართალი ჰმალოს, თვისი

ტყუილი აყვიროს. ამ გუნდმა კარგად იცის, რომ საბუთი, რაც გინდ დამალო, დღესა თუ ხვალე გამომეღვენდება და თავისას გაიტანს. საქმე საბუთის გაბათილებაა, ან წაშლა, ან ჩაფხეკ-ამოფხეკა, ან გადაკეთება სათავისოდ.

რომ არც ამისთანა ოინები დაეფიცებათ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერებს, ესეც ცხადია. რადგანაც დრო იქნება, როცა ისტორიული ნაშთები და სახსოვრები თავისას იტყვიან, — ვისა სჭერია და ვის უჭირავს ეს ადგილები, და რადგანაც ქვანი, მრავალნი შენობანი, ტაძრები, მონასტრები ჰღალადებდნენ, რომ ძველის-ძველად ამ ადგილებში ქართველები ყოფილან, რა თქმა უნდა, საჭიროა ამ უტყუარს მოწმებს ქართველებისას ხმა ჩააწყვეტინონ, ხმა არ ამოაღებინონ. ამისათვის ერთი თქვენი მოსაწონებელი ხერხი უხმარიათ: აუღიათ და, საცა შესძლებიათ და მოუხელებიათ, წაუშლიათ ყოველივე კვალი.

ამისი მოხერხება ძნელი არ არის, ოღონდ ხალისი იყოს და ნამუსი ნებას იძლეოდეს. დღეს ისეთი დღეა, ოღონდ-კი ფონს გახვიდე, შენ შენი გაიყვანო, და მოტყუებით იქნება, თაღლითობით, თუ ოინაზობით, ამას ვილა იკითხავს. დღეს ჭკუის საწყაოდ ასეთის საქციელით გამარჯვებაა. არა ერთი და ორი მაგალითია იმისი, რომ ცდილან ნიშანი ქართველობისა დაუკარგონ ძველს შენობას, ტაძარს თუ მონასტერს, ამოფხიკონ ქვაზედ ნაწერი ქართული, ან წაშალონ, ან მთელი ნაჭერი ქვა შენობიდან ამოიღონ და მის მაგიერ სხვა ჩასვან სომხურის წარწერითა. არა ერთი და ორი მაგალითია ამისთანა ოინისა და ოდესღაც გამოცხადებული იყო აქაურ ქართულ და რუსულ გაზეთებშიაც.

სხვათა შორის განსვენებული დ. ბაქრაძე მოგვითხრობს ერთს ამისთანა მაგალითს, რომელიც გვანიშნებს ამ მშვენიერს უნარს სომეხების ერთგვარ გუნდისას. ართვინში ერთი დიდი ეკკლესიაა თურმე ძველის-ძველი. იქაურს სომხობას მოუწადინებია მზამზარეულად ამ ეკკლესიის დაჩემება. მინამ დაიჩემებდნენ, ბერძნები შესცილებიან, — ეგ ეკკლესია ძველათგანვე ქართველებისა ყოფილა, მაშასადამე, ჩვენთვის, ვითარცა მართლმადიდებლებისათვის, უფრო უპრიანიაო. ამ ეკკლესიას

მართლმადიდებლობის ნიშნად ზედა ჰქონია ქვა ქართულის წარწერითა. სომეხებს აღარც უცივებიათ, აღარც უცხელებიათ, აულიათ და იგი ქვა საღლაც წაუბრძანებიათ და მიუშლავთ. ამ გზით იგი ეკლესია მართლმადიდებელთათვის ხელიდამ გამო-უტაცნიათ და დღეს სომეხებს დაუჩემებიათ¹. განა ამისთანა ოინი ფიქრად მოუვა უბრალო სომეხს კაცსა? თუნდაც საქმე უბრალო კაცისა იყოს, შთაგონება და წაქეზება ამისთანებში, აშკარაა, გაბრძნობილის მეცნიერისაგან არის. ამიტომაც საბუ-თი გვაქვს, ეს უკადრისი საქციელი, და ყოველი სხვა ამისთანა, სომეხთ-მწიგნობართა მანქანებას მივაწეროთ და არა მთელს ერს სომხისას.

ჩვენ თავისს ადგილას ამის შემდეგაც მოვიყვანთ მაგალი-თებს, რომ სომეხთა მწიგნობარნი ამისთანა საქციელს არა პთა-კილობენ და წაშლა, გაბათილება, ან გადაკეთება საბუთებისა იმათი ხელობაა. ეხლა-კი ვიტყვი, რომ ამრიგად ქართველის სახელის აღმოფხვრას ამიერკავკასიაში და ქართველის საისტო-რიო სახსოვრების გარდაქმნას სომხურად — საკმარისად არა ჰხადიან. ტაძარ-მონასტრებისა და ქვების გარდა, სხვა მოწამე-ნიც არიან ქართველობის მღალადებელნი ამიერკავკასიაში. ამისთანა მოწამენი მატიანენი და ქრონიკებია, მეცნიერთაგან გამოძიებულნი, და ვითარცა ისტორიულნი საბუთნი პირში უდგანან სომეხთა მწიგნობართა, თუ ხელს გაიწვდიან, რომ არ-წივის ნახუდარზე წიწილები ჰზარდონ. სომეხთა მწიგნობართა კარგად იციან, რომ თუ ეს ისტორიული საბუთები არ გააქარწყლეს, ბევრს არაფერს გახდებიან საქართველოში. რა თქმა უნდა, ახლა აქედამ მოგვიარეს.

მათი პროფესორი პატკანოვი², აწ გარდაცვალებული, მთე-ლის თავისის მეცნიერების ზარბაზნებით მოგვესია და ჰლამის ზურგზე მტვერი აგვადინოს. ჯერ მოგვდგა და თავზე დაგვაფ-ხრიწა ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“. ეს ვახტანგ VI დროს არის

¹ იხ. დ. ბაქრაძე: „Археологическое путешествие по Гурии и Аджарии“, გვ. 41.

² იხ. დ. ბაქრაძე: „პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები“.

შეთითხნილიო და არავითარი ცნობა არ არის, რომ ვახტანგის წინად „ქართლის ცხოვრება“ ყოფილიყო. ერთადერთი წერილია „სომხური ქრონიკა“ ჰქვიანო და თუ რამ მასალაა ქართველების ისტორიისა, იქ თუ იპოვებაო. მართალია, ეს „ქრონიკა“ ქართულიდამ ნათარგმნიაო, მაგრამ დედანი უნდა იყოს შეთხზული, ანუ შედგენილი, უსწავლელისა და უმეცარის სომხისაგან მეთორმეტე საუკუნეს, როდესაც ქართველებმა იგრძნეს ისტორიის საჭიროებაო. ჰხედავთ, სენკოვსკის თქმულმა სად გამოჟონა!..

გამოდის, რომ მეთორმეტე საუკუნემდე ქართველები ისეთი ბრიყვები ყოფილან, რომ არამცთუ ისტორია არა ჰქონიათ, ისტორიის საჭიროებაც ვერ უგრძნობიათ და აქაც სომეხს უშველია, ისიც უსწავლელსა და უმეცარსა. ამ სახით გამოდის, რომ თუ უმეცარსა და უსწავლელს სომეხს ისტორიის საჭიროების გრძნობა ჰქონია, რამოდენად უსწავლელნი და უმეცარნი უნდა ყოფილიყვნენ ქართველები, რომ ამისი შნოც არა ჰქონიათ. საწყალი ქართველები! უსწავლელი და უმეცარი სომეხიც-კი თქვენზე წინა ყოფილა ჯერ მაშინ და ეხლა ხომ რაღა თქმა უნდა. ისტორიის საჭიროების გრძნობაც-კი არა გქონიათ, ღმერთმა უშველოს პატკანოვის უმეცარსა და უსწავლელს სომეხს, რომ წყალობა უქმნია და მოგშველებიათ.

ასე გვამკობს, ასე მიწასთან გვასწორებს ქართველებს, მერე რა ხანის ქართველებს? მეთორმეტე საუკუნისებს. მერე ვინ? პროფესორი და მეცნიერ-მწიგნობარი. მართალია, სომეხთა პროფესორია, სომეხთა მეცნიერია, მაგრამ ნუთუ აქაო-და სომეხია, მართალი არ უნდა სთქვას, მართალი არ უნდა დაინახოს? განგებ თვალეზზე ხელი რად აუფარებია მეთორმეტე, ან მეთერთმეტე საუკუნეობის ქართველებზე, ესე იგი იმ ერზე, რომელსაც სტრაბონი ჯერ კიდევ პირველ საუკუნის დასაწყისში აღყვავებულს მდგომარეობაში გვიხატავს, რომელმაც გასაოცარის ხელოვნების ეკლესიებით და მონასტრებით მოჰფინა ძველის-ძველათგანვე თავისი მხარე, რომელმაც გაავსო როგორც საქართველო, აგრეთვე საბერძნეთი და პალესტინა ქართულის სამკაულებით და მანუსკრიპტებით, რომელმაც

ძველადვე ჰთარგმნა ფაჰლურ ენაზე შედგენილი სანსკრიტული მოთხრობა „ქილილა და მანა“, „ვის-რამიანი“ და შეჰქმნა დიდებული პოემა „ვეფხის-ტყაოსანი“¹, რომ სხვა აღარა იყოს-რა.

ვინც განგებ გონებადაწმული არ არის, ან განგებ თვალეზე ხელაფარებული, ვინც კითხვა იცის და გაგება წაკითხულისა, განა იკადრებს თქმას, რომ „ვეფხის-ტყაოსნის“ შემქმნელი ერი იმოდენად ბრიყვი იყო, რომ ისტორიის საჭიროების გრძნობაც არა ჰქონიაო. ვის მოუვა ამისი თქმა ფიქრად, თუ არ სომეხთა ფილოსოფოსებსა და პროფესორებს. მელას რაც აგონდებოდა, ის ეზმანებოდაო, სწორედ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერებზე ითქმის. ღმერთმა მშვიდობა მისცეთ. ჩვენ-კი ვიტყვი, რომ „ღვარძლის მთესველი ვერ მომკის იფქლსა ბასრისა ცელითა“.

ვთქვათ, პატკანოვმა, ვითარცა სომეხთა მეცნიერმა, არ იკადრა წაკითხვა „ვეფხის-ტყაოსნისა“, რაღგანაც ქართულია და ამასთან იმისთანა წიგნია, რომელიც გვასწავებს, რომ „ქმნა მართლისა სამართლისა ხესა შეიქმს ხმელსა ნედლადა“. ეს ამისთანა ანდაზა ვერაფერი ჰაშნიკია ცრუმეტყველისათვის და რად იკადრებდა პატკანოვი ამისთანა ლათაიების წაკითხვას. ვაპატიოთ ამ მეცნიერს სომეხს ასეთი უმეცრება და არცოდნა „ვეფხის-ტყაოსნისა“. მარტო ეს ვიკითხოთ: რაღა პირით გვეუბნება, რომ თქვენი „ქართლის ცხოვრება“ არაფრის მაქნისიაო, როცა ამისთანა საქმეებში სახელდადებულნი სწავლულნი ჟან სენ-მარტენი, ვივიან დე-სენ-მარტენი, დუბუა დე-მონპერე² ცხადად და გარკვევით ამბობენ, რომ ქართულნი ისტორიულნი მოთხრობანი ღირსშესანიშნავნი წყარონი არიან არა მარტო კავკასიისა, არამედ აზიის ისტორიისათვისო. ამასთან დუბუა დე-მონპერე იხსენიებს ქართველებს, ვითარცა ძველისძველერს, რომელიც უხსოვარ დროთაგანვე ამიერკავკასიას ღარა-

¹ ფრჩხილებში ჩასმული დ. ბაქრაძის სიტყვებია.

² S.-Mart. Mém. sur l'Arm. II, p. 190. W. S.-Mart. Recherches sur les populat. du Caucase, p. 78 — 79; Dubois de Montp. Voyage autour du Caucase, I, p 62 — 63.

ჯად სდგომია და ყველა სხვა ცნობილთა ერთა თანა ურთიერთობა ჰქონიაო.

მეცნიერი სომეხი ამათაც ეურჩება, ამათს სიტყვას აბათილებს და მანც თავისას გაიძახის. აკი ვთქვით: ალიას დარდი ფლავიაო. საბუთად და მოწმად მოჰყავს სენკოვსკი, კოხი და ლანგლუა. რამოდენა ავტორიტეტები არიან ამისთანა საქმეში სენკოვსკი და კოხი, რომელთ შორის უკანასკნელი მარტო ბოტანიკოსად არის ცნობილი და არა ისტორიკოსად, — ეს თითონ პატკანოვის მართლმოყვარეობას მივაჩემოთ. ლანგლუა-კი პატივსაცემი მეცნიერია. შესანიშნავია აქ ერთი რამ, თუმცა სომხის მწიგნობარისაგან-კი საკვირველი არ არის: თურმე ლანგლუაც ჩვენს „ქართლის ცხოვრებაზე“ იმასვე ამბობს, რასაც სენ-მარტენი და სხვები¹ და მართლმოყვარე პროფესორს-კი იმის თქმული თავისს გულნადებსა და სურვილზედ გამოუჭრია. ლანგლუა ამბობს, რომ დასაწყისი „ქართლის ცხოვრებისა“ ზღაპრიაო და სამართლიანადაც ამბობს. ეს ქართლოს, კახოს და სხვა ამისთანაები, რასაკვირველია, ზღაპრად უნდა ჩაითვალოს, და რომელი ერია ქვეყანაზე, რომ თავისი ისტორია ამისთანა ზღაპრით არა ჰქონდეს დაწყებული. აი რას ამბობს ლანგლუა და არა იმას, რაც ასე მოსწყურებია პატკანოვსა.

ეს პირველი და უკანასკნელი მაგალითი არ არის ცხონებულ პროფესორის თაღლითობისა. ამას მერეც ვნახავთ და ეხლა-კი ვიტყვით, რომ ამისთანავე გაბედვითა და კადნიერებით ექცევა იგი სტეფანოზ ორბელიანის მოწმობასაც. ერთს თავის შენიშვნაში ეს გულმართალი სომხის მწიგნობარი პატკანოვი ამტკიცებს, რომ „ქართული ლიტერატურა ღარიბია ძველის წყაროებითაო და თვით სტეფანოზი მეცამეტე საუკუნეში უჩივისო ამ ნაკლულევანებას“... თურმე ნუ იტყვით, სტეფანოზი იმას-კი არა სჩივის, რომ ქართული ისტორიული წყაროები ერთობ ღარიბია, არამედ იმას, რომ „ორბელიანთ გვარის შესახებ „ქართლის ცხოვრება“ ბევრს არას გვეუბნებაო, ჩვენ განვიხილეოთ

¹ Langlois: Essai de classification de suites monétaires de la Géorgie. 1860 წ., გვ. 3 — 10.

აქა-იქ გაფანტულად გადარჩენილი ნაშთები და მხოლოდ ეს მცირე რაიმე ვიპოვეთ“. აშკარაა, სტეფანოზი აქ მთელ ქართულ წყაროების სიღარიბეს-კი არა სჩივის, არამედ იმას, რომ ორბელიანთ გვარის შესახებ სრული ცნობები არ არის ქართულ მატრიანებშიო. სტეფანოზი ორბელიანთ გვარის ბიოგრაფი არის და საკვირველი არ არის, რომ უჩივის ამ მხრით ჩვენს წყაროებს. პირიქით, სტეფანოზი ხშირად იხსენიებს „ისტორიულ დავთრებს და სამეფო არქივებს“ საქართველოსას. ამ სახით სომეხთა მეცნიერმა კერძო საქმის შესახებ სიტყვა სტეფანოზისა განაზოგადა, გადააკეთა თავისებურად და ნაკლი, ერთის ცალკე ამბის შესახები, მთელს ჩვენს ისტორიულ წყაროებს ზედ დააკეცა. ვისაცა ჰსურს უფრო მეტად დააჯეროს გული,— რა ხერხები სცოდნია პატკანოვს, წაიკითხოს დ. ბაქრაძის წერილი „პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები“. მაშინ უფრო აშკარად დაინახვენ — რა ოსტატობით მოჰქცევია ლანგლუას და სტეფანოზის სიტყვას საოცარი პროფესორი სომეხებისა. დ. ბაქრაძე ამტყუნებს ამ გაოსტატებულ პროფესორს და ამისათვის მრავალი საბუთი მოჰყავს და, სხვათა შორის, იმასაც ამტკიცებს, რომ, პირიქით, თვით სომეხურს ისტორიულ წყაროებზე ზედგავლენა ჰქონია ქართულს ქრონიკებსა. ვისაც ეს ამბავი არა სჯერა, ვთხოვთ ზემოხსენებული წერილი დ. ბაქრაძისა წაიკითხოს და კრიტიკის ქარცეცხლში გაატაროს.

ამ სახით, გულადმა პროფესორმა გამოილაშქრა ჩვენს „ქართლის ცხოვრებაზე“, რომ ეს საძირკველი ჩვენს ისტორიულს ვინაობასა და ავკარგიანობას ძირილამ გამოაცალოს და თვით ვინაობა ჩვენი პირველ დაამხოს. ლახტი, მართალია, შემოგვიქნია, მაგრამ ერთი რომ ჩვენ მოგვახვედრა, ათი თითონ იკრა. მართალია ამაში პატკანოვი, თუ მტყუანი, ჩვენ ამჟამად ამას არ ვეძიებთ. ჩვენთვის საჭიროა გავითვალისწინოთ იგი საომარნი ზნენი, რომელსაც ხელსა სჭიდებენ სომეხთა მეცნიერ-მწიგნობარნი ჩვენდა გასათელავად.

III

რაცა ვთქვით, ეს არ გვაკმარა პატკანოვმა. და, სწორედ მოგახსენოთ, არც სომეხთა მწიგნობართაგან ერთხელ და ერთხელ დადგენილი პროგრამა იქნებოდა აღსრულებული, რომ მარტო ამაზე გაჩერებულიყო მათი ბაირალტარი. ქართველებს რომ ისტორიული ქრონიკები არა აქვთ, ეს კიდევ დიდი უკადრისობა არ არის და ავზნეობას ერისას არ მოასწავებს. საქმე ის არის, ზოგიერთს უცხოელს ქართველები გულკეთილ ერად მიაჩნიათ, კარგის გულისანი არიანო, შესახვედრად საყვარელნი, სასიამოვნონი, თავაზიანები. მართლა ესეთი ვართ თუ არა — ამისი თქმა ჩვენი საქმე არ არის. თითქო სომეხთა მეცნიერთ ესეც-კი ჰშურთ ჩვენთვის, თითქო უფიქრიათ, რა საჭიროა ჩვენთვის, რომ უცხოელებმა ასეთის კარგის თვალთ უყურონ ქართველებსა, მოდი აქაც ხელი შევეშალოთო. ვინ მოგახსენათ, რომ ქართველები გულკეთილები არიანო, თითქო იძახის პროფესორი პატკანოვი, როცა გვწამებს ფანატიკოსობას. დიალ, იგი ეფიცება ქვეყანას, რომ ქართველები ფანატიკოსები არიანო, ესე იგი სხვა უცხო კაცისა და რჯულის მიუტარებელნი, შეუწყნარებელნი და მღევნელნიო. ამის საბუთად ერთი რაღაც ზღაპარი მოჰყავს თამარ დედოფლის დროინდელი. ფანატიკოსობა, რასაკვირველია, სიბრიყვისა და გონებადახშულობის ავზნეობაა და ამ სიკეთეს როგორ დაიშურებდა ჩვენთვის სომეხთა მეცნიერი.

იქნება, მართლა, ავზნენი, გულღვარძლიანები ვიყვნეთ, ფანატიკოსობა გვჭირდეს, — ჩვენ არც ამაში გამოვეკიდებით. ხოლო რაკი სომეხს პროფესორს ჩვენთვის ფანატიკოსობა შეუწყნარებია, აშკარაა იმ აზრით იქცევა ასე, რომ სომეხს ამისთანაებში ხელს აბანინებს, მითამდა ქართველები არიან ასეთი ბრიყვნი და ავის ზნისანი და სომეხები-კი არაო. ვნახოთ ასეა, თუ აქაც რაღაც ოსტატობაა და თვალთმაქცობა სწავლულისა.

როცა ქალკიდონის მსოფლიო კრებულს (596 წ.) ემოწმა ქართველობა და ამით სარწმუნოებით ერთმანეთს დაჰშორდნენ ქართველები და სომეხები, სომეხებმა ცალკე კრება მოახდინეს

დვინს და დაადგინეს განაჩენი. ამ განაჩენის ძალით სომეხთა მაშინდელმა პატრიარქმა აბრაამმა ასე შეაჩვენა და კრულვა-წყევლას მისცა ქართველობა: „ჩვენ დავწყევლეთ და პირქვე დავამხეთ ქართველთა კათალიკოზი კირიონი და ქართველებზედ ვბრძანებთ, რომ სომეხებმა ამის შემდეგ არ იქონიონ არავითარი მისცლა-მოსცლა ქართველებთან, არავითარი ურთიერთობა, არც ლოცვითა, არც ჭამა-სმითა, არც მეგობრობითა და არც შვილების აღზღითა; არ გაბედონ წასცლა სალოცავად არც სახელგათქმულ მცხეთის ჯვარისა, არც მანგლისის ჯვარისა, არ მისცენ ნება სიარულისა ჩვენს ეკლესიებში, ერიდნენ იმათთან დამოკიდებულებას ცოლ-ქმრობისას, ნება ეძლევათ მხოლოდ აღებმცემობა იქონიონ, როგორც ურეებთან. ვინც ამ ბძანებას გადავა, წყეულმცა არს იგი სულითა და ხორციითა და ყოვლის ცხოვრებითა“.

ამას მოგვითხრობს სომხის ისტორიკოსი კალანკატვაცი. ისტორია მისი მეცხრე საუკუნეს ეკუთვნის და თვით პატკანოვს რუსულად გადაუთარგმნია. ეს მაღალ ზნეობის და კაცთმოყვარეობის მომასწავებელი განაჩენი შიგ ამ ისტორიაშია ჩართული. სართი დასწრებისაო, სწორედ ამას ჰქვია. ამაზე უდიდესი ფანტიკოსობა არა გვეგონია სხვა იყოს სადმე. ამ სახელოვანის განაჩენის პატრონს განა ხმალა ამოეღებოდა ჩვენს ფანტიკოსობაზე, რომ ქვეყანაზე გამკითხავი ვინმე იყოს! რატომ აგრე საქებურად გაუჩუმდა ამისთანა წრეს გადასულს ფანტიკოსობას, რაკი აქამდე მიიყვანა საუბარი.

განა მართალი არ არის ყოველ ამის შემდეგ დ. ბაქრაძე, როცა პატკანოვზე ამბობს: „პატკანოვი უკვე დასკვნის ქართულს აზრს ან უჩუმდება, ან თუ იგი მოჰყავს, მოჰყავს გადასხვაფერებით, იმგვარად, რომ ბინდი მოჰფინოს მის წინააღმდეგ აზრს, ქართულ ისტორიის წყაროს, თვით ჩვენთა წინაპართა ზასიათს“. თუ ამისთანა ოინებსა და თვალთმაქცობას კადრულობენ და არა ჰთაკილობენ სომეხთა ქებულნი და თავმოსაწონებელნი პროფესორნი, რაღა უნდა მოვთხოვოთ სხვა სომეხებს,

რომელთაც ცარიელ დიპლომებით თავი მოაქვთ, ქადულობენ და ყურებს გვიჟედავენ.

ამ სახით, კადნიერმა პროფესორმა ხომ თავზე დაგვახია ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“, ხომ სახელი ჩვენი ცოტად თუ ბევრად შეგვიღახა მით, რომ ქვეყანას აუწყა, ვითომც უსწავლელი და უმეცარი, ესე იგი უკანასკნელი სომეხი მაშინაც-კი უპირველესი და წინ-წასული ყოფილა ქართველებზე, როცა ქართველების ოქროს დრო იყო, ხომ ფანატიკოსობაც შეგვეწამა, — ახლა სხვა გზიდან მოგვიარა. სული ხომ ვითომც ამოგვხადა, ახლა ხორცის გლეჯასაც მიჰყო ხელი. ამ მხრითაც რომ ლახტი არ შემოექნია, ერთსა და უკანასკნელ საგანს სომეხთა მწიგნობრების პროგრამისას უღალატებდა და ამის ჯაგრსა და ცოდვას რად გაიყოლებდა.

ისტორიულ ჭეშმარიტებად ცნობილია, რომ ეგვიპტელთა „მუშენი“, დაბადების „მოსხნი“ ანუ „მოსხნი“, ეხლანდელნი „მესხნი“, ჰეროდოტის „ტიბარენნი“, სტრაბონის „ტიბერნი“ და „კოლხნი“ შეადგენდნენ ქართველ ნათესაობის ერსა. რადგანაც ისიც ჭეშმარიტებად ცნობილია, რომ ძველისძველად ამ ქართველ ნათესაობას სჭერია მთელი სივრცე ღალისის მდინარითგან მცირე აზიაში — შავის ზღვის პირამდე და მთელი აღმოსავლეთი მხარე ამ ზღვისა, აგრეთვე იგი ადგილები, რომელნიც მტკვარსა და არაქსს შუა მდებარეობენ, აშკარაა, რომ ვიცაც ამ ადგილებში დაჩემება რამ უნდა, ან ქართველის კუთვნილების გაუქმება, — მოუხდება დამტკიცოს, რომ ზემო დასახელებულნი ერნი ქართველთა ნათესაობისა არც იყვნენ და არც არიან. სწორედ ასე მოიქცა ჩვენი გულადი პროფესორი და გვეფიცება, რომ „მოსხები და კოლხები“ ქართველის ნათესაობისანი არ არიანო, და არავითარს საბუთს ამისას არ იძლევა-კი ეს საოცარი მოფიცარი. ბაღლო, რადა სტირიო? გამოდის და ეტირიო, სწორედ ეს არის.

ამგვართვე ხელს იწედის ტაოსკარზე, ეხლანდელ ჭოროხის ხეობაზე, იმისდა მიუხედავად, რომ უცხო ერის მემკთიანენი, მაგალითებრ კონსტანტინე პორფიროგენი (911 — 959 წ.) იმოწმება, რომ მეათე საუკუნეზე წინათ ქართველთ ბაგრა-

ტიდთა ეჭირათ ჭოროხის ხეობა და აქედამ დაიპყრეს თვით არ-
ზრუმი და სხვა ნაწილები სომხეთისაო. თუნდ ესეც არ იყოს,
მთელი ჭოროხის ხეობა, როგორც უკვე ვთქვით, სავსეა ქარ-
თულის ეკლესიებითა და მონასტრებითა ქართულისავე ზედ-
წარწერებითა და ზოგნი ამათგანი ეკუთვნიან მერვე-მეცხრე
საუკუნეს. ყველა ეს უტყუარნი მოწამენი თვით სომხის ვარ-
დაპეტის სარგისიანისაგან არიან აწერილნი, ბროსესაგან გან-
ხილულნი და აკადემიის მემუარებში დაბეჭდილნი. თვით ეს
სარგისიანი, რომელსაც 1843 — 1853 წ. დაუვლია ჭოროხის
ხეობა, მწუხარებით ამბობს, რომ ღონისძიება არა მქონდა გად-
მომეღო იგი მრავალი ქართული ზედწარწერანი, რომელნიც მე
იქა ვნახეო. აბიხი, ხანიკოვი და თვით იგი კოხი, რომელიც
ერთს შემთხვევაში პატკანოვმა იმოწმა, ამასვე მოგვითხრო-
ბენ¹.

ესეა თუ ისე, პატკანოვი უფრო შორს მიდის ამაზე, და რა-
კი სხვისის დაჩემების გზაზე დაექანა, თავს ველარ იმაგრებს და
ჭანეთსაც, მოსე ხორენელის „ჭანივ“-ს, ესე იგი „ქალდეას“,
ზელი წაატანა, — „ქალდეა“ შეადგენდა ნაწილს სომხეთის სა-
მეფოსასაო. როდის და სად არის ამისი ისტორიული საბუ-
თიო? — ეკითხება ამ გათამამებულსა და მადაგახსნილს სომ-
ხის პროფესორს დ. ბაქრაძე. მართალიც არის. თუ მოსე ხორე-
ნელი სწერს, რომ იმ ადგილებში, რომელსაც „ქალდეა“ ერქვა,
ჯერ თითქმის ორი ათასის წლის წინათ სომხები იყვნენო, ეხ-
ლა ხომ ყველამ იცის, რომ ეს აშკარა ტყუილია. ისიც ეხლა
ყველამ იცის, რომ სომეხთა მემკვიდრეობა მამამთავარი მოსე
ხორენელი ისე სარწმუნო და საქებ-სადიდებელი არ არის, რო-
გორც სომეხებსა ჰგონიათ.

ლენორმანი, ეს ყველასაგან დიდ სწავლულად მიჩნეული
კაცი, აი რას ამბობს: „შეურყვევლ ჭეშმარიტებად უნდა მივი-
ლოთ, რომ სომეხებს არ აბადიათ არარიგი ნაციონალური გად-
მოცემა პირველ ტიგრანამდე, რომელიც კიროსის თანამედრო-

---

¹ იხ. დ. ბაქრაძე: „Археологическое путешествие по Гурии и Аджарии“, გვ. XIV.

ვე იყო. რაც-კი შეეხება ამაზე წინა დროს, ყველა მოთხოვნა სომეხთა მწერლებისა მომდინარეობს მოსე ხორენელის წიგნისაგან, და ეს წიგნიც, როგორც თვით ხორენელისაგანაც სჩანს, არის უბრალო ასლი (კოპიო) მარაბაზ კატინის ცრუსიტყვაობისა, კომპილაციისა. ეს ბატონი კატინა სცხოვრობდა ქრისტიანობის პირველ საუკუნეს, ადგა ლიტერატორობის ხელობას, ეკუთვნოდა ედესის სკოლას და ამან შეადგინა კომპილაცია, საცა სიმართლეზე მეტი სიცრუე შეიტანა და სულ ეს ააშენა კტეზიის ქრონოლოგიურ სისტემის მზგავსად და, სხვაც რომ არა იყოს-რა, მარტო ამ სისტემის მიბაძვას უნდა გაეფუჭებინა საქმე, გაეშორებინა ჭეშმარიტებისაგან. გულუბრალო მკითხველის მოსატყუებლად კატინამ ეს ხერხიც მოიხმარა, რომ თავისი კომპილაცია მიაწერა ალექსანდრე მაკედონელის დროს. კატინის დროს ამისთანა ხერხიანობა ძალიან გავრცელებული იყო და ამ გვარის ყალბის წერილებით, ფალსიფიკაციებით მოჰყვინეს მთელი ქვეყანა“¹.

ჩვენ ეს ლენორმანის საბუთიანი აზრი იმისთვის არ მოგვყავს აქ, რომ მოსე ხორენელი შევუბნალათ მის პატრონებსა. აქედამ ერთი იმისთანა ოინი გამოიჩეკა მერე, რომ ერთი მაგალითი კიდევ მოგვეცა გავითვალწინოთ უტყუარად, — რა საქებური და სამამაცონი ზნენი სჭირებიათ სომეხთა მწიგნობართა საერთოდ და მათ ბაირალტარს პატკანოვს საკუთრივ. ლენორმანმა ეს თავისი და ეხლა ყველასაგან მიღებული აზრი მოსე ხორენელზე 1871 წელს გამოაცხადა. რა თქმა უნდა, ვერაფრად იამებოდათ ეს ამბავი მოსე ხორენელის მაქებარ-მადიდებელთა. გარნა რა უნდა ექმნათ? ქონდრის კაცი ხომ ვერ შეეჭიდებოდა იმისთანა გოლიათს მეცნიერებისას, როგორიც ლენორმანია. ან რომ გაეხედნა კიდევ, რას გაიტანდა. როგორ უშველა პატკანოვმა თავს? აი ძაღლის კუდი სადა მარხია. გამოვიდა, რომ ეს საბძელი ხომ იწვის, ბარემ ხელობი მაინც გავითბო, და გაითბო კიდევ.

¹ იხ. ლენორმანი: ასსირიოლოგიური წერილები, სერია პირველი, წერილი მეორე.

პატკანოვმა ყური მოიყრუა, თითქო არც სადმე ლენორმანია და არც მის მიერ ნათლად გამორკვეული აზრი: აილო და კარგა ხანს შემდეგ, როცა უკვე ლენორმანის აზრი გამორკვეული იყო, შეუდგა ვითომდა თავისის საკუთარის თაოსნობით მოსე ხორენელის ავისა და კარგის ჩხრეკასა, ვითომ თითონ გამოიძია, თავისის კრიტიკის ქარ-ცეცხლში გაატარა, — ვითომ თითონ მიაგნო, რაც უკვე მიგნებული იყო სხვისაგან, და ლენორმანის გამოწვევები თავისის სახელით გაასაღა. ამ რიგად უკვე აღმოჩენილი ამერიკა აღმოაჩინა და დოინჯი შემოიყარა თავმოწონებისა. როგორ მოგწონთ ამისთანა საქციელი? თქვენ თუ არ მოგწონთ, აბა ყური დაუგდეთ პატკანოვის ამქრის მწიგნობართა, რას ამბობენ ამ სხვისის ღვაწლის დამჩემებელსა და სხვის ნაცვამით დოინჯშემოყრილ პროფესორზე: „ყველაზედ უდიდესი (капитальный) საისტორიო ღვაწლი პატკანოვისა“ სწორედ ეს ღვაწლი არისო¹. აკი „კაცსა მართალს, თუ მტყუანსა, კაცნივე შეატყობენო“. ზიუქარავს ამ ანდაზის მოქმელსა.

თუ მართლა „ყველაზე უდიდესი საისტორიო ღვაწლი“ ესა ყოფილა პატკანოვისა, სხვა უმცირესი რალა უნდა იყოს? ეს სხვა მეცნიერსა ვკითხოთ, სახელდობრ ბ-ნ მარს, ეხლანდელს სომხების პროფესორს პეტერბურგის უნივერსიტეტში. მე პატკანოვის შეგირდი ვარო, იძახის თავმოწონებით ბ-ნი მარი. მწურთენელის კარგად ხსენება მადლობელის გაწურთენილისაგან მოსაწონია, მაგრამ ესეც-კი ურიგოდ არ არის ნათქვამი: „ცემა გმართებს გამზრდელისა, თუ ყრმა ჰნახო ავად ზრდილი“.

ბ-ნი მარი, თუმცა პატკანოვისამებრ ოინებში ჯერ თავი არ უჩენია და ღმერთმაც ნუ ჰქმნას, რომ იჩინოს, — სხვაფრივ-კი იმის გზაზე დამდგარა და დიდის რიხით იჭიმება, თითქო მალლა ფრინველს არ გადაიფრენს და დაბლა ჯინჯველას არ გაიტარებსო. ერთი აკაკისთან მისი საუბარი გადათვალთქვით და დაინახავთ, რარიგად იბლინძება თავისის მეცნიერებით, რარი-

¹ იბ. „Братская помощь Армянам“, გვ. 189—190.

გად იბერება, რა სხვილ-სხვილად იხარჯება, რა დიდ-დიდ სწავლულებში თავსა სდებს. ამ ბოლოს დროს ხომ ბ-ნმა გოლმსტრემმა¹ ამომავალ მნათობად დაგვისახა მეცნიერების ცა-ზედ და ამას იქით, უყურეთ, ცას ქულად აღარ მიიჩნევს და დედამიწას ქალამნადა. თუმცა ეს როგორღაცა ჰგავს, კუმ ფეხი გამოჰყო, მეც ნახირ-ნახირო, მაგრამ ჩვენ რა გვენაღვლება? ჩვენ რა საქმე გვაქვს? კუმ თავისი იცოდეს, ჩვენ — ჩვენი.

თუ რამე კულტურის ნასახი გააჩნიათ ქართველებსაო, თითქმის სულ სომხების მოწყალებითაო², სომხების კულტურა რომ უარ-ჰყონ, ნახევარი კულტურა ქართველებისა თქვენს ჭირს წაიღებსო, ამბობს ეს ახლად ამომავალი მნათობი მეცნიერებისა. იქნება ესეც იყოს, არც აქ ავუხირდებით, იმიტომ რომ ჩვენ სახეში სულაც არა გვაქვს ვიძიოთ, ქართველი სჯობია სომეხს, თუ სომეხი — ქართველს. ამებზე საუბარი ბრიყვის საქმეა და ჩვენ შორს ვუვლით ამისთანა აბდაუბდას. ჩვენ მარტო ამას ვჩივიოთ, — როცა იმისთანა მეცნიერნი, როგორც ბ-ნი მარია, ამისთანაებს ჰლაღადებენ, საბუთი მაინც უნდა დავგანახვონ.

ბ-ნი მარი ჩვენს ენასაც კი სწვდა თავისის ბასრის ხმალითა. ენის მრავალსიტყვაობა ერის მრავალაზროვნობას მოასწავებს, და როცა ისტორია ორს ენას ერთმანეთს მოახვედრებს, უფრო სუსტი და უძლური ენა ზედ-იჩნევს გავლენას უფრო წინწასულ და უფრო კულტუროვან ენისას.

ნუთუ ამ აზრით, ამ განზრახვით ბ-ნი მარი გვიცხადებს, რომ ქართულმა ბევრი სიტყვა სომხურისა მიითვისაო და ამით შორილამ გვანიშნებს, — აი ერთი საბუთიც სომხების კულტურისა და ამ კულტურის ზედგავლენისა ქართველებზეო.

„ბანაკი, მუშაკი, სპეტაკი, ჟამი, ქალაქი, სენაკი, კარგი, წესი, მათიანე, პატივი, ჭეშმარიტი“ და ბევრი სხვა სულ სომხური სიტყვებია ქართულში გადატანილიო³. ესეც იქნება მართალი

¹ იხ. „Петербургские Ведомости“-ს 1899 წ. № 33.

² იხ. „Братская помощь Армянам“, გვ. 562.

³ იქვე: გვ. 568.

იყოს, ხოლო ჯერ კიდევ ღმერთმა იცის — ეს სიტყვები სომხებისაგან მიუღიათ ქართველებს, თუ ქართველებისაგან სომხებს. ჩვენ აქ არც ერთის დამტკიცება გვინდა, არც მეორისა, ხოლო გვიკვირს ასე გადაწყვეტილად ლაპარაკი იქ, საცა არავინ იცის, ჯერ რა გამოვსა რისაგან, და ბ-ნმა მარმა რად ინება ასეთი ლაპარაკი?

პირიქით, თუ ლენორმანი სარწმუნო სწავლულია, თუ შეურყეველ ავტორიტეტად ცნობილია ამისთანაებში დიდებულო, ლენორმანის სიტყვით, ლინგვისტი ეყენ ბიურნუფი, რატომ ბ-ნმა მარმა ამით მაინც ყური არ ათხოვა, თუ დასაჯერად არა, ეჭვის გასაჩენად მაინც.

ლენორმანი ამბობს, — „სრულიად შესაწყნარებელია, რომ დიდი ნაწილი ამ (ქართულის) სიტყვებისა ეკუთვნის სპარსულს ენას და ქართულში შემოსულია შედარებით ახალ დროს არა საჭიროების ძალდატანებით, არამედ ისტორიის მოქმედებით. დანარჩენი ნაწილი-კი ქართულ სიტყვებისა უძველესის დროებისანი და ზედმიწევნით ქართულის თვისებისანი არიან, როგორც ეს დაამტკიცა ჩვენმა დიდებულმა ლინგვისტმა ეყენ ბიურნუფმა“.

უძველესნი დრონი ქართველობისა და მათის კულტურისა ასურულ ლურსმულ ნაწერებშია მოხსენებული ჯერ კიდევ 1300 წელს ქრისტეს წინათ, როგორც ამას მერე უფრო ცხადად დავინახავთ, და სომხების ხსენება მეშვიდე საუკუნის დასასრულამდე ქრისტეს წინათ არც კი იყო. მაშ უფრო საგულვებელი არ არის, რომ სომხებს ქართველებისაგან შეევსოთ თავისი სიტყვა-ნაკლულეევანება, რაკი ამ საგანზე მივარდა საუბარი?

თუნდ ესეც არ იყოს, თუნდ ყოველივე ეს სამაცდურო საგულებელიც იყოს და სხვა რამ ნიშანწყალი საბუთისა არა გააჩნდეთ-რა, სწავლული გატერიასი, მცოდნე ქართულ-სომხურისა, ხომ ცრუმეტყველი მეცნიერი არ არის. ამანაც-კი გამოთქვა, რომ სომხურ ენის შინაგან თვისებას ნათლად ვერ მიუვხვდი, მინამ ქართული ენა არ ვისწავლეო, რადგანაც სომხურის ენის ბევრი ძირკვები წმინდა ქართულ ელემენტისაგან

სწარმოებენო და უქართულოდ იმათი ახსნა შეუძლებელიაო. ლენორმანის და რაულსონის თქმული, რომ სომხების არმენიაში შემოსევამ (მეშვიდე საუკუნის დასასრულს) ბევრი ალაროდებული (ქართული) ჩანთქაო, საბუთს უმატებს გატერიასის ნათქვამს და ამავების გამო ბ-ნ მარს ეპკი მაინც უნდა შეჰპარვოდ, და არა ბრძანება გაეცა, ასე იყოს, როგორც მე მიამება და როგორც გაწურთვნილი ვარ ჩემის მწურთვნელისაგანაო.

მთელს ამ საუბარს ბ-ნ მარსას ერთ ქრთილადაც არ ვიყიდიოთ. ენის გამდიდრება სხვისა სიტყვებითა ერს არ დაამდაბლებს, თუ არ აამაღლებს. რუსული *очаг* და ჩვენებური „ოჯახი“ მონგოლური სიტყვაა, *башка* თათრულია, თუ სპარსული, სიტყვიდამ „ბაშ“, *сакля* — „სახლი“ ქართულია, *религия*, *профессия*, *поэзия*, *литература* და ათასი სხვა მაგისტანა, სულ სხვა ენის სიტყვებია, — და ამით მითამ რაო? ინგლისის ენაში თითქმის ნახევარი სიტყვები ფრანგულია, მოდით და წინ გადაუდგეს ან ენაწმინდა ქართველი, ან ენაწმინდა სომეხი და დაუყინოს, — ჩვენ გჯობივართო. მართალია, ბ-ნს მარს მიზეზი სხვამ მისცა ამავების ლაპარაკისა, მაგრამ უნდა სცოდნოდა, რომ ამავებზე საუბარი წყლის ნაყვია და სხვა არაფერი. ბ-ნი მარი სხვაფრივაც ირჯება, თითქო ჩვენზე გულმოსულია და ჯავრს იყრის. კარგა ხანია, რაც დაიქადა, რომ დამაცადეთ, ეგ თქვენი რაღაც „ვეფხისტყაოსანია“, — სულ თავზე დაგაფხრეწო, ინგლისში ერთი მანუსკრიპტი მეგულება, იმას ვიპოვი და დაგიმტკიცებთ, რომ იქილამ არის ეგ ნათარგმნი, ან გადმოღებულიო. ვაი ჩვენო თავმოსაწონებლო რუსთაველო! თურმე ქურდი ყოფილხარ და სომეხთა მეცნიერთამებრ სხვისი შენად გაგისაღებია! ჩვენ-კი რა დიდებულ კაცად მიგიჩნიეთ, შენს სახელს შევხაროდით! ბ-ნი მარი, რომელიც ვითარცა დიდგულს მეცნიერი, შუბლზე ბუზსაც არ ისვამს, უბრალო სიკვდილის-შვილი ზომ არ არის, ტყუილად დაიქადოს რამ და არ იცოდეს, რომ „ისარი და პირით სიტყვა, რა გასტყორცნო, არ მობრუნდეს“. დაიქადა და აკი... აი ის დღეა და ეს დღე, მას აქეთ შვიდი-რვა, თუ არ მეტი, წელიწადი გავიდა, — მაგრამ ქადილი ჯადილად დარჩა. ბ-ნმა მარმა კარგად იცის, — რა განძია ჩვენ-

თვის „ვეფხისტყაოსანი“; კარგად იცის, — რა ბურჯია იგი ჩვენის თავმოწონებისათვის, ქვეყნად ხმის ამოღებისათვის. მაშასადამე, თუ თავში დასაცხები ვისმე რამ უნდა, უკეთესი იქნება აქედამ დაგვცხოს, აქედამ შეგვინგრიოს ციხე-სიმაგრე ჩვენის სახელისა და თავმოწონებისა. თუ არ ამან, სხვა რა გულთაძვრამ უნდა აგვიხსნას ეს ამისთანა თავდაუპერავი მუქარა და ქადება მეცნიერისა, ფსიხოლოგიურად რომ ჩავუყვირდეთ?

რა საკადრისია, კაცს ჯერ საბუთი არ ენახოს, არ გაეჩხრიკოს და არც იცოდეს, მართლა ამისთანა საბუთი არის სადმე თუ არა, აილოს და მთელს ერს შეუგინოს მისი სამართლიანად სახელოვანი კაცი, შეუბღალვოს იგი თითქმის წმიდათაწმიდა, რომელსაც შვიდას-რვაასი წელიწადია განუწყვეტლად შესტრფის და შეჰხარის, შეურყიოს ძირი იმ დიდებულს სახსოვარს, რომელსაც მთელმა ერმავე შიგ ჩაატანა თავისი ცრემლი და თავისი სიხარული, შიგ ჩაახვია თავისი სული და გული, შიგ ჩააწნა თვისნი უკეთესნი ფიქრნი, ზრახვანი, გრძნობანი!.. რა საკადრისია! კიდეც ვიტყვით: ამისი საბუთი რომ ხელში ჰქონოდა, ვინ რაღას ეტყოდა, მართალს წინ რაღა დაუდგებოდა! მაშინ თუმცა შევწუხდებოდით, მაგრამ მაინც პატივისცემითა და მოწიწებით თავს მოვიხრდიდით მართლის წინაშე. საქმე ის არის, რომ ჯერ საბუთი არ ენახა, და ან რას ჰნახავდა, რაც არ არის, და მაინც დაიქადა. მე ესე მომელანდაო, სიზმარში ვნახეო, რომ ინგლისში ამისი საბუთი არისო. თუ ეს მართლა სიზმარში მოლანდებული არ არის, მაშ რა იქნა იგი ქადებული საბუთი? რამ ჩაყლაპა? თუ იგი საბუთი არ აღმოჩნდა, ის პატიოსანი და ყოვლად ღირსეული თვისება ჰეშმარიტის მეცნიერისა სადღაა, რომ სთქვას: შევცდი და ვინანიო. განა რომ „სოფლის ნადიმთა მჯდომელი სოფელსავითვე ჰრელია“. განა რომ „ბუასგან ნუ გამოელი ბოლო-კარკაზის ბუდესა“.

მოდით და გულზე ნუ მოხვალთ ამისთანა თავგასულ და შეუნანებელ საქციელისაგან! ვშიშობთ, მაგრამ მაინც ვიტყვით: ნუთუ ამისთანა ქედმაღალმა მეცნიერმა, როგორიც მარია, თითონ რომ ჰკითხოთ, მართალი არა სთქვა? და თუ არა სთქვა,

რას გვემართლებოდა? რათ დაიქადა ასეთის გაბედულის რიხით, და თუ დაიქადა, რათ არ აასრულა ქადებული? რა ანგარიშია, რომ ჰლამის ხელიდამ გამოგვაცალოს ჩვენ ჩვენი საუნჯე და ამისათვის ცარიელ მუქარის და ქადილის დაღაბრებული, პირგადაღეჭილი ხმალი მოგვიღერა. ვისთვის და რისთვის ირჯება, რომ ასე უსაბუთოდ გვეტანება და ხელიდამ გვაცლის ჩვენს „ვეფხისტყაოსანსა“? ვის შერჭმია თვალში ეკლად ეს ქართველების ეროვნულ ღირსებისა და ვინაობის სახსოვარი, რომ ბ-ნი მარი აგრე თავზე ხელაღებული იღვწის ამ ეკლის გამოღებისათვის? ყოველივე ეს თქვენ გამოიცანით და ჩვენ-კი დიდი ხანია ვიცით, რომ „ხარი ხართან დააბი, ან ფერს იცვლის, ან ზნესაო“.

IV

სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერთა ამბავი დიდს მდინარე წყალსა ჰგავს: რამოდენადაც ნაპირიდან შიგ შესტოპავთ, იმოდენად უფრო ღრმაში შესდინართ, უფრო მეტს სიგრძე-სიგანესა ჰხედავთ. თანდათან მათი სილაღე, კადნიერება და თავგასულობა ჰმატულობს და უფრო გაბედვით თავს იქებენ, უფრო გულახდილად გვექცევიან ჩვენც. მათ მიერ ერთხელ დადგინებული პროგრამა მოქმედებისა, ერთხელ და ერთხელ შეთვისებული თვალთმაქცური ხერხი და ოინები ისე აშკარად, ისე ცხადად, ისე ვრცლად არსად არ იხატება, როგორც ერთს ევროპულ გაზეთში, საცა დაწყობილად მოთხრობილია ყოველივე ის, რაც საქებ-სადიდებელია სომხისა, გასაბათილებელია ქართველისა და რაც აშკარად ჩაგონებულია თვით ამ მწიგნობარ-მეცნიერთაგან. აქ ეს ვაჟბატონები აღარა ჰმაღავენ, არა სახსარს აღარ ჰთაკილობენ, აღარას მორცხვობენ. პირდაპირ და გულახდილად იმისთანა ხერხითა და სახსრებით ჰსაქმობენ, რომელთ ხელის მოკიდება და სირცხვილის აღმუშრის მოღება სახეზე ერთი უნდა იყოს ყოველ სხვა კაცისათვის — სომეხი იქნება, თუ სხვა მილეთისა.

უკანასკნელ ოსმალთან ომების დროს, სახელდობრ 1877 წელს, ერთმა საფრანგეთის გაზეთმა — „Temps“ აქ ჩვენკენ ერთი კორესპოდენტი გამოგზავნა, სახელად კუტული. ამ კუტულმა აქედამ კორესპოდენციები უგზავნა ხსენებულ გაზეთს და თითქმის მთელი ორი თვე აბეჭდვინა. ეს ბ-ნი კუტული აი რასა სწერს იმის თაობაზე თუ, ვის ჩაუვარდა ხელში ჯერ მაშინ, როცა ვლადიკავკივიდამ ჩვენკენ წამოსულს, ერთი საღვთი ფოსტისა ძლივს გამოეწვო. ჯერ კიდევ ბალთაში¹ დაჰხვედრია, განგებ თუ შემთხვევით, ერთი აფიცერი არტილერიისა, შუშელი სომეხი. ამას ჩაუსვამს იგი თავისს „პოვოზკაში“ და მოუყვანია ტფილისს. რა უამბნია მისთვის ამ აფიცერს გზადაგზა, ამისი არა ვიცით-რა. იმედი-კია, ბევრს კარგს ეტყოდა ჩვენდა შესამკობლად. ამ იმედს იმაზე ვამყარებთ, რომ ამ ბ-ნს აფიცერს მოსვლისავე უმაღლ ტფილისში წაუყვანია თავისი ახალი სტუმარი აწ. განსვენებულ გრ. არწრუნთან, „მშაკის“ რედაქტორთან, რომელიც, კუტულის სიტყვით, „ლიბერალთა დასის წინამძღოლია და თუმცა სასულიერო წოდებისა არ არის, მაგრამ სომეხებ შორის იმავე როლს ჰთამაშობს, როგორსაც დელინგერი და მამა გიაცინტე კათოლიკეთა შორის, და რომელსაც უკეთ ესმის სომეხთა საღვთო წერილი, ვიდრე თვით კათოლიკოსთა“.

რა თქმა უნდა, კუტული ეგზამენს ვერ გაუკეთებდა კათალიკოსს სომეხებისას, მაგრამ მაინც გადაჭრილად ამბობს, ეს ასეაო. საიდან შეუტყვია ეს ასეთი უპირატესობა არწრუნისა და ასეთი ქვეითად ყოფნა პატივცემულ კათოლიკოსისა? აშკარაა, ან თითონ არწრუნს გაუბერია თავისი თავი, ან სხვას ვისმე მაღლა თაროზე შეუსკუპებია განგებ, რომ უცხო კაცს თვალები აჰმოდოდა და თავისის თვალთ არა მოეჩხრიკა რა. აშკარაა, ან თითონ არწრუნი, ან ვილაცა ცდილა ეს ამისთანა უცნაური ამბავი ჩაეწვეთებინა ყურში ამ ახალ მოსულ ფრანგისათვის, რომ აბრუ არწრუნისა განედიდებინათ მის თვალში და ადვილად მინდობოდა ამისთანა ბრძენს კაცს და ის დაენახა,

¹ პირველი საღვთია ფოსტისა ვლადიკავკივიდამ ჩვენკენ.

რასაც დაანახევბდა ეს დელინგერი და გიაცინტე სომხებისა. რომ კარგად დაანახევბდა, რა თქმა უნდა, ეჭვი არავის ექნებოდა.

ისიც უამბნიათ, რომ არწრუნი ჯერ მოსკოვში განათლებულა და გამეცნიერებულა, მერე პეტერბურგში, და სულ ბოლოს პეიდელბერგში და ძალიან განვითარებულა ფილოსოფიაშიო. რომ უფრო მაღლა ასწიონ ეს ძალიან განვითარებული ფილოსოფოსი, ერთი დიდი ღირსებაც ზედ დაუმატებიათ. სახელდობრ ისა, რომ მისი ძმა გერმანიაში პროფესორიაო. თუმცა ძმის პროფესორობა არა-პროფესორისათვის დიდი თამასუქი არ არის, მაგრამ ესეც-კი არ დაჰეწყებიათ არწრუნის განდიდებისათვის. ესე გაუბერიათ არწრუნი, თუმცა ტიკს მაშინ ჰბერვენ, როცა შიგ არა დგა-რა. ასე მოუმზადებიათ უცხო სტუმარი, რომ მერე ყოველივე სიტყვა არწრუნისა ბაჯადლო ოქროდ მიეღო. ფუქსავატი ფრანგი, რა თქმა უნდა, მახეში გაება, და რაც ჩასძახეს, ის ამოიძახა გაუჩხრეკლად, გამოუძიებლად. აბა დაუეკირდით ბალთაში დახვედრასა და მთელს ამ ამბავს, თუ არ დინახთ — რა ხერხები სცოდნიათ უცხო კაცის გაბრიყვების და ჩათრევისათვის. ეს ჯერ ყვავილებია, ხილი მერე იქნება.

რაკი ამისთანა შარავანდელით შემოსილა განსვენებული არწრუნი, აუღია და კუტული წაუყვანია ჯერ ტფილისის საქალაქო საბჭოში, რომელიც კუტულისათვის „პატარა პარლამენტად“ დაუნახვებია, საცა გამგეობის წევრნი მინისტრებად მოსჩვენებია ბ-ნ კორესპონდენტს და არწრუნი, თავისის ღიბერალურ დასით, ოპოზიციად. მერე გასძღოლია არწრუნი და დაუტარებია სომხის ეკლესიები. აქ კუტულის გაჰკვირვებია ტერტერების მშვენიერი და ძვირფასი სამოსელი. აბა რა დღისათვის-ღა შეინახავდნენ!.. შემდეგ წაუყვანია ეს უცხო სტუმარი სომხის სკოლებში. კუტული ქებით იხსენიებს მშვენიერ თვლებს სომხის მოსწავლე ქალებისას, თუმცა სახის ერთობ სილამაზეზე-კი ბოდიშს იხდის, უკაცრაოდაო.

განსვენებულ არწრუნს შეჰყავს კუტული სომეხთა ინტელიგენციის წრეში. კუტული გვისახელებს ვინ გაუცვნია არ-

წრუნის წყალობითა, ხოლო საჭირო არ არის ჩვენ აქ ჩამოვთვალოთ. საკმაოა ვიცოდეთ, რომ სომეხთა ინტელიგენციის წრეში არწრუნს დაუტრიალებია თავისი ახალი მეგობარი, ანუ მწე-მქებარი, როგორც უწინ იტყოდნენ. გაუმართეს სადილ-ვახშმები, ალბინეს, შეაქციეს შინა, თუ გარეთ ბაღებში, უმღერეს სიმღერები, რომანსები, და კუთხული სჩივის, ერთ ამისთანა ლბინიდამ ისე შეზარხოშებული დავბრუნდი შინაო, რომ კალმისათვის ვერ მომიციდნია ხელი, ისე ამერია თავში აზრებითო. ყველგან, საცა კი ლბინს დასწრებია, სულ სომხური საჭმელები მიუერთმევიათ და ეს საჭმელები ძალიან მოსწონებია ხელიხელ სატარებელ სტუმარს არწრუნის ლიბერალურ დასისას. მერე გაუწვევიათ შინდისში, რაღაც დღეობა ყოფილა. აქ ზომ მთლად აღტაცებაში მოუყვანიათ. მხოლოდ ერთს რასმე გაუოცებია. თურმე ნუ იტყვით, ვინც-კი მეჯლისსა და დღეობაში ქალი უნახავს, ისეთი „დიდი ცხვირი ჰქონდათო, როგორც მთის ქედო“. რა თქმა უნდა, არწრუნის ლიბერალური დასი ამისთანა წუნს არ აკადრებდა თავისიანებს და არც კუთხულს მოაფენინებდა მთელს ქვეყანაში. და რომ ეს უწყინარი და უტკივარი წუნიც-კი არ შეამჩნევინონ უცხო კაცს, დაბალი ლობეც მალე უპოვნიათ. ჰკვიანურად, გულმართლად აუხსნიათ, რომ ეგ დიდცხვირიანები სულ ქართველები არიანო. ესეც კარგია!.. რაც მეტი აქვთ, ის მაინც ჩვენთვის არა ჰშურთ, გულუხვად გვთავაზობენ. მეტი ტრფიალებალა გინდათ, ჩვენის სიყვარულით ცხვირებსაც-კი იჭრიან.

რა უნდა ექმნა ამისთანა მახეში გაბმულს ქარაფშუტა ფრანგსა? პარლამენტი-და სომხებისაა, სკოლებია-და სომხებისაა, ეკლესიებია-და სომხებისაა, ინტელიგენცია-და სომხებისაა, შექცევაა, ლბინია-და სომხებისაა, დღეობა-და სომხებისაა, დელინგერებია-და გიაციენტები-და სომხებისაა, ფილოსოფოსებია-და სომხებისაა, საჭმელებია-და სომხებისაა და მერე სად? ტფილისში. აშკარაა, აქ სომხეთია და ტფილისი სომხეთის ქალაქი. სხვა რა უნდა გამოეყვანა ასეთის ოსტატობით თვალახვეულს გუშინდელ მოსულს კაცს! აკი სომეხთა სტუმარმოყვარეობით აღტაცებული კუთხული საქვეყნოდ იძახის,

როცა ჯერ ტფილისში ზის და აქედამ ფეხი გარეთ არ გაუდგამს: „უთუოდ ედემი აქ, სომხეთში, ყოფილაო“. ამ სახით საქართველო, ტფილისითურთ, სომხეთად მოაჩვენეს ევროპიელ კორესპონდენტს და ეს ამბავი ქვეყანაში მოაფენინეს უცხო კაცს იმისთანა დარბაისელ და გავლენიან გაზეთის პირით, როგორიც „Temps“-ია. ოინი არ არის, მაშ რა არის?

ერთი ეს ვიკითხოთ: რა აზრია ამისთანა სასაცილო ცულ-ლუტობასა და თაღლითობაში? ამისი პასუხი შეიძლება გამოიჩინოს ერთის გარემოებისაგან, რომელსაც თითონ კუტული გვანიშნებს. იგი თურმე ეშურებოდა „დაესწროს ყარსის ოლებას“, მაგრამ რადგანაც თითონ კუტულს და მისს ახალ მეგობრებს ჰსურვებიათ დიდ აღმოსავლეთის საქმესთან ფეხზე წამოაყენონ სომხების საქმეც, იგი ტფილისში ყოვნდება, რომ აქაურ ხალხების ვითარება შეეცნო. შეატყობინეს კიდევ: ტფილისი და საქართველო ჩვენი ბინააო, ჩვენი ქვეყანააო, და რადგანაც მართლა ესეა, ვილა გვეტყვის, რომ სომხები დაქსაქსულნი არიან და ბინის მოსაკიდებელი ადგილი არა აქვთო. აბა ერთი გაუსისწვრიეთ აქედამ თვალი სენკოვსკის მიერ თქმულსა, თუ ის არ დაინახოთ, რასაც ვეძებდით, თუმცა აქედამ იქამდე დიდი მანძილია და თუმცა აქ ახალნი არიან და იქ ძველნი. ვინ იცის? ადვილად საფიქრებელია, რომ დელინგერები და ფილოსოფოსები სენკოვსკის დროსაც იყვნენ. ყოველი მსგავსი მსგავსსა ჰშობსო, ნათქვამია. მამა რომ შეიღსა გვანდეს, ან შვილი მამას — აქ დაუჯერებელი არა არის-რა. ახლა გამოვიკვლიოთ, რა შთააგონეს კუტულს აქაურ ხალხების ვინაობისა და ავკარგიანობისა. ჩვენ ვამბობთ შთააგონეს, იმიტომ რომ კუტული ისე ცოტა ხანს იყო ტფილისში, რომ ერთის ქუჩის სახელსაც ვერ დაისწავლიდა და აქაურ ხალხების ვინაობას და ვითარებას საიღამ გამოარკვევდა, თუნდ არწრუნისავით „ძალიან განვითარებული“ ფილოსოფოსიც ყოფილიყო. რომ ყოველივე მის მიერ გაზეთს „Temps“-ში მოთხრობილი ჩაძახილია მის ახალ მეგობართაგან, ამას თითონ ტენდენცია მოთხრობილისა გვიმტკიცებს, თუ კაცი ჩაუკვირდება.

კუტულის სიტყვით, ამიერკავკასიაში ოთხის თესლის ერია:

სომხები, ქართველები, თათრები და რუსები. გგონიათ, ვი-
თომც ამ ოთხს სხვადასხვა გვარს ერზე გეტყვით რასმე კუტუ-
ლი? თქვენც არ მომიკვდეთ. ნიშანში ამოუღებინებიათ მარტო
ქართველები, რადგანაც, კვლავ ვიტყვით, „ალიას დარდი ფლა-
ვია“. მარტო ქართველებისა და სომხების დაპირდაპირებაა იგი
კოჭი, რომელიც განგებ მუდამ აღიჟღ მოჰყავთ. ხომ წამოაყ-
რანტალებინეს, რომ ტფილისი სომხეთიაო, ხოლო მარტო
ტფილისი რას ეყოფათ. საქმე იმაშია, რომ წამოთაროშვინონ,
ვითომც მთელი ამიერკავკასია იმათია და წადილიც, როგორც
ჰნახათ, აისრულეს კიდევ.

კუტული აუწყებს-რა ევროპას, რომ კავკასიაში ოთხის
თესლის ერია, შემდეგ ამბობს, — თუმცა სომხების რიცხვი ეხ-
ლა ქართველებზე ნაკლებია, სულ 600 ათასიო (?), მაგრამ ამ
საუკუნის დასასრულამდე სომხები მალე გამრავლებიან და
ქართველებზე მეტნი შეიქმნებიანო. სხვები? თათრებსა და რუ-
სებზე არას ამბობს, თითქო ესენი სახსენებელნიც არ არიან,
თითქო ესენი-კი სათვალავში მისაღებნი არ არიან. განა აშკარა
არ არის, რომ მარტო ქართველების ნამეტანობა ამიერკავკასია-
ში თვალში ეკლად გასჩრიათ და მარტო ამ ეკლის გამოღებას
ჰლამიან ეს „ძალიან განვითარებულნი ფილოსოფოსები“, ეს
სომხების არამკითხე დელინგერები და გიაცინტები!.. სხვას ვის
მოუვა ფიქრად ეს საცუღლუტო ანგარიში სომხების მაღლა
ასაწევად და ქართველების დაბლა დასაწევად იქ, საცა ამით
გარდა თათრები და რუსებიც არიან.

დვანებოთ ამასაც თავი და ერთი ეს ვიკითხოთ: ეს რა უც-
ნაური უნარია სომხების გაშენებისა და ქართველების გადაშე-
ნებისა, რომლის ძალითაც 23 წელიწადის განმავლობაში ცოტა
სომეხი გაბევრდება და ბევრი ქართველი დაცოტავდება. ან
ვისთვის რა საჭიროა ამისთანა სასაცილო თანხები გადმოუკე-
ცოს ევროპას და გაიჟაჟოს, რომ დაიცადეთ, დღეს სომხები
ცოტანი არიან და ოცდასამს წელიწადში იზღარტებენ და არ-
წივის ნაბუდარზე თავისს ზღარტებს გაზრდიან და გამრავლ-
დებიანო. ეს სომხების ზღარტობა და გაშენება და ქართველ-
ების დანელება და გადაშენება ვისთვის რა საჭიროა? განა აშკა-

9. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VIII.

რა არ არის — ვისი ეშმაკობა უნდა იყოს, ვისი თვალთმაქცობა, რომ უცხო კაცი ასე გააბრიყვოს და ამისთანა რამ ქვეყნის სასაცილოდ წამოაროშვინოს: დაიცადეთ, სომხები გაშენდებიან და ქართველები გადაშენდებიანო. აი ამას ჰქვია: „თვისისა ნების შედგომა, წადილი“.

რაკი ჯობინობის მოედანზე გაიყვანეს კუთული, რასაკვირველია მისმა ახალმა მეგობრებმა სხვა ლაზათებიც ჩასძახეს ევროპაში დასაძახებლად. კუთული ჩაძახილს ასე ამოიძახის, — სომხები შეადგენენ *Tiers états* (მესამე წოდებას) კავკასიაშიო. ამათს ხელშიაო ვაჭრობა, ყველაფრის ხელობა, წარმოება. ესენი არიან ექიმები, ადვოკატები, თავისუფალ ხელობისა და საქმის კაცებიო. იმათა აქვთ სკოლები, ჟურნალ-გაზეთები, პატარა ტფილისის პარლამენტი და სხვ. ამ უკანასკნელ დროს იმათგანი სამხედრო სამსახურშიაც ბევრნი შედიანო. მდაათოვი, ბებუთოვი, არღუთინსკი, ლორის-მელიქოვი, ლაზარევი, ალხაზოვი, ტერ-ლუქასოვი, — ეს ღენერლები სულ სომეხთა ტომმა მისცა რუსის მხედრობასაო. წარჩინებული ღენერალი ლაზარევი ძლიერ შესანიშნავი სარდალიაო, მაგრამ ქართველ თავადების შურით იგი გადაყენებულია და ეხლა ბაქოში სცხოვრობს უსაძსახუროდაო¹. მერე კუთული ჩამოთვლით ასახელებს ყველა სომხებს, ვინც-კი გამოჩენილად უჩვენებიათ მეცნიერებასა და ხელოვნებაში, თუ სხვა რაიმე ასპარეზზე, მისს ახალ მეგობრებს.

თუმცა ეს გამოჩენილნი სომეხნი მეცნიერებასა თუ ხელოვნებაში გოლიათებად არავის მიუჩნევია, მაგრამ ჩვენ რა დავა გვაქვს. წინათაც ვთქვით: სომხის კარგი, თუნდაც გადაჭარბებული, ღმერთმა სომეხსავე მოახმაროს საქება-სადიდებლად. ხოლო ყოველ ამითი აღფრთოვანებული კუთული ასე წინასწარმეტყველობს: „მომავალი კავკასიაში სომხებს ეკუთვნით და მისს მეზობლებს — ქართველებსა და თათრებს — სხვა არა დარჩენიათ-რა, რომ უნდა გასომხდნენო“. აი სად არის დასას-

¹ განსვენებული ლაზარევი ჯერ მაშინ არა ყოფილა მიწვეული კარსში საომრად.

რული დასაწყისისა. კაი ნუგეშია, თუ თქვენც იტყვიო. განა ჰკუა არ არის, იმისთანა გავლენიანი გაზეთი, როგორიც „Temps“-ია, კაცმა ასე აყვიროს!... ერთი გვიბრძანეთ, — ვინ გაასულელებდა საცოდავს კუტულს ამის თქმად, თუ არ სომეხთა ძალიან განვითარებულნი ფილოსოფოსნი, დელინგერები და გიაციენტები. „ხე ხილისაგან, ხილი ხისგან, — ნათქვამია, — იცნობებო“.

„ჩვენს ხალხს პოეზია არ უყვარს“, უქადაგნია კუტულისათვის არწრუნს და მისს ამქარს, რომელსაც კუტული სკოლას ეძახის არწრუნისას: „ჩვენ უფრო მსჯელობა და კრიტიკა გვიყვარსო“. არ ვიციოთ რამოდენად თავმოსაწონებელია ეს არასიყვარული პოეზიისა. დიდმა გიოტემ კი სთქვა: „ვისაც პოეტის ხმა არ აღუგერებს გულს, იგი ბარბაროსიაო“. თუმცა არწრუნს და მისს სკოლას პოეზია არა ჰყვარებია, მაგრამ ფანტაზია-კი დიდი ჰქონია. ამ ძალიან განვითარებულ ფილოსოფოსის აზრით, სომეხები მომავალში შეადგენენ სახელმწიფოს, რომელსაც 30 მილიონი ქვეშევრდომი ეყოლებო, ამბობს კუტული¹. არა გვგონია ყოველი გონიერი სომეხი არ მოერიდოს ამისთანა თავდაუპირავს ბოდვას განვითარებულ ფილოსოფოსისას. ჩვენ დარწმუნებულნი ვართ, რომ არც ერთი ჰქვათამყოფელი სომეხი ამას არც იტყვის და არც გულში გაიტარებს. ეს მოშლილ წისქვილის რახარუხია და სომეხებ შორის ამისთანანი ან სულ არ არიან, ან თუ არიან, სახსენებლადაც არა ჰღირან. ასე ქვეყნის სასაცილოდ პირის დაღება ნაცარქექიის საქმეა: წყლიან ყველს უჭერს ხელს და ქვეყანას-კი ეფიცება, ქვას ვადენ წყალსო. ყოველივე ეს ერთის კაცის დამთხვეული ბოდვაა და იმ ერთს კაცსვე შეენდოს.

ვთქვათ, კუტულის წინასწარმეტყველებისამებრ, ქართველები და თათრები გასომხდნენ და ეყმნენ სომეხებსა, — ეს ხომ წვეთია 30 მილიონის შესადგენად და საილამ დაუპირებია არწრუნს ამოდენა საყმოს მოგროვება? ამისი პასუხი უსათუოდ

¹ იხ. „Temps“-ი, 1877 წ., ივლისის 20.

თან გაიყოლა განსვენებულმა ფილოსოფოსმა. აქი ვამბობთ, ჩვენ ეს სასაცილო ამბავი იმიტომ-კი არ მოგვყავს, ვითომც გვეჯეროდეს, რომ ჭკუადამჯდარს სომეხს ეს ფიქრად ოდესმე მოსვლოდეს, ან აწ მოუვიდეს, არამედ იმიტომ რომ, იმ ერთს გუნდს სომხებისას, რომელზედაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, ჩვეულებადა აქვს ამისთანა საყვირი აყვიროს. თვითონ კუტული ამტკიცებს ამას. იგი გვეუბნება, რასაკვირველია სომეხთა ფილოსოფოსების ჩაძახებით, რომ არწრუნს და მისს ლიბერალურ სკოლას დევიზად მიუღია ჟირარდენის დევიზიო: „უნდა იყვიროო“. სამართალი ითხოვს ვთქვათ, რომ მართლა „ჰყვირიან“ და კარგადაც ჰყვირიან. მეტი ყვირილილა გნებავთ, როცა მათი ბამბაცა ჩხრიალებს და სხვისა არც კაკალი.

საყვირს ხომ აყვირებენ და აყვირებენ, ხოლო ზოგჯერ იმისთანა უშველებელს დააძახებინებენ ხოლმე, რომ, თუ სადმე სამართალია, თითონვე უნდა დაიცონ ყურებში თითი, — ეს რა გვესმისო. უსათუოდ იმისათვის, რომ კუტული დააჯერონ — სომხობა რა ჭკვიანი ხალხია, რა ასლად და ზედგამოჭრილად ჩამოსხმულია დღევანდელის დღის ყალიბზე, რამდენიმე სომხური ანდაზა დაუსწავლებიათ და, სხვათა შორის, ეს ორი: „რად ჰკითხულობ, ვისი გამომცხვარია ეს პური? გინდ ურისა იყოს, თუ გემრიელია, სჭამეო“. ანუ: „სადაც ჰნახო პური, იქ დაბინავდიო“. მართალია, ამისთანა ანგარიშიანს სიბრძნეს დღეს დიდი ბაზარი აქვს, მართალია დღეს ბურთი იმას გააქვს მოედნიდამ, ვინც ამ მოძღვრებას მისდევს, მაგრამ თავმოყრილი და საქებარი-კი აქ არა ჰყრია-რა. პირიქით, რაცა ჰყრია, ძირიანად ამოსათხრელია და წყალში გადასაყრელი.

დიდი ხანია, სარწმუნოება ჩვენი გვასწავლის: „არა გული გითქმიდეს... მისთვის, რაიცა იყოს მოყვასისა შენისაო“. დიდი ხანია ქვეყნიერებაზედ ამ ანდაზების მხარდამხარ ერთი სხვა მორცხვი, მაგრამ კაცთა საკადრისი და გამაპატიოსნებელი მოძღვრებაც დადის: „ნუ სძლები სხვისა რძითა, ნუ იმოსები სხვისა მატყლითაო“. სხვისა ნურა გინდა-რა, შენი იკმარე, — ეს არის კაცთა ურთიერთობის ქვაკუთხედი, ეს არის დედაბოძი ზნეობისა.

მართალია, ამ ანდაზებს რომ გვერდით მოვუყენოთ ქართ-ველთა ანდაზა: „რასაცა გასცემ შენია, რაც არა, დაკარგუ-ლია“, ან: „უხვად გასცემდი, ზღვათაცა შესდის და გაეღინე-ბის“ — პირველნი ეხლანდელს დროში ჭკვათამყოფლობას მო-ასწავებს, და მეორენი ბედოვლათობას, მაგრამ, ღმერთმა იცის, — კაცურ კაცობისათვის რა უფრო სანატრელია, სხვისის პურის ჭამა, თუ თავისისა გაცემა. ვინ იცის: ზნეობა უფრო მა-გარი ქვეითკირია კაცთა ცხოვრებისათვის, თუ საცა ვისი რამ მოახელო, სჭამე, რაკი გემრიელიაო.

ასეა თუ ისე, ჩვენ რომ არწრუნის და მისის ლიბერალურ სკოლის ადგილას ეყოფილვიყავით, ხსენებულ სომხურ ანდა-ზებს საჭებ-სადიდებლად-კი არ გავიხდიდით, სხვასაც დავუშ-ლიდით: დაივიწყეთ ესეთი ანდაზები, საკადრისი არ არის არამც თუ მაგეების ხმამაღლა ქაჩილი, არამედ გულში გატარე-ბაც-კი. განა რას იზამ? კაცია და გუნებაო. აი, რა ყრილა თურ-მე იმ ლიბერალობაში, რომლის დროშა ხელთა სჭერიათ სო-მეხთა ძალიან განვითარებულ ფილოსოფოსებს, დელინგერებს და გიაცინტებს: „სადაც პური ჰნახო, იქ დაბინავდიო“... მაშ მამული, სამშობლო, მამა-პაპათა მიწა-წყალი, მამა-პაპათა ბინა უქმი სიტყვებილა ყოფილა ადამიანისათვის! ჩვენ ამას მთელს სომხობას არ შევწამებთ, მხოლოდ მეტი არ იქნება მისთა მწიგნობარ-მეცნიერთ იცოდნენ, რომ „ზოგჯერ თქმა სჯობს არა თქმასა, ზოგჯერ თქმითაც დაშავდების“.

V

ეს ქება-დიდება სომხებისა ხომ ვნახეთ რა ოსტატობით ჩა-უგონებიათ უცხო კაცისათვის სომხების მეცნიერთა, რომ ევ-როპას მოჰვინოს. ახლა ყური დავუგდოთ, რა წკეპლებში გა-ეუტარებიათ ქართველები. უამისოდ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერნი რაღა სახსენებელნი იქნებოდნენ, ბარაქალას ვილა ეტყოდა? კუთუელი ამბობს, რომ წარსული ქართველებისა ყოვ-ლად უნუგეშო სურათს წარმოადგენსო. ღონემიხდილს ცუ-

დის მართველობით, ერთმანეთის შურითა და მტრობით, არა ჰქონია ერთი წუთიც მოსვენებული ცხოვრებაო.

მართალია, არა ჰქონია, მაგრამ არა მარტო იმ მიზეზებით, რომელიც არწრუნს და მისს ლიბერალურს დასს ყურში ჩაუწვეთებია. ვისაც საქართველო დაუვლია და უჩხრეკია არა სომეხთა მეცნიერთა წინამძღოლობით, არამედ თავისით, ვისაც თითონ თავისის ღვაწლით უკვლევია საბუთები ქართველების წინანდელ ცხოვრებისა, ისინი არც ისე გვხვევენ მჩვარში, როგორც კუტული და მისნი შთამგონებელნი. პირიქით, გაკვირვებულნიც არიან — ამ პატარა საქრისტიანო ქვეყანამ, ამ ერთმა მუჟა ერმა, როგორ გაუძლო იმდენს ბრძოლას ბარბაროსებთან. „თუ ერთობ მხნე, თავგანწირული და მამაცი ერი არა ყოფილიყო ქართველობა, ეს შეუძლებელი იქნებოდაო“, ამბობს აღმოსავლეთის მცოდნე მეცნიერი დელორიე, თანამემამულე კუტულისა. განა მარტო ეს ამბობს!.. ხოლო არწრუნს, ამ ძალიან განვითარებულს ფილოსოფოსს, ისე შეუკრავს და შეუბოკავს საცოდავი კუტული, რომ დავთრები სულ მთლად დაჰბნევია, აღარც იქით მიუხედნია, აღარც აქეთ, მართლის გამოსაძიებლად და მარტო არწრუნს და მისს დამქაშებს მისცემია თავით ფეხამდე.

კუტული თუმცა მთელი ორი თვე ბუკსა და ნაღარასა სცემს სომეხების ქება-დიდებათვის გაზეთს Temps-ში, მაგრამ ქართველებს არც წინანდლებს, არც ეხლანდლებს, არა გვზოგავს, ძირიანად გვთხრის და ქართველების სახელგანთქმულს ვაჟკაცობასაც-კი თითქმის უარობს. სომეხთა მწიგნობარნი და ფილოსოფოსნი დღეს-აქამომდე ვაჟკაცობას არ შეგვცილებიან, რადგანაც, იმათის აზრით, ვაჟკაცობა სულელობაა, გიჟ ვრაცუას საქმეა. აბა, თუ არ სულელი, ვინ გიჟი იქნება ტყვიას გული მიუშვიროსო, და ამ სახით ვაჟკაცობას, ვითარცა ჩვენის სულელობის ნიშანსა და საბუთს, ჩვენ გვითმობდნენ და არ გვედავებოდნენ. მაგრამ სჩანს უანგარიშნიათ, რომ ასეთი ფილოსოფია მათი ვერ გასჭრის იმის თვალში, ვინც, როგორც კუტული, ეკუთვნის იმისთანა ერს, რომელსაც თავმოსაწონებლად, სხვათა შორის, თავისი ვაჟკაცობა მიაჩნია და სამართლი-

ანადაც. აი მიზეზი, რად მოუწადინებიათ აქაც ჩვენის სახელის წახდენა კუტულის თვალში.

კუტული უმეღვენებს ევროპას, რომ არაფერი არ მოიპოვება სასიქადულო საქართველოს ისტორიაშიო. ვთქვათ, იმ ორიოდ დღეში, რაც კუტულმა ტფილისში დაჰყო, ასე შიგ-ჩახედვით გამოიძია და ისწავლა მთელი წარსული ისტორია საქართველოსი, რადგანაც კარგს მთქმელებს კარგი გამგონი შეჰხედრიათ. ვაპატიოთ და შევეუნდოთ მთქმელსაც და გამგონსაც მათი აშკარა ცუდლუტობა და ოინბაზობა. სჯობია ვიცოდინოთ, — რა წამოაყრანტალებინეს ამ საცოდავს ფრანგს ჩვენს დღევანდელ დღეზე მისმა ახლად მოპოებულმა მეგობრებმა. „ქართველები შეადგენენო ლენერლების, მეურმეების და ჩალვადრების ნაციასაო“, ამბობს ბრძენთაგან გაბრძნობილი არამკითხე მოამბე. „თუმცა ლენერლები ბევრი ჰყავთო, მაგრამ იმათი ლენერლები გამოჩენილნი არ არიანო“.

როგორ მოგწონთ ეს ჩვენის ლენერლების ჩაყენება მეურმეებისა და ჩალვადრების მწყრივში! ზემოთ ხომ ვნახეთ, რა საყვირით, რა ბუკ-ნაღართა და რა თავმოწონებით ჩამოათვლევენეს კუტულს სომხის ლენერლები და აბა თუ ერთი ქართველი დაესახელებინათ გამოჩენილად. ამას რად იზამდნენ? ეს ხომ ქართველების კაკალის ჩხრიალი იქნებოდა და მაშინ სომხების ბამბა ისე ველარ დაიჩხრიალებდა, როგორც სომეხთა ფილოსოფოსების სურვილია. რა თქმა უნდა, ჩვენს ლენერლებს არც არწრუნის ქება ეჭირვებათ, არც კუტულისა, და არც ჩვენი სარჩლი. ბაშკადიკლარი, კურუკ-დარა, ყარსი, დევაბოინე, ავლიარი, ბეგლი-ახმედი, არტაანი, ახალციხე, ჩოლოქი, მთელი დაღისტანი და ერთობ მთელი კავკასია ჰლაღადებენ მათთა სახელოვანთა საქმეთა და ამ ხმამაღალს ღაღადს ვერ დააჩუმებს ხრინწიანი წრიპინი და ჩხავილი სომეხთა გულნამცეცა მეცნიერებისა. მარტო იგი ჰხადის ღირსეულს უღირსად, ვინც თითონ უღირსია.

„თავად-აზნაურობა ქართველებისა გაკოტრებულიაო“, ამბობს კუტული. ქართველებმა არშიყობის მეტი არა იციან-რაო და მარტო სამსახურში შესვლას სცდილობენ, რადგანაც ეს აღ-

ვილი ხელობააო. ვაჭრობისა და ხელოსნობის ნიჭი არა აქეთო და თუ თითო-ორიოლა ვაჭარი ჰყავთ, ისინიც-კი ფულს სომხურადა სთვლიანო. საკვირველი არ იქნება დაეჯერებინათ, რომ ქართველებს საკუთარი თვლაც-კი არა ჰქონიათ. გლეხები საქართველოსნი „ზარმაცნი და ლოთები“ არიანო. „ამათ ერთი მტკაველი მიწაც მებატონეთაგან არ შეუსყიდნიათო“, და სხვანი და სხვანი.

რასაკვირველია, აქ დაუმაღლეს კუტულს ის უეჭველი გარემოება, რომ ჯერ მაშინ ქართველს გლეხობას გამოსყიდული ჰქონდა თავიანთ მებატონეთაგან ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში მილიონ-ნახევრის მამული, როგორც ამტკიცებს თვით მთავრობის ოფიციალური უწყებანი¹. ეს ამბავი თუმცა დიდი რამ არ არის, მაგრამ მაინც სომხების დელინგერებმა და ფილოსოფოსებმა საჭიროდ დაინახეს დაუმაღლონ ევროპიელს და არ გამოამჟღავნებინონ საქვეყნოდ, — ვაი თუ ეს სიკეთე დავთარში ჩაუწერონ ქართველებს და ჩვენთვის რა სახეიროაო. ქართველების კარგი სომხისათვის ავია, ამ ვაჟბატონების აზრით. ამ სახით ტყუილი მართლად გაასაღეს.

ბევრი რამ სხვა საგალობელი უგალობეს თავისის-თავის შესაქცევრად და სადიდებლად კუტულს სომეხთა ფილოსოფოსებმა. ყველას ამას აქ არ მოეცევანთ, რადგანაც უამისოდაც გრძელი საუბარი მოგვივიდა. საოცარი ყოველ ამაში ის არის, რომ ამ ოინბაზობამ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერებისამ დიდ ხანს თავი ვერ დაიჭირა და იგივე კუტული მერე მიუხვდა, რა აღდგომის კვერცხები არიან ქებულ-დიდებულნი სომეხნი კავკასიაში. საქმე ის არის, რომ მინამ კუტული ტფილისში იყო და აქ სომეხთა ფილოსოფოსების მიერ აყენებულ ბუქში ჰტრიალებდა თავბრუდასხმული, სომხების ქება-დიდებაში მოიღალა, ხოლო როცა წავიდა ერევნის გუბერნიაში და თავისის თვალთ დააკვირდა სომხებს, მაშინ — ღვთის წყალობა თქვენა გქონდეთ — კაი საქმე იმათ დააწია. მიჰყო პირი და ბრე გაადინა. „სომხები ერთობ მხდალნი, ერთობ უვიცნი, უმეცარნი, ერ-

¹ იხ. კუჩავის წერილი.

თობ თავშეუდებელნი არიან თავისს სამშობლოშიო“. მაშ, როგორც ეტყობა, მარტო იქა ყოფილან მეცნიერნიც, თავშედებულნიც, ვაჟყაცნიც, საცა, მათის ანდაზისამებრ, პურის სუნი მისდენიათ. „სიტყვამან შენმან გამოგაჩინოს შენ“, ამაზეა ნათქვამი, თუ სხვა რაზედმე?

ამ სახით, არწრუნმა და მისმა ლიბერალურმა ამქარმა ზომ დააყვირა ევროპიელი გაზეთი, რომ ქართველებს, სულეირად და ზორციელად ღონემიხდილებს, და მასთან ერთად ჩვენებურ თათრებს სხვა არა დარჩენიათ-რა — ან უნდა გასომხდნენ, ან სომხებს ყმად ეყმონო. ახლა ამ მეცნიერთა საბუთების გასაძლიერებლად მიეშველა ერთი სომხის ღენერალიც, აწ განსვენებული ქიშმიშოვი, რომ უფრო მაგარი რაზმი შეიკრას. უღენერალოდ ჯარი რა ჯარია. რომ ესეც არ ჩამორჩეს სხვა თავისის ჯურის მწიგნობარ-მეცნიერთა, ერთი ზალაყინი ამანაც დაგვაზილა. ღენერალმა ქიშმიშოვმა შესთხზა ერთი წიგნი, რომელიც მისი სიკვდილის შემდეგ დაჰბეჭდეს მისის სახელის მახეებელთა ამ სათაურით: „უკანასკნელნი წელნი საქართველოს სამეფოსნი“. რა ლამაზად გვამკობს ცხონებული ქიშმიშოვი, ყველას წაკითხული ექნება. „მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულს, — ბძანებს ღენერალი, — საქართველო ჰგავდა ზღვიდამ რიყეზე გამოგდებულს ხომალდსა, და ვისაც ღონე ჰქონდა და მკლავი უჭრიდა, რაც უნდოდა, იმას ათლიდაო... მშიერ-მწყურვალს ბატონიშვილებსა და თავადებს ინახავდნენ, აკმევასმევდნენ, ტფილისის ბაყლები და მელუქნეებიო“.

დალოცვილს ეს მაინც მოჰგონებოდა, რომ მეთვრამეტე საუკუნის მთელი მეორე ნახევარი თითქმის მეფე ერეკლეს ხანა იყო და ამ ხანაში გაითქვა სახელი. ამ სახელოვანმა მეფემ მტრებზე გამარჯვებით. თვით სომხების დედაბუდე ერევანი და განჯა, საცა სახანოები იყო, საქართველოს ხარჯს აძლევდა, თუნდა იმას ნულარ ვიტყვი, რომ თითქმის ყველა ახლო-მახლო ხანები ფიანდაზად ფეხქვეშ ეგებოდნენ ძლევამოსილს მეფესა და რუსეთიც იწვევდა საშველად ოსმალებთან ომებში. ერეკლე მეფემ შეაერთა დიდის ხნის გაყრილი ქართლ-კახეთი, იმერეთიც ჰლამობდა შემოერთებას, მაგრამ შინაურმა უფო-

თებმა და წაჯეგ-უკუჯეგობამ ხელი შეუშალა უკვე მსცოვანსა და ღვაწლმოსილს ვაჟკაცს მეფეს. განა ისე უპატრონო, გარიყული ხომალდი იქნებოდა მაშინ საქართველო, როცა მის მეფეს ამოდენა შესძლებია. ჩვენ ვერ ვიტყვით, რომ მეფე გიორგის დროს, ესე იგი 1798 წლის მერმეთ, საქართველო დიდს ბედნიერებაში იყო, მაგრამ არც ისეთი იყო, რომ ვისაც გინდა და არ გინდა, ზორცი ეგლიჯნა. არც იმისთანა რამ ვიცით, რომ შესაძლო იყოს ვთქვათ, — აი საქართველოს ამან ეს ჩამოათალო, იმან ესაო და საქართველო ასე წაიგ-წამოიგლიჯაო მეტერამეტე საუკუნის უკანასკნელ წლებში, როგორც განსვენებულ ქიშმიშოვს მოუწადინებია.

მართალია, ერეკლე მეფე დაგვიბერდა, მართალია, იგი ბოლოს ალა-მაჰმადხანისაგან დაგვიმარცხდა კიდეც, მერე ხომ (1798 წ.) სამუდამოდაც გამოეთხოვა თავისს საყვარელს საქართველოს, მართალია, შეგვეხსნა იგი რკინის კარი, მაგრამ საიბისოდ-კი მაინც საქმე არ გაგვხდომია, რომ დიდსა და პატარას ზორცი ეგლიჯნა საქართველოსათვის. თვით გამარჯვებულმა ალა-მაჰმად-ხანმაც-კი ვერ გაბედა წაგლეჯა რისამე. მართალია, მეფე ერეკლეს შემდეგ დავუძლურდით, ღონე მიგვეხადა შინაურ არეულობისაგან, მაგრამ საჭე ხომალდისა კვლავ ხელთ გვეჭირა და ზღვის ღელვას არ დავამსხვრევინეთ, არ გამოვარიყინეთ, და გიორგი მეფემ, როგორც მიიღო მამისაგან, ისე ჩააბარა რუსეთს საქართველო, მთლად და დაუგლეჯელად, — უპატრონე და შეინახე შენი ერთმორწმუნე ერიო.

თუნდ დავიჯეროთ ქიშმიშოვის სიტყვა, რომ საქართველო გამორიყულ ხომალდსა ჰგავდა, და ნუ წავუხდენთ ამ პოეტურს სურათსა ჩვენის ღონემიხდილობისას. ეს ბატონიშვილებსა და თავადიშვილებს რომ ტფილისის ბაყლები ინახავდნენო, რა-ლა? რომელი სიტყვის ნაწილია? ვინ ვისის მოწყალებით აქ, საქართველოში, ლუკმასა სკამენ, ან სკამდნენ წინათ, — ეს ღმერთმა იცოდეს, ადამიანის გულთამხილავმა ნამუსმა, ან-და ადამიანისავე გაბოროტებულმა უმადურობამ. ვთქვათ, მართლა ასეთნი ღარიბნი ვიყავით და ვართ კიდეც, — ამით მითამ რაო? თუ თავლი არ იყო, ეს ამოდენა ბუზი რად მოვიდა ბაღდადი-

დამ? თუ პური არ იყო, ბინა აქ რად დაიდეს წინააღმდეგ წინათ-ხსენებულ ანდაზისა? საცა ასეთი სიღარიბე-სიღატაკეა, იქ ვაჭრობა და აღებ-მიცემობა რა წყალს დალევს, რით ამოივსებს კუჭსა? სჩანს, საქართველო არც თუ ისეთი ღარიბ-ღატაკი ყოფილა, როგორც არწმუნებენ დიდსა და პატარასა, რადგანაც არამც თუ თავის თავს ინახავს, სხვასაც ისე ასუქებს, რომ თავისს ტყავში აღარ ეტევიან. ღარიბს-ღატაკს ხომ უნდა ჰქონდეს რამ, რომ გაჭარბა გამოსცინცლოს ქონის მოსაცხებლად. უამისოდ ღარიბი რა მუშტარია?

ან რა ნიშნის მოგებაა, ღარიბი და ღატაკი ხარო? რა წასაყვედრებელია და საყვირი ღლე-მუდამ ამისთანა ამბავი? რა სამძახისია სიღარიბე, თუმცა-კი არც ბედნიერებაა? რუსები იტყვიან: бедность не порок. განა კაცს კაცად ჰხდის მარტო სიმდიდრე და სხვა არაფერი? იესო ქრისტე ღარიბი იყო, თავშიშველი და ფეხშიშველი დადიოდა, ღმერთად-კი იწამა მთელმა განათლებულმა კაცობრიობამ. სჩანს, ღირსება და სახელოვანება მარტო სიმდიდრე არა ყოფილა. სხვაც რამ სდომებია კაცის თავმოწონებას, სახელოვანებას, სახელოდრ ის, რაც, კაცთა საუბედუროდ, ბევრს თავმოწონებულს მდიდარს აკლია, და რას ჩაგვციებიან და სულ იმას გვიკიჟინებენ, ღარიბნი ხართ და ჩვენ-კი მდიდრებიო. სიღარიბე მწიკვლი არ არის, ცოდვა არ არის. მწიკვლი და ცოდვა სხვისაგან გამომცხვარის პურის ჭამაა, სხვისა ოფლის სმაა, და ვისაც ეს ანდერძად დამცნებად გულში ჩაუწერია, იმან შეინანოს ეს ცოდვა, იმან ჩამოირეცხოს ეს მწიკვლი. ხმელის პურის ჭამა სჯობია სხვისის ოფლით დამბალსა და დასველებულს.

კიდევ კარგია და მაღლობელნი უნდა ვიყვნეთ, რომ ცხოვრებულმა ქიშმიშოვმა საქართველო სამეფოდ მაინც ახსენა და ეს ცოტად თუ ბევრად საპატიო ხარისხი შეარჩინა ჩვენს დაბრძენებულს ქვეყანას. სხვა მეცნიერნი სომხებისა ამასაც კი არ იმეტებენ ჩვენთვის, თითქო იწყინეს, რომ ქიშმიშოვმა, ამ სომეხმა კაცმა, როგორ გაჰბედა და საქართველო და ქართველები საპატიო სახელით მოიხსენიაო. თუმცა ღლე ბავშვმაც-კი იცის, რომ საქართველო ცნობილი იყო ვითარცა სამეფო, და მისნა

გამგენი — ვითარცა მეფენი, მაგრამ ბოლოს დროს გამოვიდა მოედანზედ ერთი ახალი მეცნიერი სომხებისა, ბ-ნი გ. ა. ეზოვი, და ჩვენს ქვეყანას ჩამოართვა ხარისხი სამეფოისა და ჩვენს მეფეებს სამეფო გვირგვინი მოხადა, თითქო ერთიცა და მეორეც ქიშმიშოვისაგან იყო ბოძებული, ანუ თვით ბ-ნ ეზოვის მამა-პაპისაგან.

ამას უსაბუთოდ არ ვამბობთ. ბ-ნმა ეზოვმა ამ უკანასკნელ ხანებში გამოსცა მის მიერ შეთხზული უშველებელი წიგნი და უწოდა მეტად მალამყვირალა სახელი: „Сношения Петра Великого с Армянским народом“. მაშ!.. თუ ყვრილია, ყვირილიც ასე უნდა!.. შეშხუნა ხომ გაუშვა ამაებში გაოსტატებულმა მეცნიერმა, ახლა ჰნახეთ, როგორ იხსენიებს ჩვენს საქართველოს და მისს მეფეებს. იგი ამ უშველებელს წიგნში საქართველოს სპარსეთის სახანოდ ჰნათლავს და მისს მეფეებს ხანებად და ამით, აშკარაა, იმის თქმა უნდა, რომ ვინ მოგახსენათ, ვითომც საქართველო სამეფო იყო და მისნი გამგენი მეფეებიო.

ვთქვათ, ბ-ნ ეზოვს ღმერთმა იმოდენა უნარი მეცნიერებისა და მართლმწყარაურობისა არ მისცა, რომ ეს საქმე გამოერკვია უცხო ენით დაწერილ წიგნებიდამ, თავისი სომხური წიგნები მაინც წაეკითხა. აქ რა იმისთანა ალაღმა დაჰქროლა, რომ ჰკუთ-გონება დაჰბნევიდა. სხვა არა იყოს-რა, სომხების მეისტორიეთაგან მაინც უნდა შერცხვენოდა!.. მოსე ხორენელს აღარ ვიტყვით და განა სტეფანოზ ასოლიკი და არისტაკეს ლასტივერი მეთერთმეტე საუკუნეში, მათეოს ედესელი მეთორმეტე საუკუნეში, ვარდან დიდი მეცამეტე საუკუნეში და ბევრნი სხვანი საქართველოს სამეფოდ არ იხსენიებენ და მისთა მპყრობელთ — მეფეებად, როცა აღტაცებით მოგვითხრობენ საქართველოს მეფეების მზრუნველობას სომხების კეთილდღეობისა და მათის მონასტრებისათვის? ახია ჩვენზე, ახია!

ესე გაბიაბრუება განა გაგონილა მეცნიერებისა, ესეთი გაყალბება მეცნიერისა!.. მართალია, საქართველო სამეფო იყო თუ არა — ეგ დღეს ჩვენთვის დიდი საძიებელი არ არის. ეგ წასული საქმეა. დღეს ის დღეა, რომ „ერთი მაქვს სჯობს ათას

მქონდას“. და თუ ეს შხამჩართული, გესლმორეული მაგალითი მოვიყვანეთ, მარტო იმისთვის ვჩადით ამას, რომ მკითხველმა დაინახოს, რა გაუწყვეტელი ღარი გაჰყავთ ჩვენს საყვარელ მწიგნობარ-მეცნიერებს თავიდან ბოლომდე, ოღონდ ქართველს, საცა-კი მოასწრობენ, სახელი გაუტეხონ, ოღონდ ქართველი დაამდაბლონ, დააქვევითონ, ყოველივე ღირსება, თუ-კი რამ გააჩნიათ, აჰყარონ და არარად გაჰხადონ ქვეყნის თვალში, და სხვა დარდი არაფრისა-აქვთ. თითქო მართლა მარტო ქართველის წაწყმედაა სომეხთა ცხონება და თითქო თავიანთი საკუთარი საცხონებელი ღმერთს იმათთვის არ უღირსებია.

ბ-ნი ეზოვი კუდმოკლე თვალთმაქცობით, უბირად, გაუთლელად, უხერხულად ოსტატობს, რომ თეთრი შავად დაანახვოს ქვეყანას. თითონ განგებ თვალეზზე ხელი აუფარებია, განგებ ყურებში ბამბა დაუტმია და ჰგონია, რომ სხვა ყველანიც დაბრმავდებიან, დაყრუვდებიან და ეშმაკობას, კუდიანობას ვერ მიუხვდებიან. ბ-ნი ეზოვი ვითომც გამეცნიერებულია, ვითომც განათლებული კაცია. ხოლო არა გვეგონია, მართალმა მეცნიერმა, მართლა განათლებულმა იკადროს ის, რასაც იგი ჰკადრულობს. სჩანს მართალი ყოფილა ვისაც უთქვამს, რომ „არ გათეთრდება ყორანი, რაც გინდა ჰხეხო ქვიშითა“.

ეს ხომ ჩამოართვა ჩვენს ქვეყანას ათადამ-ბაბადამ კუთვნილი ხარისხი, ხომ აჰყარა ყოველივე სამეფო პატივი ჩვენს მეფეებს და სპარსეთის მოხელეებად გაგვიხადა, ახლა თითონ საქართველოს ერს მისდგა და ტყავს აძრობს თავისს სახელოვანს წიგნში. მაშ? სომეხთა მეცნიერი ისე ხელს როგორ გაიქნევს, ისე როგორ დაიბღერტება, რომ თავისი მტკვერი არ მოგვაყაროს.

რაც-კი სადმე ქართველებზე ცუდი თქმულა, ბ-ნს ეზოვს ყველა თითქო რაღაც სიხარულით მოუტკობია და გულში გვახლის. რაც კეთილი თქმულა, ყველა ეს საქმებურად მიუშლავს, როგორც ვიცით ამ ჯურის მწიგნობარ-მეცნიერთა კეთილის გულის ამბავი. ჩვეულება რჯულთ უმტკიცესიაო და ბ-ნი ეზოვი არც ისე თავზე ზეღაღებულია, რომ ამ ანდაზას გაჰქცეოდეს. შარდენი აი რას ამბობს ქართველებზეო: „იგინი ბიწიერნი არიან, ლოთნი, გარყვნილნი, უნამუსონი, სიტყვისგამტეხელნი,

უპარულნი. გამცემ-მოღალატენი, გაიძვერანი. ლოთობაში და გარყვნილობაში ერისკაცთ სასულიერონიც არ ჩამოუვარდებიანო, სრულიადაც არ მიაჩნიათ სირცხვილად სასულიერო პირთ, რომ ლამაზი მხეველები ჰყავთ ხასებადაო“.

იქნება ასეც იყოს, ნუ გამოვეკიდებით მეცნიერს ეზოვს. ზოლო ვკითხავთ-კი: იმავე შარდენს სხვა არა უთქვამს-რა ქართველებზე ამ საძაგლობის მეტი? აბა გულზე თავისი პატიოსანნი ხელი დაიდოს და პასუხი ისე გვითხრას. განა იგივე შარდენი არ ამბობს, რომ ქართველებს ნიჭი არ აკლიათ, ამათ რომ მწუროვნელი ჰყავდეთ — სახელს იშოვიდნენ მეცნიერებასა და ხელოვნებაშიო. განა იგივე შარდენი არ ამბობს, რომ ქართველები ზრდილნი არიან, მოსიყვარულენი, საკუთარის ღირსების გრძნობისანი, სომეხებზე უფრო ძლიერნი, გულმაგარნი ვაჟკაცნი და თავგანწირულნი მეომარნი თავისის თავისუფლებისათვისაო.

თუ მარტო ჩვენი ძაგება არა ჰქონია ფიქრად, თუ მარტო ჩვენის სახელის გატეხა არ მოსწყურებია, განა შარდენის მეტი სხვა არავინ რას ამბობს ქართველებზედ? სად და რად მიჰმალა ესენი, თუ ჩვენი ავკარგიანობა ჰსურდა ყოველის მხრით გამოერკვია და ეს მის მიერ საჭიროდ დანახული იყო იქ, საცა პეტრე დიდზეა ლაპარაკი და სომეხთა ერზე? აი, მაგალითებრ, სახელოვანი ბოდენშტეტი; რომელიც დიდს ხანს იყო საქართველოში და არა გზადაგზად, როგორც შარდენი, რასა სწერს ჩვენს ავკარგიანობაზე: „ქართველი უზრუნველია, სახვალიოდ არა ჰფიქრობს, დიდს ფასს არა სდებს მიწიერს მოსახვეჭსა, არა აქვს დაუძინებელი წყურვილი მოხვეჭისა, ამიტომაც ვაჭრობა განსაკუთრებით სომეხის ხელშია. სამაგიეროდ, ქართველები ყველაზე უფრო ზნეობიანნი, ყველაზე უფრო პატიოსანნი კაცნი არიან ამ მხარეში. სტუმართ-მოყვარეობა დიდი იცინ — როგორც სხვა კავკასიელთაც, ერთგულნი არიან — როგორც მათნი ხმალნი, სწრაფნი და მარდნი — როგორც მათნი ტაიჭნი, ვაჟკაცნი ომში, შინ თავაზიანნი და საამურნი“¹.

¹ ბოდენშტეტი: „კავკასიის ერნი“, მიუნხენი 1847 წ., ფრანგულად თარგმნილი, გვ. 202 და 302.

რასაკვირველია, ჩვენ არც არავისის ქებით არა მოგვემატება-რა და რაც არა გვაქვს, არ მოგვეცემა, და არც ბ-ნის ეზო-ვის ძაგებით არა დაგვაკლდება-რა და რაცა გვაქვს, არ წაგვეერთმევა. და თუ ამაებს გამოვეყიდებით, მარტო იმისთვის, რომ გვეჩვენებინა, სადა ჰფრენს გონება ბ-ნ ეზოვისა, როცა ჩვენს სანუგეშოზე პირს უჭერს და ძაგებაზე პირსა ჰხსნის.

ძნელია, როცა წინათვე აკვიატებული სურვილი დაჰბლუჯავს ხოლმე იმისთანა წყალ-წყალა მეცნიერს, როგორიც ბ-ნი ეზოვი ყოფილა, რომელსაც ქართველების ხსენებაზე პირზე მარტო შხამი მოსდის და სხვა გზა არ არის, უნდა გადმონათხიოს. განათლებული კაცი-კიაო!..

თუ სწავლა-განათლებას იმოდენაც არ შესძლებია, — კაცს ჩააგონოს, რომ ოინების გასაღება მეცნიერებაში ისე ადვილი არ არის, როგორც ყალბის ფულისა ბაზარში, ღმერთმა პატრონს მშვიდობაში მოახმაროს და ჩვენ-კი გვიხსნას ამისთანა სწავლა-განათლებისაგან და ამისთანა სწავლა-განათლებულებისაგანაც. „ვისაც დიოგენის ფარანი აქვს, იმას მისი ყავარჯენიც უნდა ჰქონდეს“, ესე იგი, მისი ზნე. გაუწურთვნილი ზნე, ყავარჯენი კი არა, ჭირია. ტყუილად კი არ ამბობს ბოსსუეტი: „ერიდენით და უფრთხილდით საკუთარს ზნესა. ზნე იმისთანა მტერია, რომელიც, საცა წახვალთ, ყოველგან თან დაგდევთ სიკვდილის კარამდინაო“.

VI

ეს ხომ ვნახეთ, ბ-ნი ეზოვი რა ხალისიანად ალაპარაკებს შარდენს, როცა ჩვენ გვაძაგებს და ავად გვიხსენიებს. ისიც ხომ ვნახეთ, როგორ მოსჭრა ენა ამავე შარდენს ამ განათლებულმა სომეხმა, როცა ჩვენზე ორიოდ სიტყვას კარგს იმეტებს. ისიც ვნახეთ, რომ არც ერთი ჩვენზე კარგის მთქმელი თვალწინ არ დაიყენა, რომ ქართველებზე კარგი არავინ გაიტაროს გუნება-შიო. ეს საოცარი მანქანა ბ-ნს ეზოვს კიდეც საკმარისად არ მიჩნია. ახლა სხვა მოწმე მოიწვია ქართველების უფრო მეტად

სახელის წახდენისათვის. ეს მოწმე გახლავთ განჯა-ყარაბაღის სომეხთა პატრიარქი ცხონებული ისაია.

რომ ღირებული ფასი დავდეთ ამ პატიოსანის მოწამის ჩვენებას და ბ-ნ ეზოვის ოსტატობას, საჭიროა ცოტა შორიდან დავიწყეთ საუბარი და ერთი პატარა ხანა ამიერკავკასიის ისტორიისა გავიხსენოთ.

რუსეთის იმპერატორს პეტრე დიდს კარგა ხანია თვალი ეჭირა სპარსეთზე და ჰფიქრობდა აქეთ რუსეთის ვაჭრობის განდიდებას და ამისათვის გზების შეძენასა და გახსნას. მინამ შვედლებთან ომები ჰქონდა, რასაკვირველია, შორმხედველი იმპერატორი ისე მხნედ ვერ მოეკიდებოდა ამ საქმეს, როგორც ჰსურდა, და როცა ნეიშატის მორიგებამ 1721 წ. აგვისტოს 20-ს შვედლებთან საქმე გაათავა, მაშინ თითქმის მთლად მოიკალა თავისის დიდის ხნის სურვილისათვის, რომ სპარსეთზე გამოილაშქროს. განჯა-ყარაბაღი მაშინ მთლად სპარსეთის ხელში იყო და აქაური სომეხობა, შეუწუხებული სპარსთაგან, ჰყდილობდა თავი როგორმე დაეღწია და ამის გამო პეტრე დიდთან საქმე დაიჭირეს. სხვათა შორის ვარდაპეტი მინასა გაგზავნილი ჰყავდათ პეტრე დიდთან და ეს ვარდაპეტი იყო პირდაპირი შუამავალი იმპერატორის მთავრობისა და სომეხებ შორის — თვით რუსეთში, რომელსაც, თვით სომეხების სურვილისამებრ, ჰპირდებოდა განჯა-ყარაბაღის გარდაცემას.

პეტრე დიდმა ამ ვითარებას საქმისას ხელი მოჰკიდა და მიზეზად ეს გაიხადა. ისიც იცოდა ამ ბრძენმა იმპერატორმა, რომ ქართველებიც აქ ხელს შეუწყობენ, რადგანაც საქართველოსაც ემძიმებოდა სპარსთა ასე ახლო ყოფნა და კარგი იყო განჯა-ყარაბაღიდან გაერეკნათ სპარსები. რა თქმა უნდა, რუსეთთან, როგორც ერთმორწმუნე ერთან, მეზობლობა ერჩივნათ ქართველებს, ვიდრე სპარსებთან. ეს კარგად იცოდა პეტრე დიდმა და ამიტომაც სომეხებს დაჰპირდა და ქართველებსაც აცნობა, — მე ჩემის მხედრობით მოვალ და თქვენც თქვენის მხედრობით მზად იყავითო. მიზეზიც კარგი გამოუჩნდა. შამახიას ამ დროს დაეცნენ ლეკები და ყაზიუმუხელები, რომელნიც მოიწვიეს იქაურთა მუსლიმანთა. ლეკებმა მთლად აიკლეს

შემახია, იქ მყოფნი რუსეთის ვაჭარნიც გასძარცვეს და ნახევარ-მილიონის ქონება წაართვესო, როგორც ეს აუწყა პეტრე დიდს ერთმა მისმა მოხელე რუსმა.

რაკი პეტრე დიდმა ეს ამბავი შეიტყო, ვახტანგს მეფეს მოსწერა, რომ მე ასტრახანიდამ წამოვალ და შენც, შენის ალექსიმე-სამებრ, მომეშველე და შენის მხედრობით წამოდი განჯას საქრისტიანოს დასახსნელადო და, სიტყვითაც შემოეთვალა, ლეკების ჯავრი ამოიყარეო. ვახტანგმა შეჰყარა მხედრობა რიცხვით 30.000 კაცი და წავიდა ლეკებზე. ლეკებმა ჰნახეს ეს თუ არა, გაეცალნენ. მთელს ამ მოძრაობას ის ფერი დასდეს, ვითომც მარტო ლეკების დასასჯელად წავიდა ვახტანგი, რომ სპარსელებს ალლო არ აელოთ და არ მომზადებულიყვნენ. თვით სპარსელებს, ვითარცა შიიტებს, ეჯავრათ ლეკების, ვითარცა სუნიტების, შესევა შამახიაში და ვახტანგის მადლობელიც დარჩნენ. რომ ასე მოიქცა. ლეკებთან რომ საქმე გაათავა, ვახტანგმა მერე დაიბანაჟა განჯასთან და აქ ელოდდა პეტრე დიდს ასტრახანიდამ. იმპერატორს პეტრეს რაღაც საქმე აღმოუჩნდა შიდა-რუსეთში, უეცრად ასტრახანიდამ შინ დაბრუნდა და ვახტანგს აუწყა, კულავ მოვალო. იმედგადაწყვეტილი ვახტანგი უკან წამოვიდა ტფილისს.

პატრიარქი ისაია ამ ვახტანგის ამბავს სწერს რუსეთში ვარდაპეტს მინასას, რომელიც წინათ მოვიხსენიეთ, — რომ ვახტანგი 30.000 კაცით მოვიდა და წავიდა ლეკებზედაო. მეც თან გავეყვიო. მივედი თუ არა, ლეკები გაგვეცალნენო. მერე როცა ვახტანგი იმედგადაწყვეტილი. რომ პეტრე დიდი აღარ მოვაო, დაბრუნდა ტფილისში, ისაია პატრიარქიც თან გამოჰყოლია და მთელი ოთხი თვე დარჩენილა ტფილისს. იმავე წერილში ისაია აუწყებს ვარდაპეტს მინასას, რომ ვახტანგი სექტემბრის ბოლოს ხელახლად აპირობს წასვლას განჯისაკენ და თან მიჰყავს ქართველებისა და სომხის მხედრობაო; ეხლა ქართველები და სომხები სულით და გულით ერთნი არიანო, ერთმანეთის თანაგრძნობით სავსენი და მარტო პეტრე დიდის მოშველებასლა ელიანო. შენც მანდ ეცადეო.

მეორედ წავიდა ვახტანგი თუ არა, ამას თავი დავანებოთ.

ბ-ნი ეზოვი ვახტანგის პირველ გამხედრების გამო ასე ამკობს ქართველებს თავისის მხრით. თათრების დასასჯელად, რომელთაც ლეკები მოიწვიესო, ვახტანგმა ნება მისცა თავისს მხედრობას თათრების დარბევისაო. ქართველები დაერივნენ მთელს ადგილებს ტერტერის წყლამდეო, საშინლად ააოხრეს და ნარბევს ურმებით ეზიდებოდნენო. ქართველები იკლებდნენ და სძარცვავდნენ არამც-თუ მართო თათრებს, ქრისტიანებსაცაო. როცა ქართველების ჯარი სომხების სოფლებს ახლო გაუვლიდაო, ხალხი წინ მოეგებებოდა ხოლმე, წინ მოუძლოდა ხალხს შემოსილი სამღვდელოება ჯვრებით, სანთლებით ხელში, ზარის რეკით და ერთის ყოფით და ამბითაო. ქართველები-კი მიესევოდნენ, სძარცვავდნენ, სტაცებდნენ სამოსელს, საეკლესიო წიგნებს, ნივთებს და მთელს ქონებასაო. „ამ სახითაო, რაც გადარჩათ ლეკებს, სწერს პატრიარქი ისაიაო, ის ყოველივე გააჩანავა ხარბმა, გაუმადლარმა და შეუბრალებელმა ქართველმა ერმაო“.

ამას თურმე სწერს პატრიარქი ისაია ვარდაპეტს მინასას-კი არა, თავისს მოკლე ისტორიაში. ესეც დასახსომებელია. სომეხთა მეცნიერების ისტორია, როგორც ეტყობა, ერთია და მართალი და ჭეშმარიტება სხვა. ამას ქვევით დავინახავთ.

იქნება მართალია, რომ ქართველები ხარბნი, გაუმადლარნი და შეუბრალებელნი იყვნენ და არიან. იქნება ისიც მართალია, რომ ქართველებმა აიკლეს სომხები, დაძარცვეს და გააჟაბტიურეს მათი სამღვდელოება, არ დაინდეს მათი საეკლესიო წიგნები, საღმრთო ნივთები და ამგვარად შებღალეს მათი სარწმუნოება. ხოლო ეს გვიკვირს და საოცარიც არის: ამისთანა ავაზაკური საქციელი როგორ არ აუწყა ისაიამ ვარდაპეტს მინასას მაშინ, როცა ვახტანგის ამბებსა სწერდა და როცა, ვითა გუშინდელი ამბავი, უფრო მწვავედ გულში მოდებული ექმნებოდა, ვიდრე მაშინ, როცა ისტორია უწერია, ესე იგი როცა დროჲამი უკვე სიმწვავეს დაანელებდა და დაამებდა ცოტად თუ ბევრად. განა ნამეტანობისაგან გულისა ბაგეთ არ უნდა ემეტყველნათ მაშინ, როცა გული უფრო სავსე ჰქონდა ჯავრითა და წყრობითა? ესეც იქით იყოს. ხოლო ეს სულიერი ბა-

ტონი და პატრონი სომხებისა, ეს მათი თავი-და-თავი, ეს უპირველესის ხარისხის კაცი, ეს მათი მწყემსთმთავარი თან გაჰყოლია, ბ-ნ ეზოვისავე სიტყვით, ვახტანგის ხარბს, გაუმაძღარსა და შეუბრალებელს ერსა, ქართველების კალთას შეჰკედლებია და ტფილისში შეუფარებია თავი მთელს ოთხს თვეს. ისტორია ისაია პატრიარქს როგორ დავუჯეროთ, როცა ასეთი გარემოება წინ გვიდგა.

სწორეთ მოგახსენოთ, ცალის მხრით დიდი სიყვარული ჰქონია თავისის ერისა, დიდი პატივი თავისის სამწყსოს სარწმუნოებისა, სამღვდელოებისა, რომ სომხის ამკლებელს, სომხის გამძარცველს, სომხის სამღვდელოების გამაუპატიურებელს, სომხის სარწმუნოების შემბლაღველს ერს თან გამოჰყოლია, მისი კალთა დაუტყერია. მეორეს მხრით დიდი ევაკაცი ყოფილა, რომ ხარბს, გაუმაძღარსა და შეუბრალებელს ჯარს, თუ ერს, მინდობია. თუ მართლა იმისთანა საშინელი და უკადრისი ამბავი დაჰმართეს, რაღა გული აძლევდა ნებას, რომ ამისთანა დაუნდობელსა და საძაგელს ერს მხარს უმშვენებდა და თან მისდევდა. რა პასუხილა უნდა მიეცა დარბეულ, აკლებულ და გაუპატიურებულ სომხებისათვის. როცა ამისთანა ნდობით ექცეოდა, პატივს აძლევდა დამარბეველს, ამკლებელსა და სარწმუნოების გამაუპატიურებელ ერსა.

აბა ერთის მხრით ეს გაძარცვ-გაგლეჯა სომხებისა, ეს გაუპატიურება მათის სარწმუნოებისა, ეს აკლება მათის სამღვდელოებისა. ეს საღმრთო და საეკლესიო ნივთების შეგინება, და მეორეს მხრით ასეთი ტკბილი განწყობილება სომეხთა მამათავარისა ერთმანეთს პირში წაუყენეთ და სამართალი ისე ჰქენით, თუ ის არ გამოვიდეს: ფიცი მწამს და ბოლო მაკირვებსო. განა შესაძლებელია ერთი, თუ მეორე არის, და მეორე, თუ პირველია?! ბ-ნი ეზოვი რას დაგიდევთ? ხომ გამოლანძღა ისაია პატრიარქის მოწმობით ქართველები და სხვა რაღა მოეხოვება სომეხთა მეცნიერსა.

თუ მართლა. ქართველებმა ასე საძაგლად იჩინეს თავი და ეს ყოფა დააწიეს სომხებს და სომხის სამღვდელოებას, მაშ რა-

და სწერს ესევე მართლმოყვარე ისაია პატრიარქი ვარდაპეტს მინასას, ვით სასიხარულო ამბავს, რომ მეფე ვახტანგი ხელმეორედ აპირებს თავისის მხედრობით განჯაში წასვლას და შენც მანდ, რუსეთში, შეეცადეო. განა ასეთი სასიხარულო იყო ხელმეორედ მისვლა იმისთანა ჯარისა, რომელმაც პირველში აიკლო, გააჩანაგა სომხობა და მისი სამღვდელოება დაატყავა. თუნდ ამანაც თქვენი ჭირი წაიღოს. ის რაღაა, რომ იგივე ისაია ეფიცება მინასას, რომ ეხლა ქართველები და სომხები ერთმანეთის სიყვარულით ერთმანეთს გულში უსხედანო. რა სასწაულმა გარდაჰქმნა ასე ანაზდეულად, ასე უცბად ხარბი, გაუმაძღარი და შეუბრალებელი ქართველი ერი ასე ერთსულ და ერთხორც სომხებთან. ნუთუ ქართველებმა ეგრე ერთს წუთს, ეგრე მალე მოიშალეს თვისი საძაგელი ხასიათი და სომხებმა ეგრე მალე დაიჯერეს, რომ ეს ხარბობა, გაუმაძღრობა, შეუბრალებლობა თან აღარ გაჰყვებათ ქართველებს!

ვარდაპეტი მინასა არც ერთ თავისს მოხსენებაში, რომელიც-კი წარუდგენია პეტრე დიდის მთავრობისათვის, ერთის სიტყვითაც არ ამბობს სამღურავს ქართველებზე. პირიქით, ერთს თავისს მოხსენებაში, სხვათა შორის, იწერება: „ტფილისიდან გვწერენო, რომ ვახტანგის დიდად მადლობელნი არიან, ჩვენ, სომხებს, დიდის სიყვარულითა და მოწყალებით გვეპყრობაო!“. ვთქვათ, აქ პოლიტიკურ საზრისის გამო დაუშალა მინასამ პეტრე პირველს ავკაცობა ქართველებისა, ქებას მაინც არ მოაჭორებდა.

მართალია, ვარდაპეტი მინასა შორს იყო და შესაძლოა არა იცოდა-რა ქართველების ავკაცობისა, ეს არქიეპისკოპოსი სომხებისა მინას პერვაზიანი ხომ დამსწრე და თვალით მნახველი იყო, როცა ვახტანგი მიესია ლეკებს და გარეკა. ეს არქიეპისკოპოსი არამც თუ ემდურება რასმე ქართველებსა, არამედ მადლობითაც-კი იხსენიებს: „ღმერთმა ეხლა მწყემსად და პატრონად მოგვცაო ვახტანგი. ეს გვიხსნის და გვმფარველობს

¹ იხ. მინასას მოხსენება 1722 წ. დეკემბრის 9-სა.

მტრებისაგან, ამან გაგვიღევნა მტერნი, ერთად თავი მოუყარა სომხებს და თითონ გვპატრონობს და გვიფრთხილდებაო“¹.

ეს არქიეპისკოპოსი სომხებისა ვახტანგთან ერთად იყო განჯაში და იქილამაც ისაია პატრიარქსავით თან გამოჰყვა ტფილისს. მაშასადამე, ეს ორნიც მამამთავარნი სომხებისა თვალთმნახველნი მოწამენი არიან ყოველ იმისა, რასაც ქართველები მაშინ ჩაიდენდნენ. ერთი ამბობს, — ხარბმა, გაუმაძღარმა და შეუბრალებელმა ქართველებმა მთლად აიკლეს სომხობა, სარწმუნოებას ჩვენსას უკადრისად მოექცნენო, და მეორე-კი მადლობით იხსენიებს და ღვთის წყალობადა სთვლის, რომ ვახტანგ მეფე პატრონად და მწყემსად მოუვლინა სომხებს, დაახსენებინა იგინი მტრებისაგან, გვივლის და გვიფრთხილდებაო. რა თქმა უნდა, ყოველ ამ სიკეთეს ვახტანგი მიანიჭებდა სომხებს თავისი ერის შემწეობითა და შველითა, თორემ მარტო ერთი კაცი რას იზამდა.

ბ-ნი ეზოვი როგორ მოექცა ამ ორს ერთიმეორის უარყოფელს, ერთი მეორის უმსგავსო მოწმობას? აქ მართალი მეცნიერი ორში ერთს იქმოდა: ან არც ერთს არ დაუჯერებდა, თუ მეტისმეტს სიფრთხილეს წაელებინებოდა, ან თუ ერთს იმოწმებდა, მეორესაც ხმას ამოალებინებდა. ბ-ნი ეზოვი-კი სწორედ ისე მოიქცა, როგორც არ უნდა მოქცეულიყო. ქართველების მძაგებელი და ავად მხსენებელი ალაპარაკა და ქართველების მადლიერი განგებ გააჩუმა. რა ჰქვიან ამისთანა საქციელს. არ ვიცი, ეს-კი აშკარაა, რომ „გოგრა ვერ გახდება შირაზის შუშა, რაც გინდ მალა თაროზე დასდო“ და დიპლომი მეცნიერებისა შუბლზე მიაკრა.

ყველა, ყველა, და უადგილო არ იქნება ერთი ეს ვიკითხოთ: ვთქვათ, ქართველები, ბ-ნ ეზოვის სასიხარულოდ, ყოვლად საძაგელნი არიან, ხოლო ქართველების საძაგლად ხსენება იქ რა შუაშია, საცა საუბარია О сношениях Петра Великого с Армянским народом? ქართველების საძაგლობა აქ რა ხილია ამ „сношение“-სათვის? უამისოდ გზა თუ არ იყო? ჩვენი სა-

¹ იხ. წერილი მინას პერვაზიანისა 1722 წ. დეკემბრის 12-ს დღესა.

ძაგლობა აქ რად არის ჩაჩხირული? აქ რისთვის დასჭირებია ეს ბ-ნს ეზოვს? აშკარაა იმისთვის, რომ ვაი თუ მეორედ აღარ მელირსოს წერა და შემთხვევა როგორ დავეკარგო, ერთი პან-ლური მაინც არ შევაწიო ჩვენს საყვარელს ძმებს — ქართველებსაო.

თუ მართლა ეს ასე არ არის, მაშ რა მიზეზით და ლოგიკით აიხსნება ერთი სხვა უცნაური გარემოებაც, რომ წიგნში, რომელსაც თითონვე დაარქვა „Сношения Петра Великого с Армянским народом“, ბ-ნი ეზოვი მეფე ერეკლესაც გადასწვდა და გრაფ ტოტლებენის ამბავსაც მოგვითხრობს. საიდან სადაო? სად პეტრე დიდი და სად ერეკლე მეფე და ტოტლებენი? საქმე ის არის, რომ ბ-ნმა ეზოვმა სანეკრე დაინახა და სახტომი აღარ იკითხა და ისეუბნა თქვენი მოწონებული. ერთი ჰკითხეთ, საიდან და რისთვის ჩააკერა ისტორიული ხანა ეკატერინე დიდისა წიგნში, რომელმაც უნდა მოგვითხროს პეტრე დიდისა და სომეხთა ერის საურთიერთო საქმენი? ეს ადვილად გამოსაცნობია, თუ გავიხსენებთ ისევ იმ ალიას, რომლის დარდიც ფლავია და სხვა არაფერი. ბ-ნ ეზოვს ნიშანში ამოღებული ჰყავს ქართველი და როგორ გაუძღოს გულმა, რომ ლაფი არ დაასხას, თუ შესაძლებელია. ამ შემთხვევისათვის ტოტლებენი ძალიან საამური და სასურველი კაცია ბ-ნ ეზოვისათვის და თვით ერეკლეს ხსენებაც მიზეზს მისცემს ეს სახელოვანი მეფეც უკადრისად შეგვიქციოს.

ყველას მოეხსენება, რომ ეკატერინე დიდმა ომი დაუწყო ოსმალეთსა და ამის გამო ომში ჩასარევად მეფე ერეკლეს და იმერეთის მეფე სოლომონს დაჰპირდა, ოლონდ თქვენც მანდედამ მიესიენით ოსმალეებსა და მე ჯარსა და ფულს მოგაშველებთო. მეფეებმა სიხარულით გამოუტყაბადეს სურვილი და ეკატერინემ გამოჰგზავნა საქართველოში ოთხი ათასი კაცი და ფული და ყოველივე ეს ჩააბარა გრაფ ტოტლებენსა. ტოტლებენი მოვიდა ჯარით და ფულით და იმის მაგიერ, რომ იმპერატრიცის ბრძანებისამებრ ერთად ემოქმედნა ქართველებთან, ცალკე გაიწია იმ აზრით, რომ ოსმალეებზე გამარჯვების სახელი მარტო თითონ დაინარჩუნოს. გააბა მრავალგვარი ქსელი

ონებისა, აურზაური დაუწყო ცალკე ერეკლეს, ცალკე სოლომონს, ერთსაცა და მეორესაც უკადრისად ექცეოდა. უღალატა ერეკლეს და ასპინძის ომის წინა დღეს გამოეცა და მერე, რომ თავი ემართლებინა, ბეზღებას მიჰყო ხელი, თვით ერეკლე და მისი ქართველობა ძირიანად მოსთხარა იმპერატრიცას წინაშე.

რა კაცი იყო ეს ტოტლებენი, რარიგად იქცეოდა, რარიგ აწიოებდა დიდსა და პატარასა, რა უკადრისად ეპყრობოდა მეფეებს, რარიგად იტენდა ჯიბესა და თვით მისდა მინდობილს რუსის ჯარს უცმელ-უცმელს ინახავდა, — ეს ყოველი ცხადია, თუ კაცი გასინჯავს იაზიკოვისა და ლვოვის ოფიციალურს წერილებს¹, რუსეთში მიწერილებს საქართველოდამ. ყოველ ამის გამო, როგორც იქნა, ტოტლებენი აქედამ წაიყვანეს და მის მაგიერ დანიშნეს ლენერალი სუხოტინი. ამ სუხოტინმა² იმავე სახით წარუდგინა იმპერატრიცას ტოტლებენის საქციელი და მოქმედება. რა კაცი იყო ეს ტოტლებენი, იქიდანაცა სჩანს, რომ იგი ავკაცობისა და ავზნეობისათვის გამოძევებული იყო გერმანიიდან, — თავისს სამშობლოდამ. იმპერატრიცა ელისაბედ პეტრეს ასულს როგორღაც შეავედრა თავი, რუსეთში განწესდა, ებოძა ლენერალ-მაიორობა და კორპუსის წინამძღოლობა. აქ მისის კორპუსის აფიცრებმა შეამჩნიეს რუსეთის გაცემა და ღალატი, დაიჭირეს და წარუდგინეს მთავრობას.

მთავრობამ რუსეთისამ სამართალში მისცა, იცნეს მოღალატედ და გამცემად და სიკვდილით დასჯა განუჩინეს. მერე სიკვდილით დასჯა აპატიეს და განაძევეს რუსეთიდან იმ მუქარით, რომ თუ ოდესმე რუსეთის სამფლობელოში გაჩნდება, ყველას ნება აქვს მოაკვდინოს. ამ სახით იგი განდევნილ იქმნა რუსეთიდან 1763 წელს. მთელი ექვსი წელიწადი ეთრია ეგრე ტოტლებენი რუსეთს გარეთ და ბოლოს ხელახლად შეავედრა თავი ეკატერინე დიდს. იმპერატრიცამ შეუნდო წინანდელი

¹ იხ. ცაგარელი: Грамоты и другие исторические документы XVIII стол., относящиеся к Грузии“, т. I, გვერდი 180, 247, 249 და სხვანი.

² იქვე, გვერდი 484.

ცოდვა და ჩააბარა საქართველოში მიმავალი ჯარი. აი რაკაც-თან შეემთხვა მაშინდელ საქართველოს საქმის დაჭერა.

ეს, რუსთა ოფიციალურ დოკუმენტებით, ყოვლად საძაგელი კაცი, ეს უსირცხვილო ადამიანი, მოქრთამე, მყვლეფავი, ორგული, ცრუ და მაბეზღარი, იმოწმა ბ-ნმა ეზოვმა, რომ ქართველების სახელი ხელახლად ლაფში ამოავლოს. აი ტოტლებენი რასა სწერს ქართველებზედაო, მოგვითხრობს ბ-ნი ეზოვი: „ქართველები გაიძვერანი და ფლიდნი არიან, ანგაარნი, ბიწიერნი, გაგებაც არა აქვთ, რა არის კეთილი... ქართველთაგან, მგონია, მოსალოდნელი არ არის არც ვაჟკაცობა, არც მორჩილება, რადგანაც თავისი დღენი მონაობაში გაუტარებიათ და სულმოკლენი შექმნილანო“. ბ-ნს ეზოვს მარტო ესა სდომებია, თორემ, აკი ვამბობთ, ჯერ ეს მოწმობა ტოტლებენისა რა ხელსაყრელია იქ, საცა საუბარია პეტრე დიდსა და სომხების ერის ურთიერთობაზე, და მეორე, — რა სარწმუნო კაცი ეს ტოტლებენია, რომ გაუსინჯავად, მოუჩხრეკავად მისი მოწმობა დაუჯერებია. სხვა ყველა რიგიანი კაცი არამცთუ მოწმად არ იკადრებდა ამისთანა კაცს, ახლოც არ გაუვლიდა, რომ არა მომეცხოს-რაო. აშკარაა, ბ-ნი ეზოვი ამ შემთხვევაში უშიშარი და უწუნარი რაინდი ყოფილა.

VII

ეს ზომ შეგვამკო ტოტლებენის მოწმობით ბ-ნმა ეზოვმა, ახლა უყურეთ, თავისით როგორ გვიხსენა ერეკლე მეფე და როგორ დაამდაბლა თვით საქართველოც, მეფე ერეკლეს დროინდელი. მოგვხსენებთ, რომ ერეკლე მეფეს პეტერბურგთან მოლაპარაკება ჰქონდა, რათა რუსეთს მიეღო საქართველო თვისდა მფარველობის ქვეშ. აი ამის გამო რეები გამოატყვრინა ბ-ნმა ეზოვმა და აუწყა თავისს მკითხველებს: „ერეკლემ 1782 წელს ხელახლად გაჰგზავნა უმაღლესს სახელზედ წერილი და ითხოვდა მიეღოთ საქართველო რუსეთის ტახტის უმაღლეს ხელმწიფებას ქვეშ. ერეკლე ითხოვდა, რომ მეფის ხარისხი და-

ემტკიცებინათ მისთვის და მისდა შთამომავლობისათვის, საქართველოში დაეტოვებინათ ხარისხი კათოლიკოზობისა, როგორც სამღვდელოების უფროსისა, გამოეგზავნათ ოთხი ათასი კაცი ჯარი, რომელიც საჭიროა მტერთა მოგერებისათვის და ზოგიერთ გადამდგარ ადგილების უკან დასაბრუნებლად და, დასასრულ, ფულიც მოეშველებინათ მხედრობის შესანახად. ამ სახითაო, უმატებს თავისით ბ-ნი ეზოვი: „ერეკლე უთმობდა რუსეთის კარს მას, რაც უფლებით ეკუთვნოდა სპარსეთს და არა თითონ, უთმობდა უმაღლეს ხელმწიფებას საქართველოზე, რომელიც *de facto* უღონობით ხელში ველარ შეემაგრებინა და ამის სანაცვლოდ ითხოვდა მეფის ხარისხს, რომელიც მას არა ჰქონია სპარსეთში(?)“¹.

ყოველ ამას განმარტება არ უნდა. აქ მარტო შესანიშნავია წრესგადასული თვითნებობა კაცისა, რომელიც ხელში დაუჭერია ერთ რაღასაც უცნაურს გულთნადებსა და არაქათს არ აძლევს გაინძრას. გამოდის, რომ მაშინდელი საქართველო რაღაც საბოქაულო ყოფილა სპარსეთისა და ერეკლე მეფე მისი ბოქაული და სხვა არა-რა. ერთი ჭკუისა და ლოლიკის-ლარი გაუსინჯეთ ზემოხსენებულ ნათქვამს ბ-ნ ეზოვისას — რა უცნაურობა გამოდის. ჯერ ხომ ამბობს, ერეკლე მეფე უთმობდა იმას, რაც მას არ ეკუთვნოდა, მერე ამბობს, უთმობდა იმას, რაც უღონობით ხელში ველარ შეემაგრებინაო. სჩანს, ხელთა ჰქონია, თორემ რა სათქმელია, ხელში ვერ შეიმაგრა ის, რაც კაცს ხელთ არა აქვს. რა შემაგრება უნდა იმას, რაც არ არის და კაცს ხელში არ უჭირავს. აბა ყოველივე ეს ერთმანეთს პირში წაუყენეთ და აშკარად დაინახავთ, რომ ბ-ნი ეზოვი ერთით იმას ამტკიცებს, რასაც მეორით უარ-ჰყოფს.

---

¹ აი სიტყვა-სიტყვით ნათქვამი ბ-ნ ეზოვისა: „Таким образом, Ираклий предлагал Русскому двору то, что, по праву, принадлежало не ему, а Персии, предлагал верховную власть над Грузией, которую *de facto* не в силах был удерживать и за это просил царское достоинство, которого не имел в Персии (?). иб. „Сношения Петра Великого с Армянским народом“, გვერდი ХСII.

ან ამას დააკვირდით, რომ მეფე ერეკლე, რომელიც თვით-მპყრობელ ხელმწიფედ შეიქმნა საქართველოსი, რომელიც თვით სპარსეთს ძილს უფრთხობდა ერთს დროს, სასაცილოდ აიგდო ბ-ნმა ეზოვმა, — რუსეთს იმას უთმობდა, რაც არ ეკუთვნოდაო, და ვარდაპეტი მინასა-კი, რომელიც რუსეთს ჰპირდებოდა და უთმობდა განჯა-ყარაბაღს, თითქმის ქება-დიდებათი შემოსილია. ერეკლე მეფეს-კი არ ეკუთვნოდა საქართველო და ვარდაპეტს მინასას-კი ჰკუთნებია განჯა-ყარაბაღი, საცა მაშინ სპარსეთის ხანები ჰბატონობდნენ და არა ვარდაპეტი მინასა. ქათამი წყალს დაღევს და ღმერთს შეჰხედავსო, ამაზეა ნათქვამი.

თუ მეფე ერეკლე იმას უთმობდა რუსეთს, რაც მას არ ეკუთვნოდა, მაშ მისს მემკვიდრეს და შვილს გიორგი მეფეს ხომ უფრო არ ეკუთვნებოდა და როგორ მოხდა, რომ საქართველო რუსეთმა გიორგი მეფისაგან მიიბარა და ამ მეფეს ცალკე ტრაქტატით შეეკრა. ამ ამბავს მაინც უნდა შეეფერხებინა და საგონებელში ჩაეგდო ბ-ნი ეზოვი. თუ საქართველო სამეფო არ იყო, მისნი მპყრობელნი მეფეებად არ იწოდებოდნენ, მაშ რუსეთის სახელმწიფო ტიტულში რუსეთის იმპერატორები რად იხსენებიან საქართველოს მეფეებად სხვათა შორის. სჩანს, სამეფოდ ხსენება საქართველოსი და მისთა მპყრობელთა მეფეებად წოდება მოგონილი ამბავი არ არის, სჩანს საბუთია, რომ ეს საქართველოს მპყრობელთა ხარისხი რუსეთის სახელმწიფო ტიტულშია შეტანილი. ბ-ნი ეზოვი რომ ასე თავ-შეუდებლად არ აპყოლოდა თავისს გულისთქმას, არა გვგონია ეს უეჭველი საბუთი რუსეთის სახელმწიფო ტიტულისა ასე შეერყია წინდაუხედავად. ცოტად რომ მაინც ჩაჰფიქრებოდა თავისს ნათქვამს, შიშით გული გაუსკდებოდა, — ეს რა უბედურება გადაჰქონდა ჩემმა ენამაო. ნურც ჩვენის სიტყვით გაიხეთქს გულსა. რუსის კანონებში ბევრი შესაწყნარებელი მიზეზია, რომლის ძალითაც დიდი შეღავათი ეძლევა ჭკუაბატონებულს დამნაშავეს.

ვთქვათ, ასეც იყო, რომ საქართველო არც სამეფოდ ყოფილა ოდესმე, არც მისთა მპყრობელთ ხარისხი მეფობისა არა

ჰქონიათ, ვთქვით არც ერეკლე მეფეს, არც გიორგის არ ეკუთნოდა საქართველო, მაშ ვინ ჩააბარა იგი რუსეთს? ბ-ნ ეზოვს რომ ჰკითხოთ, გამოდის, რომ იგი ჩაუბარებია თითქმის სომეხთა არქიეპისკოპოსს იოსებ არღუთინსკი-დოლგორუკოვს. რა თქმა უნდა, ამას პირდაპირ არ ამბობს, მაგრამ აბა გადაიკითხეთ ბ-ნ ეზოვის წიგნი, თუ ეს ასე არ გენიშნოთ. მთელი სამიოთხი გვერდი ამ წიგნისა¹ ისე ოსტატურად შორიდამ უვლის ამ ამბავს, ისე მოხერხებულად სტრიქონებს შუა მიძვრება-მოძვრება ეს სასურველი აზრი ბ-ნ ეზოვისა, რომ ანაზღეულად შეგვეფეთებათ და გამოგენასკვებათ თითქმის ის დასკვნა, რომ თუ ხსენებული არქიეპისკოპოსი არ ყოფილიყო, საქართველო არ მიეკედლებოდა რუსეთს.

ბ-ნი ეზოვი, სხვათა შორის, გვარწმუნებს², რომ არქიეპისკოპოსი იოსები დიდს მხნეობას იჩენდა: იგი აკავებდა ერეკლე მეფეს, რომელიც მზად იყო დამორჩილებოდა ალა-მაჰმად-ხანსაო და იმედს აძლევდა, რუსები მოგეშველებიანო, იბირებდა ხანებს, ხელი შეუწყონ რუსის მხედრობასა, ფიცით არწმუნებდა, რომ რუსთაგან არავითარი წყენა არ გექნებათო და სხვანი და სხვანი. ერთის სიტყვით, რაც ყოფილა, არქიეპისკოპოსი იოსებ არღუთინსკი ყოფილა!

როცა საქართველოში იმპერატორ პავლე პირველის მანიფესტი გამოცხადდა რუსეთთან შეერთებისა, მაშინ იმპერატორმა მოინდომა ჯვრები და ორდენები, გრაფობის და ბარონობის ხარისხი, მიენიჭებინა თავისს ახალ ქვეშევრდომთა წარჩინებულ კაცებისათვის და შეეკითხა კნორრინგს და კნორრინგი ლაზარეუს. ღენერალმა ლაზარევემ — ამბობს ბ-ნი ეზოვი, — როცა დაეკითხნენ, ვინ არიან ღირსნი ჯილდოსიო, ასეთი პასუხი მისცაო: „რაც შეეხება ჯვრებს, ჩემის აზრით, ყველაზე უფრო ღირსნი არიან თავადნი ეგნატე თუმანოვი, დარჩო ბებუთოვი და სოლომონ არღუთინსკი-დოლგორუკოვიო.

¹ იხილ. „Сношения Петра Великого с Армянским народом“, გვ. ХСIII, ХСIV, ХСV და სხვანი.

² იხ. ეზოვის წიგნი: „Сношения Петра Великого с Армянским народом“, გვ. CVI.

მთლად აქაური აზნაურობა ბევრით წინ არ არიან ჩვენს ОДНО-ДВОРЦ-ებზეო და ვის უნდა ებოძოს გრაფობა და ბარონო-ზაო? ამას ისიც უნდა დაეუმატოო, რომ ზოგიერთს ოჯახში თუ ერთი ძმა ჩვენი მომხრეა, მეორე — მემამბოზეაო... ძნელად გასარჩევია აქაური ბატონიშვილი უბრალო მუჟიკისაგანაო“.

✓ კნორრინგმა და ლაზარევმა ჯილდოს ღირსად შვიდმეტი კაცი წარადგინა, მათ შორის ქართველები: თ. სოლომან ავალი-შვილი, სურამის მოურავი თ. ევგენი აბაშიძე, თ. გიორგი ამი-ლახვარი, სარდალი თ. ივანე ორბელიანი, სარდალი თ. გიორგი ციციშვილი, სახლთხუცესი და მარიამ დედოფლის ემიკაბაში თ. ალექსანდრე მაყაშვილი, მდივანბეგი თ. ზაქარია ბარათა-შვილი, მდივანი სულხან თუმანიშვილი, თ. შანშე ერისთავი, ეშიკაბაში ალექსანდრე ჭავჭავაძე, ნინოწმინდელი მიტროპო-ლიტი მიხაილი, ბოდბელი მიტროპოლიტი იოანე, არქიმანდრი-ტი ექვთიმე. კიდევ ბევრნი არიან ღირსნი დაჯილდოებისა. უმატებს კნორრინგი¹, მაგრამ ყველაზე მეტი სამსახური და ერთგულება რუსეთისა ამათ მიუძღვითო.

ხომ ჰხედავთ, რარიგად გვერდთ აუარა ბ-ნ ეზოვმა ამ ჯილდოს ღირსთ ქართველებს და შვიდმეტი კაცი მარტო სამს კაცზედ ჩამოახდინა, ისიც მარტო სომხებზე, და ისიც არ გამო-ეპარა რომ ეთქვა: აქაური ბატონიშვილები მუჟიკები არიანო. აი ეს გახლავთ სომეხთა მეცნიერობა. ხომ ასე საქებურად ექ-ცევა ეს სომეხთა მეცნიერი ისტორიულ ამბებს, უფრო საქე-ბურად ჰსაქმობს მაშინ, როცა თავისს ნათქვამს ამოწმებს ვი-თომდა ისტორიულ სიგელითა. ჩვენი ჟურნალი „მოამბე“ ამ-ხელს ამ თვალთმაქტურს მოწმობას ამ რიგად: „სითამამე და აღვირახსნილობა ბ-ნ ეზოვისა იმდენად დიდია, რომ გვეუბნე-ბა, ეს ცნობები ამოვკრიბე აქტებიდამ და იხილე ესა და ეს ნომრებიო, სახელდობრ, 529, 530, 531 და 532. გადავშაღეთ პირველი ტომი, ათჯერ წავიკითხეთ ეს ნომრები და ვერაფერი მიმსგავსებული ეზოვისა ვერა ვპოვეთ“... „საილამ მოსჩმახა ეზოვმა, — ამბობს მერე „მოამბე“, — რომ მხოლოდ მარტო სა-

¹ იხ. Акты т. I, გვ. 417 — 418, № 562.

მი სომეხი იცნეს ღირსად ჯილდოსი და ბატონიშვილები მუქიკებსა ჰგვანანო? ზღაპარს მაშინ გამოიცნობთ, როცა გაიხსენებთ ეზოვის დაფარულს აზრსა: **საქართველო საქართველო-კი არ არის, ძველი სომხეთიაო**. ეს მაცდური და წყეული სურვილი გზას უბნევს ბ-ნს ეზოვს და სისულელეს აროშვინებს მეცნიერების სახელით“¹.

რომელი ერთი მოგახსენოთ ამ ბ-ნ ეზოვის მეცნიერულ ოინებისა, სად როგორ იკეთებს თავისს განგებ შეთხზულს საქმესა. რაცა ვთქვით, ისიც საკმაოა დავინახოთ — რა ერთის ზომის, ერთის თვისების ლარი გააქვთ, როგორ გვეპყრობიან, როგორის დაყინებით, სისტემატიურად გვთხრიან ქართველებს ქვეყნის თვალში იგი ერთგვარი გუნდი სომხებისა და მათ მიერ მოვლინებულნი სომეხთა მეცნიერნი, ფილოსოფოსნი, დელინგერები, გიაციტები და პროფესორები. რაებს არა სჩადიან, რა უკადრისს და სათაჯილო ფარხმალსა ჰკიდებენ ხელს, რომ თავიანთის თავის საქებ-სადიდებლად საყვირი აყვირონ, ჩვენი ხსენება და სახელი ლაფში ამოსვარონ და თითონ სომხებს ჩვენი თავი შეაძლონ, შეაზიზლონ. თითონვე კი იძახიან, სირცხვილია მეცხრამეტე საუკუნეში, ამ განათლებულ დროს, ერმა ერის მოსაძულებელი, გადასამტერებელი რამა სთქვასო და ამ მიზეზით ერთი ერი მეორეს მიუსიოსო, და სხვა ამისთანა სიტყვები, რომელიც ვარაყიან ნაჭუჭსა ჰგავს, გული-კი ჭიანი აქვს.

გამოდის, რომ ჩვენი ავად მხსენებელნი, ზედ-მომსევენი ეგენი ყოფილან თითონ და ჩვენ კი ან ხმას არ ვიღებთ, ან მარტო ზედ-მოსევას ვიგერიებთ, ციხეში მათ მიერ შემწყვდეულნი. გამოდის, რომ ზედ-მისევა, თავდასხმა-კი არაფერიაო და მოგერება, ფარის მიგებება-კი ცოდვა არისო. ამისთანა ფილოსოფიით ატყუონ წინდაუხედავი ბალები, ჰკვათამყოფელს კაცს-კი პირში კაპს ვერ ამოსდებენ, ვერ გააკმენდინებენ ხმას იმ უუწმინდაესს გრძნობას ადამიანისას, რომელსაც ეძახიან გრძნობას საკუთარის ღირსებისას. ადამიანის უუძვირფასესი

¹ იხ. „მოამბე“, 1899 წ., № 1, გვ. 58 და 59. ხაზგასმული „მოამბისაა“.

საუნჯე მისი ვინაობა და ნურავის ნუ უკვირს, თუ ამ ვინაობის შემაგინებელს, შემბლაღველს ყოველი პატიოსანი კაცი სამართლიანის გულის წყრომით ზედ აეგება. განათლება პატიოსანს კაცს „სილბოს აძლევს ნაქსოვისას“, როცა სხვას უნდა „გული მისცეს გულისათვის“ და საშველად ხელი მიაწოდოს და „სიმტკიცეს ნაჭედისას“, როცა თავისს საკუთარს ვინაობას ჰპატრონობს. იქ „სილბო“ ღირსებაა, აქ-კი ლაჩრობა. იქ „სიმტკიცე ნაჭედისა“ გულქვაობაა, აქ-კი ღირსება.

ესეც-კი სათქმელია: ქვეყანაზე რომ ბაჟი ედოს თავისის თავის ქებასა და სხვის ძაგებას, რამდენი სომეხთა მეცნიერი დამუწჯდებოდა სომეხთა სასახელოდ და ჩვენდა სამშვიდობოდ. ვაი, რომ ესე არ არის! ვაი, რომ ერთიცა და მეორეც უხარჯოა, მუქთია!

VIII

სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერნი რომ ასე იქცევიან და ოინ-ბაზობენ, — ადვილად გამოსაცნობია რაღა და რისთვის. ხოლო გვიკვირს, რომ ამ რიგადვე ეპყრობიან ისტორიულს საბუთებს რუსის ზოგიერთი მწერლებიცა. იმის დასამტკიცებლად, რომ სომეხნი სულითაცა და ხორციითაც მედგარნი, გულგაუტეხელნი, ხელშესაწყობნი არიან და მერმისი მათი საკუთნოა, ისტორიული საბუთები მოჰყავთ და ამით არწმუნებენ ქვეყანას, რომ ეს ასე ყოფილა, არის და იქნება კიდევცაო. სომეხებმა ყოველივე ეს სიკეთე თვისი ისტორიით დაამტკიცეს და ძალიან ვცდებით, რომ ამ ნიჭიერ, გამრჯელ, სულითა და ხორციით ღონიერს ერს ხელს არ ვაშველებთ, გზას არ ვუხსნით და ვაბრკოლებთო.

რა თქმა უნდა, ერს რომ გზა შეუტკრან წარმატებისა, — რაც გინდ პატარა ერი იყოს — არავისათვის არც მოსაწონია, არც გამოსაყენებელი. არ არის ქვეყანაზე იმისთანა ერი, რომელიც, თუ ცოტაოდნად მაინც გონებად მოსულია, ცოტაოდენი ისტორია ჰქონია და კულტურაში ცოტაოდნად ფეხი მოუყიდებია,

რითიმე გამოსადეგი არ იყოს სახელმწიფოში, რაც გინდ დიდი სახელმწიფო იყოს და მორჭმული თვისის სულიერ და ხორციელ ძალ-ღონითა. „რაც უკვე დარგულია და ჰხარობს, ფეხით ნულარა დასთრგუნავ, ეცადე გაიზარდოსო“, ნათქვამია. ნიჭი, სიკეთე ცალკე ადამიანისა, თუ მთელის ერისა ისეთი რამ არის, რომ, რაც გინდ ნამეტანი იყოს ვისთვისმე, მეტი ბარგი არ არის, თუ საკუთარს სხვისაც ზედ წაემატება. ამიტომაც დიდი ცოდვაა ადამიანს, თუნდ ცალკე პატარა ერს, ნიჭი შეუკრა, შეუბოჭო, სიკეთის ღონე შეუხუთო. არა ნაკლები ცოდვაა ერთის ღვაწლი, თუ კია სადმე, მეორეს მიაკერო და მართლად ღვაწლდამდები ჩრდილში მიაყენო და სხვისით სხვა გამოამხეო საქებად დასაღებლად. თუ თავმოსაწონებელია სადმე, ყველამ თავისით უნდა მოიწონოს თავი, ყველას თავისი უნდა ეკუთვნოს.

ჩვენდა სამწუხაროდ, ასე არ იქცევა ბ-ნი ვლად. გოლმსტრემი, რომელმაც ამ ახლო ხანში დაჰბეჭდა „Петербургские Ведомости“-ებში თავისი წერილი ამ სათაურით: „И Камни возопиют!“¹. მართალია, ეს გაზეთი ერთი იმისთანა გაზეთია რუსეთში, რომელიც ესარჩლება ყოველ დაჩაგრულ ერსა და ამისთანა მართლა პატიოსნურს მიმართულებას გაზეთისას არ შეიძლება სრულის სიამოვნებით არ მიეგებოს ყოველი ჭკვათამყოფელი და გულთამყოფელი კაცი, რა თესლისაც გინდ იყოს. იგი დაუცხრომელად ჰღაღადებს თავის სასახელოდ და ჩაგრულთა საოხად, რომ სიმტკიცე სახელმწიფოსი, რაც გინდ დიდი და ძლიერი იყოს, უნდა ემყარებოდეს ერთსულობაზე და არა ერთსაზობაზე, ერთფერობაზე. ამიტომაც მარტო სიყვარული და ტკბილად მოქცევაა იგი ქვითკირი, იგი დულაბი, რომლითაც ჰშენდება და მყარდება ციხე-სიმაგრე ერთობისა სახელმწიფოში. ყველას, მცირეა, თუ დიდი, თავისუფალი გზა უნდა ჰქონდესო იმ ნიჭით, იმ უნარით, იმ მაღლით ემსახუროს სახელმწიფოს, რაც ღმერთს უმოწყალებია როგორც დიდისა, ისეც პატარისათვისაო. არავინ არის ქვეყანაზე იმისთანა, რომ რაიმე კეთილი, სახელმწიფოსათვის გამოსაყენი ნიჭი და უნა-

¹ იხ. Петерб. Вед. 1899 წ., № 33.

რი არა სჭირდესო, ოღონდ-კი ნუ შეჰხუთავთ, გზა მიეცით ყველას თავი იჩინოს თავისებურად, თავისის ღირსებისა და სიკეთისამებრ.

სწორედ ამასვე გვიქადაგებს თვით ბ-ნი გოლმსტრემიცა თავისის წერილის დასაწყისში და ვინ იქნება ისეთი უბირი, ბრიყვი და გულწამხდარი, რომ სიყვარულითა და სიხარულით ხელი არ მიაშველოს ამის მთქმელსა და თქმული მისი არ ჩაიჭდილოს გულში, ვითარცა აღსავსენი მართლითა და კაცთმოყვარებითა.

დიდი ხანიაო, — ამბობს ბ-ნი გოლმსტრემი, — ჩვენნი წინმხედველნი და შორსგამჭვრეტნი კაცნი ჰკითხულობენ, — ეს ასე შორს რომ მივდივართ აღმოსავლეთ აზიაში, რა მიგვაქვს თანაო. პასუხი ამისი დიდად საიმედო და სანუგეშო არ არისო. ნივთიერ ცხოვრებისათვის, ესე იგი ის, რაც გარეთა კულტურის მანიშნებელია, ჩვენ თითონაც ბევრი არა გვაქვს-რაო და ამისთანებშია დღესაც ერთმანეთს ვერ მოვრიგებოივართო, ერთმანეთში ვერ გავსულ-გამოვსულვართ და ვერა გაგვიჩვეია-რაო. ხოლო ნამეტანობას სულიერის ღონისას უნდა ვმადლობდეთ, რომ რუსეთის ერი ბევრს განსაცდელს მთლად და უვნებლად გადარჩაო. ესე იყო, სხვათა შორის, პეტრე დიდის დროსა, როცა ეს მედგარი გენიოსი არ შეუშინდა ძირითადის ცვლილებით დაუძლურებას ერისას, მისის ეროვნულ ძალ-ღონის დაშრეტასაო. მაშინ რუსეთის ქვეყანა ჯერ ხელუხლებელი ქვეყანა იყო, ესე იგი მძინარე ლომიო.

ეხლა სულ სხვააო. დრონი იცვალნენ, სულიერ ძალ-ღონეს ერისას გაფრთხილება, დაზოგვა უნდაო. რაც უფრო ფეხმაგრობს რუსეთში გონებითად, სულიერად და ხორციელად, იმას უნდა ვმატოთ და ის ვამრავლოთ, იმიტომ რომ, — თუმცა ძნელია გამოვტყდეთ, — მაგრამ იგი ზნეობური ღონენი, რომლითაც ჩვენ გავდივართ შორეულ აღმოსავლეთში, ძალიან დიდ საგზალი არ არისო...

... ისე უმართლოდ და ცილის წამებით არა ერს არ მოჰქცევია, როგორც სომხებსაო. რომ ჭეშმარიტი ნათელი მოეფინოს სომხების საქმეს, უნდა ძველისძველს დროს გავუსწოროთ თვა-

ლი, იმ დროს, რომელიც გამოძიებულია სწავლულთაგან, არქეოლოგთაგან, მოგზაურთაგან, რომელთაც ჯერ არ შეჰყრიათ „პოლიტიკური სიბრძნე“ და მით არ წაუხდენიათ თვალთახედვა მეცნიერებისაო. ქვანიც-კი ჰღალადებენო, ჰბძანებს გაფიცებული ბ-ნი გოლმსტრემი, ქვანიც-კი, რომელნიც გაფანტულნი არიან არარატის მაღლობებში, ვანის ტბის გარეშემო, ურმიის ახლო, არზრუმთან და ერევნისა და ყარსის ადგილებშიო. ქვანი ხომ არა სტყუიან არასოდესაო!..

მართალია, ქვანი არა სტყუიან, მაგრამ, კიდევ ვიტყვით, ყარგს მთქმელს კაი გამგონიც უნდა. ქვევითა ვნახავთ, რომ ქვებს კარგი გამგონი არ შეხვედრიათ.

ცეცხლის ასოებით მოგვითხრობენო,—ამბობს იგივე ცეცხლმოკიდებული გოლმსტრემი,— ზედწარწერანი კლდეებისა ამბებს ძველისძველს, ასურ-ბაბილონის დროებისასაო. ჩვენმა ასირიოლოგ-არქეოლოგმა ბ-ნმა ნიკოლსკიმ, რომელსაც ეს ადგილები დაუვლია 1893 წ., დიდი ამბები აღმოაჩინაო. ლურსმული წარწერანი, იმ ადგილებში ნაპოვნი, რაღაც განსაკუთრებულ ენას ეკუთვნიან და გვაუწყებენო, რომ ტიგრისა და ფერატის სათავეში, ვანისა, ურმიის და გოქჩის ტბების ახლომახლო ერთი რიცხვმრავალი ერი ყოფილა. ასირიის ნაშთთა სიტყვით, რომელნიც ეკუთვნიან მეათე და მეცხრე საუკუნეს ქრისტეს წინათ, იმ ერს რქმევიაო „ნაირი“. მერე მეცხრე საუკუნის მეორე ნახევარში, როცა მთელს ამ ერს ერთი სახელმწიფო შეუდგენია, ქვეყანა ეს ურარტად არის ხსენებული, აქედამ არის წარმომდგარი ებრაული სახელწოდება „არარატიო“. ეს ერთი და იგივე სახელიაო.

შუაგული ამ ურარტთა სახელმწიფოსი ჯერ ერევნის დაბლობებში ყოფილა და მერე მტრის უფრო უკეთ მოსაგერებლად სამხრეთისაკენ დაუწევიათ, ვანის ტბის აღმოსავლეთითაო. ურარტთა მეფეების ქვეყანა თუმცა კულტურის მხრით ასურელთა ზედგავლენის ქვეშ ყოფილაო, მაგრამ არა-ერთხელ ურარტელნი ძლევამოსილობით შესცილებიან ასურელთა სამსოფლიოდ ხელმწიფობასაო. ასურელთა მეფის თიგლათპილასარის III დროს, მერვე საუკუნის პირველ ნახევარშიო. გა-

მარჯვება ურარტელების მხრივ იყო. მთელი ჩრდილო და ნაწილი დასავლეთისა ურარტელებმა წაართვეს ასურელებსაო. სასწორმა ბრძოლისამ ტოკვა დაიწყო და მოსალოდნელი იყო ურარტელებს დაეპყრათ მთელი მაშინდელი ქვეყნიერება და სამსოფლიო ისტორიისათვის სხვა მიმართულება მიეცათო, ხოლო მერე როცა ასურეთში სხვა მეფე დამჯდარა, ხელახლად გაძლიერებულან ასურელნი და მტრები დაუმარცხებიათ. ურარტის მეფეს ურსას მთელი ჩრდილო-დასავლეთი ფეხზე წამოუყენებია და მისევია ასურელთაო, მაგრამ დამარცხებულანო.

გარდა ყოველ ამისა ბ-ნი ნიკოლსკი მოგვითხრობსო, რომ ზედწარწერანი გვეუბნებიან, რა კულტურა ჰქონიათ ურარტელებს, რა ქალაქები, სრა-სასახლეები, არხები და სხვა ამისთანა. ეს ზედწარწერანი ზოგი ასურელთა მეფეების ბრძანებით არის ნაწერნი, ზოგი ურარტელთა, იმისდა მიხედვით, ვინ იმარჯვებდა ომშიაო. ეს წარწერანი ძველად-ძველის დროისანი გვაუწყებენო ორის მოძღვრების ბრძოლასაო, ერთი მოძღვრება მხეცური და მეორე უფრო კაცებურიო. პირველი ეკუთვნით ასურელთ და მეორე ურარტელთაო. ურარტელებმაო, ამბობს მერე იგივე ავტორი, დიდი სამსახური გაუწიეს მთელს მაშინდელს მსოფლიო ცივილიზაციას და აქედამ მთელს ქვეყანასაო. ჯერ იმითი, რომ ჩრდილოეთიდან მიწოლილი ურარტი ძალიან აბრკოლებდა ასურელთ, — მხეცურის მოძღვრების ერს, — და საკმაო მოცალებას არ აძლევდა მისეოდნენ სირიას, პალესტინას და ეგვიპტეს და ერთობ მთელს სამხრეთ-დასავლეთსაო. მეორე დიდი ღვაწლი ქვეყნიერობის წინაშე ურარტისა ის არისო, რომ ერთის მხრით სკვითებს და სხვას ჩრდილოეთის ბარბაროსებს გულდაგულ წინ ედგნენ და კავკასიის მთებს აქეთ არ უშვებდნენ და ამით სამხრეთ-დასავლეთის ცივილიზაციას არ ათელვინებდნენო, და მეორეს მხრით — გზაში ედგნენ და ფეხს წინ არ ადგმევინებდნენ ეულს ხალხს სამხრეთის მინდვრებისას, საიდანაც გამოვიდა სისხლისმღვრელი რჯული — ისლამიო.

გამოდის, რომ, ბ-ნ გოლმსტრემის სიტყვით, ურარტელნი

ჯერ კიდევ ძველისძველად დაწინაურებული ერი ყოფილა მაშინდელ კვალობაზე, ერი რიცხვმრავალი, ძლიერი, კაცთმოყვარულ მოძღვრებისა, ერი მედგარი, გულმტკიცე, გულმაგარი და თითქმის თავდადებული მოჭირნახულე და მეომარი მთელის მსოფლიოსათვის, მერე იმისთანა მებრძოლი, რომ კინაღამ მთელს სამსოფლიო ისტორიას სხვა მიმართულება მისცაო. მოდიოთ, და თუ ეხლა ამისთანა ღვაწლმოსილ ერის ნატამალი სადმეა, გულში ნუ ჩაიკრავთ, ხელს ნუ მიაწვდით, ფეხზე ნუ დააყენებთ და გზას ნუ გაუხსნით ქვეყნისა და კაცობრიობის სადღეგრძელოდ და საბედნიეროდ. მართალია ბ-ნი გოლმსტრემი: დიდი უმადურობა და უსამართლობა იქნება ეხლანდელ კაცობრიობისაგან, რომ ასე არ მოექცეს ურარტის ნატამალ ერსა, თუ დღეს იგი სადმეა. ბატონი გოლმსტრემი გვეფიცება, რომ ურარტის ნატამალი ერი დღესაც არისო, მაგრამ ქვეყანა უსამართლოდ და უმადურად ექცევაო. ცოდვააო ამისთანა ჭირში გაუტეხელი, გონებით, ზნეობით, სულიერად და ზორციელად ღონიერი, გულმტკიცე და გულმაგარი ერი ფეხზე არ წამოვაყენოთ და ჩვენის კულტურის დროშა ხელთ არ მივცეთ მთელის აზიის გასანათებლად და გასაბედნიერებლადო.

ხომ ასეთი საქებური და სასურველი ერი ყოფილა მოსახლე-მკვიდრი უწინდელ ურარტისა. ეხლა ვიკითხოთ: ვისთვის და რისთვის იხარჯება ასე უხვად, ვის ამკობს, ვის აქებ-ადიდებს ურარტელების სიკეთისა და ღვაწლის ხსენებითა? სომხებს, რომელნიც ვითომ ურარტელები არიან მოდგმით და იმათი შთამომავალნიო, და რადგანაც, ქართულის ანდაზისამებრ, მამა ნახე, დედა ნახე, შვილი ისე გამოჩნახეო, ბ-ნი გოლმსტრემსაც აუღია და ამბობს, — რადგანაც ურარტელნი ასეთი სახელოვანნი ყოფილან, ასეთი ღვაწლმოსილნი მთელის კაცობრიობის წინაშე, ასეთი მხნენი, ხასიათმაგარნი და მედგარნი, და რადგანაც ეხლანდელი სომხები მათი სისხლ-ხორცია, მათის მოდგმისაა, აშკარა ყოველივე სიკეთე ურარტელებისა მოასწავებს სომხების ღირსებას, კუთვნილებას, ისტორიულად დასაბუთებულსაო. ამ სახით სომხებმა ისტორიულად დაამტკიცეს

თვისი სულიერი და ხორციელი გაუტეხლობა, მედგარობა, სიმაგრე ხასიათისა, და რადგანაც ესეა, ხელი უნდა შეეწყოს, გზა გაეხსნას ამისთანა სულითა და ხორცით ძალოვანს ერსა, რომელმაც ასე სახელოვანად თავი იჩინა ჯერ კიდევ უხსოვარ დროსაო და რომელიც კაცთმოყვარეობდა ჯერ მაშინ, როცა სხვანი მგელკაცობდნენო.

ვერ წარმოიდგენთ, რა სასაცილო ამბავი გამოდის იმ პიტალო უმეცრებისაგან, რომელსაც ასე სასაცილოდ გაუხურებია და გაუფიცებია ამ საქმეში უმეცარი ბ-ნი გოლმსტრემი. ბ-ნთ ეზოვებს და მისის ამქრის მეცნიერებს რომ სცოდნოდთ, ურარტელების სახელ-ქვეშ რომელი ერია ცნობილი ევროპიის სახელგათქმულთა სწავლულთა და მეცნიერთაგან, ხელს მოსჭრიდნენ ბ-ნ გოლმსტრემს და ურარტელებს-კი ასეთის ქებით არ შეამკობინებდნენ.

თურმე ნუ იტყვით, ურარტელნი ქართველები ყოფილან და ბ-ნი გოლმსტრემი აქ იმ გულუბრყვილო დათვის მაგიერობასა ჰთამაშობს, რომელმაც აქაო-და შუბლზე ბუზი აზის და აწუხებს ჩემს მეგობარსაო, აიღო და შუბლში უშველებელი ლოდი დააწილა ბუზის ასაფრენად. სწორედ ასეთი ამბავი დაჰმართა ბ-ნმა გოლმსტრემმა იმ ერთგვარ სომეხთა გუნდსა, რომელთა მრწამსიც სხვის მიერ გამომცხვარის პურის დაჩემებაა, რაკი გემრიელია, თითქო თავისი არა აბადიათ-რაო. ესეთი მეზი არავის დაუტია ამ გუნდისათვის თავში, თუმცა-კი მარტო სომხის გაბერა უნდოდა ქებით და დიდებითა. ტყუილად დაიხარჯა ძვირფასი ტყვია-წამალი. ბ-ნმა გოლმსტრემმა გულში ტყვიას ჰკრა სომეხთა გუნდსა, თუმცა მარტო ვარდის კონის სროლა-კი უნდოდა. ძნელია უფიცობა, ანუ განგებ შეეკეთებული, განგებ გაფიცებული, განგებ ყალბზე შემდგარი ხელთქმნილი და არა გულთქმნილი თავგამოდება.

დიახ, ბატონებო, ურარტელნი ქართველთა წინაპარნი ყოფილან, ქართველთა სისხლ-ხორცი ერი ყოფილა, სამწუხაროდ — თუ ბ-ნ გოლმსტრემისა არა, იმ სომეხთა გუნდისა, რომელიც საცა-კი სხვის კარგს რასმე დაინახავს, მსუნაგსავით მშინვე ხელს სტაცებს, ჩემიაო, თითქო თავისი საკუთარი სიკე-

თე და ღირსება არ გააჩნია, თითქო თუ სხვისა არ ჩაიცვა, არ დაიხურა, თითონ ტიტველ-შიშველიაო. მართლა-და, არც ესეთ-ნი არიან სომხები, რომ თავისი არა ჰქონდეთ-რა თავმოსაწონე-ბელი.

ჩვენ უსაბუთოდ არ ვამბობთ ურარტელების ქართველობას. ამის დასამტკიცებლად სწორედ იმ ქვებს ავალაპარაკებთ, რომელთა დაღადებას ასეთი გოდება და ცრემლთა ღვრა მოართვევინა სომხებისათვის ბ-ნს გოლმსტრემსა და ვითომ საშინელის გულმტკიენეულობით დააძახა: „И Камни вопиют! Камни не лгут“!

ჩვენ თავის ადგილას დავუმტკიცებთ ბ-ნ გოლმსტრემს, რომ არამცთუ მკვდრებს ქვებს, ცოცხალ კაცსაც-კი უბედავს და მისის პატიოსანის სახელით მართალს არ გველაპარაკება. ასე შეაქცია მან ბ-ნი ნიკოლსკი, რომელიც იქნება სხვას ყველაფერს ამბობდეს, ხოლო იმას-კი არა, რასაც იმისის სახელით ბ-ნი გოლმსტრემი გვეუბნება, რასაც მის მაგიერად გვეფიცება და რაც სიზმარში მართო სომეხთა მეცნიერთ ღღემუდამ ელანდებათ.

გვიკვირს, რომ ამ პატივცემულ რუსთა ასირიოლოგ-არქეოლოგს ასე უკადრისად მოეპყრო რუსისავე მწერალი და მისი ფრთხილი, ჭკუადაძვდარი საზრისი ამ საგანზე განგებ, თუ უვიცობით გადაასხვადერა, გადააკეთა, რომ მისის პატივცემულ სახელით ტყუილი მართლად გაუსაღოს ერთგვარ სომეხთა გუნდსა. ამკარაა, ბ-ნი გოლმსტრემი აქ რაღაც უცნაურ მახეში გაბმულა; ტყუილებით გატენილი გუდა ზურგთ აუკიდნიათ და თვით პატივცემული „Петербургские Ведомости“ შეუტყდენიათ და თავიანთ სიყალბის მონაწილედ გაუხდიათ. წინათაც ვთქვით, — ეს გაზეითი თავისდა სასახელოდ ჩაგრულთა მოსარჩლეა, მისი გონება ერთმანეთის შეუწყნარებლობის ვიწრო ფარგალში არ ჰტრიალებს, იგი ყველას, დიდია თუ პატარა, თავისას აკუთვნებს და ამისთანა მართლა კაცთმოყვარული, მართლა ჰუმანური ღვაწლი მისი ვალად სდებს ყოველს რიგიანს კაცს იმისთანა რამ არ მიაწოდოს დასაბეჭდად, რაც ტყუილია, რაც მოტყუებაა... იმას აღარ ვიტყვით, რომ ერთობ მწერლობა

იმისთანა საქმეა, საცა ტყუილსა და ჭორს ადგილი არ უნდა ჰქონდეს. კიდეც მეტს ვიტყვით: იმისთანა წმინდა საქმეში, როგორიც ბეჭდური სიტყვაა, ტყუილებით და ჭორებით ბურთის გატანა ყველა უკადრისობაზე უსაძაგლესია. „ვისაც ყურნი ესხნენ სმენად, ისმინონ!“

ჩვენ ძალიანა ვწუხვართ, რომ ეს პატიოსანი გაზეთიც არ დაუნდვიათ, მოუტყუებიათ იმ ჰკვიანურ ანგარიშით, რომ თუ ეშმაკობა გაგვივიდა, ხომ რა კარგი, თუ არა-და, თავშიმც ქვა უხლია გაზეთს, თუ ტყუილში დაიჭერენო. არც ბ-ნ გოლმსტრემისათვის აიტკიებენ ძალიან თავსა. იმათ რა ენაღვლებათ, ოღონდ სხვისი ხელით ნარი ჰგლიჯონ, თუ შესაძლოა. მაშ რის სომეხთა მეცნიერნილა იქნებიან, რომ სხვა დაჰზოგონ, სხვის სახელს გაუფრთხილდნენ? ეს დავთარში იმათ არ უწერიათ.

IX

„И Камни вопиют!.. Камни не лгут!..“ — იძახის გულგაფიცვებით ბ-ნი გოლმსტრემი. რა საბუკ-ნალარო სიტყვებია, რა მაღალ ფარდებშია ადამიანის გრძნობის სიმათა ჟღერა, რომ ცეცხლმოსაკიდებელ აზრს ამ სიტყვებისას გულიც სავსე ჰქონდეს მართალითა და გამოფიტულს, ჭიანს ნაჭუჭს არ მოასწავებდეს. ასეა თუ ისე, ბ-ნი გოლმსტრემი, ვითომ-და მართლა გამწვავებული და გულალტყინებული სიმართლისათვის, გულში ხელს იცემს და გვეფიცება, რომ ღვაწლმოსილნი ქვეყნის წინაშე ურარტელნი, ძველისძველადვე ღირსებით და სიკეთით სავსენი, სომეხები არიან და, მაშასადამე, ძველისძველი ისტორიული საბუთი გვეუბნება, რა დიდის ძალ-ღონის სულიერად, თუ ხორციელად წარმომადგენელია დღევანდელი სომეხი, ვითარცა სისხლ-ხორცი სახელოვან ურარტელისა. ამ ურარტელების სომეხობას ჰღალადებენ ქვები და ქვები ხომ ტყუილს არ იტყვიანო. ვნახოთ, მართლა ესეა, როგორც ამ შემთხვევაში მოზმანებია ბ-ნს გოლმსტრემს, თუ არა.

ფრანსუა ლენორმანი, რომელიც წინათაც ვახსენეთ და რომელიც დიდად გამოჩენილი და ყველასაგან ცნობილი სწავლულია და მცოდნე ძველად-ძველის ისტორიისა, დიდად სახელმოპოვებული მკვლევარია იმგვარ საბუთებისა, რომელსაც წარმოადგენენ ლურსმულნი წარწერანი, ნამეტნავად ასურულ-ბაბილონურნი, საცა-კი აღმოჩენილან. სწორედ იგი ლურსმულნი წარწერანი ქვებზედ, რომელთაც ბ-ნი გოლმსტრემი აღაღადებს სომხებისათვის, განსაკუთრებით გამოძიებულია ამ სახელოვან ლენორმანისაგან.

სწორედ ეს ლენორმანი ამტკიცებს, რომ არმენია გეოგრაფიული სახელწოდებაა (ტერმინია) და არა ეთნოგრაფიული და ეს სახელი პირველად იხსენება აქემენიდების დროს, სახელდობრ მეშვიდე საუკუნის დასასრულ ქრისტეს წინათ. ჯერ სომხების, ესე იგი ჰაიკების ჭაჭანებაც არ იყო იმ ადგილებში, რომელთაც კრებულს ასურული და ადგილისავე ლურსმული წარწერანი სახელს სდებენ „ნაირი“ და ბოლოს „ურარტს“ და ერს, იქ მკვიდრებულს, „ურარტელებს“ ეძახიანო. ჰაიკები, ჰოსიანები (სომეხები) მეექვსე საუკუნეს ქრისტეს წინათ შემოვიდნენ „ურარტს“ და ლურსმულნი წარწერანი-კი, რომელნიც ურარტელების ამბავს მოგვითხრობენ, ეკუთვნიან უფრო წინანდელს საუკუნეებს. სულ თავი წარწერა ეკუთვნის მეცხრე საუკუნეს ქრისტეს წინადო¹.

აშკარაა, ქრისტეს წინათ მეცხრე საუკუნეზე ადრე ამოჭრილი ლურსმული წარწერა ვერ მოგვითხრობდა იმ ერის ამბავს, რომელიც გამოჩნდა მერე თითქმის სამს საუკუნეს შემდეგ. ქვანი ჰლაღადებენ განა, სომეხთა მეცნიერნო! ლაღადით კი ჰლაღადებენ, მაგრამ „სასმენთა კარნი მათთვის გშოზობიათ“.

თუნდ ეს მეცხრე საუკუნეც არ იყოს, როცა ქვებმა თავის გულზე დაიწერეს თვისნი მიუდგომელნი და უტყუარნი ლაღინი და როცა სომეხები არც-კი გამოჩენილან. „ნაირთა“ ქვეყანა, რომელიც მერე ურარტად ცნობილია, ჯერ კიდევ ასურ-

¹ იხ. ლენორმანი: ასსირიოლოგიური წერილები, სერია პირველი, წერილი მეორე, გვ. 124 — 129.

თა მეფის სალმანასარ პირველის და მერე თიგლათ-პალასარის პირველის დროს არის ხსენებული ლურსმულ წარწერებში და სალმანასარი I მეფობდა მეთოთხმეტე საუკუნეს და თიგლათ-პალასარი I მეთორმეტე საუკუნეს ქრისტეს წინათ¹.

ყოველ ამის შემდეგ საბუთი გვაქვს თუ არა გვითხოთ ბ-ნ გოლმსტრემს: იგი ლურსმულნი წარწერანი, იგი ქვები, რომელნიც მოწმად მოჰყავს, რა სასწაულით მოგვითხრობდნენ სომხების ამბავს, როცა მხოლოდ ექვსას-შვიდას და სულ ნაკლებ სამასის წლის მერმეთ გამოჩნდნენ სომხები ურარტის ქვეყანაში, საცა ურარტელები უკვე მკვიდრობდნენ და ებრძოდნენ ასურელთ მთელი ექვსი თუ შვიდი საუკუნე სომხების მოსვლამდე, და რომელთაც თუ ღვაწლი რამ მიუძღვით მსოფლიო ისტორიის წინაშე და თუ მაგარი ხასიათი, კულტურა, სულიერი და ხორციელი ძალონე გამოუჩენიათ; თავისს სასახელოდ გამოუჩენიათ და არა სომხების საქებ-სადიდებლად.

აშკარაა, იგი ლურსმული წარწერანი, რომელთა დაღაღს ვითომც ცეცხლი მოუკიდებია ბ-ნ გოლმსტრემისათვის და რომელნიც, მისისავე სიტყვით, მეცხრე საუკუნეზე უგვიანესნი არ არიან, ურარტელების სომხობას საბუთად ვერ გამოადგება და აქაც იმავე ქარაფშუტა მეცნიერებას ვხედავთ, რასაც ყოველთვის, როცა კი სომხებზეა საუბარი სომეხთა ფილოსოფოსების და ფელინგერებისა.

..ფილოლოგიაო, — ამბობს ლენორმანი, — ეს ალგებრა ენათა ცოდნის მეცნიერებისა (ლინგვისტიკისა), როგორც მას უწოდებენ, ეს მეტად ძლიერი და მაღალი საშუალება, აღმადგინებელი ძველის ეთნოგრაფიისა, გვიმტკიცებს, რომ პირველნი მემკვიდრენი იმ მიწისა, რომელსაც არმენია ჰქვია, ქრისტეს წინ მეშვიდე საუკუნის ბოლომდე იყვნენ იმავე ნათესავისა, რომელსაც ეკუთვნიან ქართველები და ზოგიერთი ეხლანდელი ხალხი კავკასიისა². ეს სწორედ ის ძველნი მემკვიდრენი

¹ იხ. Древности Восточные, т. I, წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა, გვ. 389.

² აშკარაა, აქ ლენორმანს სახეში ჰყავს თუშ-ფშავ-ხევსურნი, სვანნი, მეგრელნი, ლაზნი, რადგანაც ყველა ესენი ქართველის ნათესაობისანი არიან. ამას იმ საბუთით ვამბობთ, რომ ამავე წერილში იგი ამტკიცებს, რომ ურარ-

არიან, რომელთაც დაბადება (ბიბლია X, 3) უწოდებს „თოგორმ“ და რომელთაც არარიგი ერთობა არა აქვთ სომხებთან, ჰაოსიანთან. ამავე სახელს „თოგორმ“ სდებს არმენიის მკვიდრთა ეზეკიელ (XXVII, 14, XXXVIII, 6) იმ დროს, როცა დიდი ნაწილი ლურსმულ წარწერებისა უკვე ამოჭრილი იყო ქვებზე, იმ წარწერებისა, რომელთაც აქამდის ვანის წარწერებს უწოდებენ“.

ლენორმანი მეტად აშკარად ამტკიცებს, რომ ურარტელნი და ალაროდელნი ერთი და იგივე სახელწოდებააო. ერთი და იგივეობა ამ ორის სახელწოდებისა არამც თუ მარტო ლენორმანმა დაამტკიცა, არამედ სახელოვანმა ინგლისის მეცნიერმაც რაულინსონმა, რომელიც თვით ლენორმანმა ამ შემთხვევაში იმოწმა. ამ იგივეობაზე დაფუძნა ლენორმანმა თავისი დასკვნა, რომ ურარტელების ენა და ლურსმული წარწერანი ალაროდელთა ენად და წარწერებად უნდა იყვნენ წოდებულნი და არა არმენიულადო. ამ ენას და ერს არარიგი ნათესავობა არა აქვს სომხურ ენასთან და ერთანაო. რაულინსონი ამბობსო, უმატებს ლენორმანი, რომ „ალარუდი“ წარმოადგენს უბრალო ვარიანტს „არარუდი“-სას, რადგანაც ძველი სპარსნი ერთნაირად გამოსთქვამდნენ „ლ“ და „რ“. „არარუდი“-დამ დიდი მანძილი არ არის „არარატამდე“ და აქედგან ასსურელებს წარწერებში მოხსენებულს „ურარატამდე“.

ამას ზედ უმატებს ლენორმანი: „ალაროდელნი (იბერნი) წარმოადგენენ სწორედ იმ ძველს რასას, რომელიც ზევით მოვიხსენიეთ და რომელსაც დაუტოვებია არმენიის ლურსმული წარწერანი“. ეს იგივეობა ხსენებულ სახელებისა დასახსომია, რადგანაც შემდეგში გამოგვაღებდა.

„ჩვენის აზრით, — ამბობს ლენორმანი, — არმენიაში (ბ.-ნ გოლმსტრემის მიერ ხსენებულნი ლურსმულნი წარწერანი

ტის ერნი სულ ერთისა და იმავე ნათესაობისანი, ერთისა და იმავე მოდგმისანი იყვნენო, და რადგანაც მათ შორის ქართველებს პირდაპირ იხსენიებს. სჩანს, აქ ჰგულისხმობს იმ ესლანდელ ხალხს კავკასიისას, რომელნიც ქართველ ნათესაობას ეკუთვნიან და არა სხვა მილეთვისას, ნამეტნავად სომხებისას, რომელთაც ურარტელებს არავითარი ნათესაობა არა აქვთო.

აქვს სახეში) ნაბოვნი ლურსმულ წარწერათა ენა მეტისმეტად ემსგავსება ქართულს ენას“... „იმედი მაქვს მომავალში, როდესაც ეხლანდელი ჩემი გამოკვლევა წინ წაიწევს, ბლომად წარმოვადგინო შეურყეველნი საბუთნი ამ მსგავსებისა. ეხლა-კი წარმოვადგენთ ერთს შეურყეველს საბუთს, დაფუძნებულს არსებითის სახელის ბრუნვაზედა“.

აქ ლენორმანს ასეთი საოცარი მაგალითები მოჰყავს, რომ ეჭვის მოყვარესაც ეჭვის ხალისს მოუკლავს და ბოლოს უმატებს, — დიდებულის ეყენ ბურნუფის გამოკვლევა მომეტებულს საბუთს იძლევა, რომ არმენიის ლურსმულს წარწერათა ენა და ქართველებისა ერთი და იგივეაო.

„არმენიის ლურსმულ წარწერათა ენა არარაგად, არაფრით, დაშორებითაც არა ჰგავს ჰაოსიანთა ენასაო, — ამბობს ლენორმანი: — იმ ხალხს, რომელსაც გამოუჭრია ეს წარწერანი¹ და ქრისტეს წინ მიექვსე საუკუნემდე უფლობნია არმენიაში, არა ჰქონია არარაგი ნათესაობა სომხებთან, ჰაოსიანთან, როგორც თავისის შთამომავლობით, ისეც ენით“.

„ჰაოსიანნი შემოვიდნენ არმენიაში ვანის სულ ბოლონდელ წარწერის გამოჭრის შემდეგ, სახელდობრ იმ დროს, როცა თვით წარწერის გამომჭრელმა ერმა (ურარტელებმა), შესუსტებულმა რამდენისამე საუკუნის განუწყვეტელ ბრძოლით საზარელ ნინევიის (ასურელთ) და ბაბილონის მფლობელებთან, დაიწია ჩრდილოეთისაკენ, სწორედ იმ ადგილებისაკენ, რომელსაც ძველეთი უწოდდა „ივერიას“ და ეხლა უწოდებენ საქართველოს (Géorgie)“.

✓ ამ სახით, ლენორმანის სიტყვით გამოდის, რომ ურარტელების სახელს ტყუილად იჩემებენ სომხები, უწინდელს დიდს არმენიას ტყუილად ჰხადიან თავის პირველყოფილ სამკვიდროდ და თუ ურარტელების სიკეთე გამოჰყოლია ვისმე მოდგმით და თუ მაგ სიკეთით შესაძლოა ვინმე თავი მოიწონოს, ესე ყოველი ქართველობის კუთვნილებაა და არა სომხობისა.

¹ გავიხსენოთ, რომ აქ ურარტელების მიერ გამოჭრილ ლურსმულ წარწერებზედ ჰლაპარაკობს ლენორმანი

რაკი ეს ლენორმანის მიერ გამონარკვევი გამომზევდა, სომეხთა მეცნიერთა გაწიწმატებაც ზედ მოჰყვა.

განსვენებული ილია სერებრიაკოვი, პროფესორი ლაზარევის ინსტიტუტისა, ერთს წერილში¹ ამბობს: „ლენორმანმა არამც თუ გააუქმა ქართველებისა და სომხების ერთმანამოვლობა, თვით სომხეთიც აქემენიდების ხანამდე ჩამოართვა სომხებს და საბოლოოდ დაუმტკიცა ქართველებსა. ამ ამბავმა ისე გააბრაზა პროფესორი პატკანოვი, რომ მთელი ცამეტი წელიწადი მოსვენებას ვეღარ მიეღწია და ბოლოს, რაკი უკეთესი ვერა გააწყობრა, დაჰბეჭდა თავისი ცნობილი ფელეტონი, საცადიდის ზრიკებით, თვალთმაქცობით სხვისი ნამოქმედარი თავის თავს მიაწერა, შეუცვალა ცნობილ ფაქტებს ფერი და ამითი „ქართლის ცხოვრების“ გაუქმებას ჰლამობდა“.

ამისთანა საქციელი სომეხთა მეცნიერისა რაზე გაჰკვირვებია ცხონებულს სერებრიაკოვს. ეს კირი არ ახალია, — ძველია სომეხთა სწავლულთათვის. ჩვენ ამისი მაგალითი ბევრი სხვა მოვიყვანეთ ამ წერილში. ჩვენ, ქართველებს, იქნება, მიდგომით ლაპარაკი შეგვწამონ. აბა ეხლა მოვუსმინოთ იმისთანა მოწამეებს, როგორიც ლენორმანი და ჰანრი რაულსონია და დავინახავთ, რომ გადასხვაფერება, სხვისა თავისად დაჩემება, აფხეკა და ჩაფხეკა საბუთებისა, გაბათილება სხვისა და სხვის აღგილას თავიანთ თავის გამოჰიშვა და სხვა ამისთანა სიკეთენი მათი ძველისძველი უნარია და ძველადვე ამისი ოსტატობა სცოდნიათ.

„ყველა ზემორე საბუთების ძალითო, — ამბობს ლენორმანი, — იძულებული ვარ გამოვთქვა იგივე, რაც გამოსთქვა ბ-ნმა ჰანრი რაულსონმა: «ურარტის ენას არა აქვს არარიგი ნათესაობა ეხლანდელ ჰაოსიანთ ენასთან». ჰაოსიანნი გამოვიდნენ ფრიგიიდან და ნელ-ნელა დაიპყრეს ფრიგიის აღმოსავლეთით მდებარე მაღლობნი, საიდგანაც ძველი ურარტელნი მემკვიდრენი გააძევეს და ზოგი ჩანთქეს და შესცვალეს მათი სახელი, ენა, სარწმუნოება, გარდამოცემანი თავიანთითაო“. შეცვლა

¹ იხ. „ივერია“, 1890 წ., № 36.

სახელისა თავიანთით, ენისა, გარდამოცემისა და სხვა ამისთანისა ძველადძველი თვისება და ჩვეულება ყოფილა და ჩვეულება ზომ რჯულთ უმტკიცესია. ლენორმანი იმავე წერილში ამბობს, რომ თარგამოსისაგან შთამომავლობა სომხებმა ტყუილად დაიჩემესო. მითამ რა ეხარჯებათ!..

მარტო ლენორმანი არ ამბობს, რომ მთიანი ქვეყანა, რომელსაც ლურსმული წარწერანი ურარტად ასახელებენ, ჯერ კიდევ 721 წელს ქრისტეს წინათ სამკვიდრო იყო ქართველებისა და თვით ურარტელნი ქართველის ნათესაობის ერი იყო. მეორე დიდი მცოდნე და მკვლევარი ძველის-ძველის ისტორიისა მასპერო ამბობს: „მთიანი ქვეყანა (ურარტი), საიდანაც გამოდიან ტიგრი და ეფრატი, ჯერ კიდევ ასურელთა მეფის სარგონის დროს (721 წ.) დასახლებული იყო ერთის მოდგმის ერითა, რომელიც მთლად განსხვავებულია ეხლანდელ სომეხთაგან და ეკუთვნის ნათესაობით ქართველებსა. ეს დასკვნა ლენორმანისა სახელგანთქმულად დამტკიცებულ იქმნა სეისის და გუიარის მეცნიერულ ღვაწლითა“¹.

„საიდან არის ეს ერი (ურარტელნი) — დღეს ეს საგანი ბნელთა არის მოცულიო, — ამბობს იგივე მასპერო: — ზოგი მეცნიერნი ამბობენ, რომ ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან მოსულან და პირველნი დამკვიდრებულან არმენიაში არარატის ძირობაზე, ტიგრისა, ეფრატის და მტკვრის (Кир, Кура) სათავეების ჩაყოლებზე და ზოგნი-კი პირველს მათს სამკვიდროს გვაჩვენებენ სამხრეთისაკენ არაბეთის ნახევარ-კუნძულზეო“².

ამ სახით, ბ-ნ გოლმსტრემის ხმამაღალი და რიხიანი ძახილი: „И Камни возопиют!.. Камни не лгут“!.. მარტო ცალიერი გაბერილი სიტყვებია და გოდება მისი სომხებისათვის ცარიელი შუშხუნაა, რომლის აპრიალების შემდეგ მარტო ფერული და ნატისუსალილა ჰრჩება. გამოდის, რომ თუ კაცს სლო-

¹ იხ. მასპერო: ძველი ისტორია აღმოსავლეთის ერთა, გვ. 431, გამოცემა მე-4.

² იქვე, გვ. 136.

მეზნა, იმისთანა მაგარს და უტყუარს მოწამესაც გადაათქმევინებს სიტყვას, როგორიც ქვაა და ქვათა ღალადი. სომეხთა მეცნიერს რომ მოსვლოდა ამისთანა ამბავი, კიდეც ჰო. სომეხთა მეცნიერთათვის ესეთი ოინები შეჩვეული ჭირია და ზოგს შეჩვეული ჭირი ურჩევნია შეუჩვეველ ლხინსა. ხოლო საოცარი ეს არის, რომ ასე ექცევა მეცნიერებას, ჭეშმარიტებას, იგი კაცი, რომელიც ასე ფიცხად, ასე გულმხურვალედ დიდის საყვირით ჰყვირის: „И Камни возопиют!.. Камни не лгут!..“ გაგონილა ასე სასაცილოდ აგდება ქვათა ღალადისა, ქვათა უტყუარობისა! მოდით და ნუ იტყვიოთ:

„ჰე, სოფელო, რაშიგან ხარ,
რას გვაბრუნებ, რა ზნე გჭირსა!..“

X

ბ-ნი გოლმსტრემი მარტო ქვათა ღალადის, ქვათა მოწმობის გადასხვაფერებას, გადაკეთებას არა ჰკმარობს: ქვა მკვდარი საგანია, თავის თავს ვერ გამოესარჩლება, ვერავის ეტყვის, — ჩემი სიტყვა, ჩემი ნათქვამი რად გადამიკეთე, მართლის მაგიერ ტყუილი რად მათქმევინეო. საქმე ის არის, რომ ბ-ნი გოლმსტრემი ცოცხალ კაცის სიტყვასაც, მოწმობასაც ასე ექცევა. არც იმას ერიდება, რომ მოწამე არ შემარჩენს ამისთანა საქციელს, არც იმას, რომ გამამხელენ სხვანიო. ეს მაღალ ფრაზეზით მაღლა მყვირალა ვაჟბატონი ბ-ნის ნიკოლსკის სახელით ამისთანა ამბებს ასაღებს, რომელიც ბ-ნ ნიკოლსკის ფიქრადაც არ მოსვლია, პირიქით სულ სხვას ამბობს, სულ სხვას ამტკიცებს.

ბ-ნი ნიკოლსკიო, ამბობს ბ-ნი გოლმსტრემი, გვემოწმებაო, რომ ურარტელნი სომეხები ყოფილანო. ბ-ნი ნიკოლსკი სომეხთა მეცნიერი არ არის და, მამასადამე, ამის მოწმობას და სიტყვას თავისი სამართლიანად დამსახურებული ფასი აქვს. აბა ერთი თოთონ ბ-ნ ნიკოლსკისა ვკითხოთ: მართლა ისეა თუ არა, რა-

საც ბ-ნი გოლმსტრემი მისის მოწმობით გვეფიცება. აი ბ-ნი ნიკოლსკი რასა სწერს სწორედ იმ ქვების შესახებ, რომელთა ლაღადსაც ასე ამაოდ აუშუშხუნებია ბ-ნი გოლმსტრემი: „ვანის ლურსმულნი წარწერანი უეჭველის საბუთის ძალით ეკუთვნიათ მეცხრე საუკუნის დასასრულს და პირველ ნახევარს მერვე საუკუნისას ქრისტეს წინ“¹.

ამჟაა, იგიც იმ აზრისაა, რომ ამ ქვების წარწერებში მოხსენებულნი ერნი სომხები არ არიან, რადგანაც მეშვიდე საუკუნის დასასრულამდე, ან, უკეთ ვთქვათ, მეექვსე საუკუნის დასაწყისამდე ქრისტეს წინათ ვანის ადგილებში სომხების ჭაჭანებაც არა ყოფილა, როგორც ზევით ვნახეთ და როგორც დღეს უეჭველად ცნობილია მეცნიერებაში და პატკანოვის მიერაც, რადგან სხვა გზა არ იყო, დამტკიცებულ-დაბეჭდილია.

ეს ერთი უფიცობა ბ-ნ გოლმსტრემისა და ერთი მაგალითი, რომ ბ-ნი ნიკოლსკი, როგორც მცოდნე კაცი და დიდად საზრისიანი, იმას არ იტყოდა, რაც ათქმევინა ბ-ნმა გოლმსტრემმა. ეს რომ ეთქვა ბ-ნ ნიკოლსკის, ისიც უნდა ეთქვა, რომ ქვები ჰლაღადებენ და ჰმოწმობენ იმას, რაც მას უკან, სამას წელიწადს შემდეგ მოხდა. ამისთანა წინასწარმეტყველობა ქვებისა ჯერ არავის გაუგონია და როგორ ვაკადროთ ამისთანა განუკითხობა ბ-ნ ნიკოლსკის, რომელიც ცნობილია ვითარცა ფრთხილი და ჭკუათამყოფელი მეცნიერი. ეს კიდევ არაფერი.

ბ-ნი ნიკოლსკი ამბობს: „დღევანდლამდე არ არის ნაპოვნი ის ნათესაური ოჯახი ენებისა, რომელსაც შესაძლოა მიეწეროს იგი ენა (ენა ვანის წარწერებისა). იგი რაღაც ცალკე ენაა, მთლად განკერძოებული. თითო-ოროლა მაგალითი მსგავსებისა ქართულ ენასთან ჯერ კიდევ საბუთს არ გვაძლევს დავადგინოთ ნათესაური კავშირი, თუმცა ეს ნათესაობა ქართულ ენასთან შესაძლოდ დანახულია თითქმის ყველა იმათგან, ვისაც კი გამოურკვევია იგი წარწერანი. სამწუხაროდ, შედარებითი ცოდნა კავკასიურ ენებისა და განსაკუთრებით ქართულისა, მათის ისტორიისა, დიალექტებისა ჯერ ნაკლებია. მაინცდამაინც მარ-

¹ იხ. Древности Восточные, т. I, გვერდი 377, წერილი ნიკოლსკისა.

ტო ქართულის მცოდნე ლინგვისტებისაგან უნდა მოველოდ-
დეთ უფრო გადაწყვეტილს პასუხს ამ საგნის შესახებ“¹.

ხომ ჰხედავთ, ბ-ნი ნიკოლსკი ამ საგანს რარიგად ფრთხი-
ლად, თავდაპირილად ეპყრობა, ისე ფრთხილად და წინდახე-
დულობით, როგორც შეჰშენის მართლმოყვარე მეცნიერსა,
ღირსეულს სწავლულს, რომელიც ვიდრე გამოსჭრიდეს, ათ-
ჯერ გაზომავს ხოლმე. იმასაც ჰხედავთ, რომ, თუ ბ-ნი ნიკოლ-
სკი ურარტელების ქართველობას დაბეჯითებით არ აღიარებს,
იმას ხომ სრულებითაც არ იხსენიებს, ვითომც სომხები და
ურარტელნი ერთისა და იმავე მოდგმისანი არიანო. ამისათვის
ბ-ნი ნიკოლსკი ერთს სიტყვასაც შორეულადაც არ იმეტებს.
მაშ საიდან გამოატყვრინა ბ-ნმა გოლმსტრემმა, რომ ბ-ნი ნი-
კოლსკი ურარტელების სომხობას იმოწმებო? ეს თითონ ბ-ნ
გოლმსტრემსა ჰკითხეთ, ან სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერთა.
არც ეს არის ჯერ კიდევ დიდი რამ.

აი ერთი უფრო ძლიერი მაგალითი იმისი, რომ ბ-ნი ნიკოლ-
სკი ამაოდ ხსენებულია, ამაოდ მოწვეულია მოწმად ბ-ნ გოლ-
მსტრემისაგან, და ამის შემდეგ გვიკვირს ბ-ნ ნიკოლსკისაგან,
რომ თავი არ გამოუდგია თავისი პატივცემულ სახელის ამაოდ
ხსენებისათვის. სახელის ამაოდ ხსენება კიდევ დიდი უკან სა-
დევნებელი საქმე არ არის საქმიან კაცისაგან. ყურს ვინ ათხო-
ვებს, — ვინ უხსენებს სახელს ცალკე კაცს ამაოდ და ვინ არა.
სამწუხაროა აქ ის არის, რომ ისეთს ხსენებას, როგორიც მოუწა-
დინებია ბ-ნ გოლმსტრემს, მოსდევს შეწამება სრულის უვიცო-

¹ აი სიტყვა-სიტყვით ნათქვამი ბ-ნ ნიკოლსკისა: „До сего времени не удалось еще найти той родственной семьи, какой можно было-бы отнести этот язык (язык Ванских надписей); он представляет нечто совершенно изолированное. Некоторые одиночные явления, сходные с грузинским языком, еще не дают права к установлению родственной связи, хотя возможность этого родства признается почти всеми исследователями этих надписей. К сожалению, сравнительное изучение кавказских языков и особенно грузинского не совершенно, во всяком случае только от грузинологов-лингвистов мы можем ожидать более решительного ответа на этот вопрос“. იხ. Древности Во-сточные, т. I. გვერდი 377, წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა.

ბისა, უმეცრებისა იმისთანა პატივცემულ მეცნიერისას, როგორიც ბ-ნი ნიკოლსკია, რომელიც მართლა საქმის მცოდნეა და არა ქარაფუშუტა სომეხთა მეცნიერთაგან. აქ შეზღაღულია თითონ მეცნიერება და მისნი გამონარკვევნი, მისნი დასკვნანა, მისნი ნაძიებნი, მერე ვისის სახელით? ბ-ნი ნიკოლსკის სახელით და მოწმობით. აი, შეუწყნარებელი, შეუსაბამო აქ რა არის და არა მარტო ის, რომ ცალკე კაცის სახელი ამაოდ ხსენებულია, თუმცა ესეც საკადრისი საქციელი არ არის თავისთავად. დაგუვდოთ ყური თითონ ბ-ნი ნიკოლსკის ნათქვამს და სამართალი ისე ვქმნათ.

იგი ამბობს: „ურარტის ქვეყანა, ასურულ და ბაბილონის საბუთების ძალით, არის ის ნაწილი უფრო დიდის და ვრცელის ქვეყნისა, რომელსაც იგი საბუთები უწოდებენ „ნაირი“... „მეცნიერებაში ჯერ დადგენილი არ არის მტკიცედ ცნობა და ნამდვილი სახელწოდება იქ დამკვიდრებულ ერებისა, ხოლო ლენორმანის და ჰომმელის მიხედვით შესაძლოა იმ ერებს ვუწოდოთ „ალაროდელნი“... „თუ ამ ალაროდელებს არ ეკუთვნიან ეხლანდელნი ქართველები, უნდა მიღებულ იქმნას, რომ იგი ერი მოისპო და მცირე აზიის და ამიერკავკასიის მკვიდრთა შორის იმ ერის მოდგმისა აღარავინ არის“¹.

აშკარაა, ურარტელნი, იგივე ალაროდელნი, ბ-ნი ნიკოლსკის აზრით, ან ეხლანდელი ქართველები არიან, ან-და იმათის მოდგმისა აღარავინ არის. სად არის აქ მოწმობა ურარტელების სომხობისა? პირიქით, განა აქ სრული და გადაწყვეტილი უარყოფა არ არის იმისი, რასაც ასე კადნიერად სწამებს ბ-ნი ნი-

¹ აი სიტყვა-სიტყვით ნათქვამი ბ-ნი ნიკოლსკისა: „Страна Урарту, по ассирийским и вавилонским источникам, была частью более обширного целого, которое называется в них странами Н а и р и...“ „В науку пока не установлено твердого понятия и точного наименования этих народностей, но по примеру Ленормана и Гоммеля, можно было бы их называть Алародийцами“... „Если к ней (расе Алародийцев) не принадлежат нынешние грузины, то ее следует считать совершенно исчезнувшей из среды нынешних обитателей Малой Азии и Закавказья“. ა. ბ. Древности Восточные, т. 1, გვერდი 389, წერილი ბ-ნი ნიკოლსკისა.

კოლსკის ბ-ნი გოლმსტრემი და მისის სახელით ასე უდარდელად, უპრაგონოდ ასაღებს, თითქო აქ არაფერი ცუდი და გასაკიცხი არა არის-რაო. კიდევ ვიტყვით: ცოდვაა, ცოდვა, რომ ამისთანა პატივსაცემი, თავდაპირილი, ჭკუადამჯდარი მეცნიერი კაცმა თავისს გულისთქმაზე შესვას, ტყუილების გულა აჰკიდოს და ისე ატაროს ქვეყნიერობაზე. რა გაჭირება ადგა ბ-ნ გოლმსტრემს, რომ ასე უპატიურად მოექცა ჯერ მეცნიერებას და მერე ბ-ნ ნიკოლსკის? ქვანი ჰლაღადებენო!.. ქვანი არა სტყუიანო!.. ქვანი კი არა ჰლაღადებენ, აქ ბ-ნის გოლმსტრემის თავშეუდებელი საქციელი ჰლაღადებს. ქვანი-კი არა სტყუიან, ბ-ნი გოლმსტრემი არა მართალობს და ფარისეველსავით გულში ხელს იცემს, მაღალ ფარდებში სიმს აჟღარუნებს ვითომდა ჩაგრულ ქეშმარიტებისათვის, ვითომდა პირქვე დამხობილ მართლისათვის სისხლის ცრემლსა ჰღვრის. კომედიავ, კარგი რამა ხარ თავისს ადგილას, აქ-კი მარტო გულს უზრზენ ადამიანს, რადგანაც გულის მაგიერ ჩვენ თვალწინ მჩვარსა სწვამ და გგონია მჩვარი გულად გავაო.

ბ-ნი ნიკოლსკი უფრო შორს მიდის და ამასაც ამბობს, რომ „უდიდესი და უადრესი ერი სირიის და მცირე აზიისა, შემქმნელი განსაკუთრებულ კულტურისა და გულადი მეტოქე ეგვიპტისა და ზოგჯერ ასურეთისა „ხეტტი“ ეკუთვნოდა ალაროდიელ ნათესაობასაო¹. ალაროდიელნი აშკარაა იგივეა, რაც ურარტელნი, სახელიდამ „ურარტი“, არარატი, მხოლოდ რ გადაქცეულია ლ-დაო². „თაბალი“, ერი, რომელიც მკვიდრობდა კაპადოკიაში, აშკარაა აგრედვე ალაროდიელთა ნათესაობისა იყო“³.

¹ იხ. Древности Восточные, т. I, გვ. 389, წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა.

² იქვე, გვ. 387.

³ იქვე, გვ. 389.

რომ კაპადოკიაში ოდესღაც მართლა ქართველები მკვიდრებულან და ეს ქვეყანა ჰკუთვნებიათ, ამას იგი გარემოებაც ამტკიცებს, რომ დღესაც იმ ადგილებს, მდინარეებს და მთებს, საცა კაპადოკია იყო, ქართული სახელები შერჩენიათ. ამისი უტყუარი მაგალითები მოჰყავს განსვენებულს ჩუბინოვს,

„ხეტტების“ და ქართველების ნათესაობას, ერთესლობას ამტკიცებს მასპეროც, რომელიც ამბობს, რომ ხეტტელნი ნათესავეები იყვნენ ტაბალებისა, მუშკებისა, რომელნიც თუბა-

კიპერტის, ვივიენ სენ-მარტენის, ტესიეს, ჰაჯი ხოლმას, მუსლიმანთა მწერალ-გეოგრაფის მოწმობით. მაგალითებრ, თიანეთი, ჩხორუმი, დაბა მდებარე მახლობელ ამასიის ქალაქისა, სტრაბონის სამშობლოსი, როგორც ქვევით ვნახავთ; თავია, დაბა კიშერის ქალაქის მახლობელი ჩრდილოეთით; მუჟური ამ ქალაქის სამხრეთით; თამარმე კესარიის ქალაქის ახლოს; ორგუბე იქავ, კესარიის ახლო; სარმურსახლი, იქვე; ჭიჭაკი-სმთა, კიშერის ქალაქის ახლო; ერჯიშ-იმთა კილიკიაში; თეჯირი-სმთა, სივას ქალაქის ახლო; აცმური-სმთა, მილიტენის ქალაქის ახლო; გაცური-სმთა მურაშინის ქალაქის ახლო; ჭილობი-სმთა, ჩხატალი, ორთაყვი-სმთა, ნიღდის ქალაქის ახლო; ფარხალი და დედაძმთა, საროს მდინარეს ახლო; ქუთაია, გომიში, ქალა, ტაზის-კარი (ტაშის-კარი), თავშანი, ენგური, კარიბაზარი, ქიზიყი ქალაქია მარმარილოს ზღვის პირზე, ონი შავის-ზღვის პირზე, ნაჭილობევი-სმთა, ჟომურა (ყამურა), ქაჯთ-კარი, ნებიანი, ქურდბელი, თავშავი-სმთა, ატენი, გემრიელი-წყალი, რუკაზე გარყენილად სწერია, — გერმეილ-ჩაი, თეძამი. ბალხაიის მთები, რომლებიც მდებარებენ პონტოსა და საქართველოს საზღვრებზე, დღესაც „გურჯი ბოლზად“ (საქართველოს ყელად) იწოდებიან თურმე.

თვით ქსენოფონტე, ჩუბინოვის სიტყვით, მოგვითხრობს, რომ ტრაპიზონი ბერძნების აშენებული ქალაქია კოლხიდელების ქვეყანაშიო. სახელგათქმული სტრაბონიც მოწმად მოჰყავს, რომ კაპადოკია ერთის ნათესავის ერის სამკვიდრო ადგილი ყოფილა, თითონ სტრაბონიც ამასიის ქალაქიდან იყო და დედა ჭანი ჰყვანდა და ამიტომაც მისი მოწმობა დასაჯერიაო, ვითარცა კაცისა, იმ ადგილებში დაბადებულისაო. განსვენებული ჩუბინოვი ამ სტრაბონის ამბავს სტრაბონისავე წიგნით ამტკიცებს.

ამავე ავტორის კჟუას ახლო და ადვილად სარწმუნო საზრისიც მოჰყავს, რომელიც გვანიშნებს, რომ კაპადოკიაში ქართველნი ყოფილან მკვიდრ-მოსახლენი. წმინდა მამანი — იოანე ზედაზნელი და მისი თორმეტი მოწაფენი, რომელნიც მოვიდნენ საქართველოში ქრისტიანობის დანერგვისა და გამტკიცებისათვის, კაპადოკიელნი ქართველები იყვნენო. თუ ქართული არა სცოდნოდათ, ძნელი საფიქრებელია იმედი ჰქონოდათ უენოდ გაერიგებინათ რამ და მოემოწაფებინათ ერიო. მართალია, ეს წმიდა მამანი სირიელებად სხენებულნი არიან, მაგრამ ძველნი მწერალნი კაპადოკიელთა ჰრაცხდნენ სირიელებად, ან მესოპოტამიელებადო [ტესიე; მცირე აზია, გვ. 500]. თვით წმინდა გიორგი კაპადოკიელი იყო და ამის გამო მთელს საქართველოში თაყვანდუ-

ლებად, მოსოხებად ცნობილნი არიან და თუბალნი და მოსოხნი (მესხნი) ხომ ქართველის მოდგმის ხალხებად მიჩნეულია მეცნიერთაგან. ხეტტელთა ქვეყანა, მასპეროს სიტყვით, შუა იდვა ორს დიდს უმთავრეს ქვეყნებ შორის, ქალდეისა და ეგვიპტისა და ამის გამო იგი შეიქმნა ერთს დიდ ბაზრად აღმოსავლეთისათვისაო. ამ ხალხს დიდი და განვითარებული ცივილიზაცია ჰქონიაო, საკუთარი ლიტერატურა და აღყავებულ მრეწველობაო. რაც ვიცით ამ ერისა, სულ ეგვიპტელთა და ასურელთა საბუთებით ვიცითო, რადგანაც თვით ამ ერის ნაშთი ძალიან ცოტაა და ცოტაობით ცნობილიო. წარწერანი მათნი იეროგლიფურია, სრულიად განსხვავებული ეგვიპტიურისაგან და დღევანდლამდე წაიკითხვა მათი ხელთ არ ეძლევა სწავლულთა მეცადინეობასაო ¹.

თუ მართალნი არიან ბ-ნი ნიკოლსკი და მასპერო იმაში, რომ ხეტტელნი ქართველის ნათესაობის ერი ყოფილა, ჩვენ აქ ცოტას ხანს შევდგებით, რადგანაც, იქნება, სხვა მეორე შემთხვევა აღარ მოგვეცეს ამაზე საუბრისა და სანაწურად დავგრძეება, რომ ამისთანა დიდად შესანიშნავს, ლამის ჩვენს ნათესავს ერზე, როგორც ხეტტელნი ყოფილან, არა თქმულა-რა ჩვენს ლიტერატურაში ჯერ აქამომდე.

ხეტტელნი, ანუ როგორც ზოგნი ეძახიან გიტნი, დიდი ღვაწლმოსილი ერი ყოფილა, დიდის კულტურის მექონი და რიცხვმრავალი. ვშიშობთ ამის თქმასა, ვშიშობთ, იმიტომ რომ

მულიო. წმინდა გიორგის ნათესავი იყო მოციქულთ-სწორი წმინდა ნინო, აგრედვე კაპადოკიელი, მაშასადამე მცოდნე ქართულის ენისა, უამისოდ არ შეეძლო ქადაგება ქრისტეს სარწმუნოებისა და მოქცევა ქართველთაო. (ვისაც ჰსურს უფრო მეტი საბუთები ყოველ ზემოხსენებულისა, იხილეთ წერილი დ. ჩუბინოვისა: „ეთნოგრაფიული განხილვა“ ძველთა და ახალთა კაპადოკიისა, ან ჭანეთის მკვიდრთა მოსახლეთა“. ივერია, 1877 წ. №№ 14, 15, 16 და 17. ეს წერილი რუსულადაც იყო დაბეჭდილი და ერთს პეტერბურგის სწავლულთა კრებულში წაკითხული თვით ავტორისაგან).

¹ იხ. მასპერო: ძველი ისტორია აღმოსავლეთის ერთა, რუს. თარგმნილი. გვ. 178 — 179.

სომეხთ მეცნიერებსა და მათს ამქარს ერთი მიზეზი კიდევ არ მივცეთ სხვისას ხელი ჩაავლონ, ხეტტელებად თავიანთი თავი გამოატყვევინონ და ამ გზით, როგორც ყოველთვის, სხვისა და-იჩემონ და თავი მოიწონონ ქვეყნის წინაშე, — აი რანი ვყოფილვართო.

რადგანაც მგლის შიშით ცხვარი არავის გაუწყვეტია, არც ჩვენ ჩავიწყვეტთ ენას.

ინგლისის მეცნიერი რ. ანდერსონი ამბობს, რომ ევროპის ცივილიზაციის სათავე ხეტტების, იგივე გიტტების ცივილიზაციაა, და ევროპა მადლობელი უნდა იყოს ხეტტებისა, რადგანაც დასაბამი საბერძნეთის კულტურისა ხეტტელებისაგან არის მიღებულიო. ბევრს ადგილას მცირე აზიაში კაცი შეხვდებოდა კვალს აწ გარდასრულის, მაგრამ ოდესღაც გაბრწყინვალეულ კულტურისას. ეიუეს, მდებარეს მცირე აზიაში მახლობლად ღელისის მდინარისა, რომელიც მიდის შავის ზღვისაკენ, სამხრეთიდან ჩრდილოეთზედ მიმართული, ღელსაც მოჩანან დანგრეული კედლები ხეტტელების უზარმაზარ სრა-სასახლისა, უშველებელ რვაკუთხიან თლილის ქვებისაგან ნაშენისაო. გზასა, სრა-სასახლეში მიმავალსა, ქვისაგან გამოჭრილი ლომები ინახავდნენო, ქისკარი გამაგრებული აქვს უზარმაზარ ჯავარიან ქვებით, რომელთაზედაც ამოჭრილია სფინქსებიო. მრავალი ხუროთმოძღვრული წვრილმანი ამხილებს, რომ ეგვიპტელთა ხელოვნების ბაძიაო. თვით შენობა, ბაბილონის სრა-სასახლეებისაებრ, განგებ გაკეთებულ ხელთქმნილ მიწურ ბექზეა აგებულიო. ამბობენ, რომ ეს საზაფხულო სადგომი იყოო ქადეშის მეფეებისა (ხეტტების სატახტო ქალაქია), როცა „მწვავი მზე სირიისა ძალიან აცხუნებდა ორონტის ველსაო“. სპეციალისტები — პერალდიკოსები გაიკვირვებენ, რომ ორთავიანი არწივი გერმანიის, რუსეთის და ავსტრიის ღერბისა წარმომდგარია ხეტტელების აწ გამქრალ ხელოვნებისა და სიმბოლოობისაგანაო. ექვს გარეშეა, რომ გამოხატულობა ორთავიან არწივისა ყველა გამოხატულობაზედ უფრო ხშირია, რაც-კი ხეტტელების სახსოვართა ზედ აჩნევიათო. ეს ორთავიანი არწივი ჯერ თურკომანების მეფეებს შეუთვისებიათ და მერე

ჯვაროსანთ შემოუტანიათ ევროპაში და აქედამ. გამხდარა გერმანიის იმპერატორების ემბლემა და გერმანიის იმპერატორებისაგან გადასულა რუსეთსა და ავსტრიაში¹.

„ზოგნი დიდბუნებოვანნი კაცნი ძველის საბერძნეთისაო, — ამბობს მერე ანდერსონი, — მცირე აზიის შვილნი არიანო, მაგალითებრ ჰომიროსი, თალესი, პითაგორი, ჰეროდოტეო, და ვისაც ამათს ხსენებაზე აგონდება ეგეიის ქალაქები, იმას შეუძლიან უფრო ღრმად შეხედოს საქმეს — სახელდობრ, კულტურას გიტტებისას, ანუ ხეტტებისასაო“².

ანდერსონი, იხსენიებს-რა ერთს საბუთს, განაგრძობს, რომ ეს საბუთი ცხადად გვანიშნებს, რომ ხიტა, ხეტტთა ანუ გიტტთა ქვეყანა, — თავისი მდებარეობით, მდგომარეობითა და ძლიერებით თვით ეგვიპტის თანასწორი და ტოლი იყო. როგორც ანდერსონი, ისეც მასპერო დიდ ქებაში არიან ხეტტების კულტურისა, სიმდიდრისა, აღებ-მიცემობისა, ვაჟყაცობისა და ძლიერებისა.

გვიკვირს, ეს ხეტტების საქებ-სადიდებელი ამბები როგორ გამოჰპარვიათ სომეხთა მეცნიერებს. უსათუოდ არა სცოდნიათ, თორემ აბა რას შეარჩენდნენ ქართველთა ნათესაობის ერს ამისთანა საქებურს ამბებსა. მერე იციან, რომ ქართველნი დაუდევარნი არიან და იმ ჰიან ლიბერალობით თვალებაშეშლნი, რომ არც-კი ეტყვიან: „ძმანო და მეგობარნო! მართალია, თქვენის კეთილის გულის ამბავი ვიცით, რომ საცა პურია, ბინას იქ იკეთებთ, არა ჰკითხულობთ, პური ვისი გამომცხვარია და მიირთმევთ, ოღონდ-კი გემრიელი იყოს, მაგრამ ნამუსიც კაი საქონელია: რას გვემართლებით? ჩვენ ჩვენი ვიცოდეთ და ვიქონიოთ, თქვენ — თქვენი“. ხოლო რას იზამთ? „გული კრულია კაცისა, ხარბი და გაუძლომელი“.

¹ იხ. რ. ანდერსონი: ისტორია აღმოსავლეთის გარდასულის ცივილიზაციებისა, რუს. ინგლისურიდან თარგმნილი, გვ. 66.

² იქავ, გვ. 62, 63.

XI

ჩვენ ხომ ვნახეთ, — რა ტყუილად მოუწვევია ბ-ნ გოლმსტრემს ბ-ნი ნიკოლსკი იმის მოწმად, ვითომც იგი აზტკიცებდეს ურარტელების სომხობას. ეხლა ჩვენ ვიმოწმებთ იმავე ბ-ნ ნიკოლსკის იმაში, თუ რა ჭირვეულობას, რა თაღლითობასა და ოინბაზობას ეწევინა სომეხთა მეცნიერნი, რომ ქვათა ღალადს იგი ათქმევინონ, რაც თითონ ჰსურთ, და ამ სახით ქვება-საც-კი, ქვებასაც თაღლითობა გააწევინონ, ტყუილი ალაპარაკონ და ყურები გამოგვიტელონ „ქვები ღალადებენო“ მას, რასაც ჰღალადებენ მარტო მატყუარნი „ბაგენი მათნი .ნამეტანობისაგან გულისა“.

ბ-ნ ნიკოლსკის სიტყვით, რამდენიმე ლურსმული წარწერანი უპოვნია სომეხთა ეპისკოპოსს მესროფ სუმბათიანცს. ამის თაობაზე ბ-ნი ნიკოლსკი ამბობს: სამოციან წლების დასაწყისში ბ-ნმა მესროფმა, მაშინ ჯერ კიდევ ვარდაპეტმა, ამოიკითხა მეხითარისტების წერილებში, რომ იქ, საცა ეხლა სომეხები მკვიდრობენ, არის ლურსმული წარწერანი, და მოიწადინა ამათი შეკრება, რადგანაც ჰგონებია, რომ სომეხების ძველისძველს ისტორიას ძალიან ახლო შეეხებიანო. ბ-ნ მესროფს, იმავე ბ-ნ ნიკოლსკის სიტყვით, ალჩუ დასჯდომია, მაგრამ იმის გამო-კი არა, რის იმედიცა ჰქონია. აღმოუჩენია ექვსი, თუ რვა წარწერა, გადაუღიათ ეს წარწერანი და გაუგზავნიათ იმ მეცნიერთათვის, რომელნიც ცნობილ არიან მკვლევარად ამგვარ წარწერებისა, სახელდობრ — მორდტმანისათვის, სეისისა და მიულერი-სათვის. ამათ გარდამცემად და შუამავლად ჰყოლიათ პროფესორი პატკანოვი, რომელსაც სწამებია, რომ იგი წარწერანი სომხობის ისტორიული ნაშთია და აბა — რა თქმა უნდა — სიხარულით ფეხზედ ველარ დადგებოდა. ბოლოს გამოჩნდაო, ამბობს ბ-ნი ნიკოლსკი, რომ იგი ლურსმული წარწერანი იმ ენაზეა ნაწერნი, რომელსაც არავითარი მზგავსება არა აქვს სომხურისაო ¹.

¹ ბ-ნი ნიკოლსკი: Древности Восточные, т. 1, გვ. 378, 381.

რა თქმა უნდა, ამ ამბავმა ცუდად უცვალა ფერი ბ-ნ მეს-როფსაც და პატკანოვსაც. საჭიროა ვიცოდეთ, რომ უფროს-ერთი წარწერა, ნაპოვნი ბ-ნ მესროფისაგან, აღმოჩენილია ეჩმიადინის სამხრეთ-დასავლეთით, 25 ვერსტის მანძილზე ეჩმი-ადინიდან. იქ ერთი ქედია, სახელად „ბლური“, ამ ქედთან ძვე-ლი რაღაც ნანგრევებია და სომეხები დიდი ხანია მუშტრის თვა-ლით შესცქერებიან და იძახიან, რომ სწორედ აქ იყოო ჩვენი დე-და და სატახტო ქალაქი, რაღაც მითოლოგიური „არმავირი“. ცნობისმოყვარე მეცნიერებამ აქაც მიაწვდინა თავისი დალოც-ვილი თვალი და ხელი. აქ დაუწყეს თხრა გრაფ უეაროვის ზე-დამხედლობით, სინჯეს ნანგრევები, აქეთ ეცადნენ, იქით ეცა-დნენ, მთელი შვიდი დღე სთხარეს, და ის იპოვეს, რაც სომეხ-თა მეცნიერთ ჩვენის სახელის მოთხრისაგან, ესე იგი არაფერი სომეხების სანუგებარო და სანუგეშო არა აღმოაჩინეს-რა. რასა-კვირველია, დაიწყეს ჭინჭყლი და ჭირვეულობა და ბ-ნმა მეს-როფმა და პატკანოვმა სამღურავი გამოაცხადეს, კარგად ვერ უთხრიათ და უძიებიათო და ხელახლად მოითხოვეს იმავე ადგი-ლების თხრა და სინჯვა.

ამისთანა დაჟინება მარტო იმით აიხსნებაო, დასძენს ბ-ნი ნიკოლსკი, რომ ჯერ შემედარს აზრს აპყოლიან შესახებ ამ წარწერების თვისება-ხასიათისა და გაჩენისა და მერე, — ადვი-ლად მისახვედრია სომეხთა მეცნიერთა ატაცებული სურვილი, რომ აღმოჩენილ იყოს ძველი სატახტო ქალაქი არმენიისაო¹.

სჩანს, ჯიუტობით, ჭირვეულობით ლარის გატანა სომეხთა მეცნიერთა განუყრელი თვისება ყოფილა. სჩანს, რაც „ჩოტკ-ში“ არ მოდის, რაც გინდ მართალი იყოს, მაინც თავისის გაყ-ვანა უნდათ, თორემ რა გასამართლებელი საბუთია, შემცდა-რის აზრით გატაცებულნი არიან და ადვილად მისახვედრია რის გამო ურჩობენ და ჭირვეულობენო სომეხთა მეცნიერნიო. აშ-

¹ აი სიტყვით-სიტყვა ბ-ნ ნიკოლსკისა: „Такую настойчивость мож-но объяснить только ошибочным мнением о характере и происхож-дении надписей и понятным со стороны армянских ученых увлече-нием мыслью — найти древнюю столицу Армении (იხილუ Древности Восточные, т. I, გვ. 380).

კარაა, თუ ბ-ნ ნიკოლსკიმ აქ მეტი არა სთქვა-რა ამისთანა საქციელზე, ეს მისს თავდაჭერილსა და მართებულს მეტყველებას მოასწავებს და არა საქციელის სრულს დახასიათებასა და დასახელებას. ეს კიდევ არაფერი.

ბ-ნ მესროფისაგან ნაპოვნ წარწერათა შორის, ბ-ნ ნიკოლსკის სიტყვით, ერთი წარწერაა, რომელიც აღნიშნულია XV ნომრით და „ზახალუსად“ წოდებულ ადგილის ახლოა აღმოჩენილი. ამისი ასლი დაბეჭდილი იყო სომხურს ჟურნალს „არარატში“, რომელიც ეჩმიაძინში გამოდიოდა. ამ წარწერის გამო ბ-ნი ნიკოლსკი სწერს, რომ „აქედამ გადმოღებული ნაწერი, „არარატში“ დაბეჭდილი, ისეთი დამახინჯებულია, რომ ნიშნებიც-კი თითქმის არა ჰგვანან ვანის წარწერებს. შესაძლოა ვიგულოთ, რომ გადმომღებს განგებ სდომებია ეს ნიშნები მიაშგავსოს სახით სპარსულ აქემენიდების წარწერასაო იმ მიზეზით, რომ წარმოდგენია ვითომც იგინი ერთნი და იგივენი არიან, ან რაიმე ნათესავური კავშირი აქვთო“¹.

ესეთი ოსტატობა და ოინბაზობა არ დაეფიცებათ იმათ, ვინც ძველს ქვას აცლის ძველს მონასტერს, ან ქართულს წარწერას ჰფხეკს და ზედ სომხური ასოები გამოჰყავს, ან თითონ ქვას იპარავს და ეშმაკმა იცის სადა ჰკარგავს. ახლა იკითხავთ: რა ანგარიშია, რომ ხსენებული წარწერა გადაუმახინჯებიათ, გადაუსხვაფერებიათ? ოინბაზობა, თაღლითობა, რუსები რომ იტყვიან подлог, მართალია დიდს ოსტატობას, დიდს გაგებას და თითქმის ერთსგვარს გულადობასაც ჰთხოულობს, მაგრამ არც იმისთანა საქებური და სასახელო ხელობაა, რომ კაცმა თავი შეიღოს, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, იკადროს მარტო სახელისათ-

¹ აი სიტყვით-სიტყვა ბ-ნ ნიკოლსკისა: „Снимок с неё (ზახალუსის წარწერა), помещенный в „Арарате“, представляет текст в таком изуродованном виде, что знаки даже почти не напоминают знаки Вансакого письма. Можно догадываться, что снимавший надпись намеренно хотел придать знакам сходство по форме с знаками персидских надписей Ахеменидов, воображая, что она одинакова или родственного происхождения“ (იქვე, გვ. 380).

ვის, თუ სახელს სახრავიც ზედ არ მოჰყვება. მაშ საბუთი გვაქვს ვიკითხოთ: რად სდომებიათ, რომ ძველი წარწერა ასურეთის ხანასი აქემენიდების წარწერისათვის განგებ მიემსგავსებინათ, ზოგორც ბ-ნ ნიკოლსკის სიტყვებიდამა სჩანს.

აი რა ანგარიში უნდა ვიგულისხმოთ: წინანდელ წერილები-დამ უკვე ვიცით, — რა დიდი საბუთია მართალ მეცნიერთათვის ეს გარემოება, რომ ვანის ლურსმული წარწერანი, რადგანაც ეკუთვნიან აქემენიდების წინა დროს და სომხები მართლ აქემენიდების დროს მოსულან არმენიაში და მინამდელ მათი ჰაჰანე-ბაც იქ არ ყოფილა, აშკარაა, ანგარიშია სომეხთა მეცნიერთათვის დაამტკიცონ, რომ წარწერები ასურელთა დროისანი-კი არ არიან, არამედ აქემენიდების დროინდელნი. იგი წარწერანი რომ ასურეთის ხანასი იყვნენ, ესე იგი იმ დროინდელი, როცა იმ ადგილებში, საცა იგი წარწერანი უპოვნიათ, სომხების ხსენებაც არ ყოფილა, სომხები ისე ადვილად ვერ დაიჩემებდნენ — იქ ჩვენი ისტორიაა მოთხრობილიო. და თუ აქემენიდების დროისანი აღმოჩნდებოდნენ, მაშინ ოინბაზობის და თაღლითობის ქსელი ადვილად გაიბლანდებოდა, ადვილად გაიბმოდა სხვისის სახელის და ისტორიის დასაჩემებლად და იმას ვეღარ უსაბუთებდნენ გასამტყუვნებლად, რომ თქვენ ჯერ სად იყავით, როცა ეს წარწერანი ქვებზე ამოუჭრიათო.

ნუთუ ეს ოინბაზობა, ეს თაღლითობა იგივე არ არის, რაც სთქვეს სომეხთა მეცნიერებზე დ. ბაქრაძემ, ილ. სერებრიაკოვმა, ლენორმანმა, რაულინსონმა, ბ-ნმა ნიკოლსკიმ და რასაც ჩვენ ამ წერილებით ვამტკიცებთ.

ყოველ ამის შემდეგ, განა აშკარა არ არის, რომ იმისთანა მეცნიერნი, როგორიც პატკანოვია, ფილოსოფოსი არწრუნია და ვილაც ეზოვები, ხუდაბაშოვები და მთელი მათი ამჟარი, არაფერს ჰთაკილობენ ოლონდ-კი თავისი შავი გაათეთრონ და ჩვენი თეთრი გააშავონ იმისდა მიხედვით, რა დროს რა სწყურიათ, რა დროს რა უხდებათ ტანად და პირად. ამას რომ მართლ ჩვენ, ქართველები ვამბობდეთ, კიდევ არ დაიჯერებოდა, მტრობაში ჩამოგვართმევდნენ, შურით მოსდითო, იტყვიან. ლენორმანი, რაულინსონი, ბ-ნი ნიკოლსკი, ჩვენი მამიდაშვილე-

ბი, ან ნათელ-მირონები ხომ არ არიან, რომ ამათაც მიდგომით ლაპარაკი შესწამონ.

ბ-ნი გოლმსტრემიც, ჩვენდა სამწუხაროდ, ამ სომეხთა მეცნიერთა ფეხის ხმას აჰყოლია და ჩვენთვის, ქართველებისათვის, მღალადებელს ქვებს სომხებისათვის ალაღადებს და დიდის ბუკითა და ნალარით იძახის: „И Камни возопиют!.. Камни не лгут!“... აქ ქვანი კი არ ჰღალადებენ, ქვანი მართალს ამბობენ, ხოლო ჰღალადებენ და სტყუიან სომეხთა გაცულლუტებულნი მეცნიერნი, ან გამეცნიერებული ცულლუტები ეზოვები და სხვა ამისთანები. ეს რაღაც მთელი გუნდია, რომელსაც თითქო პირი შეუკრავთ, გაფიცულან, რომ ქვეყანა ატყუონ, მელა-ტურა ლომად აქციონ, ლომი კატად, და ფრთაგაცივანულ, გაქუცულ უხეირო კრუხ-ქათამსავით წიწილები სჩეკონ არწივის ნაბუღარზედა.

XII

სახელი და პატივი ბ-ნს გოლმსტრემს, რომ სომხებისათვის, ვითარცა ჩაგრულ და დევნულ ერისათვის, გულმტკივნეულობს და ამისათვის ხმას იღებს საქვეყნოდ და უშიშარად. არც ჩვენა ვართ ისეთნი უგულონი, რომ არ ვიგრძნოთ სხვისა ტკივილნი, სხვისა ზოცვა-ჟლელა, დარბევა და დაწიოკება და არ ვიცოდეთ ფასი და ღირსება ადამიანისა, როცა უბედურთათვის იღვწის და, თუ ხელს არა, ხმას მაინც აწვდის ნუგეშინისცემისას, სიყვარულისას. ჩვენ ისიც ვიცით, რომ მარტო გულწმინდად მიცემული ნუგეში, მარტო გულწმინდად გზად და ხიდად გადებული სიყვარულია იგი უზენაესი მაღლი, რომელიც კაცს აღიყვანს „მაღალსა მას მთასა წმიდასა, სადა ჰგალობენ ანგელოზნი ღვთისა დიდებას“.

ვწუხვართ, რომ საქმემ და სიმართლემ მოითხოვა ბ-ნი გოლმსტრემი სომეხთა მეცნიერთა მწკრივში ჩაგვეყენებინა, მისი ნებითი თუ უნებლიეთი შეცდომა გულახდილად გვემხილებინა და ჩვენი გაოცება გვეთქვა: ნეტა რამ და რისთვის დააწეოინა იგი ისტორია, რომელიც მარტო სომეხთა ფილოსოფოსე-

ბისა და დელინგერების საკადრისია და მარტო იმათ თონეში ცხვება.

გვიკვირს: თუ ბ-ნ გოლმსტრემს არ წაუკითხავს იგი წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა, რომელიც ჩვენ წინა წერილების სხოლოში დავასახელეთ, ბ-ნ ანუჩინის წერილი ხომ უსათუოდ წაუკითხნია, რადგანაც ამბობს, რომ ბ-ნი ანუჩინი წინააღმდეგია იმ თეორიისა, რომელიც ურარტელებს ჰხადის სომხების წინაპრებადო და ეს მარტო იმას მოასწავებს, რომ ბ-ნი ანუჩინი მიუდგომელი მეცნიერიაო და ამისთვის აქებს კიდეც. აქ ორი გარემოებაა საოცარი. ჯერ ერთი ისა, ვითომც ქვეყანაზე იყოს იმისთანა თეორია, რომ ურარტელთა სომხობას ამტკიცებდეს. თუ არ არის ამისთანა თეორია, მაშ ბ-ნ გოლმსტრემის სიტყვა საქარეზე გატანილი სიტყვაა, როცა გვარწმუნებს, რომ ბ-ნი ანუჩინი ამ თეორიის წინააღმდეგიაო. ამოდ ჰფიქრობს ბ-ნი გოლმსტრემი არსებობას ამისთანა თეორიისას: იგი არსად არის და ბ-ნი ანუჩინი არ-არსებულის თეორიის წინააღმდეგი როგორ იქნება? ბ-ნი ანუჩინი მოცლილი კაცი ხომ არ არის სომეხთა მეცნიერებსავე, რომ ქარის წისკვილებს ომი დაუწყოს.

კიდეც ვიტყვით, დღეს მთელს ქვეყანაზე ერთიც მართლა სწავლული და მეცნიერი არ მოიპოვება, — სანთლითაც რომ ვეძებოთ, — ურარტელთა სომხობის თეორიას მისდევდეს, გარდა იმისთანა ჩურჩუქა მეცნიერებისა, როგორც ვილაცა ეზოვები და მისნი დამქაშები არიან. ამათაც-კი არა გვგონია 'გაბედონ ამ არ-არსებულის თეორიის ღალადება თავისის სახელით და, იქნება, სხვა-კი გააბრიყვონ, თითონ სოროში შეძვრნენ და ამ სახით სხვისის ხელით ნარი ჰგლიჯონ. ეს იმათი ხელობაა.

ბ-ნი ანუჩინი თუ ურარტელთა არა-სომხობას ამბობს, ამას ვისიმე წინააღმდეგად-კი არ ამბობს, არამედ ამით ემოწმება ყველას, ვისაც ეს საქმე გამოუძიებია. ვიწვევთ ბ-ნს გოლმსტრემს, თუნდ ერთი სწავლული და მეცნიერი, ან ევროპელი, ან რუსი დავვისახელოს იმ თეორიის მომხრედ, რომელსაც ვითომც ბ-ნი ანუჩინი ეწინააღმდეგება და რომელსაც დღეს ასე თავშეუღებლად მარტო ბ-ნი გოლმსტრემი ჰღალადებს, დიად, მარტო ბ-ნი გოლმსტრემი და სხვა არავინ.

თუნდ ეს ორი ერთმანეთის წინააღმდეგი თეორია არსებობდეს, ნეტა რა ნიშანია მიუღდგომელობისა, მიუკერძოებლობისა ურარტელთა არა-სომხობის თეორია, რომლის გამო ქებასაც-კი უძღვნის ბ-ნს ანუჩინს ბ-ნი გოლმსტრემი. ნუ თუ აქაც ახია იოქეას: „სიტყვამან შენმან გამოგაჩინოს შენ“.

მეორე გარემოება ის არის, რომ ასე ვრცლად არის ბ-ნ ნიკოლსკის მოწმობა ბ-ნ გოლმსტრემის მიერ მოთხრობილი საბუთად ურარტელთა და სომეხთა ვითომ-და ერთნათესაობისა და ბ-ნი ანუჩინი-კი მარტო სამის სიტყვით უხსენებია, ისიც ბუნდად, — ამ თეორიის წინააღმდეგიაო. ყური არ უთხოვებია, რომ ბ-ნი ანუჩინი ანტროპოლოგიურადაც ამტკიცებს, რომ სომეხნი არმენიაში, წინანდელ ურარტის ქვეყანაში, მერე მოსულნი არიან¹. გარდა ამისა იგივე ბ-ნი ანუჩინი იმოწმება, რომ იგი ქვეყანა დაიჭირეს სომეხებმა დიდის ბრძოლის და ომების შემდეგ ურარტელებთანაო. არის რამოდენიმე საბუთები, რომლის ძალითაც შესაძლოა ვიგულოვოთ, რომ ურარტელნი, ანუ პონტიის ქალდეები² ქართველთა მამა-პაპანი ყოფილანო³.

დალოცვილს, რაკი ესე ვრცლად მოგვითხრობდა ურარტელთა სომხობას და ისიც უსაბუთოდ, ერთი სიტყვა, თუნდ ესე მოკლედ, როგორც აქ არის ბ-ნ ანუჩინის ნათქვამი მოყვანილი, ჩვენთვისაც გამოემეტნა, ურარტელთა ქართველობა გაკვრით მაინც მოეხსენებინა. განა ვინ დაემდურებოდა? თუ ბ-ნ ნიკოლსკის მოწმობა, მერე სულ მთლად თავით ბოლომდე გადასხვაფერებული, საჭირო იყო ურარტელთა გასომეხებისათვის, ქართველთა ასე თუ ისე დასაბუთებული ურარტელობა ბ-ნ ანუჩინისა რატომ დაჰვიწყებია და ჩაუფარცხებია. რასა-

¹ იხ. „Братская помощь Армянам“, გვ. 358.

² რარიგადა ჰგავს ერთმანეთს სახელი ქალდეები და ქართლები!

³ იხ. „Братская помощь Армянам“, გვ. 361. აი სიტყვითი-სიტყვა ბ-ნ ანუჩინისა: Таким образом армянам удалось лишь после долгой и упорной борьбы с племенем Урарту или Понтийскими халдами, — племенем, язык которого еще не выяснен, но есть некоторые основания предполагать в них прародичей Картвельского или грузинского племени“.

ქვირველია; თვით ბ-ნ გოლმსტრემის საქმეა, — სად რა სთქვას და როგორ, ზოლო ჩვენ-კი ვიტყვი: „საკვირველ არიან, უფალო, საქმენი შენნი!“

ვთქვათ, ისეც იყოს, რომ ურარტელნი სომხები არ ყოფილანო, ჰბძანებს ბ-ნი გოლმსტრემი: ამ საგანს ამ შემთხვევაში არავითარი მნიშვნელობა არა აქვსო. აი სწორედ ამაზე ითქმის, **ე რ ი ჰ ა ა!** მაშ რაზედ შეაწუხეთ ბ-ნი ნიკოლსკი, ანუჩინი, რომ თითქმის მთელი ფელეტონი ურარტელთა სომხობის დასაბუთებას მოანდომეთ და, სულ ცოტა ვთქვათ, ორიათას-შვიდას-რვაასის წლის ამბავი გაგვიბით და ამ ამბავით ამტკიცებდით სულიერ და ხორციელ სიმტკიცესა და მედგრობას ეხლანდელის სომხებისას, ვითარცა მემკვიდრეებისას სახელოვან ურარტელებისას. მაშ რად ჰლაღადებდა ბ-ნი გოლმსტრემი: „თუ პოვნა გნებავთ ამ საქმის (სომეხთა საქმისა) კეშმარიტებისა, პოლიტიკოსებისაგან „ფერუმარილ წაუსმელისა“, გადაუკეთებელისა, უნდა ყურადღება მიაქციოთ“ ძველს, ჰაღარამოდებულს დროს, არქეოლოგებს და სწავლულ მოგზაურებსო“¹. მაშ ეს სიტყვები ისე საქარეზეა გასტუმრებული! აფსუსს, სიტყვებო!..

საოცარია, — რომ ამას ამბობს ბ-ნი გოლმსტრემი, ესე იგი ის კაცი, რომელმაც თვალი და ყური აუქცია ჰაღარამოდებულს ძველს დროსაც, არქეოლოგებსაც, სწავლულთა მოგზაურთაც და იმ ქვათა ლაღადსაც, რომელნიც, მისის სიტყვით, **возопиют!**

„კიდევ ბევრს, ბევრს სხვას ჰლაღადებენ არმენიაში ნაპოვნი ქვებიო“, იძახის დიდის პათოსით ბ-ნი გოლმსტრემი. მართალია, ბევრს რასმე ჰლაღადებენ და ვაი რომ იმათს ლაღადს ყურებში ბამბადაცმული მსმენელი შეჰხვედრია. ბევრს რასმე ჰლაღადებენ, მხოლოდ მთლად და ხელალებით იმის წინააღ-

¹ აი სიტყვით-სიტყვა ბ-ნ გოლმსტრემისა: „Чтобы найти истину в этом (армянском) вопросе не „заправленную“, неподкрашенную политиками.. нужно обратить свои взоры к седой древности, к археологам, к ученым путешественникам“... იხ. „Петербургские Ведомости“, 1899 წ., № 33, ტელეფონი: „И Камни возопиют!“.

დეგს, რაც ბ-ნს გოლმსტრემს ურარტელთა გასომხებისათვის წამოულაგებია „Петербургские Ведомост“-ში. კიდევ ვიწვევთ ბ-ნს გოლმსტრემს: თუ ჩვენ მართალს არ ვამბობთ, აბა ერთი საბუთი, აბა ერთი მართალი სწავლული, მართალი მეცნიერი, აბა ერთი ქვა და მისი ლაღადი წამოგვიყენოს პირში, მაშინ ჩვენ ჩვენს მშვილდს ძირს დავდებთ და ბ-ნ გოლმსტრემის წინაშე ქედს მოვიხრით, ჩვენს შეცდომას შევინანებთ საქვეყნოდ.

სომეხთა ქების განდიდებას ისე გაუტაცნია ბ-ნი გოლმსტრემი, რომ ამის თქმასაც-კი შესაძლებელად ჰხადის: „ამ ერმა (სომხობამ) საუკუნეთა განმავლობაში დაამტკიცა თვისი შეურყეველი ერთგულება ქრისტიანულ მართლმადიდებელ აღთქმებისაო“. რა თქმა უნდა, ყოველს ერს თავისი სარწმუნოება მართლმადიდებელი ჰგონია და ამაში ვერც ვერავინ შეუვა. სარწმუნოება სინიდიის, სასოების საქმეა და აქ ყველა თავისუფალია და ხელშეუხებელი. ხოლო ბავშვმაც-კი იცის, რომ სომხები გრიგორიანები არიან სარწმუნოებით და სულაც არ ეკუთვნიან იმ რჯულს, რომელიც მართლმადიდებელად წოდებულია საზოგადოდ რუსეთში და რუსის მწერლობაში საკუთრად. მაშასადამე, ბ-ნის გოლმსტრემის ლაღადი, რომ სომხებმა შეურყეველი ერთგულება აღმოუჩინეს ქრისტიანულ მართლმადიდებელს აღთქმებსაო¹, არ არის მართალი, იმიტომ რომ ამ სახელით წოდებულს სარწმუნოებას და, მაშასადამე, აღთქმებსა სომეხნი გაეცალნენ ჯერ კიდევ მეექვსე საუკუნეში და მას აქეთ სარწმუნოებით ცალკე გავიდნენ. სად იგი სარწმუნოება, რომელსაც სომხები აღიარებენ, და სად იგი, რომელიც მართლმადიდებელად წოდებულია რუსეთში და რუსის მწერლობაში.

რასაკვირველია, სომეხთა სარწმუნოებაც ქრისტიანულია და სომეხთ ვერ დავუკარგავთ დიდს ღვაწლს, ქრისტიანობისათვის

---

¹ აი სიტყვა-სიტყვით ბ-ნის გოლმსტრემის ნათქვამი: „Этот народ (Армянский) в течении многих веков доказал непоколебимую преданность христианским православным (კურსივი ჩვენია) заветам“. იხ. მისი ფელეტონი: „И Камни возопиют“, „Петерб. Вед.“, 1899 წ., № 33.

მათ მიერ დადებულსა. ქრისტიანობისათვის ბევრი რამ გაუწი-
რავთ, ბევრი სისხლი უღვრიათ და მეტი არ იქმნება ვთქვათ,
რომ ქრისტიანობას ანაცვალეს მათ თითქმის მთელი თვისი ის-
ტორია, თვისი სამეფო, თვისი მამული, თვისი სამშობლო და
ამით, თვისდა მართლად სასახელოდ, შეინახეს თვისი რჯუ-
ლი, ენა და ყოველმა ამან შეანახინა თვით მათი ვინაობაცა,
მათი ეროვნული არსებობა. ვერც ისტორია და ვერც კაცობ-
რიობა ვერ დაივიწყებს სომეხთა ღვაწლს, სომეხთა თავგან-
წირვას ქრისტიანობისათვის. ამიტომაც ბ-ნს გოლმსტრემს რომ
გაეხსენებინა ეს დიდებული ღვაწლი საერთოდ ქრისტიანობის
წინაშე, მართალი იქნებოდა და რაკი შიგ ჩაურთა „მართლმ-
დიდებლობა“, ბაღსაც სიცილს მოჰგვრის, რომ სომეხები შე-
ურყევლად ერთგულნი ყოფილან სხვის სარწმუნოებისა და,
მაშასადამე, შერყეულნი თვისს საკუთარს სარწმუნოებაში.
სარწმუნოება ჭეშმარიტებაა გულისა და ორსახედ არ ჩაესახე-
ბა ერთსა და იმავე გულს. როგორც ორსახე ჭეშმარიტებაა შე-
უძლებელი, ისეც ორსახე სარწმუნოებაც. იგი ან ერთადერთია
ერთს გულში, ან სულ არ არის. სარწმუნოება, რომლის დიდი
ნასკვი ადამიანის სულიერ წიადშია, ორთვალა და ორგულა ვერ
იქნება, რომ ჩვენიც იყოს და თქვენიც ერთსა და იმავე დროს
იგი ერთთვალა და ერთგულაა, — თუ ასე ითქმის, ვერც თვალს
და ვერც გულს ორად ვერ გაჰყოფს, რომ ერთსაც ჰხედავდეს
მართლმადიდებელად და მეორესაც, ერთსაც განუზიაროს სა-
სოება გულისა და მეორესაც. ამიტომაც შეურყეველი ერთგუ-
ლება სხვის სარწმუნოებისა საკუთარის სარწმუნოების შერყე-
ვაა, უარყოფაა. თავდადებულნი ერთის სარწმუნოებისათვის,
მეორისათვის თავდადებულნი ვერ იქნებიან და ნამეტანად შე-
ურყეველ ერთგულებისანი. კაცი შეურყეველად მოსავია მარ-
ტო იმ სარწმუნოებისა, რომელსაც აღიარებს და გულში ატა-
რებს. უამისოდ სარწმუნოება სარწმუნოება-კი არ არის, სამო-
სელია, რომელსაც კაცი როცა უნდა იხდის და როცა უნდა
იცვამს. ამიტომ არა გვგონია კეთილმორწმუნე სომეხებს ეს ქე-
ბა ბ-ნ გოლმსტრემისა სასიქადულოდ გაუხდეთ. სომეხებს რაც
გინდ დააბრალეთ, და ორგულობას სარწმუნოებისას-კი ვერა-

ვინ შესწამებს. პირიქით, მათ, თვისდა სსახელოდ, კარგად იციან ფასი თავისის სარწმუნოებისა და ამისათვის უღელი ყოველ გვარის უბედურებისა გულგაუტეხელად უტარებიათ და ჯვარცმულან.

დასასრულ, ერთი ეს უნდა ვიკითხოთ: რა გაჭირება დასდგომია ბ-ნ გოლმსტრემს, რომ საცოდავი ქვებიც-კი უწამებია, შეუწუხებია პატივცემულნი მეცნიერნი და ჯანაბაში გადუკარგავს თვით მეცნიერებაცა. ეს ჩვენ არ ვიცით და არც დიდი სურვილი გვაქვს ვიცოდეთ. ჩვენ მარტო იმას ვკვირობთ, ჩვენ მარტო ის გვეოცება, რომ აქაც იგივე პროგრამაა გამოჰიმული და დოინჯშემოყრილი, რომელიც სომეხთა მეცნიერთ მემკვიდრეობით დასჩემებიათ: სომეხთა ბამბაც უნდა ჩხრიალებდეს და ქართველების არც კაკალი. ვიყვიროთო და ყვირილიც ეს არის.

აბა სენკოვსკივამ დაწყებული ბ-ნ გოლმსტრემამდე, ამ საზოცის წლის ზანძილზე, ლარი გააბით და გახედეთ, თუ ყველა სომეხთა მეცნიერს ამ ლარზე ხელი არ ეკიდოს, ერთსა და იმავე პროგრამას არ ემსახურებოდეს საოცარის ერთგულობით და ერთსულობით. ებლაუქებიან ამ პროგრამას კბილით, ხელით, ფეხით და მთელითა ცხოვრებითა მათითა. განა აშკარა არ არის, უნდათ ქვეყანას დაანახვონ, რომ სომეხზე უკეთესი, გამძლე ერი, ყოვლის ნიჭითა და უნარით შემოკობილი სხვა არავინ არის მცირე აზიაში და ნამეტნავად ამიერკავკასიაში. მართალია, ამიერკავკასიაში ეს რალაც „ვრაცები“ ჰყრიან და ცოტად თუ ბევრად ამათაც ახსენებენ, მაგრამ ასეთს საქმეს დავმართებთ, ასე გავუბიარებთ სახელს, რომ სახსენებელიც კი აღარ დარჩეთ. თუ ისტორია აქვთ, გავუყალბებთ, ან ჩვენ დავიჩემებთ, მიწა-წყალი აქვთ და ჩვენ ჩამოვართმევთ, და ქვეყანას, ტყუილი იქმნება თუ მართალი, დავაჯერებთ, რომ ქართველობა გადაშენების გზაზეა შემდგარი და დღესა თუ ხვალე ან ამოსწყდებიან დედა-ბუდიანად, ან გასომხდებიან.

ამ ჩვენს ლანძღვა-გინებაში, რასაკვირველია, ბ-ნს გოლმსტრემს არავითარი წილი არ უდევს და მადლობელნი ვართ, რომ შეგვიბრალა და ავად მაინც არ გვახსენა, სომეხებს ზედ არ

წაგვავლა ქათამსავით, სომეხთა მეცნიერებისამებრ. ხოლო ძნელი მოსათმენნი არიან ეს ხუდაბაშოვები, პატკანოვები, ქიშმიშოვები, ეზოვები, არწრუნები და ერთობ იგი ერთი გუნდი სომხებისა, რომელთაც ღმერთმა მოახმაროთ თავიანთ-თავის ქება-დიდება და ჩვენს მოთხრას-კი — ნურას უკაცრავად! — ვერ შევარჩენთ, ვერ დავანებებთ და ამაში, იმედია, ყველა ჰკვათამყოფელი სომეხი დაგვეთანხმება. აი, სწორედ აქ არის თავი და ბოლო, დასაბამი და დასასრული იმ მწვავეს განხეთქილებისა, რომელიც ასეთის გულმოდგინებით შთამოსთესეს ჩვენში უმეცართა მეცნიერდა და ერთმანეთზე აალურსეს ქართველი და სომეხი. ამით, სწორედ ამ პირმოშვებულმა ფილოსოფოსებმა გაუფუჭეს გული ქართველებს სომხებზე და სომხებს ქართველებზე, თორემ სად იყო ჩვენში ამ ორმოც-სამოცის წლის წინად ერთმანეთის ასეთი ათვალწუნება! ერთმანეთში არ ვირჩეოდით და თუმცა სხვადასხვა მოდგმისანი და სარწმუნოებისანი ვიყავით, მაგრამ სომხობით ქართველის ძულელებას და ქართველობით სომხებისას ჩვენში ადგილი არა ჰქონია ჩვენდა საერთო საბედნიეროდ და სასახელოდ, და თუ დღეს ეს ურთიერთობა ასე შერყეულია, სომეხთა მეცნიერთა გულნამცეცობას, უვიცობას, ნაცარქექიაობასა და ოინბაზობას უნდა მიეწეროს. მარტო ერთი ბ-ნი ეზოვი საკმაოა, ადამიანი შეუშინდეს თავის-თავსა და სასოწარკვეთილებით ჰკითხოს: ნუთუ ადამიანი მართლა ღვთის სახისა და მსგავსებისაა? ღმერთმა მოჰკითხოს ყველას მისნი შეცოდებანი და შეუწდოს, თუ ამისთანა საქციელი შესანდობარია.

თორემ ჩვენ სომხებისა არა გვშურს-რა. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ წინანდელ საქართველოს უძლურება დაიწყო იმ უბედურ ღლეთაგან, როცა-კი პირქვე დაემხო სომხეთი — ეგ ჩვენი წინანდელი ზღუდე სამხრეთით. ჩვენ ჩრდილოეთით ვინახავდით სომხეთს და სომხები ჩვენ გვინახავდნენ სამხრეთით. მას აქეთ, რაც ვახტანგმა გორგასლანმა ჩრდილოეთით უშიშარ და უზრუნველ ჰყო მაშინდელი საქართველო, მთელი ჩვენი ისტორია მიიმართა იმაზე, რომ სამხრეთით გაგვემაგრებინა ჩვენი თავი. მინამ სომხეთი იყო, საქართველოს რომ თათრობა

მოსევოდა, ჯერ სომხეთი უნდა გადმოეღაზა. ამიტომაც ჩვენნი უდიდესნი მეფენი და სამეფოს კაცნი არაფერს არა ჰზოგავდნენ, რომ ეშველნათ სომხეთისათვის, როცა-კი გაუჭირდებოდათ. სამწუხაროდ, ზოგიერთს ჩვენს მეფეებს არ ესმოდათ — რა ღიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველებისათვის სომხეთის არსებობას. დაეცა სომხეთი და სამხრეთის კარი ღია დარჩა საქართველოში შემოსასევად. თუმცა სომხეთის დაცემის შემდეგ მთელი თითქმის შვიდი საუკუნე კიდევ მაინც გავუძელით ათას-ჯერ ჩვენზე ძლიერს მტრებსა, მაგრამ მთელი ჩვენი ისტორიული ღღენი მოვალეთ და შევალეთ სამხრეთის კარის დაკეტას და ვერა გავაწყეთ-რა. ღონემიხდილმა და დაქანცულმა საქართველომ აიღო თავი და შეაფარა დიდ რუსეთის იმპერიას, მტერს არ დაჰნებდა და მეგობართავენ პირი ჰქმნა და გული მიიბრუნა.

განა ჩვენთვის-კი სანატრელია ესეთი დაქსაქსულობა სომხებისა! ღმერთმა მისცეთ ღონე და უნარი ერთად მოიყარონ თავი იქ, საიდანაც აყრილან და აქა-იქ გაფანტულან. ხოლო ჩვენ ჩვენსას ნუ გვეცილებიან, ჩვენი სახელის გატეხით ნუ ცდილობენ თავიანთის სახელის კეთებას და შემკობას.

ჩვენ, ბევრი გვქონდა, თუ ცოტა, შეგივრდომეთ, შემოგიხიზნეთ, გიძმეთ და შინ მტრად ნუ გვეკიდებიან. „მტერისა შინა ყოლასა ღომისა გზასა ზედა წოლა სჯობია“, — ასე იტყოდნენ ძველნი ქართველნი, ასე ვამბობთ ჩვენც, ასევე იტყვის ყოველი გონიერი სომეხი.

ჩვენი სოფელი
და მისი ყოველდღიური საჭიროებანი
(საგაჭმითუ შენიშვნები)
1877 — 1886

ჩვენი გლეხობა და ტყეებით სარგებლობის საკმე

უმთავრესი მიზეზი ჩვენის გლეხობის ჩივილისა და დრტვინვისა სახელმწიფო ტყეების გამგეობაა. ყოველის მხრიდან ის, რომ სახელმწიფო ტყეების გამგეობისაგან ხალხს არაქათი აქვს გაწყვეტილი. თუ ხალხი გულნატენია, თუ ხალხი ჩივის და დრტვინავს, ესე ყოველი ტყის მცველების ბრალია, რომელნიც დაუსჯელად ხალხს ტყავს აძრობენ ტყის ხმარების აუცილებლობის გამო.

არც ერთის წოდების გამგეობა ჩვენს ქვეყანაში ისე უთავბოლოდ და ღვთის ნებაზე არ არის მინებებული, როგორც სახელმწიფო ტყეების გამგეობა. სწორედ ეს ტყის გამგეობა ტყის ხელისუფალთა გამდიდრებისათვის შეიქმნა და გლეხის განადგურებისათვის. ჩივიან, ჰკენესიან ტყის მცველთა ბოროტმოქმედებისაგან, მაგრამ გამკითხავი არავინ არის.

ჩვენს გლეხობას სადგომიც და მეურნეობაც ისე აქვს მოწყობილი, რომ ბევრი შეშა უნდება სათბობლად, პურის გამოსაცხობლად, და მრავალი ხე-ტყე შენობისათვის, ღობის და ჭიგვისათვის. ჩვენებურის გლეხისათვის ტყე ისე საჭიროა, როგორც არსებითი პური. უტყეოდ ჩვენებური გლეხკაცი ვერ დადგება ისე, როგორც უპუროდ. ეს იციან სახელმწიფო ტყის გამგეთა, ამით სარგებლობენ და უბედურს, უნუგეშოს, და მაინც ქვეყნის მაცხოვრებელს გლეხს ტყავს აძრობენ, როცა კი ხელში ჩაუვარდებათ. რომ ხშირად ჩაუვარდებათ ხოლმე, ეს აშკარაა, იმიტომ რომ გლეხს თითქმის ყოველდღე უნდება ტყე და ამის გამო თითქმის ყოველდღე ატუზულია „ლესნიჩის“ სა-

ხლის წინ ბარათისთვის. რამდენ ტანჯვას გამოივლის, რამდენს ხარჯს ჰყევს, რამდენს დროსა ჰკარგავს, ვიდრე „ლესნიჩი“ ინებებს და ბარათს მისცემს ტყეში შესვლისათვის. ერთი ურემი ფიჩხი რომ უნდოდეს, სამს ცეცხლში უნდა გამოიაროს საწყალმა გლეხმა: ეს „ლესნიჩიაო“, ეს „ობიესჩიჩიაო“, ეს „პოლესოვჩიჩიაო“. მერე როგორღაც ჩვეულებათ დაეკვებათ ამ სამს პირს, რომ ხახა უნდა დაილბონ ყოველს შემთხვევაში, — და უღობზს ხახას საწყალი გლეხი, რადგანაც მეტი გზა არა აქვს. წავა ტყეში „ლესნიჩის“ ნებართვითა, დაუდებს ფიჩხს, თუ შეშას, რომლისთვისაც წინათვე ბაჟი აქვს გაღებული, გამოვა ტყიდან საწყალი და სულ იმ ფიჭრშია, შარი რამ არ მომიდონო და ერთი ურემი ათად არ დამისონო. ეფერება საწყალი „პოლესოვჩიჩისაც“, „ობიესჩიჩისაც“, „ლესნიჩისაც“ და გულში ჰსწყევლის თავისის გაჩენის დღესაც და ამ სამს პირდაღებულს მგელს, მასზედ მისეულს.

სახელმწიფო ტყეების გამგეობა ისეა ყველგან მოწყობილი, რომ საგნად სამი რამა აქვთ: 1) ტყეების წესიერად მოხმარება და საბოლოოდ გამოზოგვა; 2) ტყეებიდან ჯეროვანი შემოსავალი ხაზინის სასარგებლოდ და 3) სამართლიანი, გაუჭირვებელი ტყით სარგებლობა მცხოვრებთათვის.

ჩვენში ტყეების გამგეობა იმ გზაზედ მიდის, რომ ტყეები არამც თუ საბოლოოდ იზოგვება, არამედ სულ ძირს დაცემულია თითქმის და გათახსირებული; ხაზინას არამც თუ ჯეროვანი შემოსავალი შემოსდის, არამედ იმის ნათალიც არ შემოსდის, რაც ტყეებს ნამდვილი შემოსავალი აქვთ, და რაც ნამდვილსა სჭარბობს, ეგ კიდევ მეტია; თვით მცხოვრებნიც ისე არარაისაგან გაჭირვებულნი, შეწუხებულები და განადგურებულნი არ არიან, როგორც ტყეთა გამგეობის ბოროტმოქმედებისაგან. არაქათგაწყვეტილმა გლეხობამ აღარ იცის რა ქნას, როგორ დაიხსნას თავი ტყეთა გამგეობის თვითნებობისაგან, რბევისა და შარისაგან. „ივერიაში“ რამდენჯერმე იყო მოხსენებული ერთის „ლესნიჩის“ ოინბაზობა, მაგრამ ამბობენ, რომ ამის ოინბაზობა ყვავილიაო მასთან, რასაც სხვაგან თურმე ტყის გამგენი ჰსჩადიან.

როდის უნდა მოეღოს ბოლო ამ ბოროტმოქმედებას, რომელიც ასე ძმარს ადენს ცხვირიდან საწყალს გლეხობასა და თავის გაჩენის დღეს აწყევლინებს. ნუთუ იმათ ვის ზელთაც აქვს ამ ბოროტმოქმედების ძირით აღმოფხვრა, ჰგონიათ, რომ ეს სახუმარო ამბავია, და ამიტომაც ყურს არ ათხოვებენ ამ ყოვლად შემაზარებელს, ყოვლად შემაწუხებელს და ყოვლად მოუწვლელ თვითნებობას ტყეების მცველებისას. დროა, დრო, ყურადღება მიაქციონ და ვიდრე საშველია დაიხსნან საწყალი გლეხობა იმისთანა რბევისა და მტაცებლობისაგან, რომელიც ამჟამად იმათ საუბედუროდ და ტყეთა-მცველების საკეთილოდ ეგრე საჯაროდ, აშკარად, ჩვენში სუფევს. ტყე ტყედ ფუჭდება, გლეხობას ერთი-ათად უჯდება ტყის ბაჟი, ხაზინას ამით არამცთუ ემატება რამ, არამედ ბევრიც აკლდება, და მეტყვევნი-კი ნავარდობენ და გლეხის ცრემლით და ოფლით ანგარების წყურვილს იკლავენ.

სოფლის მოხელეთა არჩევანი

1 ნოემბერს ჩვენში უნდა მოხდეს სოფლის მოხელეთა არჩევანი. მაგრამ საკითხავი ის არის, მოხელეთა გამოცვლით, გამოიცვლება საკეთილოდ გლეხთა ბედიც, თუ არა? არა მგონია. მტერი და მისი შვილი ორივე ღმერთმა დაჰსწყევლოსო, იტყვის ამაზედ გლეხი, იმიტომ რომ იცის, მის სურვილს ამაღა არა აქვს.

ვის არ გაუგია ის სამდურავი, რომელიც ისმის ყოველი მხრიდან ღიდისა და პატარისაგან სოფლის მოხელეებზედ. ამ მოხელეების კმაყოფილნი არც ხალხია და არც თვითონ მთავრობა. ამის მიზეზი მრავალია და მრავალთა შორის ღირსშესანიშნავია ის, რომ სოფლის მოხელეთა არჩევანი უთავბოლოობით გაქარწყლებულია, წამხდარი და გაუპატურებულია. არავინ დასდევს, არავინ ზრუნავს, რომ მართლა არჩევანი იყოს და არა არჩევანის ბერიკანაობა. ხალხსაც, ამ ბერიკანაობის მაყურებელს, გული წაუხდა; ხალხმა დააჯერა გული, რომ მის ნებას არავინ კითხულობს, მის სურვილს არავინ დაჰსდევს, და იმ ნებასაც და იმ სურვილსაც გულში იმარხავს შიშითა თუ სიფრთხილითა. ამიტომაც თავზედ წამოაჯდებათ ხოლმე იმისთანა მოხელე, რომელიც არც სურვებითა და არც ჰსურთ.

ამ მიზეზის სათაური კიდევ ის არის, რომ არჩევანის დამწყობთა და გამგებელთა დაჰვიწყებით, რომ თავი და ბოლო სოფლის მოხელეობის წარმატებისა რიგიანი არჩევანია, და რიგიანი არჩევანი კიდევ მაშინ იქნება, როცა ამომრჩეველი სრულიად თავისუფალია არჩევანში. ამიტომაც ისინი მეტად კმაყოფილნი არიან ხოლმე, როცა ხალხს იასაულებების მათრახით მოჰყენ, ერთ-ორს დააყვირებენ, ეს კაცი გვინდაო, ჩაჰსწერენ

ამას ქალაღღში და წარადგენენ, საცა ჯერ არს, დასამტკიცებლად. მორჩა და გათავდა, არჩევანი შესრულდა. გულმტკივნეული გლეხი-კი გულჩათუთქვილი დაღუნავს ხოლმე თავს და წავა შინ თავის ქნევით. ნუთუ ეს მართალი არჩევანია და არა არჩევანის სასაცილოდ აგდება! ნუთუ ამგვარს თამაშს შეუძლიან კეთილგონიერი გლეხი მიიზიდოს! ამიტომაც გლეხი ურჩობს არჩევანსა, ერიდება, თუ შეიძლება გაექცევა კიდეც, ამიტომაც არჩევანის გამგებელნი იძულებულ არიან ჯოხით და მათრახით მორეკონ და შეაგროვონ გლეხნი. თორემ გლეხი ნებით არ მივა არჩევანში, რადგანაც არც იმედი აქვს სიტყვა გაიყვანოს, და არც თავისუფლება თავისი სურვილი გამოაცხადოს. ამომრჩეველი მოხელეებისა უფრო ბევრგან პრისტავებია ხოლმე... გლეხთა ყოფნა არჩევანში მარტო თვალისათვის არის და არა საქმისათვის.

საწყალი გლეხი! რაც უნდა კეთილი საქმე დაუწყოთ, ბოროტად გადექცევა ხოლმე. საკვირველს ბედზედ არის გაჩენილი ეს ჩვენი გამომკვებელი, ჩვენი მარჩენალი სულიერი.

ნუთუ არა ეშველება რა, რომ ეს სასაცილო და უგვანო არჩევანი რიგინ არჩევანად გადაქცეს? ნუთუ არასგზით არ მოვევლება, რომ გლეხმა თავისუფლად, უშიშრად გამოჰსთქვას თავისი სურვილი მასზედ, თუ ვის ირჩევს და ვის არა. რა არის ამისათვის საჭირო?

პირველი ის არის, რომ არც ერთი პოლიციის მოხელე არ გაერიოს არჩევანში არასგზით და არა საქმისათვის. სასტიკად უნდა აეკრძალოს, რომ არც ერთი მათგანი არც კი ეჩვენოს ხალხს არჩევანის დროს.

მეორე ის არის, რომ წინათვე, ვიდრე არჩევანი გაიმართება, შეჰსდგეს ჯეროვანი სია ამომრჩეველთა გლეხთა იმ კანონის მიხედვით, რომელიც იმისთვის დაწესებულია.

მესამე კიდეც ის, რომ არჩევანი დაფარულის კენჭის ყრით იყოს და ყოველი არჩევანი უამისოდ მოხდენილი უარყოფილი იქმნას.

სიების შედგენა, მათი შემოწმება, და აგრეთვე თვალყურის ჰქერა მასზედ, რომ ამორჩევა დაფარულის კენჭით იყოს, მიენ-

დოს საკუთრად ამისათვის დანიშნულთ მთავრობის კაცთა, და თუ ეს ვერ მოხერხდა, გუბერნიის გლეხთა სასამართლოს წევრთა, რომელთაც სასტიკად ებრძანოსთ, რომ გარდა ამისა არავითარი მონაწილეობა არ მიიღონ თვით არჩევანში, და თუ ამაზედ საჩივარი რამ იქმნას, სწრაფად გაისინჯოს და დამნაშავე სასჯელს მიეცეს პირმოუფერებლად და დაუზოგავად.

ჩვენ არ ვიტყვით, რომ ყოველ ამით გამრთელდეს გლეხთა თვითმმართველობის წყლული; უგუნურება იქნება ჩვენგან, რომ ხსენებული ზომიერება უებარი წამალი გვეგონოს სათავეშივე გაბრუნდებულის საქმისა; უგუნურება იქნება, მარტო იმ ზომიერებაზედ დავემყაროთ და ვილაღადოთ, რომ არსად საქმე არ გაბრუნდება და ყველგან რიგიანი არჩევანი მოხდება. ჩვენ ეს ზომიერებანი ვაჩვენეთ იმ იმედით, რომ მათის წყალობით, ცოტად თუ ბევრად, არჩევანი ხალხის თავისუფალს სურვილზედ იქმნება მიგდებული, და თავისუფალი სურვილი ხალხისა კიდევ ხათრიჯამად გვხვდის, რომ კარგს კაცებს მიჰსცემს მოხელეობას, თუ ყველგან არა, ზოგან მაინც, და არა ესე ხელალებით წამოისხამს თავზედ ზნეობით წამხდართა და მავნებელთა.

გლეხთა მამულების ვალში გაყიდვა

ბევრჯერ თქმულა ჩვენს ქურნალ-გაზეთობაში, რომ ზოგან მომრიგებელთ მოსამართლეებს ვალში დაუყიდნიათ გლეხთა ვენახები და სახლ-კარი და გლეხი ხელცარიელნი დაუსვამთ. მომრიგებელნი მოსამართლენი არც იმას მოჰრიდებიან ამ შემთხვევაში, რომ იგი ვენახები და ბინადრების ადგილი სახელმწიფო, საეკლესიო და საბატონო ყოფილა და გლეხს სჭერია მხოლოდ სახმარად. ამისთანა წინდაუხედავმა, უღმობელმა და უკანონო ქცევამ მოსამართლისა ის მოახდინა, რომ აუარებელი რიცხვი გლეხთა, ნამეტნავად თელავის და სიღნაღის მაზრაში, ცის ანაზღაურ დაადგო, აჰკიდა ზურგზედ მთხოვარის გუდა, წადი და ყველგან დარჩები, ქვეყანა ღონიერიყო. ეს მით უფრო გულის ამღვრევი და შეუნდობელი ბოროტებაა, რომ კანონით აკრძალულია კაცს ის გაეყიდოს, რაც მისი კუთვნილება არ არის. მაგრამ კანონებში გამოქნილმა ჭკუამ აქაც სახტომი უპოვა ვითომ კანონს და ამ სახტომს ყური არავინ ათხოვა, თუმც-კი ეგ სახტომი პირველ დანახვითვე ბავშვის ჩხირკედლობას ჩამოჰგავს. მომრიგებელთ მოსამართლეებმა ის გზა უპოვეს ზემოხსენებულს კანონს, რომ გასყიდვის სიგელში მოიხსენეს გასასყიდად დანიშნულია მამულის ხმარება უმაღლოდო, ანუ ვენახისა უმიწოდო.

როგორ მოგწონთ, ბატონებო, ჭკუის გამჭრიახობა! ეს იმასა ჰგავს, რომ იყიდება ცოცხალი ცხენი უმუცლოდაო. ასეთი სასაცილო ამბავი და მოქმედება არამცთუ არავინ შეაყენა, არამედ უმაღლესთა სასამართლოებმა ამგვარი გასყიდვის სიგელები დაამტკიცა კიდევ და მსყიდველს კანონიერი ნასყიდობის სიგელები ჩააბარა. ვინ იყო ამისი პატრონი და გამჩხრეკი? სა-

ხელმწიფო საქმეთა გამგეობამ¹ ყური მოიყრუა მასზედ, რომ ასე უკანონოდ სახელმწიფო და საეკლესიო მამულები იყიდებოდა, და თუ სადმე კიდევ ვინმე ჩიოდა ამ ბოროტებაზედ, ისევ თავად-აზნაურობა. ჩვენ ვიცით მაგალითი, რომ ერთმა თავადმა უჩივლა მომრიგებელ მოსამართლეს, საქმე პალატამდე მიიყვანა, და პალატამ გააუქმა მომრიგებელის მოსამართლისაგან დადგენილი განაჩენი გლეხის სახლ-კარის გასყიდვის თაობაზედ.

ამ კანონის ბოროტად მოხმარებამ დაღუპა მრავალგან გლეხები, მრავალგან მოუშალა ბინა, ცოლ-შვილი უსახლკაროდ, უმამულოდ დაუგდო, და გუშინდელი მამულის მხმარებელი კაცი, დღეს მთელის სახლობით ბოგანო კაცად გახდა. ამბობენ, ყოფილა თურმე ამისთანა მაგალითები, რომ ესე ხელცარიელად დარჩომილი გლეხი უილაჯობით იძულებული ქმნილა თავისი შვილი თუ ქალი ლეკებისათვის მიეყიდნოს და მით მეტი მჭამელი თავიდან მოეშორებინოს. ჩვენ ვიცით, რომ მთელი ერთი სახელმწიფო გლეხთა სოფელი სიღნაღის მაზრაში გაყიდულია ამგვარად და ერთს სიღნაღელს სომეხსა აქვს ნასყიდი ჩალის ფასად. ისე გაუბეგრია უილაჯო გლეხები თურმე, რომ ნეტარხსენებული და ცხონებული ბატონ-ყმობა ამასთან სამოთხეაო.

რად უნდა დაიღუპოს ეგრე გლეხი და რად მივიდა საქმე იქამდე, რომ გლეხნი ესე გააქელვინეს უკანონობას? რატომ ამაზედ ხმა არ ამოიღო სახელმწიფო ქონებათა გამგეობამო, იკითხავს მკითხველი. გლეხკაცის უმამულო დარჩომას ხომ ზარალი მოსდევს სახელმწიფოსათვის, რადგანაც გლეხია მარტო ხარჯის მხდელი, და გარდა ამისა დიდს უბედურებასაც შეადგენს თვით ქვეყნისათვისაც, და რატომ ყური არ ათხოვეს? რატომ არ ათხოვეს ყური იმას მაინც, რომ ამ უკანონო გასყიდვისა გამო სახელმწიფოს მამული ეკარგება და გლეხი, მის პირდაპირი მხმარებელი, ბოგანო კაცად ხდება? ნუთუ სახელმწიფო ქონებათა გამგებელმა ესე ყოველი არ იცოდა და არც დღეს იცის! თუ სადმე საწყალი გლეხი სახელმწიფო ოდეს რასმეს გამოჰსთიბავს ანუ მოხნავს, ამაზედ ერთს დიდს მიწერ-მოწერას

¹ Управление Государственными Имуществами.

გამართვენ მეტყევეები და სხვა აგენტები გამგეობისა, გლეხს სამართალში მიჰსცემენ და ერთს ყოფას და ამბავს ასტეხენ ხოლმე, — რატომ მაშინ ხმას არ იღებენ, როცა ამოდენა მამულები გაეყიდა სახელმწიფოს და გლეხის ტვინის მწოველთა წურბელების კერძო საკუთრებად გახდა.

ჩვენ დარწმუნებით ვიცით, რომ ტფილისის გუბერნიის სახელმწიფო ქონებათა გამგეობამ იცის ესე ყოველიფერი, ვიცით, რომ ბევრ გლეხს, ამ უკანონობითა ხელცარიელად დარჩომილს, მიუმართავს გამგეობისათვის, გამგეობას ამ საგანზედ ოქმებიც შეუდგენია, ბოლოს სტოლს ქვეშ ამოუდვია. დღემდე გამგეობა ყურსაც არ იბერტყავს, რომ გლეხებს ისევ დაუბრუნდეს უკანონოდ ჩამორთმეული მამულები. მიდრან და მოდრან ზურმე ტფილისში ილაჯგაწყვეტილნი გლეხნი, ემუდარებიან გამგეობას, გვივლელთ რაიმეო; გამგეობას იმის მეტი არა უნდა რა, რომ ოლქის სასამართლოში საჩივარი შეიტანოს და გააუქმებინოს უკანონოდ გაყიდულის მამულების სიგელები, მაგრამ სახელმწიფო ქონებათა გამგეობა სულ ზვალეს იძახის, და საწყალი გლეხოზა კი პირდაღებული ცას შეჰყურებს და ვისაც შეეფერება ხოლმე, ჰკითხავს: ეს ხვალე არ იცით რა ღლეა და როდის მოვაო?

სოფლის უფროსის არჩევანი

ტფილისი, 26 აპრილი, 1877 წ.

ჩვენ რამდენჯერმე გამოგვითქვამს, რომ ყოველივე საკეთილოდ დაწყებული და განზრახული საქმე ჭირად გადაექცევა ხოლმე ჩვენს ხალხს, ნამეტნავად გლეხობასა, იმიტომ რომ თავადი და აზნაური ისე მალე და ადვილად არ გაიბამს ხოლმე თავს მარჯვე მეზადურის ბადეში. თავადი თუ აზნაური უფრო მიხვედრილია, უფრო ხალხში გამოსულია და ამის გამო უფრო მეტი ღონისძიება აქვს არამცთუ ხმა ამოიღოს, არამედ მიაწვდინოს კიდეც იქაძდე, სადამდინაც ჯერ არს. ამის გამო მეზადურენი ამ წყობის ხალხს ერიდებიან და კეთილად განზრახულს საქმეს ამით ისე ძმრად არ ამოადენენ ხოლმე, როგორც ყოველთვის უვიცს, მიუმხვდარს, უენოს, მიწასთან გასწორებულს გლეხობას. რა არის ამის მიზეზი და სად არის ამის წამალი? უმთავრესი მიზეზი ის არის, რომ გულგრილები ვართ სხვის უბედურების დანახვაზედ; სხვისი ჭირი ჩვენს საკუთარ ჭირად არ მიგვაჩნია; დავიწყებული გვაქვს ურთიერთობის კავშირი, იმასა სცემენ — მე ხომ არაო, ვიძახით და ამით ვანუგეშებთ ჩვენს გაქსუებულს თავსა. ის კი აღარ გვაგონდება, რომ ზვალ შეიძლება ეს დღე მეც დამადგეს და მეშველი არ მეყოლება. თუ ხალხს თვისი უფლება და მოვალეობა კარგად აქვს აწონილი და ცნობილი, თუ ამასთან ხორც-სისხლში გამჯდარი აქვს, რომ ჩემი მეზობლის უფლების დარღვევა, ჩემი უფლების დარღვევასაც მოასწავებს, მაშინ ნავარდი მეზადურთა შეუძლებელია, მაშინ აღმა ხნული პირდაღმა არ დაიფარცება; მაშინ კეთილად განზრახული საქმე შხამით არ ამოგვედინება ერთისა და ორის

ბოროტმოქმედის კაცისაგან, მაშინ თვით ბოროტმოქმედნი ესეთის გამბედაობით და მხნეობით ასპარეზზედ არ გამოვლენ; ველარ წაქეზდებიან იმით, რომ ეს უღონოა და ხმას არ ამოიღებს, ამის გამო შემოიძლიან ვიფარფარო რამდენიც კი მინდაო; ველარ წაქეზდებიან თვითეულის კაცის უღონობით, იმიტომ რომ თვითეული დამყარებული იქნება სხვებზედ, ყველაზედ; ზურგი მაგარი ექნება. მიზეზი კეთილის ცუდად ახდენისა ჩვენი გულგრილობა და განთვითეულება არის, წამალი კიდევ ამ მიზეზის მოსპობისათვის ურთიერთთან კავშირია, ურთიერთობისათვის გულმტკივნეულობაა, ურთიერთის გამოსარჩლებაა. მაშინ ვერა მოხელე კაცი კანონს ვერ დაგვირღვევს. მართალს ტყუილის ფეხებს ვერ გამოაბამს, თეთრს შავად ვერ შეგვიცვლის, სიკეთეს ჭირად ვერ გადაგვიქცევს. ეს ყოველი წარმოგვატყმევინა ერთმა გარემოებამ, რომლის ჭორი და მართალი ტფილისში კარგა ხანია ისმის.

კახეთში შემოულიათ უწინდელი „სელსკის ნაჩალნიკობა“. ვიდრე ეხლანდელზედ ვიტყოდეთ რასმე, მოვიხსენიოთ, უწინ ეს „სელსკი ნაჩალნიკობა“ რაში მდგომარეობდა. რადგან კახეთში დაუწყნარებელი შიში იყო ლეკთაგან, და რადგანაც მთავრობას ყველგან ხელი ვერ მიუწვდებოდა ხალხის დასაფარავად და არც იმოდენა ჯარი ჰყვანდა, ამის გამო სოფლების დაცვა მინდობილი ჰქონდა თვით სოფლელებსა. ღამის ყარაულების გამგეობა, მდევრად გასვლა, ზოგიერთჯერ გზების შეკვრაც, თვით სოფელზედ იყო მიგდებული. რასაკვირველია ამას მოთავეც უნდოდა. მოთავედ ინიშნებოდა ხოლმე ერთი ვინმე სოფელში მცხოვრები თავადი ან აზნაურიშვილი უჯამაგიროდ. იმისი მოვალეობა იყო მოევლო სოფლისათვის გაჭირების დროს, შიშიანობის დროს, და ერთობ სამხედრო საქმისათვის. მას ემორჩილებოდა ნაცვალი, გზირი და სხვა მოხელე სოფლისა. თვითეულს დიდ სოფელს ჰყვანდა ცალკედ ერთი ამისთანა მოთავე, რომელსაც „სელსკი ნაჩალნიკს“ უწოდნენ. ამას სხვა არაფერი უფლება არა ჰქონია არც სოფელზედ და არც მის მცხოვრებლებზედ, ამის გამოც ამათ, თუნდ რომ სდომებოდათ, ვერ შეეძლოთ რაიმე ბოროტმოქმედებით შეეწუხებინათ ხალ-

ხი. თვითონ სოფელიც ისე უყურებდა „სელსკის ნაჩალნიკს“, როგორც გამგეს შიშინაობის და გაჭირების დროს.

ეხლაც, შარშანდელის ლექთა არეულობის გამო, კახეთში დაუწყესებით „სელსკის ნაჩალნიკები“, რასაკვირველია კეთილის განზრახვითა და ხალხის საკეთილოდ. მაგრამ მათი უფლება ისე მარტივად არ განუსაზღვრავთ, როგორც უწინ იყო: ვიდრე გარედამ მტერი მოვა, შინაური მტერი აუჩენიათ. პირველი, რომ ერთის სოფლის მაგივრად ჩაუბარებიათ ზოგან ოცოცი სოფელი. ამას, რასაკვირველია, გაწვდენა უნდა. აქაო და გაწვდენა უნდაო, ეხლანდელს „სელსკის ნაჩალნიკებს“ აუღიათ და თითო დიდის სოფლიდამ ორ-ორი კაცი ცხენოსანი გამოუწვევიათ და ორ-ორი ქვევითი, და წვრილის სოფლებიდან თითო ცხენოსანი და თითო ქვევითი. ეს ამოდენა ხალხი ზოგი შინა ჰყავთ თურმე და თავის საკუთარს საქმეში სულს ართმევენ მუშაობით, და ზოგი კიდევ დათხოვნილი ჰყავთ და ფული შეუწერიათ. ესე მოუწყვიათ საქმე და იქნება გულში იძახიან: აი, გაწდომაც ეს არისო. ეს, ბატონებო, გაწდომა კი არ არის, წაცდომაა, ჯერ კახეთში, ღვთის მადლით, არაფერი ამბავია, და ამოდენა ხალხის მოცდენა — რა სახეიროა. თუნდ საჭირო იყოს ამოდენა ხალხი, „სელსკის ნაჩალნიკებს“ გუთანზედ და ვენახებში სამუშაოდ რა ხელი აქვსთ? ამბობენ, ამაზედ საჩივარიც შეუტანია ხალხს თელავის მაზრის უფროსთან და ჯერაქამომდე არავითარი განკარგულება არ მოუხდენიათ ამ საჩივრის გამო. აი მრავალთა შორის ერთი იმისთანა მაგალითი, რომ კეთილად განზრახული საქმე ჭირად გაუხდება ზოლმე უბედურს გლეხსა. აქაც კი მოუგონიათ მის კეთილმყოფელთ ხერხი, რომ გამორჩნენ რასმე; საქმე სიკვდილ-სიცოცხლეზე მივარდნილია და აქაც კი უდიერობა ჩვენი იქამდე მიღწეულა, რომ ხალხის ოფლი და ტვინი ვწოვოთო. ამას ვხედავთ და ხმას არ ვიღებთ.

ეს კეთილად განზრახული საქმე რომ ხალხის ჭირად გამხდარა, ამისი მიზეზი ჩვენი საკუთარი უკაცურობაა, და ისიც, რომ კახეთის მმართველთ არამცთუ რიგიანად მოუწყვიათ ეს საქმე, რომელსაც უწინ სარგებლობა მოჰქონდა ცოტად თუ

ბევრად, არამედ გაუფუჭებიათ, შეუშლიათ მისი აზრი, მისი მარტივი მოწყობილება, და „სელსკის ნაჩალნიკების“ კერძოდ გაუხდიათ. მართო ეს სახელი „სელსკის ნაჩალნიკისა“ არ იხსნის კახეთს შიშისაგან. საქმე მოწყობაშია, მის უფლების განსაზღვრაში და აგებულებაში: თუ ისე დარჩება. როგორც დღეს არის, გლეხს ურჩევნია ერთხელ წაზდეს ლეკისაგან, ვიდრე ბევრჯერ „სელსკის ნაჩალნიკისაგან“.

ტფილისი, 23 აგვისტო, 1886 წ.

ჩვენს წესდებულებას სასოფლო მმართველობისას ბევრ ნაკლულოვანება აქვს და ამ ნაკლულოვანების გამო სოფლო თვითმმართველობამ არ გაუმართლა კანონმდებელს იმედი ჰქონდა სურვილი. დიდი ხანია, თითქმის სასოფლო მმართველობის მოღვაწეების დღიდანვე, ისმოდა ჩივილი და საჩივარი მასზედ, რომ დიდმა უფლებამ სოფლის თვითმმართველობისამ არამც ითავისი დანიშნულება ასარულა და იგი შევება და შეღავათებისა სოფელს, რომელსაც კანონმდებელი მოგვადედა, არამც ბევრში ისეთ ტვირთად დააწვა გლეხთა საზოგადოებას, რომ შევებისა და შეღავათის მაგიერ გლეხთა საზოგადოებამ იგრძნო შეწუხება.

ყველაზედ უპირველესი ნაკლი სასოფლო მმართველობაშია, რომ სოფლის საზოგადოებანი მეტად პატარანი არ მკვიდრთა რიცხვით მაშინ, როდესაც წესდებულების ძალით მცირე რიცხვმა გლეხობამ უნდა შეინახოს შვიდი და რვა კაცი მოხელე. თუმცა მართალია, რომ თითქმის არსად მოხელე ჯამაგირებს არ აძლევს სოფლის საზოგადოება, მაგრამ სახმელეთო მწიფო ხარჯიდან და ბეგრიდან ამოშვება მოხელე კაცისათვის ლეხელი წესია. პატარა საზოგადოებამ რომ შვიდი და რვა კაცი ამავად ამოუშოს, ამათი ხარჯი და ბეგარა დანარჩენთა მანეთში უნდა გაიწერონ. რაკი სოფლის საზოგადოებანი როგორც დღეს არიან დაყოფილნი, მკვიდრთა რიცხვით ც

თუ ბევრად მცირენი არიან, ადვილად წარმოსადგენია, რა მძიმე ბარგია ამისთანა საზოგადოებათა გლეხთათვის შვიდისა და რვა კაცის სამაგიეროდ ხარჯისა და ბეგრის გაძლოა დანარჩენებისათვის. რასაკვირველია, ამ გარემოებით შეწუხებულმა გლეხობამ თავის სატკივარს წამალი უპოვა, მაგრამ ეს ისეთი წამალია, რომ თუმცა ამ მხრით ჰშველის გლეხობას, მეორეს მხრით-კი დიდი ზიანი და ვნება მოაქვს. საქმე იმაშია, რომ რაკი დანარჩენმა გლეხობამ უნდა იხადოს თავის მოხელეების ხარჯი და ბეგარა, ხშირად ისეთს კაცებს ირჩევენ, რომელთა ხარჯი და ბეგარა უიმისოდაც, უქონლობის და უღონობის გამო, სოფელს კისერზედ აწევს. ამ მიზეზით წრე არჩევანისა შეხუთვილია და პატარა ფარგალშია მოქცეული და არა მთელს საზოგადოებაზედ გადაწვდენილი. თქმა არ უნდა, რომ მცირე რიცხვი საარჩევნო კაცებისა ვერაფერი თავდებია უკეთესის კაცების ამორჩევისა. ამის გამო ხშირად სოფელში მოხელეობენ კაცნი სხვაზედ ნაკლების ღირსებისანი და ეს გარემოება მეტად სამწუხაროდ მოქმედობს სოფლის თვითმმართველობის აკარგვანობაზედ. აქედამ წარმომდგარი ვნება და ზიანი ერთობ გლეხობისათვის უთვალავია.

მეორე ნაკლი სოფლის თვითმმართველობისა იგია, რომ ყველა მცხოვრები სოფლის საზოგადოების წრეში არ ექვემდებარება სოფლის სასამართლოს და მოხელეობას. წესდების ძალით, საკმაოა კაცი, სოფლის საზოგადოებაში მცხოვრები, სხვა წოდებისა იყოს, ან სხვა საზოგადოებისა, რომ სრულად თავისუფალი იყოს ადგილობრივ სოფლის სასამართლოსაგან და მოხელეობისაგან, თუნდაც ბინა თვით სოფელში ჰქონდეს მოკიდებული. ქალაქიდან მისულს მიიკიტანს, ან მედუქნეს, რომელსაც დუქანი აქვს სოფელში და მაშასადამე რაიმე დამოკიდებულებაც სოფელთან, თუ სურვილი აქვს, იქვე სოფლის სასამართლოსაგან და მოხელეთაგან შეუძლიან აღიდგინოს თავისი დარღვეული უფლება, როცა მკვიდრი გლეხი დაუშავებს რასმე, და მკვიდრს გლეხს კი ნება არა აქვს მიიკიტნისა და მედუქნისაგან დარღვეული უფლება თვისი ადგილობრივის სასამართლოს

და მოხელეთა შემწეობით აღიდგინოს. ეს ამბავი პატივსა ჰხდის თვით სოფლის სასამართლოსა და მოხელეობას და გულსა ჰსწყვეტს თვით მკვიდრთა გლეხობასა.

ბევრი სხვა ნაკლულოვანებაცა აქვს კიდეც სოფლის მმართველობის დღევანდელს წესდებას და ამაზედ ვრცელი აზრი ერთხელაც გამოუთქვამს „ივერიას“, როცა ჯერ გაზეთად გადაქცეული არ იყო. ეხლა კი მარტო იმაზედ მივაქცევთ ყურადღებას მკითხველისას, რომ აქაურს უმაღლეს მთავრობასაც შეუნიშნავს ყოველივე ნაკლი დღევანდელის წესდებისა და მთავარმართებელს უბძანებია აქაურ გუბერნატორისათვის, შეადგინოს კომისია დღევანდელის წესდების გადათვალთვრებისათვის მისთა ნაკლთა გამოსაძიებლად და ახალის შესაფერის წესის დასადგენად. ჩვენ შევიტყუეთ, რომ ამ კომისიას კრება კიდეც ჰქონია, დიდის გულმოდგინებით მოუკიდნია ხელი ამ საქმისათვის, ვრცლად, ყოველის მხრით გამოუკვლევია და გამოუძიებია ამ საქმის ვითარება და პროექტი ახალის წესდებისა შეუდგენია. ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენ ჯერ არ ვიცით ყოველივე წვლილი ამ პროექტისა. ჩვენამდე მოაღწია ცნობამ მხოლოდ მასზედ, თუ რა წამალი მოუპოვებია კომისიას იმ ორის ნაკლის ასაცილებლად, რომელიც ჩვენ წინათ მოვიხსენიეთ.

პირველის შესახებ კომისია დამდგარა იმ აზრზედ, რომ დღევანდელი სოფლის საზოგადოებანი, როგორც ადგილით, ისეც მკვიდრთა რიცხვით, გააფართოვოს ისე, რომ ახალს წრეს სოფლის მმართველობისას უფრო დიდი მოედანი ჰქონდეს. ამისათვის წესად დაუდგია თემ-თემობითი დადგენა სოფლის საზოგადოებისა და არა სოფელ-სოფელ, როგორც აქამდე იყო. ამ სახით თემის მმართველობის წრეში თავს მოიყრიოს რამდენიმე სოფელი, დიდი თუ პატარა, და ერთს დიდს საზოგადოებას, სათემოს¹ და არა სასოფლოს შეადგენს. მეორის ნაკლის შესახებ დაუდგენია კომისიას, რომ ყოველი სათემოში დროებით თუ მკვიდრად მცხოვრები ექვემდებარება სათემო სასამართლოს და მოხელეობას წოდებათა გაურჩევლად. მხოლოდ

¹ ВОЛОСТЬ.

თავად-აზნაურთა შესახებ ხელისუფლებას სათემო სასამართლოსა და მოხელეობისას რაოდენიმე საზღვარი აქვს დადებული ასე, რომ ამ მხრით სათემო ხელისუფლება ცოტა არ იყოს შეზღუდულია და შეზღუდული. მაინცდამაინც ფრიად სასიამოვნო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს ეს ამბავი მით უფრო, რომ ჩვენის ფიქრით, მარტოოდენ ამ ორის ნაკლის თავიდან მოშორებაც კი დიდს სიკეთეს მიანიჭებს დღევანდელ გლეხთა თვითმმართველობას და მის განკარგებას ხელს მოუშვრათავს. ამას სამართლიანად ითხოვდა, ჩვენის ფიქრით, კეშმარიტი და აუცილებელი საჭიროება გლეხთა თვითმმართველობისა.

II

ტფილისი, 27 აგვისტო, 1886 წ.

ჩვენ წინა წერილში ვსთქვით, რომ „აქაურს უმაღლესს მთავრობას შეუნიშნავს ყოველივე ნაკლი დღევანდელის სასოფლო მართველობის წესდებისა და მთავარმართებელს უბძანებია აქაურ გუბერნატორისათვის, შეადგინოს კომისია, დღევანდელის წესდების გადათვალთვრებისათვის მისთა ნაკლთა გამოსაძიებლად და ახალის შესაფერის წესის დასადგენად“. აი საქმე როგორ ყოფილა. კავკასიის უმაღლესის მთავრობის განკარგულებით დანიშნულ იყვნენ ამ რამდენისამე წლის წინად რევიზიები გუბერნიებისა. ელისავეტოპოლის გუბერნია სარევიზიოდ ჰქონია მინდობილი ბ-ნს კუჩაევს. ბ-ნს კუჩაევს წარუდგენია ანგარიში რევიზიისა ბ-ნ მთავარმართებლისათვის. როგორც ამ რევიზიის ანგარიშიდამ, ისეც მრავალ სხვაგვარ ცნობებიდამ მის ბრწყინვალეებას ბ-ნს მთავარმართებელს დაუნახავს, რომ სასოფლო მართველობანი თავის დანიშნულებას ვერ ასრულებენ. უმთავრესნი ნაკლულოვნებანი, რომელნიც შეუნიშნავთ, არიან თურმე შემდეგნი: 1) სოფლის საზოგადოებანი ბევრგან ისე წვრილ-წვრილად გაფანტულ სოფლებისაგან არიან შემდგარნი, რომ ერთისა და იმავე საზოგადოების ნაწილნი დიდს მანძილზე არიან ერთმანეთს დაშორებულნი; 2) სასოფლო მართველობას, არჩევანზედ დაფუძნებულს, არავითარი სახსარი და ღონე არა აქვს გაუძღვეს თავის მრავალგვარს

მოვალეობას, რადგანაც თითქმის ყველგან არც მწერალი ჰყავთ, არც სამწერლო და სამმართველო აქვთ და 3) სოფლის მართველობის მოხელენი თითქმის თავისუფალნი არიან ყოველის ზედამხედველობისაგან და ხელმძღვანელობისაგან, რის გამოც მოვალეობა სასოფლო მმართველობისა ისე ვერ მიდის, როგორც სასურველია.

მიუღია რა მხედველობაში ეს ნაკლულოვანება ეხლანდელის სასოფლო მართველობისა, ბ-ნს მთავარმართებელს უნებებია დაწესება ცალკე კომისიისა სასოფლო მმართველობის წესის უკეთესად წარმართებისათვის და უბრძანებრა: 1) განისაზღვროს, რამდენი კომლი უნდა იქმნეს სოფლის საზოგადოებაში და რამოდენა მანძილზედ უნდა იყოს სოფლის საზოგადოება გადაშლილი, რისათვისაც მხედველობაში უნდა მიღებულ იქმნას 40—45 მუხლი ზოგადის წესდებისა და ადგილობრივნი გარემოებანი; 2) დაიდგინოს წესი და რიგი მისი, თუ რაგვარი ბეგარა უნდა გასწიონ მეკომურთა სასოფლო სამმართველოს სადგურის ასაშენებლად იმის-და მიხედვით, როგორც ელისავეტოპოლის გუბერნიაშია ბეგარა გზის კეთებისა; 3) აღინიშნოს, რა წესით და რაგვარად უნდა იყოს მომართული ზედამხედველობა სასოფლო მმართველობის შესახებ, რისათვისაც სახეში მიღებულ უნდა იქმნას როგორც ეხლანდელი საადმინისტრაციო ღონე მაზრისა, აგრეთვე წესდება 19 თებერვლის 1861 წლისა და 4) დაიდვას სარისტა (ინსტრუქცია) სახელმძღვანელოდ როგორც სასოფლო მმართველობის, აგრეთვე ზედამხედველობის მოხელეთათვის და ნაჩვენები იყოს, ვინ როგორ უნდა შეასრულოს კანონისაგან დადგენილი მოვალეობა.

ყოველივე ეს ქალაქით უბძანებია კომისიისათვის ბ-ნს მთავარმართებელს 31-ს მარტს 1885 წელსა. კომისიის თავმჯდომარედ დანიშნული ყოფილა წევრი ელისავეტოპოლის გუბერნიის საგლეხო სამმართველოსი ბ-ნი ფ. ზაპოლსკი და წევრად: თანაშემწე სახელმწიფო ქონებათა მინისტრის მოხელისა კავკასიაში ბ-ნი ი. პოლეტაევი, ტფილისის მაზრის უფროსი თ. ჩოლაყაშვილი, ეჩმიადინის მაზრის უფროსი ბ-ნი ხანაგოვი,

საქმეთა მწარმოებელი მთავარმართებლის კანცელარიისა ბ-ნი ა. ალიმოვი, უფროსი სამხედრო-საერო მმართველობის კანცელარიის მეორე განყოფილებისა ბ-ნი ე. ვეიდენბაუმი, მიროვოი პოსრედნიკი ლენქორანისა ბ-ნი მ. რაიჩენკო და მომრიგებელი მოსამართლე გორისა ბ-ნი ა. ბუტენკო.

ამ წლის მაისში ამ კომისიას გაუთავებია თავისი საქმე, შეუსრულებია მინდობილობა ბ-ნის მთავარ-მართებლისა და წარუდგენია თავისი მოხსენება და პროექტი. ჩვენ შევიტყუეთ, რომ ეს პროექტი გადუციათ ბ-ნ ტფილისის გუბერნატორისათვის, რათა აქაურ მოხელეთაგან შემდგარმა კომისიამაც განიხილოს იგი პროექტი და თავისი აზრი ამ საგანზედ წარუდგინოს ბ-ნს მთავარმართებელს. ამბობენ, ამ კომისიასაც უკვე გაუთავებია განხილვა პროექტისა, ბევრში დასთანხმებია პროექტს, ბევრში არა, და ამ დღეებში აპირობს ამ საგანზედ თავის აზრის წარდგენასაო. ჩვენდა სამწუხაროდ, ჯერ არც პირველ კომისიის პროექტის თაობაზედ და არც მეორე კომისიისაზედ არავითარი ნამდვილი და დაწვრილებითი ამბავი არ ვიცით. ამასაც, რაცა ვსთქვით წინა წერილში ორის საგნის შესახებ, ყური მოვკარით კერძოდ. არ იქმნებოდა ურიგო, რომ ორისავე კომისიის აზრი გამოცხადებულიყო. ჩვენში ბევრნი იმისთანანი არიან, რომელთაც თვალი უდევნებიათ სასოფლო მმართველობის მსვლელობისათვის დაწესების დღიდანვე. მათი აზრი ამ საგანზედ მით უფრო სანატრელია, რომ იგინი თვით სოფელში სცხოვრებენ, სოფლის ავკარგიანობაში ჰტრიალებენ, მისი კარგი და ავი ყველა თავის თვალითა აქვთ ნახული, თავისის ცხოვრებით გამოცდილი. მათს აზრს ამ მხრით დიდი ფასი და მნიშვნელობა ექმნებოდა საქმის უკეთესს ფეხზედ დაყენებისათვის.

III

ტფილისი, 6 სექტემბერი, 1886 წ.

სასოფლო მართველობის ახლად შედგენილს პროექტში, რომელსაც დღეს ტფილისის გუბერნატორის კომისია სინჯავს, ერთი ფრიად საყურადღებო საგანია შეტანილი. მე-100 მუხლი იმ პროექტისა ამბობს:

„თემის¹ თავსა, თემის ბჭეს და თემის მწერალსა ჯამაგირი უნდა ეძლეოდეს სათემო საზოგადოებისაგან: თემის თავს არა ნაკლებ თორმეტის თუმნისა, თემის ბჭესა — სამის თუმნისა და თემის მწერალს — ხუთმეტის თუმნისა“.

სათემო საზოგადოებას ნება აქვს ეს ჯამაგირი მოუმატოს თავის საჭიროებისა და შეძლებისდა გვარად და ხსენებულ მოხელეთა გარდა სხვა მოხელეებსაც დაუნიშნოს ჯამაგირი, თუ კი თემი ამას მოისურვებს.

ყველამ იცის, რომ სამსახურისა და ერთობ შრომისა და გარჯის წამახალისებელი იგი სასყიდელია, რომელსაც თავის შრომისა და გარჯისაგან გამოელოდება მშრომელი. ეს ქვეყანა ისეა გაჩენილი, რომ ჰამა-სმა, ჩაცმა-დახურვა ადამიანს მუქთად არ ეძლევა: კაცმა უნდა იშრომოს, იღვაწოს და ამ ორს აუცილებელს საჭიროებას ისე გაუძღვეს. თუ შრომა და გარჯა ამას არ იძლევა, ძნელად თუ ნაყოფმა შრომისამ იმოდენა სიკეთე მოიტანოს, რამოდენადაც სანატრელია. ეს ჭეშმარიტება ისეთის სიცხადით თავს აჩსად იჩენს, როგორც სასოფლო მოხელეობის მუქთად სამსახურში. აქ მოხელეობას ეწევა გლეხკაცობა, რომელიც დღემუდამის შრომითაც თავის სახლშივე ძლივა შოულობს თავის საკმარს სარჩოსა. გლეხკაცი, მარტო თავის საკუთარს საქმეზედაც მიმდგარი, ძლივძლიობით გამოდის წლითი-წლობამდე. ამიტომაც უსამართლობა იქნება იგი კაცმა ჩააბას სამსახურში, დრო და მოცალეობა, თავისის საკუთარის საქმისათვისაც ძლივად საკმარი, მუქთად შეაწირვინოს თავისის თემის მოვლისა და პატრონობისათვის, და რასაც ამით თავის-თავს, თავის ოჯახს, თავის ცოლ-შვილს მოაყლდება, იგი არავინ უზღოს, არავინ არასფრით არ გადაუხადოს სამაგიეროს საფასურითა.

რასაკვირველია, შესაძლოა კაცი საზოგადოების სიყვარულმა იმოდენად შეიპყროს და გაიტაცოს, რომ მუქთადაც გაუწიოს სამსახური თავის საზოგადოებას და უსასყიდლოდ შესწიროს თავისი დრო, მოცალეობა და ჯაფა კეთილდღეობის მზრუნვე-

¹ თემი — волость.

ლობას საზოგადოებისას, მაგრამ ეს საქებური გულის-ტკივილი შეძლებულთა კაცთა შორისაც ძნელად საპოვნელია და გლეხ-კაცს, დღიურის შრომით დღიურის ლუკმის მშოველს, როგორ მოეთხოვება. გარდა ამისა, რამოდენი ზნეობრივი სიდიდე უნდა, რომ კაცმა საზოგადოების სამსახურისათვის თავი გამოიმეტოს, ამ სამსახურზედ დამოკიდებული უსიამოვნება და მოუსვენარობა იტვირთოს და ნუგეშად იქონიოს მარტო ისა, რომ ჩემს ზნეობრივს მოვალეობას ვუსრულებ ჩემს მოძმეთაო.

ყოველივე ეს ძნელი მოსათხოვნელია გლეხკაცისაგან, რომელიც, როგორცა ვსთქვით, თავის დღიურ ლუკმას მარტო დღიურის შრომისაგან გამოელოდება და რომელსაც დღიური საჭიროება არ აცლის მაღალს რასმე გრძნობას თავი მისცეს და ამ გრძნობას ანაცვალოს თავისის სახლობის და ოჯახის ცოტა თუ ბევრი ბედნიერება. ამიტომაც მუქთი სასოფლო მოხელეობა, რომელიც დღევანდლამდე კისრად ადმპს გლეხკაცობას, მძიმე ტვირთია, და კეთილსინდისიანი გლეხი, რომელიც სოფლის მოხელეობას არა ჰხადის წყაროდ გამორჩომისად, ერიდება ამ მოხელეობას, როგორც ერთ რასმე ბეგარასა. ამ მიზეზით, არჩევანის წრეში ძნელად ჩადგება ხოლმე ამოსარჩევად კეთილსინდისიანი გლეხი და ბურთი და მოედანი იმათ რჩებათ, ვინც კანონით დაუწესებელს გამორჩომას გულში ჩაიდებს ხოლმე. ამაშია, სხვათა შორის, სათავე სასოფლო მმართველობის უხეიროდ მსვლელობისა, რომლისა გამოც თითქმის ყოველის მხრიდამ ისმის ხშირად სამართლიანი დრტვინვა და ჩივილი.

თუ ყოველს ამას სახეში ვიქონიებთ, არ შეიძლება არა თანავუგრძნოთ იმას, რომ ზემოხსენებულ პროექტის შემადგენელთ მიუღიათ სასოფლო მმართველობის განკარგების ღონედ სხვათა შორის იბი საყოველთაოდ ცნობილი ჭეშმარიტებაც, რომ ყოველს შრომას და ჯაფას საზღაური უნდა მიეცეს. ჩვენ ამას თანავუგრძნობთ, როგორც უტყუარს დედაზრს, და რაც შეეხება მას, თუ როგორ, საიდან და რამოდენად უნდა იყოს დადგენილი ეგ საზღაური, — ეგ სულ სხვა საქმეა, რადგანაც ამ მხრით ბევრი ჰო და არა შესაძლოა ითქვას.

ტფილისი, 22 სექტემბერი, 1886 წ.

ჩვენ ამას წინათ ვაუწყეთ ჩვენს მკითხველს, რომ ბ-ნ მთავარმართებლის ბჰანებით შესდგა კომისია, რომელმაც შეიმუშავა პროექტი სოფლის სამმართველოს უკეთეს გზაზედ დაყენებისათვის. ამ პროექტში ყველაზედ ღირსშესანიშნავი უფრო ის არის, რომ ეხლანდელნი წვრილნი სასოფლო მმართველობანი უკან ჩამოაყენონ და დაუხელქვევითონ სათემო მმართველობას¹. ამ სახით მაზრა დაყოფილი უნდა იქმნას არა სოფლის საზოგადოებებად, არამედ სათემოებად, რომელთაშიაც მოექცევა რამდენიმე ეხლანდელი ცალკე სოფლის საზოგადოება. ცალკე საზოგადოებას სოფლისას დარჩება მხოლოდ თავისი საკუთარი ცალკე სასოფლო კრება და თავის საკუთარი ცალკე მამასახლისი ზოგიერთა საქმეთა განსაგებლად, სახელდობრ იმა საქმეთა, რომელნიც საკუთრად ცალკე სოფლის საზოგადოებას შეეხება. სხვა ყველა საქმეებში თვითეული წევრი სოფლის ცალკე საზოგადოებისა და თვითონ ცალკე საზოგადოებანიც კი ექვემდებარებიან სათემო მმართველობას¹. აქ შესანიშნავი ის არის, რომ რამდენის სოფლის საზოგადოებისაგანაც იყოს შემდგარი სათემო, ყველას ერთი სათემო სასამართლო ექმნება დავისა და დანაშაულობის გასარჩევად. ეგ სათემო სასამართლონი ამორჩეულ მოსამართლეთაგან იქმნებიან შემდგარნი. მოსამართლენი რიცხვით სამიდამ ხუთამდე შესაძლოა რომ იყვნენ იმისდა მიხედვით, თუ რამდენი სოფლის საზოგადოებაა სათემოში შესული. სამართლის გადაჭრაში უსათუოდ ან სამი მოსამართლე უნდა იყოს, ან ხუთი.

ყოველივე ხარჯისმხდელთა კაცთა დავა, თუ სადავო საგანნი, არ აღემატება ხუთმეტს თუმანს, ექვემდებარება სათემო სასამართლოს იმისდა მიუხედავად მოძრავი ქონება საგნად დავისა, თუ უძრავი. ხოლო თუ დავა უძრავ ქონების გამო რაიმე კანონიერ სიგელზეა დამყარებული, ამის გარჩევაში ვერ შევა სათემო სასამართლო; თუ თვითონ საქმეში მონაწილენი

¹ Волостное Управление.

მოისურვებენ, სასამართლო მოვალეა მიიღოს გასარჩევად ყოველივე ღვა, რა ფასისაც უნდა იყოს დავის საგანი და თუნდა უძრავ ქონებაზედაც იყოს და კანონიერი სიგელზედ დამყარებული.

სასისხლო სასამართლოს გამო დიდი ცვლილებაა მომხდარი ხსენებულ პროექტში. წვრილმან დანაშაულობათა გარდა, რომელნიც უწინაც ექვემდებარებოდნენ სასოფლო სასამართლოსა, სათემო სასამართლოსათვის მიუხდევიათ კარგა დიდად გაძლიერებული დანაშაულობაც, მაგალითებრ, ქურდობა-პარვა¹ და ქურდობა-მოტყუება²; თუ მოპარულის, ან მოტყუებით შეძენილის ფასი არ აღემატება ხუთს თუმანს, და თუ ნაპარევია ცხენი, ან საქონელი, — ათს თუმანსა.

ესეთი გაძლიერება სათემო სასამართლოს უფლებისა, ჩვენის ფიქრით, მეტად მოსაწონია. აქამდე ბევრით ამაზე ნაკლების ფასისა უნდა ყოფილიყო ნაქურდალი, რომ გლეხკაცს იქავ თავის ახლოს, უხარჯელად, უთრეველად, თავისი დანაკარგი ეძია. თუ დანაკარგი სამს თუმანს აღემატებოდა, გლეხკაცს უნდა ერბინა მომრიგებელ მოსამართლესთან, მომცდარიყო, ხშირად საადვოკატოდ ხარჯი გაეღო, წასულიყო-მოსულიყო, ორი სამი თვე საქმის უკან ერბინა და მერე მიეღო განაჩენი მომრიგებელ მოსამართლისა. კიდევ კარგი, თუ ამით გათავდებოდა საქმე და ოლქის სასამართლოში არ გადვიდოდა ხელახლად გასარჩევად. ახლა იქ მოუხდებოდა წასვლა-მოსვლა, ხარჯი, ადვოკატის აჩენა, და მინამ დაბოლოებულად განაჩენს მიიღებდა, გაწყალდებოდა ხოლმე. ბევრი მაგალითი ვიცი, რომ ამ ხარჯისა, მოცდენისა და წინ და უკან თრევის შიშით, გლეხკაცს დანაკარგზედ ხელი აეღოს და აღარ გამოსდგომოდეს. ეს ამისთანა ხელის აღება არამც თუ მარტო ქონებრივად მავნებელი იყო ხელის ამღებისათვის, არამედ აქეზებდა კიდევ ავკაცსა და ქურდსა, რადგანაც ამ თავმინებების გამო დაუსჯელად რჩებოდა.

¹ воровство-кража.

² воровство-мошенничество.

ჩვენა გვეგონია, რომ თუ უმაღლეს მთავრობისაგან შეწყნარებულ იქმნება ახალ პროექტის იგი მუხლი, რომელიც სათემო სასამართლოს ანდობს გაარჩიოს ქურდობა-პარვა და ქურდობა-მოტყუება ხუთისა და ათის თუმნის საფასურისა, მაშინ გლეხკაცს, ამ გვარების ქურდობით დაზიანებულს, უფრო ბიჭის შემთხვევაში თითქმის შინვე მიეცემა სამართალი და შორს რბენა, თრევა, არჯი, აღარ მოუწდება. რაკი ამისი იმედი ექნება დანაკარგის პატრონს, რაკი შორს თრევისა და ხარჯის შიში აღარ დააფრთხობს, თქმა არ უნდა, უფრო ხალისიანად გამოეკიდება ქურდის აღმოჩენას და საქმის თავმინებებით, საქმეზედ ღალატურად ხელის აღებით ქურდობას დაუსჯელად არ დაატოვებინებს სამართალსა.

ქურდს და ყოველგვარ ავ კაცს დიდს ხალისს უნდა აძლევდეს სხვათა შორის იგი იმედიც, რომ შორეულ სასამართლოებში თრევისა და ხარჯის შიშით დავიდარაბას მოერიდებიან, არ გამოეკიდებიან და ავკაცობა დაუსჯელად შემრჩებაო. სათემო სასამართლო კი ადვილად მისაწვდენია ყველასათვის, გლეხკაცობას თითქმის კარ-წინ ექმნება, არავითარს ხარჯს არ მოიძიბოვს ადვოკატების დასაჭერად და ბევრი მისვლა-მოსვლაც არ დასჭირდება, და თუნდაც დასჭირდეს, სატარებელი შორს მაინც არ ექნება. აქამომდე კი უფრო ბევრს შემთხვევაში გაქურდულს გლეხკაცს სხვა სასამართლო უნდა მოეძებნა, იმიტომ რომ, რა მოპარული ცხენი იქნებოდა იმისთანა, ან ხარი, თუ კამეჩი, რომ უფრო ხშირად სამს თუმანზედ მეტად არ ღირებულებოდა.

რა თქმა უნდა, ამოდენა უფლება საბოლოოდ არ უნდა დაეთმოს სათემო სასამართლოს: მისი განაჩენი ამისთანა შედარებით მძიმე საქმეში უნდა ხელახლად გადასათვალისწინებლად და გადასაჩხრეკად ექვემდებარებოდეს უმაღლესს სასამართლოსა, თუ ვინცობაა უკმაყოფილოდ დაურჩა ან ბრალმდებელი, ან ბრალდებული. ამისათვის პროექტში აღნიშნულია ერთგვარი წესი, რომელსაც შემდეგს ნომერში ვაუწყებთ ჩვენს მკითხველებს.

V

ტფილისი, 23 სექტემბერი, 1886 წ.

სათემო სასამართლოსა პროექტით მინაჭებული აქვს უფლება დამნაშავედ ცნობილთა ბრალეულებს გაუჩინოს სასჯელად სათემო საქმეზედ მუშაობა ექვს დღემდე, ანუ გადაახდევინოს სათემო კასის სასარგებლოდ ფულად სამს მანათამდე, ანუ შვიდ დღემდე დაამწყვდიოს; ცხენებისა და საქონლის ქურდობისათვის კი პატიმარ-ჰყოს შვიდის დღიდან ერთს თვემდე, გარდა იმისა, რომ დანაკარგი უნდა ეზღვევინოს. ამ საზნით სჩანს, რომ ქურდობა-მოტყუება, თუნდა საგანი ზუთის თუმნისაც იყოს, წვრილთა დანაშაულობათა შორის არის მოქცეული. ჩვენ ეს შეცდომა გვგონია. ჩვენ იმის მომხრენი სულაც არა ვართ, რომ დიდი და მძიმე სასჯელი ჰმეველოდეს რასმე დანაშაულობის ამოკვეთას და ზნეობის გასწორებას და გამოკეთებას, მაგრამ რაკი სიმძიმეს დანაშაულობისას უნდა შეეწონოს სიმძიმე სასჯელისაც, მაშინ ქურდობა-მოტყუება თვისის სიმძიმით არ შეეფერება სასჯელს, რომელიც დადგენილია, მაგალითებრ, საბრძოლო დანაშაულისთვის, სიტყვით თუ საქმით წყენისათვის, სხვის მიწის გადახვნისათვის, ღობის გაფუჭებისათვის და სხვა ამგვარ წვრილ დანაშაულობისათვის, რაიც ჩამოთვლილია პროექტის 67 მუხლში. ამ მხრით, ჩვენის ფიქრით, 68 მუხლი პროექტისა საჭიროა შეიცვალოს და ქურდობა-მოტყუებას წვრილ დანაშაულობაზედ მეტი სასჯელი დაენიშნოს. პროექტში არ არის მოხსენებული, განაჩენი სათემო სასამართლოსი — რომელი დაბოლოებულ გადაწყვეტილებად უნდა ჩაითვალოს და რომელი უმაღლესს სასამართლოში გადასატანად. ჩვენა გვგონია, რომ კარგი იქნებოდა, არა-სასისხლო საქმეთა გამო-საზღვარი რამ დადებულ ყოფილიყო ამ ორგვარ გადაწყვეტილებათა შორის იმისდა მიხედვით, თუ საგანი სადავო და საძიებელი რა ფასისა იქმნებოდა. ამ შემთხვევაში ყოველივე საქმე, თუ სადავო და საძიებელი ზუთს მანეთს არ აღემატებოდა, სათემო სასამართლოს დაბოლოვებულად უნდა ექვემდებ-

ბარებოდეს და უმაღლესს სასამართლოში აღარ გადიტანებოდეს. ხოლო სასისხლო საქმე არა-კმაყოფილთაგან ყოველ შემთხვევაში გადატანილ უნდა იქმნას უმაღლესს სასამართლოში, იმიტომ რომ ამისთანებში ადამიანის ღირსებას ზნეობითად ჩირქიც ეცხება, გარდა იმისა, რომ ხორცეულად ისჯება. რადგანაც ღირსება და პატივი ადამიანისათვის ძვირფასი რამ არის, კანონი უნდა ფრთხილობდეს უმართლო განაჩენმა არავის შეუზღუდოს ადამიანური ღირსება და ადამიანური პატივი განზრახ, თუ განუზრახველად. ამ მხრით თანაგრძნობის ღირსია პროექტი, რომ ყოველივე სასისხლო თვისების საქმე უცვნია სადრთხილოდ და განაჩენისაგან გულ-ნაკლულისათვის მიუღწევია, თუ უკმაყოფილოა და ჰსურს, საქმე უმაღლესს სასამართლოსაც ხელახლად გადაასინჯოს. რა თქმა უნდა, ეს უმაღლესი სასამართლო გლეხკაცობაზედ რომ ღორს იყოს, და მასში რთული, გლეხკაცობისათვის მიუწოდომელი წესები მოქმედობდნენ, მაშინ ძნელი იქმნებოდა სათემო სასამართლოს შეცდომის გასწორება უმაღლესის სასამართლოს მიერ, იმიტომ რომ ძნელად თუ უმართლოდ გამტყუნებული გლეხკაცი არ შეუშინდებოდა ტანტალსა და ხარჯსა ამ შემთხვევაში და გულში არ ჩაიმარხავდა ჯავრსა და დარდსა უმართლოდ წაგებულის საქმისას. პროექტის დამწერთა საქებურად უნდა ვსთქვათ, რომ ამ შემთხვევაში მოჰმეველებიან გლეხკაცობას და დედააზრად მიუღიათ, რომ უმაღლესი სასამართლო რაც შეიძლება ახლო უქონიონ გლეხკაცობას და თვითონ წესები საქმეთა წარმოებისა განუმარტივონ იმოდენად, რომ ყოველს გლეხკაცს თვითვე შეეძლოს თვისის საქმის წარმოება და მოვლა. ამისათვის დაუდგენიათ „გლეხთა მმართველობის სამაზრო ზედამხედველობა“¹. რაში მდგომარეობს უფლება და მოვალეობა ამ „ზედა-მხედველობისა“, რა რიგად და ვისგან არის იგი შემდგარი, ყოველს ამაზედ შემდეგ მოვილაპარაკებთ.

¹ Уездный по крестьянскому вопросу надзор.

ტფილისი, 29 სექტემბერი, 1886 წ.

იგი პროექტი საგლეხო მმართველობის განკარგებისა, რომლისაგანაც ჩვენ ამას წინათ მოვიყვანეთ ზოგიერთი უფრო მეტად შესანიშნავი ცნობა, დაწერილია მარტო ამიერკავკასიის სამაჰმადიანო გუბერნიებისათვის. თუმცა ესეა, მაგრამ ჩვენ უკვე ვაუწყეთ ჩვენს მკითხველებს, რომ იგი პროექტი გადაუცია აქაურს უმაღლესს მთავრობას აქაურ საგუბერნიო მართველობისათვის, რათა გუბერნატორის თავმჯდომარეობით შედგენილმა კომისიამ განიხილოს, რამოდენად მისაღებნი და გამოსადეგნი არიან ტფილისის გუბერნიისათვის იგი არსებითი ცვლილებანი, რაიც ამ პროექტს სამაჰმადიანო გუბერნიებისათვის საჭიროდ დაუნახავს.

ჩვენ წინა წერილებში ვსთქვით, რომ ამ პროექტში ერთი ახალი წესია დადგენილი საგლეხო მმართველობის ზედამხედველობისათვის და ეს წესი ახალია, რადგანაც ზედამხედველობა დღეს-აქამომდე ექვემდებარებოდა მარტო გუბერნატორს და გლეხთა საქმეთა საგუბერნიო გამგეობას¹. დღეს პროექტი ამ ზედამხედველობას ორს ინსტანციას აჩემებს, ერთისათვის უწოდებია „გლეხთა მმართველობის სამაზრო ზედამხედველობა“ და მეორისათვის — „საგუბერნიო მოხელეობა“.

სამაზრო ზედამხედველობა შესდგება მაზრის უფროსისა და მომრიგებელ შუაკაცისაგან, რომელნიც თანასწორად მოვალენი არიან თვალი ეჭიროთ და ადევნონ საგლეხო მართველობის საქმეთა მდინარეობას და ზოგიერთს შემთხვევაში მოიწვიონ მესამე წევრად თანაშემწე მაზრის უფროსისა და კოლეგიურად განიხილონ საქმე. იგი შემთხვევანი ჩამოთვლილნი არიან პროექტის 131 მუხლში. ჩვენ ამ ჟამად ამ შემთხვევათა ჩამოთვლას არ გამოვუდგებით, მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ სხვათა შორის ამ მუხლში მოხსენებულია სათემო სასამართლოს განა-

¹ Губернское по крестьянским делам присутствие.

ჩენების ხელახლად განხილვა, თუ საჩივარია შემოტანილი. ერთობ მოედანი მოქმედებისა ამ ზედამხედველობას ასე აქვს შემოხაზული ინსტრუქციის 31 მუხლითა.

„საგლეხო მმართველობის სამაზრო ზედამხედველობამ არასდროს არ უნდა მოიშოროს თვალდამ, რომ უმთავრესი მოვალეობა მისი იმა-
შია, რათა მკვიდრთა ცხოვრებაში ფეხი მოაკიდებინოს კანონს, განუ-
მარტოს და განუსაზღვროს აზრი და მნიშვნელობა კანონისა, აუხსნას
და აჩვენოს გზა, სად, როგორ ამოქმედონ კანონი, კანონის დარღვევა და
ერიოზო ყოველივე არა-წესიერად წარმართვა საქმისა მოარიდოს და მო-
აშუროს საგლეხო მმართველობას“.

ყველაფერი ეს, ვსთქვათ, ძალიან კარგია, მხოლოდ ეს უნ-
და ვიკითხოთ, ვინ უნდა აღასრულოს ყოველივე ეს? პროექტი
ამბობს — მაზრის უფროსმა, მომრიგებელმა შუაყაცმა და მაზ-
რის უფროსის თანამემწემ. ჯერ ერთი ესა, რომ ჩვენ მთელს
ქვეყანაზედ არ ვიცით ისეთი კოლეგიური სასამართლო, რომ
ერთი წევრი ხელქვეითობის წესით ისე პირდაპირ დამოკიდე-
ბული იყოს მეორეზედ, როგორც ამ შემთხვევაში თანამემწეა
მაზრის უფროსზედ დამოკიდებული. თუ არა ვცდებით, თანა-
შემწე მაზრის უფროსისა მაზრის უფროსის ბრძანებლობის ქვე-
შეა სრულებით. იგი კოლეგია, საცა ეს არის, რა თავმდეგია
იმისი, რომ საქმე სამისაგან ერთმანეთზედ დამოუკიდებლად
განხილულ იქმნება და არა მარტო მაზრის უფროსისაგან, რო-
მელსაც თანაშემწე იძულებულ იქმნება მომხრეობა გაუწიოს,
რადგანაც მისი ხელქვეითია და ამ მიზეზით ერთის მომრიგე-
ბელ შუაყაცის წინააღმდეგ ყოველთვის საქმის გადამწყვეტი
იქმნება — ორი წევრი, ანუ უკეთ ვსთქვათ, მარტო ერთი მაზ-
რის უფროსი, რადგანაც ძნელად საფიქრებელია, რომ თანაშემ-
წე, როგორც ხელქვეითი, თავის უფროსს არ მიუდგეს და ამ
სახით მომრიგებელ შუაყაცის აზრი არ გაუქმდეს, რაც უნდა
მართალი იყოს.

VII

ტფილისი, 30 სექტემბერი, 1886 წ.

ჩვენს გუშინდელს წერილში მოვიყვანეთ სიტყვა-სიტყვით 31 მუხლი ინსტრუქციისა შესახებ საგლეხო მართველობის სამაზრო ზედამხედველობისა. იგი მოვალეობა, რომელიც დაუკისრებია პროექტს მის მიერ შედგენილ სამაზრო ზედამხედველობისათვის და რომელიც მოხსენებულია ინსტრუქციის 31 მუხლში, მეტისმეტად ძნელად აღსასრულებელია იმ კოლეგიისაგან, საცა არც ერთი წევრი სპეციალურად მომზადებული არ არის კანონების ასახსნელად და განსამარტებლად. კანონის ახსნას და განმარტებას მარტო ნუსხურად კანონების ცოდნა არა ჰკმარის, თუმცა ამ მხრითაც-კი ძნელად საფიქრებელია, რომ მაზრის უფროსსა, მის თანამემწეს და მომრიგებელს შუა-კაცსა მათის ხელობის შესახებ კანონებზედ მეტის კანონებისვე ცოდნა მოეთხოვებოდეს. კანონების ახსნას და განმარტებას მარტო სიტყვა-სიტყვით თარგმნაც კანონისა ყოველთვის არა ჰშველის. ამას გაწრთვნილი იურისტი უნდა, იმიტომ რომ ამისთანა შემთხვევაში საჭიროა კაცმა სულს მიაგნოს კანონისას და არა მარტო ხორცსა, — და უნარს ამ მიგნებისას მარტო მეცნიერება იძლევა, მეცნიერება რჯულიერებისა.

ჩვენ იმისი წინააღმდეგნი არა ვართ, რომ ამ ზედამხედველობაში მონაწილეობა არა ჰქონდეს მაზრის უფროსსა და მომრიგებელს შუა-კაცსა. პირიქით საჭირონიც არიან, რადგანაც პროექტის ძალით სათემო სასამართლოს მინიჭებული აქვს უფლება გადასწყვიტოს საქმენი ჩვეულების მიხედვითაც. მაზრიზ უფროსი და ნამეტნავად მომრიგებელი შუა-კაცი ყოველთვის ხალხში ჰტრიალებენ, მის ცხოვრებას აკვირდებიან, ავკარგაინობა ერის ცხოვრებისა მათ თვალწინ მიდის-მოდის ყოველდღე და მაშასადამე ყველაზედ მომეტებული სახსარი ჩვეულების ცოდნისა ამათა აქვთ.

ჩვენ მარტო იმის თქმა გვინდა, რომ მესამე წევრი მაინც

იყოს იმისთანა, რომელსაც სარჯულიერებო მეცნიერების ცოდნა მოეთხოვებოდეს. ამისთანა წევრი სამაზრო ზედამხედველობისათვის მომრიგებელი მოსამართლეა. ჩვენის ფიქრით, დიდი ნაკლი იქნება ზედამხედველობისა, თუ მომრიგებელი მოსამართლე არ იქმნა მესამე წევრად.

თუ ჩვენ გვკითხვენ, ჩვენ ისიც საჭიროდ მიგვაჩნია, რომ მაზრის უფროსის მაგიერ მაზრის მარშალი იყოს, რადგანაც იგი ყოველთვის ადგილის კაცია და ადგილის ავკარგიანობა ნახული და ნაცადი აქვს და მაშასადამე იგი უფრო ზედ მიწევნით მცოდნე იქნება ჩვეულებისა, ვიდრე სხვა.

ჩვენ, რასაკვირველია, ამას ვამბობთ მარტო იმ გუბერნიებზედ, საცა მარშლები არიან კანონით დაწესებულნი, საცა არ არიან, სხვა გზა არ არის, მაზრის უფროსი უნდა იყოს წევრად ზედამხედველობისა.

მაზრის უფროსის თანაშემწის წევრობა არ არის შესაწყნარებელი ერთის მიზეზითაც. პროექტი იხსენიებს ერთს შესანიშნავს შემთხვევას, რომელიც არა ერთხელ თავს გამოიჩინეს და რომელიც კოლეგიურს განხილვას მოითხოვს. თუ ვინიცობაო, ამბობს პროექტი, მაზრის უფროსის და მომრიგებელ შუაქაცის ცალ-ცალკე განკარგულებაში ზედამხედველობის შესახებ რაიმე უთანხმოება აღმოჩნდა, მაშინ კოლეგიურად უნდა განიჩეს საქმეო, ესე იგი მაზრის უფროსის თანაშემწეც მოიწვიონ განსახილველად. ჩვენ ეს კანონი არ გვესმის. ვსთქვათ, მომრიგებელ შუაქაცმა ერთი განკარგულება რამ მოახდინა და იმავე საგანზე მაზრის უფროსმა სულ სხვა ბრძანება გასცა. ჩამოვარდა უთანხმოება. ეს უთანხმოება როდის გახდება საკოლეგიოდ? რასაკვირველია, როცა ერთმანეთში ვერ მოშველდებიან. რაკი ვერ მოშველდებიან, ვის უნდა შესჩივლონ? მესამე წევრს ზედამხედველობისას, ესე იგი მაზრის უფროსის თანაშემწეს. გამოდის, რომ მათი გამკითხველი მარტო მაზრის უფროსის თანაშემწე იქნება. ეს როგორღაც ჭკუაში არ მოდის. ვსთქვათ, ეს არაფერი. ნუთუ ჰგონია ვისმე, რომ როცა მაზრის უფროსი თავისას იტყვის და მომრიგებელი შუაქაცი თავისას, მაშინ მაზრის უფროსის ხელქვეითი თანაშემწე თავის უფროსის სიტყ-

ვას არ მიემხრობა? მომრიგებელი შუაკაცი რა იმედით უნდა მიდიოდეს იმ კოლეგიაში, საცა ერთი წევრი მისი მოდავეა, მეორე მოდავის ხელქვეითია და მესამე კი თვითონ მოჩივარი არის? ამ სახით გამოდის, რომ მაზრის უფროსი მოდავეა, მომრიგებელიც მოდავეა და დარჩა გამკითხველად მარტო ერთი მაზრის უფროსის თანაშემწე. ან სად გაგონილა, რომ უფროსი, ესე იგი მაზრის უფროსი, თავის ხელქვეითისაგან ეძიებდეს განსამართლებასა?

იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ტფილისის და ქუთაისის გუბერნიების შესახებ სახეში მიიღებენ იმ დიდს და თავდაუქცევლს ნაკლს, რომელიც ჩვენ ჩვენის შეძლებისამებრ შევნიშნეთ ზემოთდასახელებულს პროექტსა სამაზრო ზედამხედველობის შედგენილობის თაობაზედ. ჩვენ არა გვგონია, რომ მაგნაირად შედგენილმა ზედამხედველობამ კანონმდებელს კეთილი სურვილი საგლეხო მართველობის განკარგებისა შეუსრულოს სადმე. თუ რამ სიკეთე მიუძღვის ამ მხრით ხსენებულს პროექტსა, ეგ სიკეთე ის არის, რომ უმაღლესი სასამართლო, როგორც წინათაც ვსთქვით, ახლო ექნება გლეხეცობას, თუ ვინიცობა სათემო სამართალი გულს რითიმე დააქლებს. ეს სიკეთე, ჩვენის ფიქრით, დიდს შელავათს მისცემს გლეხეცობას და დიდად მოსაწონია ვითარცა დედაზრი, რომელიც საფუძვლად უნდა დაედვას ზედამხედველობის აგებულებას. ხოლო ამ დედაზრის იმ გვარად ხორცთ-შესხმა, როგორც მოუწადინებიათ პროექტის დამწერთა, ვერაფერი თავდება საქმის კეთილად წარმართვისათვის.

ტფილისი, 6 ივლისი, 1887 წ.

ჩვენ არა ერთხელ ამ რამდენისამე წლის წინათ გამოგვით-
ქვამს ჩვენი გულითადი მწუხარება იმის გამო, რომ სახასო
გლეხთა ვენახები მომრიგებელ-მოსამართლეებმა ვაჭრობის
საგნად გახადეს და გლეხებს ვალში უყიდიდნენ. ზოგადი კანო-
ნები, რომელნიც საქართველოსათვისაც სავალდებულონი
არიან, დიდად ეწინააღმდეგებიან ამნაირს მოქმედებას, თუ
გლეხის ვენახები საკუთარს მიწაზედ არ არიან გაშენებულნი.
სახასო, ესე იგი სახელმწიფო მიწებზედ გაშენებულნი ვენახე-
ბი, კანონის სიტყვით, შესაძლოა გაისყიდოს თვითონ გლეხის
ნებითა, თუ უნებურობითა, მხოლოდ მაშინ, როცა მსყიდველი
თვითონ სახელმწიფო გლეხია და იმავე საზოგადოებისა თუ
სოფლისა, რომელსაც თვითონ ვენახის პატრონი ეკუთვნის. ამ
სახით კანონით აკრძალულია სხვა წოდების კაცმა სყიდვით
დაინარჩუნოს სახელმწიფო მიწაზედ გაშენებული ვენახი.

ზედმოსევამ და, როგორც ეტყობა, ძლიერ ზედმოსევამაც
ვაჭრებისამ და ფულის პატრონებისამ ამ ცხადს კანონს შეუშა-
ლეს აზრი და სახე. კანონი პირდაპირ აცხადებდა თავის სურ-
ვილს და განზრახვას. აქ რომ ვერას შეუვიდნენ, ერთი სასაცი-
ლო გზა იპოვეს კანონის გასამრუდებლად, ანუ, უკეთ ვსთქვათ,
კანონის გზის ასაქცევად. მოიგონეს, რომ შესაძლოა ვენახი
გლეხისა გაიყიდოს, მხოლოდ იმ პირობით-კი, რომ მიწა არ და-
ეკუთვნოს მსყიდველსა და მარტო ვაზი და ყოველივე, რაც მი-
წაზე ზეზე სდგას, გასასყიდს საგნად გახდეს. ზოგიერთმა მომ-
რიგებელმა მოსამართლემ ეს მოხერხებული ხრიკი ხელზე და-

იხვია და დაუწყო სახასო გლეხების სახასო მიწაზედ გაშენებული ვენახებს ვალში გაყიდვა. ის-კი აღარ წარმოიდგინა, რომ ვენახი მაშინ არის ვენახი, როცა მიწა და ვაზი ერთად არიან განუყოფელად; როცა ერთს განაშორებ მეორისაგან, მაშინ ვენახი ვენახი აღარ არის.

ამ უცნაურს გასყიდვას, რომლის ძალითაც ტყავი რჩებოდა და მხოლოდ მასზედ ამოსული ბეწვი ცალკე იყიდებოდა. რომ ბოლომდე მიჰყოლოდნენ, კიდევ ცოტაოდნად შელავათი ექმნებოდა გლეხსა. მაგრამ ეს არ მოხდა. რადგანაც ვენახი მხოლოდ მაშინ არის ვენახი, როცა ვაზი და მიწა განუყოფელად არიან და არა ცალკე-ცალკე, ამიტომაც ხსენებულ ხერხით გაყიდული ვაზი მიწას არა ჰშორებოდა და ამ სახით მარტო ვაზის მსყიდველი მიწის პატრონადაც ჰხდებოდა უსყიდველად და უხარჯოდ. ფულის პატრონები სიხარულით ხელებს იფშვნიდნენ და იძახოდნენ: „ეს რა კარგი დრო დაგვიდგაო. ჩალის ფასად ვაზსა ვყიდულობთ, იმიტომ რომ ცარიელი ვაზი მეტადაც არა ჰღირს, და ამით მიწასაც ვეპატრონებითო. მეტი ხეირილა გინდოა“.

ეს ასეთი ხერხიანობა გლეხთა ვენახების გასყიდვაში 1870—1880 წლებში ისეთი ხშირი იყო, რომ გლეხკაცობას მტვერი აედინა. ნამეტნავად თელავისა და სიღნაღის მაზრაში ბევრი მსხვერპლი შეიწირა ამ ხერხიანობამ და ბევრი ვენახები აესხლიტა გლეხკაცობასა. თელავისა და სიღნაღის მოქალაქეებს აუარებელი ვენახები გამოუცლიათ ამ გზით გლეხკაცობისაგან. მთავრობის კაცისაგან ადგილობრივი გამოძიება საოცარს რიცხვს ამ ხერხით გაყიდულ ვენახებისას გვაუწყებს¹. მაგალითებრ, მარტო სიღნაღის მაზრაში 381 ვენახი ჩაუგდიათ ხელში მოქალაქეებსა და თელავის მაზრაში 224 და სულ მთელს კახეთში-კი 605 ვენახი გასყიდვით გლეხთა და თითქმის ეს ამოდენა რიცხვი ვენახებისა ხელიდამ გამოსცლია გლეხკაცო-

¹ ნახეთ: Материалы для изучения экон. быта госуд. крестьян, т. IV, გვ. 225 — 244 და т. V, გვ. 37 — 62.

ბას და თელავისა და სიღნაღის მოქალაქეებს დარჩენიათ სანავარდოდ.

ნეტა ვიცოდეთ: როგორ გაუძღვებოდა სამართალი, რომ ეს-
ლა კაცმა უთხრას ამ ვენახების მსყიდველებს: თქვენ, თქვენის
ნასყიდობის სიგელის ძალით, გიყიდნიათ მარტო ვაზები ვენა-
ხისა და მიწა-კი არა; მაშ ამოთხარეთ თქვენი ვაზები და საიდა-
მაც მოსულხართ, იქ წაბრძანდითო, მიწასთან ხელი არა გაქვ-
თო? მეტად საყურადღებო საქმე იქმნებოდა, რომ ერთმა ვინ-
მე, ან თვითონ სახელმწიფო ქონებათა გამგეობამ, მოიწადი-
ნოს ამ გზით წამოაყენოს ეს დავიწყებული საქმე და ხერხით
გამრუდებული კანონი სამართალს გაასწორებინოს.

პრესა და მხედრობა
1886 — 1898

ქართული გაზეთის „დროების“ ჩედაქტორის ივანე მაჩაბელის გასამართლება

ტფილისი, 8 ოქტომბერი, 1886 წ.

ჩვენის ტფილისის სასამართლო პალატის მატთანეში ერთი მეტად საგულისხმეო ამბავი უნდა შევიტანოთ. გუშინ პალატამ დამნაშავედ არ იცნა და სრულიად გაამართლა „დროების“ რედაქტორი ივ. მაჩაბელი, რომელსაც შესწამეს ერთგვარი დანაშაულობა, კანონებში დიფამაციად ცნობილი. საქმე იმაში იყო, რომ ხსენებულმა რედაქტორმა თავის გაზეთში დაჰბეჭდა ზღაპრად მოწერილი ამბავი და ამბავში იცნა თავისი-თავი ერთმა მოხელემ, თუმცა არც დასახელებული იყო და არც რაიმე წიშნით აღნიშნული. მოხელეს რაკი თავისი თავი ეცნა და იმ ამბავში მოხსენებული საქმენი და საქციელნი ეთაკილნა, აეღო და საჩივარი შეეტანა, რომ გამაუპატიურესო. ამ ამბავმა ერთ დროს დიდი ალიაქოთი ასტეხა ჩვენს პატარა წრეში და „დროებს“, ჩვენდა სამწუხაროდ, ძვირად დაუჯდა. ამისთანა წინასწარი შედეგი მით უფრო სანადვლელია, რომ დღეს პალატამ გაასამართლა ეს საქმე და დაინახა, რომ რედაქტორი და გაზეთი აქ არაფერს შუაშია. ჩვენთვის სრულიად მოულოდნელი არ იყო, რომ პირუთენელი სამართალი ამ საქმეს სწორედ ასე დააბოლოვებდა. პირიქით, ჩვენ ის გვიკვირდა, რომ თვითონ ბრალდება როგორ უნდა აშენებულიყო იმისთანა უსაფუძვლო საბუთზედა, რომელიც სარჩულად დაუდვა თავის საჩივარს

ტყუილუბრალოდ გულგამწყრალმა მოხელემა. ჩვენ გვეოცებოდა, რომ საქმე თვით განსამართლებამდე არ იქმნა მოსპობილი და თვითონ საჩივარი უყურადღებოდ დატოვებული.

ვინ იტყვის, რომ კანონი არ უნდა უფრთხილდებოდეს ადამიანის ღირსების ხელშეუხებლობას, ვინ იტყვის, რომ იგი არ უნდა ესარჩლებოდეს ყოველს კაცს, რომლის პატივი და სახელი საქვეყნოდ გაუპატიურებულია და შეურაცხყოფილი ვისგანმე. მაგრამ მეტისმეტი დაქვეითება იქნება კანონისა, რომ კაცმა ზღაპრად დაწერილი ამბავი თავის-თავზედ მიიღოს და კანონს სთხოვოს, გამოემსარჩლეო. განა არის ქვეყანაზედ იმისთანა ნაწერი, საცა კი ადამიანია ხსენებული, რომ გაზვიადებულმა გრძნობამ თაკილობისამ კლანჭი არ გამოჰკრას რასმე და თავის-თავზედ არ მიიღოს? ყველაფერს ამას რომ კანონმა სარჩლი და ქომაგობა დაუწყოს, სად წავა! ან ამისთანა შემთხვევაში პირუთენელმა სამართალმა თავისის სასწორის უღელი რაზედ უნდა დაანდოს?

თუნდ ეგეც არ იყოს, ვსთქვათ — რედაქტორს მოთხრობა რამე მოუვიდა დასაბეჭდად და ამ მოთხრობაში არც სახელია, არც გვარი ნახსენები, არც ნიშნობლივ რაიმე ნაჩვენები, რომ ამით მაინც მიუხედეს, ვისზედ არის დაწერილი; განა აქვსღა რაიმე ღონისძიება გამოიცნოს, რომ ცხრა მთას იქით ესა და ეს კაცია, რომელიც ყოველს მოთხრობილს თავის-თავზედ მიიღებს, ითაკილებს და კანონს მიჰმართავს შემწეობისათვისაო. ამ შემთხვევაში რომ ბრალი დაედოს რედაქტორსა, ჯერ უნდა მივანიჭოთ მას ნიჭი გულთმისნობისა, და რადგანაც ეს ნიჭი ადამიანის ხელთ არ არის, ყოველივე ბრალი ამისთანა შემთხვევაში ამ ნიჭის უქონლობაზედ იქმნება აშენებული. კანონი ვერ იკისრებს დაჰსაჯოს კაცი, იმიტომ რომ გულთმისანი არა ხარო.

პალატას რომ გუშინდელ გარჩეულ საქმეში რედაქტორი „ღროებისა“ დამნაშავედ ეცნო, მთელს ლიტერატურას თავს-ზარს დასცემდა. მას შემდეგ შეუძლებელი იქმნებოდა კაცს რაიმე მოთხრობა, რომანი, კომედია დაეწერა, იმიტომ რომ არც ერთი ამისთანა რამ ისე არ იწერება, რომ ადამიანის საქციელი

ან ავად ან კარგად არ იხსენებოდეს. რაკი ასეა, რაკი ამგვარი ლიტერატურა თავის საგანს ადამიანთა ცხოვრებიდამ იღებს და იმოდენადაც ქებულია, რამდენადაც ახლოა ამ ცხოვრებასთან, ამიტომ არც ის შეიძლება ამ თვალგადაუწვდენელ ქვეყანაში ერთი ამისთანა კაცი არ მოიპოვებოდეს, რომ რაიმე მსგავსება თავისი არ იცნოს და მაშასადამე საბუთიც საჩივრისა ხელთ არ ჩაიგდოს დასასჯელად დამწერისა. თქვენი მტერი იქნებოდა, რაც საქმე ლიტერატურას დაემართებოდა, რომ ეს ასე იყოს. გუშინდელმა განაჩენმა პალატისამ, ჩვენდა სასიხარულოდ, დამტკიცა, რომ ეს ასე არ არის და არც უნდა იყოს.

„დასავლეთის ეტიკეტი“

ტფილისი, 17 აპრილი, 1886 წ.

გუშინდელს „Новое Обозрение“-ს ნომერში ბბ-ნთ აკაკის და სოსლანის გამო დაბეჭდილი იყო ერთი წერილი, სახელ და გვარმოუწერელი. თუმცა ამის გამო. ნება გვაქვს ვიფიქროთ. რომ იგი წერილი ან თითონ რედაქტორისაა, ან მის მიერ თანაგაზიარებული, მაგრამ ჩვენ ამას ვერ ვაკადრებთ პატივცემულს რედაქტორს „Новое Обозрение“-სას. ჩვენ კარგად ვიცნობთ ბ-ნს რედაქტორს: იგი კარგად გაზრდილი, კარგად მომზადებული და განათლებულია და, მაშასადამე, თავის-თავისა და სხვის პატივის-მცემელიცა. იგი თავის-დღეში თავის-თავს ნებას არ მისცემდა საპოლემიკო საგანს გადუხვიოს, უმიზეზოდ გადასწვდეს ერთობ ქართულს ლიტერატურას და როგორც გაუნათლებელმა ბატონმა ყმა, ამაოდ გაზვიადებულმა ღიღმა მცირე, უზრდელმა მდიდარმა გლახაკი, რაღაც ზიზლით მოიხსენიოს ქართული ლიტერატურა, თითქო ერთი რამ უკადრისი და ფეხით გასასრესი ჭია იყოსო. სამართლიანის ქებით და ღიღებით იხსენიებს ავტორი ხსენებულის წერილისა ერთობ რუსულ ლიტერატურას, მაგრამ ღიღება რუსულის ლიტერატურისა სხვის დამცირებასა და ზიზლით ხსენებაზედ არ არის დამყარებული. ჩვენც დიდი პატივისცემა გვაქვს რუსულის ლიტერატურისა, მით უფრო, რომ მისთა უკეთესთა წარმომადგენელთაგან გრძნობა ადამიანის ღირსებისა აღიარებულია საქვეყნოდ ღიღსა და მცირეშიაც, მდიდარსა და გლახაკშიაც, ბატონსა და ყმაშიაც, თავადსა და გლეხშიაც; ყველგან იგი კაცსა ჰხედავს და კაცსა სცემს პატივსა.

ეს უკეთესი მოძღვრება რუსულის ლიტერატურისა ხსენებული წერილის ავტორს როგორღაც დაჰვიწყებია და ისეთი თავსაცილით იხსენიებს ქართულს ლიტერატურას, თითქო იმისი ფეხის მტვერი იყოს. ჩვენა გვგონია, ვინც ასე იქცევა, ის ტყუილუბრალოდ ჰჩემობს ერთობას რუსულს ლიტერატურასთან, იმიტომ რომ უკეთესნი წარმომადგენელნი მისნი, ყოფილნი და დღესაც არსებულნი, ამისთანა ქცევას არ იკადრებენ და უცებობაში ჩამოართმევენ თვით მქცეველსაც.

„აღმოსავლეთის¹ ეტიკეტი სავესებით მიუთვსება ქართულს ლიტერატურასაო“. ვინც სხვის დაბეზღებით არ იცნობს ქართულს ლიტერატურას და თავისით დაჰვიკრებია, ის არამცთუ ერთმანეთის ქებას და დიდებას დააბრალებდა ქართულს ლიტერატურასა, პირიქით, გადაჰარბებულს ერთმანეთის კილვასა და კიცხვასა, ჩვენდა სამწუხაროდ.

ჩვენში წუნი უფრო ხშირია, ვიდრე ქება და დიდება ერთმანეთისა. არც ერთს ქართველს მწერალს, დღეს ცოცხალს, ვერ გვიჩვენებთ, რომ თავისი სახელი მოეპოვებინოს სხვისის ქებითა და დიდებითა. ყოველი ჩვენი მწერალი, თუ რამ სახელი მოუპოვებია, თავისის ნიჭის მადლობელია და არა ლიტერატურულ რეკლამებისა. თუ ეს ტყუილია, ვთხოვთ წინააღმდეგი მაგალითი გვიჩვენონ. ჩვენს სიცოცხლეში მარტო ერთი შემთხვევა გვახსოვს, რომ ორს მწერალს საჯაროდ ერთმანეთი კეთილის სიტყვით ეხსენიებინოს და გვგონია, ამ შემთხვევაშიაც ვერავინ იკადროს ან ერთს, ან მეორეს უსაბუთობა, პირმოთნეობა და ყიზილბაშობა შესწამოს. მაშასადამე „Новое Обозрение“ რომ თავისის დიდების ქანდარიდამ წუნსა გვდებს, ვითომც ქართულს ლიტერატურაში მწერალნი ერთმანეთს ქება-დიდებით იხსენიებენო, როგორც ყიზილბაში ჰაჯიებო, მტკნარი ტყუილია და მარტო სხვის სიტყვით მოგონილი ცილია.

„რუსულ მწერლობაში, რომელიც-კი თავის-თავის პატივმცემელია, — ამბობს ავტორი, — არ არის მიღებულიო, რომ

¹ მითამ-და „ყიზილბაშურიო“.

სხვადასხვაობა აზრისა აუგობაში ჩამოერთვას კაცსა. პირიქით, აღიარებულიაო, მოპირდაპირე პატიოსან კაცად მიაჩნდეს, ვიდრე წინააღმდეგი არ დამტკიცდებაო. ამ ორს ძირეულს წესსა არ მისდევს ქართული მწერლობაო“.

- ქართულს მწერლობაში, როგორც ყოველ სხვა მწერლობაშიაც, ბევრი რამ არის ცული, ამას ჩვენ ქართულს მწერლობას ვერ დავუფიცავთ, მაგრამ, რომ ხსენებულს „ორს ძირეულს წესს“ არ მისდევდეს ქართული მწერლობა, ეგ კი ტყუილია. აქაც ვთხოვთ მაგალითი გვიჩვენონ. წინათვე-კი აღვიარებთ, რომ მაგისტანა მაგალითს მოიპოვებენ მხოლოდ იმ მწერალთა შორის, რომელთაც თითონ „Новое Обозрение“ ასე ცხარედ ესარჩლება და რომელთაც ერთი-ორი დამქაში სხვაცა ჰყავს. ჩვენ-კი თუნდა არა ერთს მაგალითს მოუყუანთ იმისდა საბუთად, რომ ქართულს მწერლობას არა-ერთხელ გაუჟიცხავს მაგ „ორს ძირეულს წესს“ წინააღმდეგი მქცეველი. ეხლა ვიკითხოთ: ნუთუ რუსულ ლიტერატურას მარტო ხსენებული ორი ძირეული წესი მიუღია და მესამე-კი, რომელიც მართლის თქმას ვალად სდებს მწერალსა, ღობეს იქით გადაუსროლია, როგორც უხმარი რამ საგანი?.. ჰკიცხვენ მთელს ლიტერატურას, უმართებულობის ბრალსა სდებენ, ჰფიცავენ, რომ ყოველი მოპირდაპირე პატიოსნად მიგვაჩნია, ვიდრე წინააღმდეგი არ დამტკიცდებაო, და წინააღმდეგის დასამტკიცებლად ტყუილი საბუთები-კი მოჰყავთ. აი ამასა ჰქვიან: ფიცის მწამს და ბოლო მაკვირვებსო.

- „რადგანაც, — ამბობს ავტორი, — თავის ნაწარმოებზედ ლაპარაკი ქართველ ლიტერატორისათვისაც-კი სათაქილაო“ და სხვანი. მიაქციეთ ყურადღება ამ კილოს. „ქართველ ლიტერატორისათვისაც-კი“. მითამ რაო? ქართველი ლიტერატორი-კი ადამიანი არ არის რაღა!.. მისი გრძნობა თაქილობისა სქელის ტყავით არის შემოსილი ასე, რომ სათაქილო რამ ადვილად ვერ გაატანს ტყავსა და გრძნობამდე ძნელად მიაღწევს. ასე უმწერად ხსენება არამცთუ ერთის ცალკე კაცი-სა, არამედ რამდენისამე, არა გვგონია წესად ჰქონდეს მიღებული რუსულს ლიტერატურას, რომლის სახელის ქვეშაც ამოს-

დგომია ასე კადნიერად და თვითნებობით ხსენებულის წერილის ავტორი.

საკვირველი არსებაა ადამიანი. მართალია, თავის ნაწარმოებზედ ლაპარაკი სათაქილოა ქართველ ლიტერატორისათვისაცკი, მაგრამ „Новое Обозрение“-ს კკითხავთ: ეგ თავის ნაწარმოებზედ, ანუ უკეთ ვსთქვათ, თავის-თავზედ ლაპარაკი ყოველთვის და ყოველ შემთხვევაში სათაქილოა, თუ არა? როგორც ვხედავთ, არა. ეგ სათაქილო ყოფილა მხოლოდ მაშინ, როცა სხვა ჩაიდენს მაგ სათაქილო საქმეს, თორემ „Новое Обозрение“-ს თავის გარეშემო რომ თვალი მოეტარებინა, ჰნახავდა, რომ არიან მწერალნი, რომელნიც საქვეყნოდ იძახიან „დეკამირები“ ჩვენა ვართო; ამასაც არა კმარობენ და მოუერიდებლად გვარწმუნებენ, რომ პოლემიკა ჩემს ხელში ლახტია და სხვისაში კი ჩოგანიაო. იქნება მართლა დეკ-გმირებიც იყვნენ, იქნება მართლა პოლემიკა მათ ხელში ლახტი იყოს, მაგრამ ხსენებული თაქილობა აქ სადღა არის, იგი თაქილობა, რომელიც „Новое Обозрение“-ს სიტყვით თვით ქართველ ლიტერატორის სქელს კანსაცკი გაატანს?

„სოსლანმაო, — ამბობს იგივე ავტორი, — დასწერაო რეცენზია „თამარ ცბიერზეო“. აქამომდე რაც იყო თქმული „Новое Обозрение“-ზედ ასე თუ ისე ცოტაოდნად მაინც მისატევებელია, რადგანაც ეგ გაზეთი ქართულს ლიტერატურას თუ იცნობს, სხვის სიტყვით იცნობს, და შესაძლოა ამ შემთხვევაში 'მეცდომაში' შეეყვანოს ვისმე. ხოლო არ მიეტევება ამის თქმა, რომ „თამარ ცბიერზედ“ დაწერილი „Новое Обозрение“-შივე რაღაც ცარიელი ფრაზები „რეცენზია“ იყოვო. რა უგვანდა „რეცენზიას“? „რეცენზია“ თითქმის იგივე კრიტიკაა, ჩვენის ფიქრით. რეცენზიაში, როგორც კრიტიკაში, გარჩევა თხზულებისა, მისი დაფასება, მისი კარგი და ავი საბუთებით აღნიშნული უნდა იყოს. ცარიელი სიტყვები, მაგალითებო, კარგია, ანუ ცუდია, ვერ მორეგია ავტორი მასალას, თუ მორეგია, მოძრაობა არ არის პიესაში, ანუ არის, და სხვანი ამისთანები ხომ უსაბუთო ფრაზებია და არა რეცენზია. რეცენზიას ბევრი რამ მოეთხოვება და იგი ბევრი რამ აკლდა იმ წერილსა, რომელსაც „Ho-

вое Обозрение“ რეცენზიას ეძახის. ჩვენ ამას იმისთვის-კი არ ვამბობთ, რომ სარჩლი გავუწიოთ ბ-ნს აკაკის, არამედ იმისათვის, რომ „Новое Обозрение“ სწამებს ქართულს ლიტერატურას, რომელიც, როგორც მიმდევარი „აღმოსავლეთის ეტიკეტისა“, ვითომც არ იწყნარებს მცირეოდენს კრიტიკასაც. ჩვენ ეს კი არ გვიკვირს, ის გვიკვირს, რომ „Новое Обозрение“-ს „თამარ ცბიერზედ“ დაწერილი ორიოდე უსაბუთო სიტყვა კრიტიკად, ანუ რეცენზიად შეუწყნარებია, და ვისაც ამისთანა კრიტიკა არა სჯერა, იმას ეუბნება, რომ ეგ მარტო „აღმოსავლეთის ეტიკეტის“ გამო მოგდისო. ეს კი დავიწყებისათვის მიუციათ, რომ არამცთუ უსაბუთო ძაგება, უსაბუთო ქებაც-კი საწყენია მართებული კაცისათვის და ვურჩევთ ქართულს ლიტერატურას თავის-დღეში არც ერთი და არც მეორე არ შეიწყნაროს, რაც უნდა პტყელი სახელი კრიტიკისა, თუ რეცენზიისა, დაარქვან უსაბუთო ქცევასა. კიდევ ამგვარი „აღმოსავლეთის ეტიკეტი“ სჯობია იმ უწყსო და უკადრისს ეტიკეტს, რომლის კანონებითაც კაცს თუ არ თავის-თავი, სხვა ადამიანად არ მიაჩნია.

ჩვენ არა გვგონია, რომ ერთობ იგი წერილი, რომელიც ჩვენდა სამწუხაროდ, იძულებულ ვიყავით ძალუწებურად ეხლა გავვერჩია, „დასავლეთის ეტიკეტისათვის“ ძალიან სასახელო იყოს, და გვგონია, არც იმ ლიტერატურამ თავის სასიქადულო ნაყოფად ჩაითვალოს, რომელსაც მცირის პატივისცემაც ძირეულ წესად მიღებული აქვს, და რომელსაც ავტორი ძალმომრეობით თავის ფარადა ჰხმარობს. ჩვენ გვიკვირს, ქართულის ლიტერატურის ავად ხსენება რა გასამართლებელი საბუთია „Новое Обозрение“-სათვის იმაში, რომ ბ-ნს აკაკის პასუხი არ დაუბეჭდა ბ-ნ სოსლანის წინააღმდეგ... ქართული ლიტერატურა აქ რა შუაში იყო... ქებულო დასავლეთის ეტიკეტო, ნეტავი ძაგებულ აღმოსავლეთის ეტიკეტისაგან ამ შემთხვევაში ცოტა რამ მაინც მოგცხებოდა!..

ტფილისი, 20 იანვარი, 1886 წ.

მას აქეთ, რაც „ივერია“ გაზეთად გადაიქცა, საუბარი არ გაუწევია მკითხველთან, ეგრეთ-წოდებულ „შინაურთა საქმეთა“ გამოც. ეს, რასაკვირველია, დიდ წუნად უნდა ჩაეთვალოს გაზეთსა. თუ გაზეთი ჩვენ ჩვენს თავზედ ცოტათი მაინც არ მოგვახედებს, ჩვენს ცხოვრებას კვალში არ ჩაუდგება, ჩვენის ცხოვრებისაგან ამორიყულს, თუ მოტივტივებულს მოვლენას მთელს სიგრძე-სიგანეზედ არ აგვაწონინებს, ბრმას თვალს არ აუხელს იმ მოვლენაზედ და თვალზილულს მხარს არ მისცემს, იგი გაზეთი უფერულია და უგემური.

გარდა ყოველ ამისა, „შინაური საქმე“ იმისთანა საგანია გაზეთისათვის, როგორც სარკე ადამიანის სახისათვის. ჩვენის ფიქრით, არც ერთი ნაწილი გაზეთისა ისე ნათლად და ცხოვლად არ დაიჩნევს ხოლმე გაზეთის სულსა და გულსა, გაზეთის გულითადს რწმენას, ფერსა, მიმართულებას, როგორც ის ნაწილი, რომელსაც წილად ხდომილი აქვს „შინაურთა საქმეთა“ გამოცემა და გამოკვლევა. ამ გამოცემაზედ ხელის აღება, თავზედ ხელის აღებაა გაზეთის მხრით. მართალია და ჭეშმარიტი: ჩვენთვისაც სწორედ ეგრე უსწავლებიათ, ეგრე ჩაუგონებიათ. მაგრამ მაინც არ ვიცით, — ეს ხმის ამოუღებლობა „ივერიისა“ ამგვარ საგნებზედ მკითხველს უფრო უნდა სწყინდეს, თუ თითონ „ივერიას“? ჩვენა გვგონია, არც ერთსა და არც მეორესა, იმიტომ რომ „მუხას ვაშლი ასხიაო“, — არც სათქმელად არის სასიამოვნო, არც სასმენლად. ამისთანის თქმა არც მკითხველს

მოუკლავს ცნობისმოყვარეობის წყურვილსა და არც თითონ „ივერიას“ გაუმგელებს საღერღელსა თქმისას და საუბრისას.

თავდაპირველი მიზეზი უთქმელობისა ხომ ეს არის და ეს. ესეც რომ არ იყოს, ერთი ეს ვიკითხოთ: სად არის ეგ „შინაური საქმეები“? თუ არის სადმე, მელასავით სოროში მიმაღულია, მერე ისეთნაირად, რომ ცილამ ჩამოტანილ მუგუზურითაც უხრჩოლო, თავს გარეთ ვერ გამოაყოფინებ. ეს ერთი, მეორე ესა, რომ ბევრს ჩვენისთანა უსაქმურებს, ყველაფერზედ გულ-აცრუებულებს და ყველაფერზედ გულგრილებს, რა საქმეები უნდა მოეკითხოს? მთელს აგებულებას თითქო სიღამბლე და-მართნაო, ვართ და ვსკამთ მხოლოდ, ესეც იმ დრომდე, ვიდრე საცოხნელი არ გამოგველევა და ხელიდამ არ გამოგვეცლება ჩვენის უთაურობით. თუ ოდესმე ან გული შეგვივარდება რა-ზედმე. ან ხელს გავანძრევთ როგორმე, ეგეც მარტო იმისთვის მოხდება ზოლმე, რომ ჩვენს მოძმეს გზა გადვუღობოთ, ორმო გავუთხაროთ და კლდეზედ გადავჩეხოთ სადმე. შური, ერთმანეთის მტრობა, გაუტანლობა, ბეზლობა, ენამტანობა, ერთმანეთის ლანძღვა და თრევა, ადამიანის ღირსების უარყოფა, — ამისთანა თვისების პატრონებს რა საქმეები უნდა მოეკითხოს? რა საქმეები უნდა გამოუვიდეს ხელიდამ? ცხოვრება, რომელსაც ამისთანა ჭირი ჰდრღნის, ამისთანა ჭია შესჯდომია და ძირს უთხრის, რის მომავლინებელი უნდა იყოს, თუ არ იმისა. რომლის არამცთუ დანახვა, წარმოდგენაც კი საზიზღარია და შესაჩვენებელი.

II

ტფილისი, 21 იანვარი, 1886 წ.

ჯერ ჩვენში ისიც არ არის გამოკვლეული, რას ჰქვია იგი „შინა და შინაური“, რომელიც ლიტერატურას საერთოდ და ჟურნალ-გაზეთობას საკუთრივ უნდა ექვემდებარებოდეს? ამას იმიტომ ვამბობთ, რომ ადამიანის შვილი ერთის მხრით უფალია, მეორეს მხრით მოვალე. უფალია თავის საკუთარს საქმეში,

თავის ცალკე ინტერესების მოედანზედ. აქ იმას თავისი განცალკევებული საკუთარი „შინა“ აქვს. ეგ საკუთარი „შინა“ მისი ხელშეუხებელი კუთვნილებაა და ამიტომაც კერა ადამიანისა პატივცემულია ყველასაგან, ვისაც არ დაუკარგავს გრძნობა ადამიანის ღირსებისა, ვისაც კაცი კაცად სწამს. ამ ცალკე ინტერესების მოედანზედ ბრძანებლობს ადამიანის მძლავრი „მე“, რომელსაც, ვიდრე თავის ქერქშია, საზოგადოებრივი „ჩვენ“ არამცთუ ერჩის რამეს, არამედ თითონ გუშაგად უდგა, რომ დაუსჯელად არავინ ხელიც არ შეახოს. ამ „ჩვენს“ ბევრი უღვაწია ქვეყანაზედ და დღესაც მთავრობის სახით იღვწის, რომ ადამიანის „მეს“ თავისი კუთვნილი ადგილი უჭირველად დააჭერინოს და მშვიდობიანად ამყოფოს... აბა ერთი ინგლისში ეგ ეგრეთწოდებული კერა ადამიანისა შექლახეთ, თუ რომ მთელი საზოგადოება არ გამოესარჩლოს, როგორ თუ გაჰბედეთ და ფეხი შესდგით იმ წმინდა ტაძარში, რომელსაც ადამიანი თავის კერას ეძახის, და მშვიდობიანობა აუღმვრიეთო. სახელოვანი **Habeas Corpus** — ინგლისისა სხვა რა არის, თუ არ საფარველი იმ მართლა-და ძვირფასის ადგილისა, რომელსაც ადამიანის საკუთარი შინა, საკუთარი კერა ჰქვია და სადაც მისი „მე“ მფლობელობს სხვის უვნებლად.

ეგრე ეპყრობიან განათლებული ქვეყნები საკუთარს „შინას“ ადამიანისას. ეგრე ეპყრობა მაგას განვითარებული, ზრდილი, მართებული და პატიოსანი ლიტერატურა — ეგ ყოვლადძლიერი ფარ-ხმალი, ეგ უანგარო მოსარჩლე და მფარველი ადამიანის ღირსებისა, უფლებისა და მოვალეობისა.

რაც უნდა დიდი დანაშაული იყოს, არ შეიძლება ცოტად თუ ბევრად დამნაშავეს არ ეპატიოს, თუ რომ საკუთარის კერის მფარველობის გამოა მომხდარი. ადამიანის სინიდის ცალკე და საზოგადოებისას საერთოდ ესე წმინდა საგნად მიჩნეული აქვთ ეს ადამიანის საკუთარი კერა, არამცთუ განათლებულ სახელმწიფოებში, არამედ ყველგან, საცა კი ადამიანია.

მეორეს მხრით, ადამიანი იმისთანა თვისებით არის ქვეყანაზედ გაჩენილი, რომ ყველაფერში განცალკევებული ვერ მო-

იხდენს, თვისთა მსგავსთა გარე ცხოვრებას ვერ შეიძლება ვერასგზით და ვერას მანქანებით. რაკი ეგრეა, მრავალგვარი დამოკიდებულება ერთმანეთზედ აუცილებელია ადამიანისათვის, უმაგისოდ ადამიანთა ერთმანეთში მოთავსება შეუძლებელია და წარმოუდგენელი. აი ამ დამოკიდებულების გამო, ყოველს ადამიანს თავის საკუთარის „შინას“ გარდა, სხვაგვარი „შინაც“ აქვს, საცა იგი ერთი მრავალთავანია და საცა ამის გამო მისი „მე“ მოვალეა და „ჩვენ“ მზრძანებელი. ეგ „ჩვენ“ თითონ საზოგადოებაა, ანუ მთავრობა, ესე იგი—იმისთანა წყობაა, რომელიც მარტო იმისთვის არის, რომ თვითოეულის ადამიანის ფარიც იყოს და ხმალიც საჭიროებისამებრ. ღრმად რომ ჩაუყვირდეთ თითონ საზოგადოების არსებობის საგანსა და მიზეზს, დავინახავთ, რომ იგი სხვა არა არის—რა გარდა იმისა, რომ ადამიანის „მე“ თავის ჯეროვანს ადგილას დასვას ისე, რომ მის ცალკე ბედნიერებას, ცალკე კეთილდღეობას, სიკეთეს არა აბრკოლებდეს—რა, მის სულსა და გულსა ფრთის გაშლას არა უშლიდეს—რა, თუ რომ სხვის ბედნიერებას არას ერჩის და არას უშევებს. მთელი პროგრესი კაცობრიობისა ამაზეა მიმართული, მთელს მოღვაწეობას კაცობრიობისას საგნად მარტო ესა აქვს და სხვა არა—რა. რომელი მოძღვრებაც გინდათ გასინჯეთ, ეხლანდელი, თუ უწინდელი, ყველას სახეში ისა აქვს, რომ თვითოეულის ადამიანის „მეს“ უჭირველი ბინა დაუდოს ამ ქვეყნიერებაზედ და შეძლებისამებრ ჯეროვანად და უმეტესაყლებოდ ბედნიერ ჰყოს.

ამგვარად ორნაირი „შინა“ აქვს ადამიანს თავისის ორნაირის მოთხოვნილებისა გამო ბუნებითად. ერთში საკუთრად თითონ ჰცხოვრობს, საკუთრად თავისთვის მოქმედობს და ანგარიშს არავის არ აძლევს. მეორეში—კი იგი სხვასთან ერთად არის, სხვასთან ერთად იღვწის და მოქმედობს, სხვაზედ გადამულია, სხვაზედ დამოკიდებულია, თავისი „მე“ სხვის „მე“-სთან შეწონილი და შეფერებული ჰყავს. აი ამ უკანასკნელს სფერაში აიგება ხოლმე იგი „შინა“, საცა მარტო მთავრობითი „ჩვენ“ ჰლაღადებს და „მე“-ს, როგორც ცალკესა და კერძოს, არავითარი ხმა და ადგილი არა აქვს. აი ამ სფერაში

სჩნდება და იბადება, სხვათა შორის, იგი საქმეები, რომელსაც საზოგადოება თავის შინაურს საქმეებს ეძახის და რომელიც კაცს შეუძლიან საგნად აიღოს ჯეროვანის განსჯისა და განკითხვისათვის. აი მართო ეგ სფერაა იგი სარბიელი, საცა ღირსეული, თავისის-თავის პატივმცემელი ლიტერატურა და ლიტერატურის მოღვაწე ხან თავის ფარს ხმლად უნდა აქცევდეს და ხან ხმალს ფარად.

რამდენადაც თვითოეული ადამიანი მონაწილეა საზოგადოების საქმეებისა, რამოდენად იგი, ავად თუ კარგად, მოქმედი და მოღვაწეა ამგვარს შინაობაში, იმოდენად იგი განსასჯელია და განსაკითხავი საყოველთაოდ და საქვეყნოდ. ამის გარე ადამიანი ხელშეუხებელია და მისი მოქმედება და საქმე საკუთარი მისი განსაკითხავი საგანია და არა ლიტერატურისა, რომელიც მართო საზოგადოების შესახებთა საქმეთა მეთვალყურეა და გამკითხავი.

III

ტფილისი, 22 იანვარი, 1886 წ.

თქმა არ უნდა, ძნელი გასამიჯნავია ადამიანის „მე“ და „ჩვენ“. ბევრს შემთხვევაში ძნელი გამოსაცნობია, სად თავდება „მე“ და სად იწყება „ჩვენ“. კარგად წარმატებული გონება უნდა და კარგად განწყობილი გული, რომ კაცმა ამის გამიჯვნაში არ წაიბოროდიკოს. ჩვენდა სამწუხაროდ, ეს ბოროტი ჩვენში ხშირად ცოდვად უნდა ჩაეთვალოს ბევრს ჩვენს ლიტერატორს. რასაკვირველია, თითონ სიძნელე ცოტად თუ ბევრად ამის შესაწყნარებელი საბუთია. მაგრამ იგი კადნიერება, რომლითაც ზოგიერთნი ჩვენგანი შეჰმოსენ ხოლმე თავის სიტყვა-პასუხს, იგი სილალე და სითამამე, რომლითაც იგინი შეჰლაზვენ ხოლმე ადამიანის პიროვნებას და სადგურს, გვარწმუნებს ჩვენ, რომ იგინი თავის-დღეში არ დაფიქრებულან მასზედ, თუ საჭიროა „მე“-სა და „ჩვენ“-ს შუა საზღვარი რამ დაიდოს. დავიწყებული აქვთ, რომ როგორც „ჩვენ“, ისეც ადამიანის „მე“,

თავის უკეთეს და დაუღალავ მფარველად თვით იმ ლიტერატურას სთვლის და აღიარებს, რომლის წყალობითაც ეგრე დაუდევრელად, ეგრე წინადაუხედველად ჩვენში გაუპატიურებულია, გაბიბრებულია ადამიანის „მე“.

რასაკვირველია, ვინც ღრმად დაკვირვებას საგნისას ჩვეულებრივ არ არის, ვისაც გონების თვალი არ უჭრის და ტფილისის ბულვარის მოძღვრება კაცობრიობის მოძღვრებად უწამებია. იმას ადამიანის „მე“-ს ხსენებით მიზეზი მიეცემა იეფის ფასის ლიბერალობა გასწიოს და ჩვენ შეგვწამოს, ვითომც ჩვენ იმ სამართლიანად გმოვიღს ეგოიზმს ვქადაგებდეთ, რომელიც ეჩოსავით სულ თავისკენ ითლის, ყველაფერს თავისთვისა სჩემობს. არა, ჩვენ იმ გრძნობაზედ ვლაპარაკობთ, რომელსაც ადამიანის საკუთარის ღირსების გრძნობა ჰქვია და ურომლისოდაც არც კაცი კაცად იხსენება და არც საზოგადოება საზოგადოებად. ადამიანს მისი „მე“ გაუნადგურეთ, მის საკუთარს კორაზედაც ნუ მოასვენებთ, შინ შეესიენით, სჯიჯგნეთ და ჰსწავწეთ სულიერად თუ ხორციელად, დღემუდამ შიშს ქვეშ ამყოფეთ, ან ეხლა შემომიხტებიან, ან ეხლაო, ერთის სიტყვით, საკუთარის ღირსების გრძნობა აჰყარეთ და გაუქარვეთ და რაღა დარჩება ადამიანს ცხოვრების საგნად? რისათვისლა გასაბრჯოს? რისათვისლა იღვაწოს? რისათვისლა მისცეს მხარა თავის მსგავსსა, თავის მოძმესა? ან რისთვისლა უნდა თითონ საზოგადოების არსებობა? ტყის ნადირი რით იქნება უარესი ამრიგად გათახსირებულ, ამ ყოფაში ჩავარდნილ ადამიანზედ რა განსხვავება იქნება პირუტყვისა და იმისთანა ადამიან შორის, რომელსაც თვისი „მე“, თვისი ვინაობა, თვითება, თვისი პიროვნება და ღირსება დაჰსჩავგრია.

უწმინდაესი მოვალეობა საზოგადოებისა, ესე იგი მთავრობისა, რომლის წყალობითაც ადამიანი ადამიანობს, იგივე რომ ადამიანის „მე“-ს დღემუდამ მფარველობდეს, უმიზეზოდ, უდანაშაულოდ შინ არავინ შეუღისოს და არვის გააქელდეს: მის სულიერს და ნივთიერს კუთვნილებაზედ მშვიდობით და სხვის ხელშეუხებლად ამფლობელოს და ამით, რამოდენად შესაძლოა, სრულ და ბედნიერ ჰყოს. თითონ მიზეზი და საბუთი

საზოგადოების არსებობისა მარტო ეგ მოვალეობაა და სხვა არა-რა. ეგევე წმინდა მოვალეობა კისრად ადევს ლიტერატურასაცა. ამის გარეთ ლიტერატურას ასპარეზი არა აქვს.

IV

ტფილისი, 25 იანვარი, 1886 წ.

ჩვენი საუბარი „შინა“ და „შინაურობაზედ“ ასე გრძლად იმიტომ გავაბით, რომ აგვენიშნა, რაგვარს შინაურს საქმეებზედ მიუწვდება ხელი ლიტერატურას ისე, რომ ჩირქი არ მოიკნოს უმართებულობისა, უზრდელობისა, ძალმომრეობისა და მეტიჩაობისა. ჩვენ გვინდოდა გვეთქვა, რომ ივანესა და პეტრეს შინაური საქმე, იმათის საკუთარის კერის ვითარება, იმათი ვინაობა ცალკე — ლიტერატურის საქმე არ არის. ვინც ყოველ ამას ლიტერატურის და მწერლობის საგნად ჰხდის, იგი — კვლავ ვიმეორებთ — უწუთრთენელია, გონებაუაღუსნელია, გულვაუწმენდელია. იგი შეესაბამოდ და უკადრისად ექცევა ლიტერატურას და მწერლობას ერთის მხრით და მეორის მხრით თვით საზოგადოებას, რომელიც ყოველის მწერალისაგან იოხვს ყველაზედ უწინარეს იმას, რომ გრძნობა ადამიანის ღირსებისა ცნობილი ჰქონდეს და პატივსაცემლად აღიარებული. მწერალს ჩაილულის წყლისაგან ვერც ნიჭი იხსნის, ვერც სხარტული და მოსწრებული სიტყვა-პასუხი, თუ ეგ გრძნობა ადამიანის ღირსებისა მისდა ჯეროვანს სიმალღეზედ არა ჰყავს დაყენებული ყოველგან და ყოველს შემთხვევაში. თუ გინდათ, რომ ღირსება თითონ მწერლისა შეიტყოთ, ჩაუკვირდით — ეგ გრძნობა ადამიანის ღირსებისა რაზოდენად ვრცლად და რამოდენად სამართლიანად აქვს გაგებული და რწმენად მიღებული. თუ არ მხოლოდითი, ერთი უმთავრესი საწყაო მაინც მწერლის ღირსებისა ეგ არის, ჩვენის ფიქრით. მაგით აუწყევით ხოლმე ნაღვაწევი და მაშინ შეიტყობთ, რა წითელი კოჭია ზოგიერთი, ეგრეთწოდებული, ლიტერატორი.

•ქმა არ უნდა, რაკი ჩვენი საზოგადოება, ჩვენი ლიტე-

რატურა და მწერლობა ამ საწყაოს დაიჭერს ხელში, რაკი ჩვენი ლიტერატურული მართებულობა და ზრდილობა იმ სიმაღლეზე დადგება, რომ მწერალი ქურდულად ადამიანს მის სახლში, ოჯახში არ შეეპაროს, ჯამუშსავით ბოძს უკან არ აეტუზოს, აცა იქნება მიზეზი რამ მამეცეს, სამარცხვინო ბოძზედ გავაკრა და თავზედ ლაფი დავასხაო; როცა თვითოეული ჩვენგანი ცალკე და ყოველნივე საერთოდ ამისთანა უპატიურს ქცევას იზიზღებს და ითაკილებს, როგორც ადამიანის ღირსების შემაგინებელს ქცევას, — მაშინ ბევრს ჩვენს ეგრეთწოდებულს ლიტერატორს საკბილო პირიდან გამოეცლება და უშვერის წერისა და ბლაჯნისათვის გზა შეეკვრის, თავის უხეირო მშვილდისარს ძირს დასდებს, გამოეთხოვება ლიტერატორობას და თავის ჭკუისა, ცოდნის, მართებულობის და ზრდილობის შესაფერს სხვა თანამდებობას და საქმეს მონახავს.

მართალია, ამის გამო სათვალავში ბევრნი მოაქლდებიან ჩვენ ლიტერატურას, მაგრამ ეს ამბავი არავის არ უნდა დარჩეს სანაღვლელად, იმიტომ რომ ყველგან და ყოველ საქმეში მრავალნი არიან წვეულ და მხოლოდ მცირედნი რჩეულ. ჩვენთვის ეს უკანასკნელნი არიან სანატრელნი და სასურველნი. თვარემ ეხლა რას ვხედავთ? ბევრს ჩვენგანს, ვისაც-კი ანაბანა დაუძლევია და სხვაში არსად არ არიან გამოსადეგნი, აულიათ თავი და ლიტერატორობენ. ეგ ხელობა ჩვენში მეტად გაადვილებულია. პირველად, რომ მუქთია და რაც მუქთია, იმას კბილს ბევრი არავინ უსინჯავს. მეორე, ღმერთმანი, მწერალს ჭკუისა და ცოდნის მოწვევა დასჭირდება, თუკი წერის და ბლაჯნის მოუხენარი საღერღელი აეშალა! ღმერთმანი, იმაზედ გაირჯება, აცა ერთი ლიტერატურის და საზოგადოების ღირსი საგანი მოვნახო, თითონ გამოვიძიო, გამოვიკვლიო, მიზეზი ვუპოვო, შედეგი გავუგო, მეც ჩემი ტვინის ძაფები დავსძრა, სხვის ტვინიც ვავარჯიშო და ვამოქმედო! ესენი ჯერ ჩვენის ლიტერატორისათვის საჭირო არ არის, უმაგისოდაც იოლად მიდის. სახელსა და დიდებასა სჩემობს და ყვირის: მომეცალენით, გენიოსი მოვბრძანდებიო. საგანი უნდა? მეზობელი იქ არა ჰყავს! თუ როგორმე მეზობელი თვალში ვერ მოსდის და მიზეზიც ვე-

რა მოუწახა-რა, თითონ მაინც ხელდახელ შეჰხანხლავს ერთს რასმე სამარცხვინო ამბავს თავის მეზობელსა თუ მოძმეზედ, გამოზღაჯნის ყოველს ამას ქალაღზედ, ხახვით მოისრესს თვალებს, რომ ცრემლი მოუვიდეს, ვითომც-და საზოგადოების სიყვარულით გული სტკივა, ჰგოდებს და ვალალებს; ამოიჩრის ილღიაში ნაბლაჯნს, თავმოწონებით წარუდგება რედაქციას და გათავდა — მწერალია და მწერალი. მეორე დღეს ისე გამოჰიმული დაიწყებს ბულვარზედ სიარულს, თითქო ამერიკა ამისი ნაპოვანიაო, ისე ჰკვიანურად შეიკრავს შუბლსა, თითქო მართლა-და ტვინი არ ეტევა თავში და გარეთ გამოსვლას ჰლამისო სინამეტანობითა. ნუთუ ამისთანა მწერლის თავიდან მოშორება ლიტერატურისათვის დიდი დანაკლისი იყოს!

ჩვენ ვგრძნობთ, რომ ძალიან რთულს და მძიმე საგანს მოვკიდეთ ხელი და მეთაურის წერილების სასაუბროდ გავხადეთ. იქნება, რაც სათქმელი გვქონდა, სულ ვერა ვსთქვით სხვადასხვა მიზეზისა გამო, ან ზოგან ჩავუმატეთ, ან დავაკელით, მაგრამ ნუგეშად მაინც ეს დავგრჩება, რომ თითონ საგანი, როგორც იყო, ფეხზედ წამოვაცენეთ ჩვენდა საყურადღებოდ, ჩვენდა განსასჯელად და მრავალკეცად განსაკითხავად. მკითხველი დაგვეთანხმება, რომ, თუ ჩვენ ვერ შევძელით მაგის ჯეროვანად განსაზღვრა და განვითარება, ეგ საგანი ღირსია განსჯისა და განკითხვისა, თუ გარემოება და დროთა ვითარება ჩვენს მწერლობას ხელს შეუწყობს. მკითხველი ამაზედაც დაგვეთანხმება, რომ ის უადამიანობა, ის ავყიანობა, ის უმართებულობა, უზრდელობა, უწვრთნელობა, რომელიც ესეთის თავმოწონებით ფარფაშებს საქვეყნოდ ლიტერატურის სახელითა, — ერთი იმისთანა საზოგადო სენია მწერლობისა, რომ ყოველი პატიოსანი მწერალი, თუ წევრი საზოგადოებისა, უნდა ცდილობდეს წამალი რამ უპოვოს ძირიანად აღმოფხვრისათვის.

ჩვენი სურვილი მარტო ეს იყო, და თუ ამ წერილებმა ჩვენში მოახდდა ვინმე ამ საგანზედ საკადრისის გულისტკივილით, სრულებითაც არ შევინანებთ, ჩვენ, პირიქით, სასიხარულოდაც გვექნება, რომ ფიქრად მოგვივიდა და მეთაურის წერილის სასაუბროდ ეს საგანი გავხადეთ.

გაზეთ „ივერიის“ მარცხი

ტფილისი, 2 ივლისი, 1887 წ.

არა გვეგონია სხვაგან სადმე იყოს ისეთი ქვეყანა, საცა ადამიანის პატიოსნება და ნამუსი ისე წინდაუხედავად, ტყუილ-უბრალოზედ ილაზებოდეს, როგორც ჩვენში. ჩვენის ფიქრით-კი ადამიანს, კაცია თუ ქალი, პატიოსნების და ნამუსის მეტი სხვა უძვირფასესი არა აქვს-რა გასაფრთხილებელი და წმინდად შესანახავი. ადამიანი ადამიანობს მარტო პატიოსნებით და ნამუსითა და ვინც ეს იცის, იმისათვის შებღალვა ან ერთისა და ან მეორისა ყოველს დანაკლისზედ უმძიმესია, ყოველს მწუხარებაზედ უდიდესი მწუხარებაა.

თუმცა ესეა, მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენში-კი არაფრად მიაჩნიათ ჩირქის მოცხება და წაწყმედა სხვისის პატიოსნებისა და ნამუსისა. ამისთანა უკადრისის საქციელს არსად არ ვერიდებით, და საცა ამას ვხედავთ, არამც თუ შესაფერის გულისწყრომით აღვიჭურვებით ხოლმე, არამედ მცირეოდენადაც არ შევიხრით წარბსა. პირიქით, ზოგჯერ თითქო საქციელს ვუწონებთო, ვიძახით: უჰ, რა ლაზათიანად გამოგილანძლა ამ კაცმა ის კაცო; ასეთი ყოფა დააწია, რომ შენი მოწონებულიო.

ამისთანა საქციელს არ ვერიდებით არც შინა, არც გარეთ, არც საქვეყნოდ და არც კერძოდ, არც საზოგადოებაში, არც ცალკე. როცა ეს ამისთანა უკადრისი საქციელი აშკარაა და პირდაპირ ზედმოსეულია, მაშინ ამის მომქმედს ცოტაოდენი ნიშანწყალი ადამიანობისა კიდევ შეიძლება ვუგულისხმოთ, იმიტომ რომ არ იქნება ისიც არ გამოელოდებოდეს რაიმე განსაცდელსა აშკარად გაუპატიურებულის კაცისაგან. მაშასადა-

უკადრისის ქვევისათვის, სიხან სძლია შიშსა და განსაცდელს გულდაგულ უხვდება. პირდაპირ ზედ მოსეული ავაზაკი იმოღენად საზიზღარი არ არის, რამოდენადაც მხდელი ქურდბაცაცა. იმიტომ რომ ამისთანა ავაზაკი იმოღენად იმეტებს თავისთავსა, რამოდენადაც გამომეტებული ჰყავს თვისი მოპირდაპირე; აქ მართო გამარჯვებაა თავდები მისის გადარჩენისა. ქურდბაცაცა-კი მალული მტერია, მისი ანგარიში იმაზეა აგებული, რომ მემარჯვება თუ მემარცხება, მე თვითონ არ დამაკლდება! რაო, მე-კი შემოძლიან ვაწნო, თუ მემარჯვა, და ის-კი მე ვერას მავნებს, თუ მემარცხაო.

ქურდბაცაცაზედ უარესნი არიან ისინი, ვინც იმოღენად ხელს იღებენ თავზედ, რომ ცილისწამებით, ხმების დაყრით ჩუმად და იდუმალად უბლაღვენ თვის მოპირისპირეს პატიონებას და ნამუსსა. რაკი ჯავრი ვისზედმე ჩაიღეს გულში, მაშინ იმათთვის მოსარიდებელი აღარა არის-რა: კაცია, თუ ქალი. არ მოერიდებიან, რომ ყოველგვარი ლაფი თავს გადასახან და ერთსაც და მეორესაც სახელი გაუტეხონ, სახელი დაუმხონ. ესეთი საზიზღარი საქციელი მაშინ უფრო საზიზღარია, როცა ნიშნად ამოღებულია დედაკაცი. მამაკაცი ასე თუ ისე შემძლეულია ცილის მწამებელს არ შეუშინდეს და ტყუილს ტყუილის კარამდის ჰსდიოს. რა ქმნას ამის არ-შემძლებელმა უღონო დედაკაცმა! უსამართლოდ, ცილისწამებით გაუპატიურებულმა გრძნობამ დედაკაცის ღირსებისამ სად და რაში ეძიოს თვისი მსჯავრი, თვისი კმაყოფილება! აქ ნამუსის მპარავი ყოველ შიშს გარეთ არის, ყოველს განსაცდელს აცილებულია და მით არის იგი უფრო ბილწი და მამასადამე უფრო საზიზღარი.

ყოველივე ეს გვათქმევინა ერთმა შემადრწუნებელმა ამბავმა, რომელსაც, ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენს „ივერიაში“ ადგილი ჰქონია. ჩვენ მოგვივიდა ერთი მოთხრობასავით რაღაცა წერილი, საცა თურმე ჩამოთვლილია ზოგიერთი ამბავი, ერთის ხელნაწერის პასკვილიდამ ამოღებული. ჩვენ ვერ მივუხვდით ამ მოთხრობის აზრსა, და რადგანაც თვითონ მოთხრობა ცოტად თუ ბევრად ღირსად ვცანით დაბეჭდვისა, დავბეჭდეთ, და ამ სახით ერთს საზიზღარს ცოდვაში ჩვენ, ჩვენდა უნებურად, მო-

ნაწილეობა მივიღეთ. თუმცა არ-ცოდნა არ-ცოდვას, მაგრამ მაინც დიდად შემაწუხებელია, რაკი შევიტყუეთ, რაზედ არის აშე-ნებული იგი მოთხრობა.

ჩვენ, ვიგეორებთ, ვერ მივუხვდით შინაგანს აზრს მოთხრობისას და იქ-კი, საიდამაც გამოგზავნილი იყო იგი მოთხრობა, ყველანი მიმხვდარან, რაც ამბავია: თურმე ნუ იტყვი, სდომებიათ უპატიურად გაეხადნათ ნიშანში ამოღებულნი, ჯავრის ამოსაყრელნი გვამნი — და ამით ხელნაწერად გავრცელებულ პასკვილისათვის გაზეთში გამოტარებულ სიტყვით ცოტად თუ ბევრად გზა გაეხსნათ.

„ივერია“ როგორც ჰირს ერიდება ამისთანა საქციელს, ძლიერ ჰფრთხილობს, მაგრამ რას იზამთ, როცა ავზნეობას, უკადრისად ქცევას, ამდენი სამალავები აქვს, ამდენი ფარული გზები შემოსაპარავად. რედაქციას სწორედ გულთმისნობა უნდა ჰქონდეს მომადლებული, რომ ამ შემთხვევაში უნებური შეცდომა არ მოუვიდეს და უცოდნელად დანაშაულში არ გაერიოს.

გულით ვწუხვართ, რომ ესე მოუხდა „ივერიას“, მაგრამ ესეც-კი ვიცით, რომ ჩვენი მწუხარება უბრალოდ გაუპატიურებულის გულის ცეცხლს ვერ გაანელებს: ეს ცეცხლი მეტად მწვავეა და დიდხანს გაუქრობელი მისთვის, ვინც იცის, რა დიდი საუნჯეა ადამიანისათვის სიფაქიზე პატიოსნებისა და სიწმინდე ნამუხისა.

საზოგადო საჩმის მსახურთა სახელის დაცვისათვის

ტფილისი, 29 დეკემბერი, 1887 წ.

ჩვენი გაზეთი მეტად ჰფრთხილობს, რომ არა რომელიმე კაცი არ იყოს გაბიაბრებული, გაუპატიურებული არც მართლად და არც ტყუილ-უბრალოდ. გაბიაბრება, გაუპატიურება ვისიმე საკადრისი არ არის არც ცალკე კაცისაგან, არც ლიტერატურისაგან, რომელიც მართებულობის და რიგიანობის მაგალითი უნდა იყოს, და თუ ან ერთი აკლია, ან მეორე, ღირსი არ არის წმინდა სახელი ლიტერატურისა ატაროს. ჭუჭყიანი სიტყვა-პასუხი, ჭუჭყიანი გულისნადები, რომელიც ზედ აბეჭდია ხოლმე ყოველს კაცს, სხვის გასაბიაბრებლად გამოლაშქრებულს, მეტისმეტად ცხადი ნიშანია თვითონ მოლაშქრეს უწმინდურობისა და ჭუჭყისა.

ჩვენ ამის თაობაზედ არა-ერთხელ გვქონია ლაპარაკი და ისიც დაგვიმატებია, რომ ეს ჩვენი აზრი იმას კი არ ჰნიშნავს, ვითომც კაცი განკითხული არ უნდა იყოს, როცა განსაკითხავია. ხოლო განკითხვაც არის და განკითხვაც. განა განკითხვა ადამიანისა არ შეიძლება ზრდილობიანი, თავაზიანი და მართებული იყოს?! დღეს ჭეშმარიტად განათლებული და გულით და გონებით განათლებისაგან გაფაქიზებული და განწმენდილი კაცი ითხოვს, რომ ადამიანურად, ადამიანის ღირსების ძირს დაუშვებლად ექცეოდნენ თვით ავაზაკსაც-კი, რომელიც უკვე წამოსკუპებულია დამნაშავეთა სკამზედ და მსჯავრი მის მიერ შეგინებულის სათნოებისა უკვე თავს დასტრიალებს სამართლიან ზღვევისათვის.

თუ ავაზაკს ესე უნდა მოვექცეთ, მაშ როგორ უნდა მოვექცეთ ერთმანერთს, როცა ბედი და გარემოება შეგვახვედრებს ხოლმე ერთმანერთის განსაკითხად? ცხადია, როგორც, მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენში მართებულ, ზრდილობიან განკითხვისათვის ბევრს აკლია საფანელი, ბევრს გული და გონება ამისათვის საკმაოდ განწმენდილი, გაწურთვნილი არა აქვს. ამიტომაც ისეთს თავზედ ხელაღებულს ლანძღვა-თრევას, ისეთის სიხარულით კაცის ავად ხსენებას არსად ჰნახავთ, როგორც ჩვენში. საკმაოა ჩვენში კაცმა კაცს რაზედმე საბუთიანი უარი უთხრა, საკმაოა ერთს რომელსამე აზრზედ არ დაეთანხმო, საკმაოა შენი საკუთარი აზრი იქონიო, სხვის სიტყვას, სხვის საქმეს სამართლიანი წუნი დასდო, საკმაოა რაც იმას მოსწონს, თქვენ არ მოიწონოთ, — ერთ-ერთი ამისთანა საკმაოა-მეთქი, რომ მომდურავმა კაცმა თავისი კალამი თუ ენა ლაფში ამოვლოს და ზედ თავზე დაგაბერტყოთ. სამწუხარო ჭირთა-ჭირთის არის, რომ ამის მომქმედს ბარაქალის ქუდსა ვხურობდნენ და ისიც გაბღინძული და გამოჭიმული დადის და უსირცხვილოდ ჰქადაულობს თავის სამარცხვინო საქციელს.

დღე არ გადის, რომ ზოგიერთ ადგილებიდან ესე ლაფში ამოვლებულ კალმით დაწერილი კორესპონდენციები არ მოგვდიოდეს. ზოგი ამასა ჰლანძღავს, ასეთი და ასეთიო და სამსახურიდან უნდა გაგდებულ იქმნასო, ზოგი მეზობელზედ, ზოგი მტერზედ, ზოგი მოყვარეზედ. ყოველის სტრიქონიდან გამოჰკრთის, რომ აქ ნაწყენი, გადამტერებული, დამუქრებული გული მოქმედებს, და არა გამკითხველი, გულდინჯი, ჭკუაღამჯდარი მართალი.

ამ ლაფის წვიმის ქვეშ, რა თქმა უნდა, უფრო იმისთანანი ჰდგანან, რომელთაც უბედური სვე შეხვედრათ და გამოსულან გასარჯელად საზოგადო მოედანზედ საზოგადო სამსახურისათვის შეძლებისამებრ. იმისთანა უნუგეშო, უმწეო, ხელთაღუპრობელი კაცი არ არის ჩვენში, როგორც საზოგადო საქმის მოღვაწე. როგორც გადატეხილს ღობეს, დიდი და პატარა მისდგომია და თელავს. არავის სტკენს გულს ეს ასეთი უსამართლო ჭკეკვა, არავის ეზიზღება, არავის ეთაკილება. ისე გაბია-

ბრუნებული, ისე გაუპატიურებული არავინ არის ჩვენში, როგორც სვეუბედური მსახური საზოგადო საქმისა. აქაო და მოედანზე სდგას და ნიშანში ადვილი ამოსაღებიაო, აღარაფერს ვერიდებით, ვასორსლებთ ტალახის გუნდას და პანტასავით თავზე ვაყრით.

უცდომელი არავინ არის და შესაძლოა საზოგადო მოღვაწე ბევრში ცდებოდეს, ბევრში არ ემარჯვოს, ბევრში იმედი გაუმტყუნდეს და ამასთანავე შესაძლოა, რომ გული, ნამუსი, სინიღისი წმინდა ჰქონდეს, სურვილი. განზრახვა, გულისნადები პატიოსნად ერჩოდეს. არ-გამარჯვება, იმედთა გამტყუნება, შეცდომილება საზოგადო მოღვაწისა ჩვენ სასიხარულო ამბად მიგვაჩნია, იმიტომ რომ შემთხვევას გვაძლევს ლანძღვის გულას პირი მოგხსნათ და გაბიაბრუების, გაუპატიურების საწამლავში ამოვლებულ ისრით გული გაგურღვიოთ, და რამდენად უფრო სატყენია, საწყენია ეს ამბავი მოღვაწისათვის, მით უფრო ბევრს ბარაქალას ვეუბნებით მსროლელსა.

ამ ჭუჭყს მოვერიდნეთ. კმარა ასეთი სამარცხვინო ქცევის შეწყნარება. სამართლიანის გულისწყრომით ზურგი შევაქციოთ სხვის გამაუპატიურებელს და ყოველივე ლანძღვა-თრევით გაბიაბრუებული ჩვენს საფარველ ქვეშ მივიღოთ და სარჩლი გავუწიოთ. ამას ითხოვს ჯანმრთელობა საზოგადოებისა, ამას ითხოვს ნამუსი და პატიოსნება ყველასი ერთად და თვითვეულისა ცალკედ. გულმტკიცეულად მომქმედი მართებული გამკითხველია და არა შემადგინებელი და მლანძღავი. პირველს მხარი მივსცეთ და მეორე-კი... მეორემ-კი ილაწლაწოს, ვიდრე თვის საკუთარ ლაფში სული შეუგუბდებდა და დაიჩიობდა.

კრიტიკული აზრის უქონლობა

ტფილისი, 8 იანვარი, 1888 წ.

თუ ჩვენს მწერლობასა და საზოგადოებას ჩაუკვირდებით, შენიშნავთ ერთს არასასიამოვნო გარემოებას, რომელიც ხელს უშლის ერთის და მეორის წარმატებასაც. არც მწერლობასა და არც საზოგადოებას არ აღმოუჩენია ნამდვილი გზა, რომლითაც უნდა მსვლელობდეს აზრი და გონება, არ დაუდგენია ნამდვილი აზრი ჩვენის წარსულ და აწმყოს ვითარების შესახებ. და სამართლიანად ვერ დაგვიფასებია, ვერ გამოგვიკვლევია ჩვენი ყოფა-ცხოვრება. ჯერ-ჯერობით ვერ შევთანხმებულვართ და ვერ აღმოგვიჩენია ის ცენტრალური წერტილი, სადაც გადანასკულია ცხოვრების სხვადასხვა მიმდინარეობა. ერთის სიტყვით, დღემდის ვერ დაგვიდგენია სამართლიანი კრიტიკული აზრი ჩვენის ცხოვრების შესახებ. ეს გარემოება ამით არის უსიამოვნო, ჩვენის წარმატების დამაბრკოლებელი, და გვიჩვენებს ჩვენის გონების გაუწრთვნელობას, ჩვენს გაუფრთხილებლობას და დაუკვირებლობას. აი, აქ არის უმთავრესი მიზეზი იმისა, რომ ყოველი კეთილი საზოგადო საქმე ჩვენში ერთობ ნელის ნაბიჯით მიდის წინ...

ჩვენა ვთქვით, რომ კრიტიკული აზრი ვერ დაგვიდგენია ჩვენის ვითარების შესახებ, სამართლიანად ვერ დაგვიფასებია ჩვენი წარსული და აწმყო. კრიტიკულის აზრის უქონლობა იმოდენად შესამჩნევია ჩვენში, რომ არ შეიძლება ყურადღება არ მიაქციოთ, თუ ცოტათი მაინც ჩაუკვირდით ჩვენს აზროვნებასა. აი, სხვათა შორის, აქ არის იმის მიზეზი, რომ ვერც ჩვენის ისტორიის შესწავლა და კვლევა ვერ დამდგარა ჯერჯერ-

რობით ნამდვილს გზაზე, და ვერც საზოგადო აზრის მიმდინარეობა. ჩვენ იმას-კი არ ვამბობთ, ვითომ ყველანი ერთისა და იმავე გზით უნდა ვმსვლელობდეთ, ერთსა და იმავე ყაიდაზე ვგრძნობდეთ და ვგონებდეთ, რომ ყველანი ერთისა და იმავე აზრისა ვიყვნეთ, არამედ იმასა, რომ ჩვენ ერთმანეთის აზრი და მოქმედება ვერ დაგვიფასებია და სამართლიანის თვალით არ გავგისინჯავს, და თუ ერთმანერთს წუნსა ვდებთ, მხოლოდ იმისთვის, რომ სურვილი და ღონე არა გვაქვს ერთმანერთის აზრსა და მიზიდულებას საძირკველი გავუსინჯოთ.

ყოველ დაწინაურებულ საზოგადოებაში აზრის სხვადასხვაობა, მრავალგვარობა კრიტიკის შედეგია და სხვადასხვა აზრისა და მიმართულების მიმდევართ აქვთ ისეთი წერტილი, რომელიც ყველასათვის საერთოა. ჩვენში-კი სხვადასხვაობა აზრისა კრიტიკულის აზრის უქონლობის ბრალია და ჩვენის გაუფრთხილებლობისა. ჩვენში ხშირად ერთისა და იმავე საგნის შესახებ იმდენად შეუთანხმებელს და წინააღმდეგს აზრს გაიგონებთ, მერე ისეთ საგნებზე, რომელთა შესახებ მორიგებულნი უნდა ვიყვნეთ, რომ სწორედ გასაოცარია. მაგალითად, ადიდეთ წარსული, აქეთ ძველთა გმირობა და საქვეყნოდ აღიარეთ, რომ ჩვენნი ძველნი შესანიშნავნი იყვნენო, და უსათუოდ გამოვარდება ვინმე და დაგცახებს, ვითომ თქვენ ადიდებთ ყოველს ნაკლულევანებას წარსულისას, სამარეში იყურებით და მერმისისათვის ზურგი შეგიბრუნებიათ; რა არის პატივსაცემი წარსულშიო, რომელს ერს არ გამოუჩენია გმირობა, რომელს არ გამოუცდია ღზინი და ჭირიო. პირიქით, თუ ვინმემ სთქვა, რომ ჩვენი წარსული შესანიშნავს არაფერს წარმოადგენს, იმაში არც ერთი ნათელი წერტილი არ მოიპოვებო, მაშინ უსათუოდ ვინმე ყელში გეცემათ და დაგცახებთ, როგორ თუ ჩვენი წარსული სრულიად ტიალ-ოხერიაო. თუ გაბედეთ და სთქვით, რომ ვახტანგ მეფის კანონდებულება დიდი ნაშთია ჩვენის წარსულისაო, რომ იგი. ნაყოფია დიდის შრომისა და ჭკუისა, არ შეიძლება ვინმემ არ გიპასუხოთ, რომ იგი კანონდებულება შეიცავს მრავალს მუხლებს, რომელნიც სრულიად

არ ეთანხმებიან კაცთმოყვარეობას და დაწინაურებულის ერის ცხოვრებასაო და მასასადამე, არც თვით კანონდებულება არის საყურადღებო და შესანიშნავიო. გაბედეთ და სთქვით, რომ ესა და ეს მწერალი დიდად შესანიშნავია, თავისის ნაწერებით დიდი სამსახური გაუწია სამშობლო მწერლობასა და ენასაო, და მაშინვე მოგვევარდებიან და შეგძახებენ, რომ თქვენა სცდებით და უღირს მწერალს ადიდებთო. საბუთად იმას დაგისახელებენ, რომ ამ მწერალმა ამა და ამ დროს ესა და ეს უგვანო აზრი წარმოთქვა და თანაც ესა და ეს საქციელი ჩაიდინაო. თუ გაბედეთ და სთქვით, რომ ჩვენში მწერლობა დიდი ძალაა საზოგადოების წარმატებისაო, მაშინვე, თქვენის აზრის მიუხედავად, გაიძახიან, რომ ჩვენი მწერლობა სრულიად უძლურია, უფერულია, ენა გარყვნილიაო და სხვანი და ამასთანავე დაგწამებენ, რომ საკუთარის ნაკლულევენების აღმოჩენას ერიდებითო და უფრთხითო. ვინმემ რომ სთქვას, საჭიროა ვეცადოთ, თავად-აზნაურობამ საკუთარი სკოლები იქონიოსო, იმ წამსვე მოგვარდებიან და დაგწამებენ, რომ საკუთრად თავად-აზნაურობის მომხრე ხართ, არისტოკრატიულის აზრებითა ხართ გამსჭვალულიო და გლახობას სრულიად არ დაეძებთო. თუ გლახობაზე იზრუნეთ, მაშინ დაგწამებენ მტრობას თავად-აზნაურობისადმი და სხვა.

ეხლა ვიკითხოთ, ნუთუ ამ გვარი უთანხმოება აზრისა, ერთმანერთის გაუგებლობა სამწუხარო არ არის? განა ყოველივე ესე შესაძლებელი იქნებოდა, ჩვენში რომ კრიტიკული აზრი მუშაობდეს? განა ეგ შესაძლებელი იქნებოდა, თუ რომ ჩვენ შეჩვეულნი ვიყვნეთ სამართლიანს მსჯელობას და ყოველსავე საქმის რიგიანად დაფასებას და აწონ-დაწონვას?

ცხადია, რომ ზემოთმოხსენებული გარემოება ხელს უშლის ყოველ საზოგადო საქმის წარმატებას, რადგანაც ყოველივე უსაფუძვლო შეტყევა აზრისა მოითხოვს გარდამეტებულს ლაპარაკს, მითქმა-მოთქმას, რომელიც სრულიად წარმოუდგენელია იქ, სადაც კრიტიკული აზრი მუშაობს. ასე და ამ რიგად ხშირად მრავალს სიტყვასა ვხარჯავთ იმისათვის, რაიცა სრულიად უეჭველი უნდა იყოს.

პრესა და პირადობა

ტფილისი, 27 იანვარი, 1889 წ.

არიან ზოგიერთი იმისთანა ქვეყნები, საცა ურთიერთობა კაცთა შორის იქამდე უკან ჩამორჩენია თავის დანიშნულებას, რომ ადამიანის ნამუსს, პატიოსნებას, კუთვნილებას სულიერს, თუ ხორციელს ვერაფერს სარჩლს ვერ უწყევს, ვერაჲპატრონობს ვერ უვლის და ვერ იფარავს შებღალვისაგან. რასაკვირველია, აქ სარჩლი და მფარველობა უნდა გაუწიოს ზნე-ჩვეულებამ საზოგადოებისამ, ხოლო ჳირი ის არის, რომ ზნე-ჩვეულება ზოგიერთ ქვეყანაში იმოდენად განწმენდილი და მგრძნობიერი არ არის, რომ შებღალვა ვისისამე ნამუსისა, ადამიანურის ღირსებისა ითაკილოს, იუკადრისოს და ყოველ ცალკე კაცის გაუპატიურებაში თავისის საკუთარის ღირსების წაბილწვა დაინახოს.

ზნე-ჩვეულებას, როგორც ჳკუასა და გონებას, განწმენდა და განათლება უნდა. უამისოდ იგი მკვდარია და უქმი იმ სახელოვან და სანატრელ დანიშნულებისათვის, რომლის გამოც ჩვენ ვლაპარაკობთ და რომელიც ქვაკუთხედია კაცთა ურთიერთობით ცხოვრებისა. ჩვენდა სამწუხაროდ, ზოგიერთი ერი შორს არის მაგ ზნე-ჩვეულების განწმენდასა და განათლებაზედ და მათ შორის ჩვენცა. ვიტყვით უფრო მეტს: ამ მხრით ჩვენისთანა დაქვეითებული ერი ბევრი სხვა არ გვეგულება დედამიწის ზურგზედ. ნამუსი, პატიოსნება და ყოველივე ადამიანური ღირსება ისე ადვილად ხელშესახებელი არსად არის, როგორც ჩვენში, და ეგ ხელშეხება ისე დაუსჯელად, გაუკიცხავად არ ჩაუვლის ხოლმე ადამიანს, როგორც ჩვენს ბედნიერს ქვეყანაში.

დაუსჯელად და გაუკიცხავად!.. ეგ კიდეც არაფერი. ამას კიდეც როგორც იქნება ავიტანდით, რაკი ეს ღვთის წყრომა მოგვევლინებოდა. სავალალო და სამარცხვინო ის არის, რომ ზოგჯერ ტაშისკვრითა და ქება-დიდებათ მივეგებებოდა ხოლმე სხვის ნაშუის წამბილწველსა, სხვის პატიოსნების შემბლაწველსა. ამისთანა ყოფაში ღიძხანს ვერ გასძლებს ქვეყანა, ერი, საზოგადოება. ეგ წინდაუხედავად შებლაწვა ნაშუსისა. კაცურის კაცობისა, ჭიაა, რომელიც ქვეყანას, ერს, საზოგადოებას, შიგ გულში ჩასჯდომია და დღემუდამ ჰფქევას, ჰღრღნის, მინამ ბოლოს არ მოუღებს. საცა ეგ არის, იქ ქვეყანას, ერს, საზოგადოებას ჭიანი გული აქვს და ჭიანის გულით სიცოცხლე ხანმოკლეა და უნაყოფო.

ამ ზნე-ჩვეულების გაუწმენდელობა და გაუნათლებლობა არის მიზეზი, რომ ქვეყნა გრძნობანი ზენა გრძნობათა ადგილას გამეფდებიან ხოლმე, ტყუილი მართალის ნიღბ ქვეშ დაიარება და ყალბი ხალასად გადის. ყველანი ჰხედავენ ამას, ყველას თვალწინ ათასი ამისთანა მაგალითი უდგა მოურიდებლად და ყველანი იშვნიკენ და იწყნარებენ ამისთანა ყოფას, თითქო ამითი არავითარი წესი ურთიერთობისა არ ირღვეოდეს, თითქო ამ გადარეც-გადმორეცაში ჰპოულობენ იმ მაგარს ტინს, რომელზედაც უნდა აშენდეს ადამიანის ბედნიერების ციხესიმაგრე. კაცს, ყველა ამის მოწამეს, ისე ჰგონია, თითქო კეთილს, მართალს, მადლს, უღონობა დასწამესო და ეხლა ბოროტს, ტყუილს და ცოდვასღა მიეყუდნენ, რომ იგი ჰქმნას, რაც კეთილმა, მართალმა და მადლმა ვერ შესძლო კაცთა ბედნიერებისათვისაო.

შორს ნუ წავალთ და მივხედოთ მარტო ერთს სამაგალითო ამბავსა. აი, ესთქვათ, ჩვენ წინა ჰდგას ერთი საწყალი, მიწასთან გასწორებული, ძონძებში და კონკებში ძლივ-ძლივ გახვეული ლატაკი კაცი, რომელსაც უსმელ-უჰმელობამ, შიშველ-ტიტველობამ ყოველივე ადამიანური ნიშანწყალი ჩამოართვა, გაუბათილა. სდგას საცოდავი და ჰცახცახებს ცალკე შიმშილისა და ცალკე სიცოცხისაგან და ელის მართლმსაჯულების მსჯავრს წარბშეკრულ და მიუდგომელ მსაჯულთაგან. მისი დანაშაული

ის არის, რომ მშვიერს ბაზარში ჩაუვლია, ფურნის დაზგაზედ პური დაუნახავს, უძლეველს შიშს შიმშილით სიკვდილისას დაუხშვია გრძნობა სირცხვილისა, დაუვლია საცოდავს ხელი და ერთი ორშაურიანი პური მოუტაცნია. „სასჯელი მაგას, სასჯელი!“ — ვიძახით დიდი და პატარა: „როგორ თუ მოიპარა! როგორ თუ იქურდა! პატიობა ქურდობისა და მტაცებლობის წაქეზება და წახალისება იქნება!“

ეხლანდელთა საქებურად ამასაც ვიტყვი, რომ იქნება ერთსა და ორს ამ საცოდავის კაცის დანახვაზედ სიბრალულ-მაც გაურბინოს გულში, მაგრამ სრულიად პატიობაზედ-კი არა გვგონია ან ეს ერთი ორი დაიყოლიოთ. ეს ზომ ასეა მაშინ, როცა მშვიერმა ორშაურიანი პური მოიპარა და იქნება ადამიანის სული სიკვდილისაგან დაიხსნა იმ მცირედის დანაკლისით, რომელიც სხვას მიაყენა. რაში მდგომარეობს აქ დანაშაული, რომლის შენდობაც ცოდვად მიგვაჩნია? იმაში, რომ ხელშეხებუ-ლია, შერყეულია, წებლალულია პატივი საკუთრებისა, რომელიც კაცთა ურთიერთობის დედაბოძად მიუჩნევიან. თუ ესეა, რამდონად უფრო გამოსამეტებელი უნდა იყოს დასასჯელად ის, ვინც ადამიანს ჰპარავს იმას, რაც მის უძვირფასესს საუნჯეს, უძვირფასესს კუთვნილებას შეადგენს და ყოველგვარ ნივთიერ საკუთრებაზედ უფრო მეტად უღირს? განა ნამუსი და პატიოსნება ამისთანა დაუფასებელი საუნჯე არ არის! განა ადამიანი ნამუსითა და პატიოსნებით არ ადამიანობს და კაცუ-რი კაცობა ამითი არა ჰკაცობს! განა მარტო ერთსა და ორს გაუწირავს თვით სიცოცხლეც-კი, ოღონდ ნამუსი და პატიოს-ნება შეირჩინოს და არავის არ გააჩირქიანებინოს!

თუ ესეა, მაშ რამოდენად უფრო მძიმე შემცოდველი უნდა იყოს ორშაურიან პურის მპარავზედ ის, ვინც ნამუსს, პატიოს-ნებას ჰპარავს კაცსა! ლოდიკას რომ ეხლანდელს დროში უკუ-ღმა ტრიალი არ დაეწყო, სწორედ ამ გზით უნდა ევლო და ნა-მუსის მპარავი სამარცხვინო ბოძზედ უნდა გაეკრა. ეხლანდე-ლი ლოდიკა ამას არ დასდევს. შიმშილისაგან ძალ-დატანებულს ლატაკს-კი სჯის ორ შაურიან პურის ქურდობისათვის და ნა-

მუსის მპარავს-კი ქების ტაშსაც შეაწევს ხოლმე, — დახე, რა ყოჩაღია, ამა და ამ კაცს საქვეყნოდ თავზე ლაფი დაასხაო!

ეს დაუსჯელად თავზე ლაფის დასხმა, ეს წინდაუხედავად ნამუსის ახლა, ეს წაწყმენდა და წაპილწვა ადამიანის ადამიანობისა, არც მთქმელს ეთაკილება, არც მსმენელს ეზიზღება, ნამეტნავად ჩვენში. ინგლისში მთავარმინისტრმა ერთი ინდოელი ქვეშევრდომი ინგლისისა ამ სიტყვით ასხენა — „ვილაც ზანგიო“ — და მთელი ინგლისი სამართლიანის გულისწყრომით შეიძრა — როგორ თუ ამისთანა ბიაბრუად ხსენება აკადრას ინგლისის ქვეშევრდომსაო და ავად-მხსენებელი მინისტრი კინალამ სამინისტრო ტახტიდამ არ გადმოაბრძანა, და ჩვენში-კი გაუხარდებათ კიდეც, თუნდა საშინელის ლანძღვითა და ცილისწამებით გააუპატიურო, გააბიაბრუო კაცი. ოღონდ ფლიდობა, ავკაცობა, ერთის სიტყვით, უღირსობა რამ-კი შესწამეთ კაცსა, ისე ადვილად და მალე დაიჯერებენ, თითქო ბედნიერება კარზედ მიადგათ და ხელიდამ გაშვება ენანებათო. ერთხელ და ორჯელ არ შეგვხვედრია, რომ კაცი კაცს უსაბუთოდ ჰლანძღავს და ლაფში სერის და როცა გამოსარჩლებია ვინმე, უკითხავთ: „შენი რა არისო?“ — ჩემი რა უნდა იყოს, არც-კი ვიცნობო? — „თუ არ იცნობ, შენ სხვისთვის რად იჭაქებიო?“ — „იმიტომო, რომ ისიც კაცია და უსაბუთოდ შებლაღვა კაცის ნამუსისა უნამუსობაა, და თუ დღეს ის ამოგიღია ნიშანში, ვინ გვითავდებებს, რომ ხვალ სხვას ვისმე მაგ დღესვე არ დააყენებო“. ჩვენ მოწმად ვყოფილვართ, რომ ამისთანა სინიღისიერი მოსარჩლე გალანძღულისა და ცილშეწამებული-სა სასაცილოდ აეგდოთ, როგორც რეტროგრადი.

ძნელად საცხოვრებელია იმისთანა ქვეყანა, საცა ადამიანის ნამუსს და მის გრძნობას კაცურის ღირსებისას პატივი და მფარველობა არა აქვს და საცა ხელშეხება, შებლაღვა ყოველ ამისი ეადვილებათ და საცა საზოგადოებაში მოტრიალე კაცი თავის უწმინდაესს მოვალეობად არა სთვლის სდევნოს ცილს და უსაბუთოდ ავად ხსენებას კაცისას, საცა-კი შეხვდება. თავის თავის პატივისმცემელი ლიტერატურა მოვალეა ჰპატრონობდეს ადამიანის ნამუსს და ღირსებას და კაცი არავის გაა-

ლაზვინოს ცილითა და ტყუილითა, რადგანაც ერთიცა და მეორეც ყურმოჭრილნი ყმანი და მოსამსახურენი არიან მართო პირადის ანგარიშებისა. ლიტერატურა-კი როგორც მოღვაწეობა უკეთესთა კაცთა, ერთად-ერთი ფარ-ხმალი უნდა იყოს ადამიანისა, როცა მის ღირსებას უღირსად, უკადრისად ზელს შეახებენ ზოლმე და მისს ზნეობურს კუთვნილებას სტაცებენ. ლიტერატურის მრავალგვარ და რთულ მოვალეობათა შორის ეს მოვალეობა ერთი უდიდესთაგანია, იმიტომ, რომ ნამუსის შებღალვა, ნამუსის ახდა, კაცის სახელის გატეხა ისეთი დიდი უბედურებაა, რომ თუ არ ზედმიწევნით გამორკვეულ, უტყუარ საბუთით, ლიტერატურამ სხვა გზით ამაებში არავის არ უნდა დაუთმოს ერთის იოტის ოდენაცა. ამ მხრით ლიტერატურა ყოველის კაცის პატრონი უნდა იყოს და მფარველი, ნამეტნავად იქ, საცა ეგ პატრონობა და მფარველობა სხვა გზით არ არსებობს.

ტფილისი, 17 ოქტომბერი, 1887 წ.

ლოლიკა თითქო ბაჟს რასმე ემალებო, სადღაც გაეჭცა, სადღაც დაეკარგა ადამიანსა. ღრმად დაკვირვება არ არის საჭირო, კაცმა დაინახოს, რომ ადამიანის ჰკუას რაღაც გაუტყდა, ბუნებური მართულები მოეშალა, რაღაც სალტე ან მოჰშვებია, ანუ უფრო მეტად წასჭერია, რაღაც სოლი ამოვარდნია და ძირით თხემამდე თავი და ბოლო დაჰბნევია. კაცს ეხლანდელ დროში ვერა გაუგია რა, ვერა გამოურკვევია-რა. ხედვით ერთსა ჰხედავს, სმენით სულ სხვა ესმის. არის ერთი არეულობა.

იპარვენ პატიოსნების სახელითა და არავინ ჰკითხულობს: სად პატიოსნება და სად მპარაობა?

აბეზღებენ და ცილსა სწამებენ გულმტკიცენეულობის სახელითა და არავინ ჰკითხულობს: სად ცილი და ბეზღი და სად გულმტკიცენეულობა?

ჰალატობენ საქმეს, ჰალატობენ ერთმანერთსა ერთგულობის სახელითა და არავინ ჰკითხულობს: სად ჰალატი და სად ერთგულობა?

სხვის ნაკლს, სხვის უბედურობას თვის ღირსებად, თვის ბედნიერებად, თვის სიხარულად სთვლიან კაცთმოყვარეობის სახელითა და არავინ ჰკითხულობს: სად სხვის ნაკლის და უბედურობის გამო სიხარული და ცეკვა და სად კაცთმოყვარეობა?

სტყუიან, ცრუობენ სიმართლის სახელითა და არავინ ჰკითხულობს: სად ტყუილი და სად სიმართლე?

კაცს სამარცხვინო ბოძედ ტყუილ-უბრალოდ გასაკრავად არა პზოგვენ, არ ჰთაკილობენ, და იძახიან-კი, — ადამიანის ღირსება, ადამიანობა ხელშეუხებელია, სათაყვანებელიაო, და გამკითხავი არავინ არის: სად ტყუილუბრალოდ ადამიანის თავზე ლაფის დასხმა და სად ხელშეუხებელობა ადამიანის ღირსებისა?

ათასს ამისთანას ჩამოგითვლით, საცა თქმა საქმეს არ ებმის და საქმე თქმას არ ემსგავსება, არ ეთანხმება. ყველაფერი ეს ცარიელის სახელით გადის და სახრავს-კი არავინ დაგიდევთ. ფიცი სწამთ და ბოლო კი არავის აკვირვებს, თქმა ერთია და ქმნა სხვა. ნუთუ ამას არ ეთქმის, რომ ლოლიკა დაკარგულია, ხელიდამ წასულია, სადაც ბარდებში განაბული?...

ეს ყოფა და ამბავი დიდი ჭირია. ამ ჭირს კაცთა კერძო ცხოვრების ერთმანერთობაში ადამიანი კიდეც როგორც იქმნებოდა, ვაითა და ვაგლახით აიტანდა, გაუძლეობდა. ვიდრე ქვეყანაზე კაცია, ბოროტიც არის, და ბოროტი ხომ იმიითა მარტო სულდგმული, რომ თქმა ერთი აქვს და ქმნა სხვა. უამისოდ იგი ერთს ღლესაც ვერ გაიჭაჭანებდა კაცთა შორის, ერთს ღლესაც ვერ გააბამდა თავის სამაცდურო ბაღესა კაცთა საქერად. თუმცა ესე, მაგრამ ეს ბოროტი, ეს ჭირი ასე თუ ისე ადვილად მოსანელებელია, ადვილად სახდელია, როცა შინაობაში, ერთმანერთობაში ცალკე კერძო კაცი მოგვივლენს ხოლმე.

- სულ სხვაა და დიდი და მეტისმეტი უბედურებაა, როცა ეს ბოროტი, ეს ჭირი გზას გაიხსნის, მოედანს მოიპოვებს იქ, სადაც თქმა და ქმნა ერთი უნდა იყოს, სადაც ჭეშმარიტება უნდა ჭეშმარიტობდეს, მართალი ჰმართლობდეს. კეთილი ჰკეთილობდეს და პატიოსნება ჰპატიოსნებდეს, სადაც ხმაერისაა და მაშასადამე ღვთისაცა. ამისთანა „წმიდა წმიდათა“ ლიტერატურაა, საცა ჰკვათამყოფელი, უკეთესი, თავანკარა ნაწილი ერისა უნდა მეტყველებდეს აშკარად, უფერმარილოდ, უტყუილოდ და უხვანჯოდ. ლიტერატურას სხვათა შორის ერთი შვილი ჰყავს, რომელიც ღლეს ყველა სხვა შვილებზე უფრო გაძლიერებულია, უფრო გავლენიანია. ამ შვილს „ჟურნალ-გაზეთობას“ ეძახიან. ამ ჟურნალ-გაზეთობაზე, რომელიც სხვა არა

არის-რა გარდა ყოველ დღიურის სარკისა, ერი აჭდევეს ზოლმე თავის ავკარგიანობასა დღითი-დღემდე.

აი სავაგლახო ის არის, როცა ზემოხსენებული ჭირი აქ, ამ ჟურნალ-გაზეთობაშიაც დაიბუღება, როცა აქ თქმა და ქმნა ერთმანერთის განუყრელნი და-ქმანი არ არიან. მაგრამ რა თქმა და რა ქმნა! დღევანდელ ჟურნალ-გაზეთობას სხვა რა სჭირს კარგი, რომ ეგა სჭირდეს და თქმასა და ქმნას ერთმანერთს არ აშორებდეს და ერთმანერთს არ უპირისპირებდეს. ჩვენ არ ვიცით არც ერთი შემადრწუნებელი ზნე, რომ დღეს ჟურნალ-გაზეთობაში არ დაბადებულიყოს, ოღონდ, ავად თუ კარგად, ჟურნალ-გაზეთობასთან მოსათავსებელი იყოს და ასე თუ ისე მოსახმარებელი.

გამოცინცვლა რისამე გნებავთ ვისგანმე, იპოვით იმისთანა ჟურნალ-გაზეთს, რომელიც მზაა სამსახურისთვის. სახელის გატება გინდათ ვისიმე, რამ სიგძეთაც გნებავთ დაგრიხეთ ბაწარი ჭორებისა და იპოვით იმისთანა ჟურნალ-გაზეთს, რომელიც სიხარულით დაგიტომობთ ადგილსა და თავს მოიწონებს კიდევ ლიბერალობითა. მაშ... ყველას ჰპენტავს და სწეწავს, — ლიბერალობა არ არის, ბა რა ეშმაკია!... ჯავრის ამოყრა გინდათ ვისიმე, შესთხზეთ ერთი სამარცხვინო ამბავი თქვენს გამჯავრებელზედ, მოაყარეთ პილპილი ცილისწამებისა, მარილი ლაზათიანის გინებისა და გათავებულია საქმე. არიან იმისთანა გაზეთები, რომელნიც არამცთუ ხელაღპყრობით მიგიღებენ, როცა მიუტანთ ამისთანა განძსა დასაბეჭდად, არამედ თვით მოგნახვენ და თავს შემოგვევლებიან, ოღონდ ხელიდან არ წაუვიდეთ თქვენ მიერ შეითთხნილი ლანძღვა-გინება.

ჭირთა-ჭირი ეს არის, რომ აღარც მკითხველებსა აქვთ ხალისი და კბილი უკეთესის კითხვისათვის. შეაჩვიეს ყური ამისთანა უწმაწურს ქარაფშუტობას და ცუდლუტობას და ყოველივე ჭკუის გასამარჯელო, გრძნობის ამამალღებელი მოიძულებს, მოიწყინეს, თითქო სიტყვა ადამიანისა სამურველი იყოს, რომ მარტო ყური ჭვხანოს, და ჭკუას, გონებას, სულსა და გულს არ მიეკაროს არასგზით. დღეს სიკეთეს თუ სიავეს

მწერლობისას მარტო ამ საწყაოთილა სწყვენ. ვაიც ამაშია და ვაგლახიც დღევანდელის დღისა.

ძნელია, როცა სახელმძღვანელო დედააზრებს ფეხქვეშედამ მიწა გამოეცლებას; ძნელია, როცა თქმასა და ქმნას შუა ხიდი ჩატყდება. აი მაგალითი ამისთანა ყოფისა, რომელმაც გამოიწვია ეს ჩვენი საუბარი და რომელიც ერთი მრავალთავანია. კითხულობთ ჟურნალ-გაზეთებს და გიკვირთ, — რაზედ შემოსწორომია მწერლობა ლოდიკასაო? სად მიჰმალვია სახელმძღვანელო დედააზრი, რომ ესე არახუნებს უთავბოლოდაო? აი რა-შია საქმე.

ერთი რუსის მწერალია, რომლის სახელიც ბევრისათვის უცნობია და, სწორედ რომ ვსთქვათ, არც კი დიდად საცნობელია. ამ მწერალის სახელი ა. გორშენევი. ამას ბევრი რაღაცები საწვრილმანო უწერია სხვადასხვა გაზეთებში და ამის ნაწერები აუღია და პატრონის დაუკითხავად გადაუბეჭდია გაზეთს „Судебная Газета“-ს. გორშენევსაც აუღია და უჩივლია სამართალში ამ გაზეთის რედაქტორზედ, ჩემი საკუთრება მიითვისაო, და საზღაურად ფასი მოითხოვა, რაცა ჰლირს ჩემი ნაწერები, დამნაშავემ მომცესო. სამართალს შეუწყნარებია თხოვნა გორშენევისა და საზღაური დაუღვია „Судебная Газета“-ს რედაქტორისათვის გორშენევის სასარგებლოდ.

აქ, როგორც ხედავთ, არაფერი ნამუსისა და პატიოსნების წინააღმდეგი არა არის-რწ. კაცს, ცუდია თუ კარგი, თავისი ნა-ამაგარ-ნაშრომი ნაწერები აქვს; ეგ მისი კუთვნილებაა, მისი საკუთრებაა, მერე იმისთანა, რომელსაც ღღეს რუსეთში მუქთად არავინ არავის არ უთმობს და ცოტაა თუ ბევრი თავისი ფასი აქვს. ეს საკუთრება მუქთად დაიჩემა მეორემ და პატრონმა ეს მუქთამჟამელობა არ დაუთმო და თავისი მოითხოვა. აქ არაფერი უკადრისობა არ შეეწამება პატრონსა. პირიქით, ჩვენა გვგონია, რომ პატრონმა ამ შემთხვევაში თვისი მოქალაქური მოვალეობა შეასრულა საზოგადოების წინაშე, რომლის დედაბურჯი ის არის, რომ ყველამ თავისი მოიხმაროს და თავისით ირჩინოს თავი და რომლის წინაშე ყველა დავალებულია, რომ ეს წესი ცხოვრებისა არავის არ დაარღვევინოს დაუსჯელად.

ხომ ესეა და ესე უნდა იყოს უფრო იმისთანა გაზეთისათვის, რომელსაც სახელად „სამართლის გაზეთი“ ჰქვია და თვისის პროგრამით სამართალს და სამართლიანობას ემსახურება. მაგრამ სახელი ერთია და სახრავი სხვა ეხლანდელს დროში, როგორც ეტყობა, აქაო და გორშენგემა ეს საქმე დამაწიო, გაზეთს აუღია და ერთი ლაზათიანი, თქვენი მოწონებული ზღაპარი გაუბრტყელებია თავის ფურცლებზე და ამ ზღაპარში საწყალი გორშენგე თავიდან ფეხამდე ლაფში ამოუტანტლავს და სამარცხენოდ და სასაცილოდ გაუზნია, თუმცა სახელი-კი ნიშნობლივ არ უხსენებია.

ახლა რას იტყვით ამისთანა საქმეზედ, მკითხველო! როგორ გგონიათ: იმ „Судебная Газета“-მ რომ ერთს ნატებ პურის ქურდობაში სამის დღის მშვიერ-მწყურვალ გლახა-ლატაკი დაიჭიროს, ხომ ნაცარტუტას აადენს: ეს რა მოხდა ჯვარს აცვით ქურდი, ჯვარს აცვით!.. აქ-კი დღის ნათელზედ თვითონ არა მშვიერ-მწყურვალმა ხელდახელ დაიჩემა სხვის ნაწვევ-ნადაგი, პატრონმა უსასყიდლოთ არ დაანება თვისი კუთვნილება, და იმან-კი აიღო და ბოდიშის მაგიერად ჯავრი ამოიყარა. რით? ლანძღვითა და თრევითა? ნუთუ დროთა ნიშანი არ არის ესეთი თელვა ყოველის ლოდიკისა, დედააზრისა, ყოველის ადამიანობისა, ყოველის მართებულობისა და უფლება-მოვალეობისა!..

ეხლაც არ დაგვეთანხმებით, რომ ლოდიკა საძებნელი და საპოვნელი გაუხდა ადამიანსა ცალკედ და მწერლობასა საერთოდ! აბა ეხლა იანგარიშეთ, რამდენი ამისთანა გაზეთია, რომელიც დედა-აზრობით ერთს გვეფიცება და საქმით კი სულ სხვასა საქმობს. არ შეიძლება, რომ ჩვენ თვითონ არ ვაქებებდეთ ამისთანა მიმართულებას, თორემ დღეს-აქამომდე ამისთანა მწერლობას სული ათჯერ ამოეხუთებოდა, რადგანაც, როგორც ჭირიანს, შემოეფანტებოდნენ მკითხველები და მკითხველები იძლევიან მას, რითაც მწერლობაც ავაღ თუ კარგად იკვებება და სულდგმულობს. რაკი ესეა, ბოროტიც ამ მხრით არის გაძლიერებული და ამაშია დღის სავალალოც.

II

ტფილისი, 19 ოქტომბერი, 1887 წ.

კვირანდელს ნომერში ჩვენმა მეთაურმა წერილმა შეჰნიშნა, რომ დღევანდელს დღეს ლოდიკა სადღაც გაჰქცევია და ამიანის ჭკუა-გონებას ღერძი გასტეხიაო. ამან ისე აშკარად არსად არ იჩინა თავი, როგორც მწერლობისა და საზოგადო მოღვაწეობის სარბიელზედ.

თუ თვალი გიდევნებიათ, შეუძლებელია არ შეგენიშნოთ იმისთანა მწერალნი, პუბლიცისტები, საზოგადოდ მოსაქმენი და მოღვაწენი, რომელნიც რასაც შინ თვითონ სდევნიან და ჯვარს აცმენ, იმის ნათალს დევნულობასაც-კი სხვა ქვეყანაში მომაკვდინებელ ცოდვად სთვლიან და არის ერთი ჭეჭა და ქუხილი იმ ქვეყნის მტარვალობასა და ბარბაროსობაზედ. გამოდის, რომ შესაძლოა ერთს ქვეყანაში ორჯელ ორი ზუთი იყოს, თუ ეხეირება, რასაკვირველია, და სხვაგან-კი მომაკვდინებელი ცოდვა იქნება, თუ ორჯელ ორი ოთხად არ არის მიღებული. ამისი მაგალითები ათასია და უჩვენოდაც გონების თვალწინ გაიტარებს მკითხველი, თუ კი არ დაიზარა.

აი თუნდა დღევანდელი სამინისტრო აიღეთ ინგლისისა. იგი სამინისტრო შინ ირლანდიას ჰლამის სული ამოართოს მაშინ, როდესაც საგარეოდ, სასხვისოდ რა სხვილ-სხვილს ლაპარაკობს, რა ხელგაშლილად იხარჯება!... მაგრამ აქ ინგლისში ზოგიერთის ულოდიკობა, თუნდაც ის ზოგიერთნი გავლენიანი კაცნი იყვნენ, დიდხანს ვერა ჰსძლებს. აქ ფხიზელი ერია და მაშასადამე გამკითხველიც. მის უტყუარს მსჯავრს ვერა კაცი ვერ წაუვა, რაც უნდა სახელგანთქმული იყოს და შემძლებელი. ამიტომაც აქ საზოგადო მოღვაწეთა ულოდიკობა საშიში არ არის: ვერავის წაიცდენს ხანგრძლივად, ვერავის წაიტყუებს.

ამით იმისი თქმა-კი არ გვინდა, ვითომ აქ კი ღერძგატეხილი ჭკუა და ლოდიკადაკარგული გონება თავს იშვიათად იჩენდეს. ამისი მცდელნი აქაც არიან და ხშირადაც, მაგრამ ალჩუ არ უჯდებათ ისე, როგორც სხვაგან, თუმცა ხანმოკლედ აქაც უთენდებათ ზოლმე ამისთანა კაცებს მზიანი დღე. აქ ამისთანა-

ნებს ზანგრძლივი ბაზარი არა აქვს და არც ბევრი მუშტარი ჰყავს. ამისი ცხადი მაგალითი დღევანდელი სამინისტროა და მისი ერთგული მონაწილე გუშინდელი ლიბერალი ბ-ნი ჰოშენი. ეს ბ-ნი ჰოშენი 6-ს ოქტომბერს გამოსულა და ერთს კრებაზედ წარმოუთქვამს სიტყვა და გამოუცხადებია, რომ მთელს სამინისტროს მოსწონს მოქმედება ბალფურისაო. ეს ბალფური ირლანდიის საქმეების თავი და თავი გამგებელია. ამ ბალფურმა საჯაროდ ლაპარაკის ნება თითქმის ჩამოართო ირლანდიელებს და სხვა ბევრი ამ გვარი კეთილიც არ დაჰშოვა მათთვის და ამას უწონებს თურმე სამინისტრო ჰოშენის სიტყვით. ეს კიდევ არაფერი. ჰოშენი ამხილებს და ჰკიცხავს გლადსტონის მომხრეებს, რომ ტყუილ-უბრალოდ სძრახვენ ეხლანდელს სამინისტროს ირლანდიის საქმეთა გამოვო. სამინისტროო, უთქვამს ჰოშენს, სცდილობს კანონი აღსრულებაში მოიყვანოსო და, მაშასადამე, ვინც ამაში სამინისტროს ეწინააღმდეგება, იგი წინააღმდეგია თვით კანონისაო.

აბა ეხლა თირკმელები გაუსინჯეთ ამ სიტყვებსა. რომელი კანონი მოჰყავს აღსრულებაში ეხლანდელს სამინისტროს ქებულის ბალფურის ხელითა? იგი, რომელიც სამინისტრომ მიაღებინა თავის მორჩილს პარლამენტსა და რომელმაც დაარღვია ძირეული და ყველაზედ უუძვირფასესი კანონი ინგლისის კონსტიტუციისა. ჭეშმარიტნი ლიბერალნი ამას სჩივიან და ამას სტირიან და ჰოშენი-კი, გუშინდელი ლიბერალი, რომელსაც ერთს დროს უქადაგნია გამოჩენილთა ლიბერალთა დედააზრნი და ამ დედააზრთათვის თავი გამოუდგია, დღეს ყოველს ამას შემოსწყრომია. ეგ კიდევ არაფერი. შესაძლოა კაცმა აზრი, ფიქრი გამოიცვალოს იმიტომ, რომ რაც გუშინ მართალი ჰგონებია, შესაძლოა დღეს ტყუილი გამოდგეს. ხოლო აქ ეს ჰოშენის ამბავი სხვა გზით არის მოსავლელი და სხვა გზით ასაწონავი. იგი ესარჩლება სამინისტროსაგან კანონის დარღვევას კანონის სახელითავე. მისის სიტყვით გამოდის, რომ ვინც კანონის დარღვევას ეწინააღმდეგება, იგი წინააღმდეგია კანონისა. მოდით და აქ ბოლო თავს გამოაბით ისე, რომ ლოლიკას არა აწყინოთ რა. აი ამას ვამბობთ, რომ ჭკუა-გონებას ღერძი გაუტყდაო!

აი ამას ვამბობთ, რომ ლოლიკა თავის ბუდიდამ ამოფრთხა და სადღაც გადიკარგაო!

ახლა ჰნახეთ იგივე ჰოშენი რაებს იტყვის, რაებს გააბრტყელებს, თუ შემთხვევა მიეცა და სხვა ქვეყნის გამო დაიწყოს ლაპარაკი ამავე საგანზედ! ნაცარტუტას ააღენს და მიწასთან გაასწორებს. აი დღევანდელის დღის სატიკივარი რომელია! მეცხრამეტე საუკუნემ, რომელმაც ასეთი ძლევამოსილობა გამოიჩინა ყველაფერში, რომელმაც მანძილი და დრო დაიმორჩილა, ზღვა ყურმოჭრილ ყმად გაიხადა, უზარმაზარი მთები გასჭრა და გაარღვია, ცა და დედამიწა ხელის გულზედ გადიშალა, ამ მეცხრამეტე საუკუნემ ვერა უხერხა-რა, რომ ბუნებით მონიჭებული ლოლიკა საზოგადოდ მოღვაწე კაცს შერჩენოდა.

ეს, რასაკვირველია, მარტო იმ ცალკე კაცებზედ ითქმის, ვისაც ბედმა არგუნა თავის ასე თუ ისე გამოჩენა საზოგადო სარბიელზედ. უფროს-ერთნი პოლიტიკოსები და მწერალნი არიან ამაში დამნაშავენი.

ხოლო, ამათ წინააღმდეგი არის ერთი არსება, რომელსაც ერს ეძახიან და რომლის სიღრმეშიაც, როგორც ზღვის ძირში მარგალიტი, თავს ინახავს ლოლიკა და, მასასადამე, მართალიცა. საცა ეგ ერი თვალახილებულია, იქ დიდი მანძილი, დიდი საგზალი არა აქვს ულოლიკოდ რახუნსა და უდღეააზრო საქმესა. ამის მაგალითს წარმოგვიდგენს იგივე ინგლისის ერი, რომელიც ჰოშენისთანა კაცებსა იმისთანა მხნე მეომარს მიუსევს ზოლმე, როგორიც სახელოვანი გლადსტონია.

ჰოშენი 6-ს ოქტომბერს ხომ ამაებს ჰლაპარაკობდა გლადსტონელებზედ, იმავე 6-ს ოქტომბერს გლადსტონი თავისის მეუღლით და შვილით ნოტინჰემში წამოვიდა რკინის გზით ერთის თავის მეგობრის სახლიდამ, სადაც იგი სტუმრად ყოფილიყო, და აბა ჰნახეთ, რა ყოფით და რა ამბით ეგებებოდა ინგლისის ერი ამ სახელოვანს კაცს ყოველს სადგურზედ. ყოველს სადგურზე იმოდენა ხალხი მოგროვილა თურმე, რომ ტევა აღარ ყოფილა. სიხარულის და აღტაცების კიჟინას, ტაშისცემას, „გამარჯვების“ ძახილს საზღვარი არა ჰქონია. სტოკ-

პოროტის¹ სადგურზედ მთელი ქალაქი ზედ დასდებოდა და დიდის კიჟინით და ხმაურობით სალამს აძლევდა გლადსტონსა. რადგანაც ამ სადგურზე ახლოა სახლები, აქ სიფრთხილისათვის ნელა დადის მატარებელი და აქაოდა გლადსტონი მობრძანდებო, ფანჯრები, კარები, მოაჯირები, ერთის სიტყვით, საცა კი დგომა და ყურება შეიძლებოდა, სულ გაჭედილი ყოფილა ხალხითა და იყო თურმე ერთი განუწყვეტელი გრიალი სიხარულის და აღტაცებულის კიჟინისა, ტაშისცემისა და მისალმებისა. შეფილდის ვოგზალზედ ასეთი ჰქოდა ყოფილა ხალხისა, რომ დიდის შიშით და სიფრთხილით ძლივ ძლიობით დასძრეს ადგილიდან მატარებელიო. ამ დიდის ყოფით და ამბით დახვედრამ და მოგებებამ იქამდე მიადწიაო, რომ გლადსტონმა დეპეშა მისწერა ნოტინჰემში, თუ შეიძლება მომიხერხეთ შემიმცირონ ეს ყოფა და ამბები, რადგანაც მეტისმეტად დამდალა ხელის ჩამორთმევამ და სიტყვის თქმამაო. ამისდა მიუხედავად, არამც თუ სადგურზედ ეგებებოდა ხალხი, თვით ლიანდაგის ორსავ პირზე მთელს გზაზედ ხალხი იყო გამწყრივებული, და ერთის კიჟინით და ტაშისცემით აცილებდა გლადსტონსა. უკანასკნელად ნიუ-არკაში დახვდნენ და მოეგებნენ გლადსტონს გლეჟკაცი ტაშისცემით და ძახილითა. ეს ნიუ-არკი თურმე ის ადგილია, საიდანაც გლადსტონმა პირველ გამოდგა ფეხი საპოლიტიკო სარბიელზედ. ამ ყოფით და ამბით გლადსტონი მისულა ნოტინჰემს.

რას მოასწავებს ყოველივე ეს? იმას, რომ ტყუილს მოკლე ფეხები აქვს; იმას, რომ რაც გინდ ოსტატურად ამრუდო სასწორო ჰუმარიტებისა, ადრე იქნება თუ გვიან, გამრუდებულს სასწორს თავის ლარზედ დააყენებს ლოლიკა ერისა. იგი აღტაცებით და დიდის პატივით მიეგება გლადსტონს და მით მხარილლივ წუნი დასდო ჰოშენისთანა კაცებსა. ნათქვამია: ჭკუა რომ დაიკარგოს, მთაში მონახეო. არა, ჭკუა რომ დაიკარგოს, ხალხში უნდა მონახოთ. სულიერს განძს კაცობრიობისას აქა აქვს თავისი სალარო და ლოლიკაც — ეს უკეთესი ნიჭი ადამიანისა, — აქა ჰპოულობს თავის სადგურსა.

¹ სტოკპოროტი სამანუფაქტურო ქალაქია.

ტფილისი, 9 დეკემბერი, 1887 წ.

ჩვენში ამ ბოლოს ხანებში ერთი საოცარი ამბავი მოხდა: სომხებმა თავის ქურნალ-გაზეთებში მთელი სომხობა სამარცხვინო ბოძედ გააქრეს: ერთმა ქურნალმა ერთი ნაწილი სომხობისა მიწასთან გაასწორა, მეორე გაზეთმა — მეორე ნაწილი და ამ სახით ის გამოვიდა, რომ თითქმის მთელი სომხობა გარყვნილია, წამხდარია და აღარაფერში გამოსადეგი აღარ არის.

ესე ხელალებით დამხობა მთელის ერისა არ შეიწყნარა „Новое Обозрение“-მ და განკიცხულნი თავის საფარველ ქვეშ მიიღო. ამ გაზეთმა სამართლიანის გულისწყრომით შეუთვალა სომხურ ქურნალ-გაზეთებს, რომ ყველა-ყველაო და მეტისმეტია მთელის ერის ეგრე უწყალოდ გაბენტვა, მეტისმეტია იმისი თქმა, რომ მთელს ერში არავინ არ ვარგა და ყველა წყალში გადასაყრელიაო. ერთმა სომხურმა გაზეთმა თურმე ეს შენათვალი იწყინა: დახე, სადამდე მივიდა ჩვენი საქმეო, რომ ქართველები ესარჩლებიან სომხებსა და ქართველების საქომადგოდლა შევიქენითო.

დღეს იმაზეა თურმე შემდგარი სიტყვა, რომ სომხური გაზეთი ქართველების გამოსარჩლებას ჰთაქილობს, სამართლიანს განკითხვას „Новое Обозрение“-სას უტრს აშორებს და რაღაღებსაც ჰბოდავს თავში დაკრულსავით. იმას-კი აღარა ჰფიქრობს, რომ ტყუილად გაბლინძული ამოა თავმოყვარეობა ვერაფერი თამასუქია, ვერაფერი საწყაოა თითონ იმის ღირსებისათვის, ვინც იბღინძება. აქ საქმე იმაში იყო, „Новое Обозрение“ ილია ჭავჭავაძე, ტ. VIII.

зрение“ მართალია, თუ არა. ამას სომხურმა გაზეთმა „მშაქმა“ გზა აუქცია და მარტო იმას მიჰხედა, რომ ქართველი გვეუბნებაო, — ნუ ჰლანძღავთ ხელალებით მთელს თქვენს ერსა, კარგიც ყველგან არის და ცუდიცაო, და რაკი ქართველი გამოგვესარჩლა, უნდა გვეთავილებოდესო. ცრუპენტელა კაცი ყველგან ასეთია: რაკი საფანელი შემოაკლდება, საგზალი ჭკვადამჯდარის საუბარისა გაუწყდება, მაშინ, აქაო და მიზეზ-მიზეზდოს მარილი აკლიაო, ყალბხედ შედგება, აბელას ფეხებს გაიკეთებს, გაპბუვდება, გადიდგულდება და უკვირს — რატომ ვერა მხედვენ, რა სიმაღლეზე ვდგევარო.

საცოდობა, სულისა და გულის ნამცეცობა ამისთანაებში აჩენს თავს და ამის გამომჩენელი კაცი უფრო შესაბრაღისია. კიდრე განსაკითხი და მჯავრდასადებელი. ტყუილად კი არ არის აღიარებული, რომ ამპარტავნობა, ცუდმედილობა ერთი მომაკვდინებელი ცოდვათაგანი არის და ვწუხვართ, რომ „მშაქს“ სწორედ ამ ცოდვაში წაუყვია ცხვირი. ჩვენ სხვა არა დაგვრჩენია-რა იმის მეტი, რო „მშაქს“ ვუთხრათ: ღმერთმა გილხინოს!

საკვირველია!.. სად უყიდნია „მშაქს“ ეს სასაცილო დიდგულობა? რათ უყიდნია? თუ უყიდნია, რატომ თავის სარდაფში არ შეუნახავს და ბაზარში რათ გამოუტანია გასასყიდად. იქნება ჭგონია — გავასაღებ და მოვიგებ რასმეო. ვერაფერი საქონელია ჩვენს ბაზარში გამოსატანად და გასასყიდად. ჩვენში მაგის მუშტარს ვერ იშოვის და გვეცოდება — არ იზარალოს. ეგ იმი-სთანა საქონელია, რომ მყვარსავით მარტო სუნს აუშვებს და თუ ჭგონია, ქართველებს ამით მოვცხებ რასმეო, ტყუილად გარჯილა. ჩვენ მაგ მყვარს ახლოც არ გავუვლით, შუა დიდი მზლვარი გვიდევს. „მშაქმა“ უნდა იცოდეს, რომ:

ქორი მყვარს არა იკადრებს,
არცა სდევს საჭმლად ნდომითა.

ისიც უნდა იცოდეს, რომ არც მყვარის პატრონს გამოვეკიდებით ძალიან, იმიტომ რომ:

სონღული მუმლთა შეპყრობად
ფრთებსა არ გაშლის ზომითა.

ჩვენში სალიტერატურო მოღვაწეობა საერთოდ და ჟურნალ-გაზეთობის საქმე საკუთრივ ჯერ კიდევ მსხვერპლს ითხოვს მოღვაწისაგან. ჟურნალ-მეგაზეთე, გარდა იმისა, რომ უწყალო შრომას უნდა დაეტყვევინოს, დრო. და ჟამი უნდა შესწიროს და თვალეზი გაიწყალოს აუარებელ ჯაფისაგან, ხშირად იძულებულია ყოველს ამას თავისი ცოტად თუ ბევრად შეძლებული ჯიბეც ზედ დააბერტყოს. ამნაირად ორგანიზაციე უნდა გაიჭიროს საქმე და გაიორკეცოს უამისოდაც მძიმე და რთული საქმე მწერლობისა და მოღვაწეობისა. ჩვენ აქ იმას აღარ ვახსენებთ, რომ კოლო-ბუზეზის ბზუილსაც უნდა გაუძლოს და ჭია-ლუების უკბილო კბენასაცა.

ამიტომაც, როცა ჩვენში კაცი ვინმე თავს იმეტებს და ჟურნალ-გაზეთობას ხელსა ჰკიდებს, დიდის პატივისცემით სახსენებელია, და უმადურობად მიგვაჩნია, თუ ვინმე გულისტკივილით და სიყვარულით არ მოექცა ამისთანა ცოტად თუ ბევრად თავგანწირულს კაცსა.

რა თქმა უნდა, რომ ყველგან და ნამეტნავად ჩვენში ყოველგვარს ჟურნალ-გაზეთობას პირველ ხანებში ბევრი ნაკლი, ბევრი უძლურება და უღონობა ზედ დაჰყვება ხოლმე, მაგრამ ამას-კი აღარავინ ჰკითხულობს, რა ძნელია რომ პირველ ხანშივე ახალი საქმე, ახალი დაწყობილება, ნამეტნავად ახალი სალიტერატურო ორგანო, მთელის სავსებით, მთელის სისრულით გამოგვიჩნდეს და დაგვენახოს. ამის არ-გამკითხველი, ამის არ-შეუგნებელი დიდის ჰკუთის პატრონი არ უნდა იყოს, როგორც ის, რომელიც მოითხოვს, რომ დღევანდელ დღეს დარგულმა ვაზმა დღესვე, დარგვისავე უმაღლ, ყურძენი დაისხას. ჩვენა გვგონია, რომ ამისთანა დამწყუნებელი კაცი არც კარგის

გულისა უნდა იყოს, იმიტომ რომ კარგი და პატიოსანი გული არ დაავალებს კაცს, შეუძლებელი შესძელიო, და არც უსაყვე-
დურებს, რატომ არ შესძელიო.

ყველას თავისი დრო აქვს, თავისი ჟამი, თავისი გარემოება და მიზეზი, და ამავებს თავზედ ვერავინ ვერ გადაახტება, იმი-
ტომ, რომ ამ ქვეყნიერობაზედ არაფერი ჰქნდება, არაფერი იბა-
დება სავსებით, სისრულით და დამთავრებით. ყველაფერს თავისი ასაკი აქვს ზრდისა, წარმატებისა და დამთავრებისა და ეს ხშირად ავიწყდებათ წარამარად მოლაქლაქეთა, რომელთაც ჰგონიათ, რომ რაკი მამალსავით ჰყვიან და ბოთვერასავით იყფებინან, სოფელი თავის-თავად უეცრად აშენდებაო. ყივი-
ლით და ყეფით სოფლები რომ შენდებოდეს, მაშინ ტყუილ-
უბრალო ლაქლაქსაც ფასი დაედებოდა და არა გვეგონია მაშინ ეგ ეხლა უფასური ლაქლაქი ვისმე სულელებისათვის და ჰკვა-
პარიებისათვის დაეთმო. ეგრედ წოდებული ჭიდილი არსებო-
ბისათვის ამის ნებას არ მისცემდა.

ყბედს მუნჯი დააჩუმებსო, ნათქვამია. ჩვენც ამ წარამარად მოლაქლაქეებს დაუვმუნჯდეთ და მივმართოთ იმ საგანს, რა-
მაც ზემოხსენებული გვათქმევინა.

ახალმა წელიწადმა მოგვივლინა ახალი მოძმე. დაიბადა „მე-
ურნე“. სახელი და დიდება იმ კაცს, ვინც ეგ ფრიად საჭირო საქმე ითავა და არ შეუშინდა არც ჯაფას, არც ხარჯს, არც გულღვარეობას ზოგიერთისას, რომელსაც ჩვენში წესად აქვს კიცხვავილვით პირველ ხანშივე გული მოუჟლას საქმის დამ-
წყებსა, ხალისი გაუფუჭოს და უმადურობის შხამი გადაასხას წმინდა საქმეს. ჩვენ ამითი იმისი თქმა არ გვინდა, რომ თუ რამ ნაკლი ექმნება ამ ახალს გაზეთს, ამაზედ ხმა არავინ ამოიღოს. „მეურნეს“ რედაქცია იმოდენად მიხვედრილია, რომ თვითონაც არ იკადრებს ეს მოსთხოვოს ჩვენს საზოგადოებას, და ამას-
თან ძალიან კარგადაც იცის, რა ძნელი და რთული საქმე აქვს ნატვირთი, და აქ ყველას გულის მოგება, ყოველისფრით საგ-
სეობა, ყოვლად შეუძლებელია. ამიტომაც ყოველს კეთილმყოფელს ჩვენის ქვეყნისას ფართო გზა აქვს გახსნილი თავისი რჩევა ამცნოს რედაქციას, თავისი აზრი გაუზიაროს, ხოლო

„მეურნის“ რედაქციას სრული საბუთი და სრული სიმართლე აქვს, ყველას ჩვენგანს მოსთხოვოს პატივისცემით მოქცევა, გულწრფელი და გულმტკიცენული რჩევა და აზრი.

ჩვენი ზნე ლიტერატურული მეტად გარყვნილია და ზოგიერთების მოწყალებით ჯერ კარგა ხანი გაივლის, ვიდრე თავის ბაზარს დაჰკარგავს ტყუილი სისინი, ტყუილი ბზუილი უკბილო მტრობისა და შურისა, ავყიაობის და კაპარჩხანობის უღონო ზედმოსევა კბენისათვის და დაბახანური პირწყლიანობა ლანძღვისა და თრევისათვის. ჩვენი გულითადი სურვილი, ჩვენი გულწრფელი რჩევა ყოველთ უწინარეს ის არის, რომ ჩვენმა მოძმემ „მეურნემ“ არასფერს ამისთანას ყური არ ათხოვოს, თვისი მხურვალე მეცადინეობა არ მოაკლოს თავის საქმესა, არ გაუნელდეს, არ გაუგრილდეს თავის მძიმე მოვალეობას და სულმდაბლობის ჩირქიანი უმადურობა სულმდაბლობასვე მიაწვდეს. ჩვენ ვიცით, რა ძნელს საქმეს მოჰკიდა „მეურნის“ რედაქციამ ხელი, ჩვენ ვიცით, რა სიძნელეს უნდა შეეჭიდოს ყოველისფრით და ყოველის მხრით, ჩვენ ვიცით, რამოდენად უნდა გაიჭიროს თავი შრომისათვის, რამოდენად უნდა გამოიმეტოს ჯიბე ხარჯისათვის, და მართო ამ საბუთით შეგვიძლიან უტყუარად ვსთქვათ, რომ „მეურნის“ დაარსება, გაძღოლა და წარმართვა მსხვერპლია, თავის გაწირვას.

იმედი გვაქვს, რომ ჩვენი ამისთანებში გულგრილი საზოგადოება დღეს იქნება თუ ხვალ დაინახავს ამ მსხვერპლს, ამ უანგარო სამსახურს „მეურნისას“, იმედი გვაქვს, რომ თვითონ „მეურნეც“ თვისი სიკეთით და წარმატებით თავს მოაწონებს მამულის პატრონებს და მომვლელებს და „მეურნე“ თავის დროზედ საყვარელ გაზეთად შეიქმნება და აუცილებელ საჭიროებად ყოველის ოჯახისათვის სოფელში. მაგრამ მინამ პეტრე მოვიდაო, პავლეს ტყავი გასძვრაო, ნათქვამია, და აი ჩვენი გულგრილი საზოგადოება რას უნდა ჩაუფიქრდეს დღესვე. სირცხვილია, სირცხვილი, კაცმა უანგაროდ იშრომოს, უსასყიდლოდ ჯაფა გასწიოს ჩვენთვის და ჩვენ იმოდენად დაუნახავნი ვიყვნეთ, რომ ხარჯის გასასტუმრებელი ღონეც-კი არ ვაძლიოთ.

ტფილისი, 19 იანვარი, 1883 წ.

არის ქვეყანაზედ ბევრი იმისთანა საგანი, რომლის გამოც ჰოც ითქმის და არაცა, რადგანაც საგანი ან გამოძიებული არ არის ჯერ მთლად, ან მეტად რთულია და დახლართული და ჯერ კაცის თვალი ვერ მიმწვდარა მრავალგვარის ხლართის ერთ კრებულად დანახვისათვის. აქ ამისთანა საგანზედ ბევრი საბუთი აქვს კაცს გააბას საუბარი, თავისი სთქვას და სხვა-საც მისი ათქმევინოს. ხოლო ქვეყნიერობაზედ ბევრი იმისთანა საგნებიც არის, რომელთ ვითარებაც ცხადია, როგორც ორჯერ ორი — ოთხი. აქ საუბარის გაბმა და ერთმანეთთან ლაპარაკი, საგნის ვითარების გადატრიალ-გადმოტრიალება, წალმა-უკუ-ღმად თრევა და წეწვა, მეტი ბარგია. ამისთანაებზე ლაპარაკი სულგრძელობაა იმის მხრით, ვინც იძულებულია ეჩიჩინოს მეორეს, რომ ორჯერ ორი ოთხიაო, და იმის მხრით-კი, ვინც ამ ჩიჩინისათვის ვისმე იძულებულ ჰყოფს, მეტისმეტი სიბრყველა და გონების დახშულობა.

მაგრამ რას იზამ, რომ დღე არ გავა, იმისთანა კაცს არ შე-ხვდე, რომელსაც ბევრი კვერიც რომ ურახუნო თავში, ვერ გა-აგონებ, ვერ დაანახებ ორჯერ ორის ოთხობას, შესდგება გა-ქირ სახედარსავით ერთს უარზედ და, რაც გინდ ბევრი ნიშა-ღური მოსცხო, წინ ბიჯსაც ვერ გადაადგმევინებ, არას ჰოზედ ვერ შეაცვლევინებ. ზოგს ეს გაქირი დაბადებითვე აქვს თით-ქო დაყოლილი და ზნედ გადაჰქცევია, ზოგმა-კი გაქირი განგებ იცის, იმიტომ რომ სარფაა, გაქირს გამორჩომაც მოსდევს, და

ხარფა-და გამორჩომა ზომ დღევანდელის დღის მაცხოვრებელი სულია. ამ უკანასკნელის ჯურის გაქირები მეტისმეტად გამ-რავლდნენ და ფეხს ისე არ გადასდგამს კაცი ჩვენში, რომ მთელს ამისთანა ჯგუფს არ წამოჰკრას.

აბა იმაზედ ცხადი და უცილობელი რა არის, რომ მოსა-მართლეს მოჩივარის ენა უნდა უსათუოდ ესმოდეს, იმიტომ რომ თავის ყურით გაგონილი, თავის ყურით სმენილი უფრო უტყუარია, უფრო ზედმიწევნილია, უფრო მართალია და, რად-განაც მართალია, უფრო შეუცდომელს საბუთს აძლევს შეუ-ცდომელის განკითხვისა და განაჩენისათვის. მოსამართლე და მოჩივარი, რომელთაც ერთმანეთისა არ ესმით, ერთმანეთის ენა არ იციან, ერთმანეთისათვის მუნჯებიც არიან და ყრუნიცა. ამისთანა მოსამართლე და მოჩივარი ერთმანეთისათვის აღარ არიან და ამათი ერთად შეყრა სწორედ იმასა ჰგავს, რომ მკვდა-რი მკვდარს აეკიდა, საფლავამდე წამიღეო.

ჩვენში დიდი ხანია ნათქვამი, რომ „საცა გაგება არ არის, კარგვია სამართლისაო“. აბა ჰკვთამყოფელმა კაცმა ამ უბრა-ლოს და მარტივად თქმულს ჰეშმარიტებას საიღამაც ჰნებავეს მოუაროს, თუ ერთი იოტის ოდენა იმისთანა რამ უპოვოს, რომ იმ ნაპოვნის მეოხებით ამ ჰეშმარიტებას მცირეოდენი ჩრდილი უარყოფისა ჰკვაზედ ზელაულებლად მიაყენოს. ამას რა დიდი ლარი და ხაზი უნდა, რომ მთქმელს გამგონი უნდა და კარგი გამგონიცა, და თუ მთქმელს და გამგონს ერთმანეთის ენა არ ესმით, იქ არც თქმა და არც გაგონება, მაშასადამე არც გან-კითხვა და არც სამართალი.

„Новое Обозрение“-მ თავის მეთაურს წერილებში საჭი-როდ დაინახა ზოგიერთ პუბლიცისტისათვის ყურებიდამ ბამბა გამოეცალა და ეს ორჯერ ორჯ — ოთხი როგორმე ჩაეწვეთნა. თქვენც არ მომიკვდეთ, დაიწყეს ბლავილი უპატრონო ძროხა-სავით იმ ზოგიერთებმა: ვის გაუგონია, რომ მთქმელს გამგონი უნდაო, და თუ უნდა, მთქმელმა ისწავლოს გამგონის ენაო. ჩვენო ჰკუის კოლოფნო ბატონებო, უპასუხა „Новое Оби-зрение“-მ: — მთქმელნი ათასნი და ათი ათასნი არიან და გამ-გონები-კი თითო-ოროლა, და თუ სწავლაა, ამ თითო-ოროლას

აწვლელმა უფრო ადვილი არ არის, ვიდრე ათასებისა და ათი ათასებისაო; სამართალი იმისთანა რამ არის ადამიანისათვის, რომ მარტო თავის დანიშნულებას უნდა ემსახურებოდეს, და თუ სამართალი ორს კურდღელს გამოუდგა, ვერც ერთს ვერ დაიჭერსო.

გაიბა ამაზედ ლაპარაკი და ჩვენ მარტო სულგრძელება „Новое Обозрение“-სი გვიკვირდა, რომ ცერცვს კედელს ამაოდ აყრიდა. რაკი „Кавказ“-ის პუბლიცისტებმა არ იმორცხვეს და კაცთა ნათესაობას ტანისამოსით არჩევენ, რაკი ქვეყნის სასაცილოდ თავმოწონებით გამოაცხადეს, რომ ჩვენ ნუ გვეხუმრებით, ამიერკავკასიის აკარგიანობა ზედმიწევნით გვისწავლია იმისთანა ავტორიტეტებისაგან, როგორც ლაქიები და მზარეულები არიანო, — აბა ამის შემდეგ როგორღა გაუყადრა თავი „Новое Обозрение“-მ და არ მოერიდა იმათთან ლაპარაკსა. ნუთუ „Новое Обозрение“-ს დაჰვიწყებია, რომ მკვდარი არ გაცოცხლდება და ყორანი არ გათეთრდება, რაც გინდა ჰხეხო ქვიშითა. ან რა საჭიროა? რწმენასთან რომ ჰქონდეს კაცს საქმე, კიდეც ჰო, მაშინ თქმასა და ლაპარაკს საბუთი აქვს, ჩააგონებ რასმე, დააჯერებ რასმე. აქ ხომ სულ სხვა მიზეზი აღეწის და ჰმოქმედობს. აბა ერთი სხვა ალაღმა დაჰქროლოს ამ უარყოფელ ვაჟბატონებს, თუ სულ სხვა ჰანგზედ არ დაიწყონ გალობა და სულ სხვანაირად არ ჩაჰბუქნონ: არიან ქვეყანაზედ იმისთანა ჯურის ფალავნები, რომ რასაც დღეს მოსაკლავად სდევნენ, იმას ხვალ ფეხქვეშ გაეშლებიან ფიანდაზად, და რა გულმოდგინებითაც ეხლა სდევნიან სამტროდ, ხვალ იმავე გულმოდგინებით გალობას ეტყვიან:

უი შენ-კი ჩავეგრიხე
უსურვაზის წწელივითაო.

ტფილისი, 17 იანვარი, 1898 წ.

თ. გ. თუმანოვს, როგორც უკვე ყველას მოეხსენება, არამც-
თუ საკუთარი აზრი არა აქვს, სწავლის აზრის გაგების უნარიც
არა ჰქონია. ორში ერთი: ან მართლა ამ უნარს მოკლებულია,
ან ცოტა თუ ბევრი ლიტერატურული კუდიანობა სცოდნია და
ამასთან მეღუბრად მიცოცვა და გველურად კბენა. ჩვენ წინა-
თაცა ვთქვით, რომ იგი რაღაც განსაკუთრებულ ბედზეა გაჩე-
ნილი. იგი ცალის ყბით, რომელიც ჩვენკენა აქვს მოქცეული,
მითამ ჩვენთვისა სტირის და სწუხს, და მეორეს ყბით, რომელიც
თავის ამქრებისათვის მიუშვებია, იცინის და ჰხარობს, მითამ,
ნუ გეშინიანთ, სულელებს ვაბრეყებო. არ გვიკვირს: ნათქვა-
მია — „ყოველი ბუნება გვართაკენ მიიზიდებაო“.

ჩვენ ამას-წინათ „პატარა საუბარი“ დავბეჭდეთ „ივერია-
ში“¹ და ცოტა არ იყოს ვუსაყვედურეთ ჩვენს ქართველ „დე-
დაკაცებს“, რომ ქალებად გადაიქცნენ და „დედაკაცობა“ გო-
ნებიდამ ამოიღეს. ჩვენ ამის გამო ის აზრიც გავატარეთ, რომ
„დედაკაცობა“ უფრო მაღალი, სასიქადულო დანიშნულებაა
ჩვენის დედებისა, დებისა და მეუღლეებისა, ვიდრე „ქალობა“,
და „დედაკაცობის“ ჩამოხდომა „ქალობამდე“ იმ დიდ სამცნე-
ბის დადნობაა, რომელიც გამოიხატება სიტყვით: „დედა-კაცი“.
რაკი საგანი დადნა, დადნა სახელიცა, ვთქვით ჩვენ. ამისთანა

¹ იგულისხმება ფელეტონი, იხ. ტ. III, გვ. 427 — 429.

ამბავი ჩვენ ჩვენის ღლეწანდელ უბედურების მიზეზად დავსახეთ და ამ სახით ჩვენი ერთი ძლიერი ნაკლი დავასახელეთ.

რა პატივით ჰქონდა ქართველს შენახული საგანი და მცნება „დედაკაცობისა“ და, მაშასადამე, სახელიცა, ამის დასამოწმებლად მოვიყვანეთ რამდენიმე მაგალითი ჩვენის ქართულის სიტყვიერებისა, საცა სიტყვა „დედა“ ხმარებულია ვითარცა ასამაღლებელი საგნისა, სამცნებისა. ესეთი პატივი, რა თქმუნდა, უსაბუთო, უმიზეზო არ იქნებოდა. მართალიც არის. მინამ დედაკაცობა ჩვენში მართლა დედაკაცობდა, მამაკაცებს დიდი ზურგი ჰქონდათ, მტერსაც და მოყვარესაც, როგორც იყო, უძღვებოდნენ სახელგაუთქხლად, ჩვენი ოჯახი მაგრად იდგა და მაგრად იდგა ჩვენი ქვეყანაცა. შინ დედაკაცი ჰპატრონობდა ოჯახს, ქვეყანას, და გარეთ მამაკაცი; დედაკაცი ბურჯი იყო ოჯახისა, ქვეყნისა, და მამაკაცი ზღუდე, გალავანი. სწორედ ამან შეგვინახა, სწორედ ამან შეგვარჩინა ჩვენი მიწა-წყალი.

დღეს ეს ბურჯი, ეს ციხე-სიმაგრე ჩვენის ოჯახისა, ჩვენის ქვეყნისა, მისუსტდა, დადნა, თითქმის გაუქმდა. თითო-ოროლა იშვიათ მაგალით გარდა, დღეს აღარც ოჯახისათვის გვყავს „დედაკაცი“, აღარც ქვეყნისათვის. ეს იმისთანა ნაკლად ჩავსთვალეთ, რომელსაც დიდი წილი უდევს ჩვენს ღლეწანდელ უბედურებაში. შევძელით ყოველ ამისი დასუბრალება და დასაბუთება თუ არა, ეს სულ სხვა ამბავია. ამ მხრით ჩვენზე ზედმოსევას, ამ მხრით ჩვენის „პატარა საუბრის“ განკითხვას, წმინდა ლიტერატურულ მართებულობის შნო და ფერი დაედებოდა, ჩვენ მიერ პატივით მისაღები და პატივით ანგარიშგასაწეველი.

თ. გ. თუმანოვმა ამ მხრით არ უკიჟინა ჩვენს „პატარა საუბარს“. იმან სულ სხვა მხრიო მორთო თავისი მეღუბრი კუდის ქნევა და გველური სისინი. იგი სხვა გზით მოგვეპარა და ცხვირი თავისსავე საკუთარ ბუჩოში წაჰყო. იგი ამბობს: „ჩვენა გვგონიაო, რომ „ივერიის“ მკითხველებს უფრო სერიოზული, უფრო ცხოველმყოფელი საგნები სწყურიათ და ენატრებათ, ვიდრე ზემოხსენებულებისთანაო“. ეს სწორედ კუდიანური და

კუდიანი ფრაზა, ეს გველური სისინი ასე ითარგმნების: რა დროს მაგისტანა აბდა-უბდაზე ლაპარაკია ქართველისათვისაო? რა სადღესო საგანიაო და რის მაქნისიაო? „დედაკაცობის“ სულით და გულით დაუძლურება ქართველისათვის რა დიდი ჭირია, რომ მაგისტანის თავს იტკიებთო? ქართველს რაში ეჭირვება კაი დედაკაცობაო? ქართველს მაგისტანა რაღაცეები რად უნდა, აწყენსო და სხვანი და სხვანი. დანარჩენი თ. გ. თუმანოვმა თავისისა და თავისის ამქარის დავთრებიდამ ამოწეროს, როცა პირდაპირ თქმამდე გაგულადდება. ჩვენთვის ესეც საკმაოა, რომ გაეუგოთ კრაჭუნი გაცვეთილის კბილისა, თუ ნამეტნავად გავიხსენებთ ერთს რუსულს ანდაზას: „Что русскому здорово, то немцу смерть“.

განა არა ვხედავთ, კუდი რათ ეწვის ამ შემთხვევაში თ. გ. თუმანოვს? განა ეკვია, რომ თ. გ. თუმანოვს არ მოეწონებოდა და არც არასოდეს მოეწონება, რომ ქართველმა თავისს ავკარგიანობას თვალი გაუსწოროს, თავისი ნაკლი დაინახოს, თავისი ტკივილი იცოდეს და რაიმე გზა და წამალი ხსნისა იძიოს. ქართველს განა ის არ ურჩევნია, თავისს ნაკლს, თავისს სატკივარს თან გადაჰყვეს!.. დანახვა ნაკლისა ხომ ნახევრად გასწორებაა, ცოდნა სატკივარისა ხომ პირველი და თავიდათავი საჭიროებაა განკურნებისათვის და თ. გ. თუმანოვს რაში ებიტნავება? ქართველმა რომ ნაკლი თავიდან მოიშოროს, სატკივარისაგან გამოკეთდეს, ქართველმა რომ თავს უშველოს, თ. გ. თუმანოვს და მისს ამქარს რაღა ეშველება?

სულით გაძლიერება ჩვენი „დედაკაცობისა“ გაძლიერებაა ოჯახისა, ერისა, ქვეყნისა, და ეს რომ მოხდეს, ხომ აირია მონასტერი თ. გ. თუმანოვის ამქარისა, ხომ დაეფანტათ დავთრები და ძაღლმა პატრონი ველარ იცნა. აი ვისთან კაკანებს და ვისთანა სდებს კვერცხს ჩვენი გულშემატკივარი და კეთილისმყოფელი ქათამი. რა სერიოზული და ცხოველმყოფელი საგანიაო? ნუთუ ამას თ. გ. თუმანოვი მართალის გულით ამბობს!.. ორში ერთი: ან ეს მართალის გულით არის ნათქვამი, ან ჩვენი გაბრწყნება მოუწადინებია. პირველ შემთხვევაში თვალთახედვი ისარი ძალიან მოკლე ჰქონია და თვალი ვერ გადბუწდენია სა-

გნისათვის მთელ მისს სიგრძე-სიგანეზე. რადგანაც თ. გ. თუმანოვს თავისი საკუთარი ჰკუა არ უჭრის და სხვისასაც არ იჯერებს, რაც გინდ მართალი იყოს, და შიშით ენა მუცელში ჩაუვარდება ზოლმე მარტო სხვა ქვეყნის მეცნიერის ხსენებაზე, მოვიყვანთ მარქსის ნათქვამს: „როგორიც დედაცაცია, ისეთი ოჯახიცაო, როგორიც ოჯახია, ისეთი სახელმწიფოცაო“. ჩვენ ამას არ დაგვიჯერებდა, ეხლა-კი იქნება იგრძნოს რა წამოროშა, როცა გვიკიჟენა, „დედაცაცობის“ გამო საუბარი სერიოზული არ არისო. აბა თ. გ. თუმანოვი რათ მოინდომებს, რომ ქართველმა იცოდეს — რა დიღია მნიშვნელობა დედაცაცობისა ყველგან და, მამასადამე, ჩვენთვისაც. რათ მოინდომებს, რომ ჩვენი დედები, დები, მეუღლენი ამ მნიშვნელობამდე ამაღლდნენ და არა პეპელასავით დაფრინავდნენ. მაშინ სადღა სძოვოს მისმა ამქარმა?

გვაწყენს განა ქართველებს ამეების გათვალისწინება, ამებზე ზრუნვა და ფიქრი. რა სერიოზული საგანიაო?.. მართალიც არის, დღეს ქართველმა დედაცაცობამ რომ მაღალი დანიშნულება დედაცაციისა თვალწინ დაიყენოს, ოჯახს უპატრონოს და გუშაგად დაუდგეს, ესე ადვილად ველარ გავა საძოვარზე იგი ჩრჩილი, რომელიც ჩვენს ოჯახსა სჭამს, იგი თავგი, რომელიც ჩვენის ოჯახებიდამ ეზიდება თავისს სოროში ჩვენს საცხოვრებელს. ამით ცოტა არ იყოს ხახა დაუპატარავდებათ, კუჭი დაადნებათ, და აბა სერიოზობის მგალობელი თ. გ. თუმანოვი რათ ინდომებს ამას. რათ ინდომებს ამას ჩარჩულ ბურჟუაზიის ნაძირალობა!.. აკი არც ინდომა და ქოქოლა მოგვაყარა თ. გ. თუმანოვის პირით. ძმობა და ერთობაო, მაინც არ იშლის და გაიძახის ეს უსტაბაში თავისის ამქრისა. რომელი იუდა ისკარიოტელი იქნება, რომ ძმას უკიჟინოს — თვალს რათ ახელ, რად გინდა შენის ნაკლის დანახვა, შენის ნაკლის თავიდამ მოშორებაო? რად გინდა კარგი და მხნე დედაცაცობა გყვანდესო? მაგაზე უფრო სერიოზული სადარდელი ბევრი სხვა გაქვს და დახე, შენი გაზეთი „ივერია“ რაებზე გაცდენსო. თ. გ. თუმანოვის მანიფესტი ხომ არ არის მაგაზე უფრო სერიოზული, იგი მანიფესტი, როცა ქალაქის მოურავობა შორი-

დამ თითით ალოკვინეს და ამ კოლო-ზუმზაც „თავის ერთგულს ერს“ მადლობა გამოუცხადა, ბევრი თანხები დაჰპირდა და მერე-კი ვაჟკაცურად ომიდამ გამოეპარათ. რა თქმა უნდა, ეს მანიფესტი და ერთობ ეს „მე მინდა კნეინა გავხდეს“ კომედია. ეს „კნეინა და ველარ-კნეინა“ უფრო სერიოზულია, თორემ ამ ნაჯღაბნს სასაცილო გაბუებისას თ. გ. თუმანოვი არ გამოსჭიმავდა თავის სასახელოდ „Новое Обозрение“-ში, რომელსაც „Novus“-მაც-კი, ამ სახელგანთქმულმა მებუქემ თ. გ. თუმანოვის ამქრისამ, ამას წინათ მიართვა ტიტული სერიოზობისა.

კიდევ ვიტყვით: რა თქმა უნდა, ეს მანიფესტი უფრო სერიოზულია, ვიდრე საგანი ჩვენის „პატარა საუბარისა“. არჩევანის საომრიდამ თ. გ. თუმანოვის გამოქცევა ხომ უფრო გადამეტებით სერიოზულია. ხუმრობაა, ამ სამსოფლიო ამბავმა შესძრა ცა და ქვეყანა, კინაღამ გერმანიის იმპერატორმა თავისი ზომალდები ჩინეთიდან უკანვე არ დაიბარა, და დაიბარებდა კიდევ, რომ თ. გ. თუმანოვს არ დაესწრო და უშველებელი წერილები არ გამოეჭიმნა ამ საგანზე თავის სერიოზულ „Новое Обозрение“-ში და მით შერყეული ცა და ქვეყანა არ დაეწყნარებინა. რა ვუყოთ, რომ გამოვიქეციო, „საცა არა სჯობს, გაცლა სჯობს კარგისა მამაცი საგანაო“, იძახდა ჩვენი თ. გ. თუმანოვი და ამით ყურები გამოუჭედო თავისს მკითხველებს. ყოველი ეს განა სერიოზული არ არის? იმაზე მეტი სადარდელი სხვა რა უნდა ჰქონდეს ქართველს, რომ თ. გ. თუმანოვი ვერ აცოცდა ქალაქის მოურავის ტახტზე და დააობლა „თავის ერთგული ერის“, რომელიც, ცოტა რომ ვთქვათ, სულ ცოტა, 27 კაცისაგან მაინც შესდგება და ხუმრობაა ამოდენა ზღვა ერის!.. განა არა დიდი შეცდომა მოგვივიდა, რომ დღეს-აქამომდე ამ უფრო სერიოზულ საგანს არა ვჩივით და არა ვტირით.

ხუმრობაგაშვებით, და განა ამისთანა სასაცილო და სამახარო საგანი სხვაღა იქნება ქვეყნიერობაზე, და ამებში მჯღაბნავი სხვას უკიჟინებს არა-სერიოზობას!..

დაგვიწუნა ჩვენი „პატარა საუბარი“, ამაზე უფრო სერიოზული საგანი სწყურიანთ ქართველებსო. როგორ? როცა ვხედავთ, რომ ჩვენს სახლს, ჩვენს ოჯახს, ჩვენს ნაოფლს, ჩვენს

ნაღვაწს, ერთობ ჩვენს საცხოვრებელს შინ თუ გარეთ დედაკაცობის მხნეობა, გარჯა, გაფრთხილება, მოვლა, ჭკუა-გონება, მამულისშვილობა მოაკლდა, მაშინ გვეუბნებით — ეგ რა სერიოზული საგანიაო!.. ლამის ოჯახები თავზე წამოგვექცეს, მიწა-წყალი ხელიდამ გამოგვეცალოს, ენა დაგვიმუნჯდეს, დაგვეკარგოს, სახელი ქართველისა დედამიწის ზურგიდამ აიგავოს და მაშინ გვეუბნებით, — რა სერიოზული საგანია დედაკაცობამ თავისი ნაკლი დაინახოს და გასწორების გზას დაადგეს!.. ჩვენი საქმე ლამის სულის ამოხდამდე მივიდეს, და უდედაკაცოდ უღონოდ ქმნილი მამაკაცობა იწვევს თავისი დედებს, დებს, მეუღლეებს, თქვენც კაცნი ხართ, როგორც ჩვენ, მოდით, მოგვეშველენით, ერთმანეთით გავლონიერდეთ, გავძლიერდეთ, გავმხნევედეთ, რადგანაც უთქვენოდ ყოველივე ეს შეუძლებელია, და თ. გ. თუმანოვი-კი გვირჩევს, ამას თავი დაანებეთ, ამაზე უფრო სერიოზული საგნები გაქვთო!..

„О, дружба, о братство, это, ты!..“

არ გაგვიკვირდება, რომ თ. გ. თუმანოვის დავთარში და მისის ამქრის ტიბიკონში ამაზე უფრო ცხოველმოყოფელი, ამაზე სერიოზული საგანი ბევრი სხვა ეწეროს, ნამეტნავად ქართველების საოხად და საბედნიეროდ. ეგ თქვენი დავთარი და ტიბიკონი თქვენთვის შეინახეთ. ჩვენ ჩვენი სახარება გვაქვს და თქვენის ამქრის მეტუკე Novus-ი იღდა ისკარიოტელს მაცხოვრად ვერ გაგვიხდის, ბევრიც რომ კული იქნით, ერთიერთმანეთზე გადაბმული.

II

ტფილისი, 19 იანვარი, 1898 წ.

თ. გ. თუმანოვი თავისი გაზეთში¹ ამბობს: „თ. ი. გ. ჭავჭავაძე და მისი უმთავრესი თანამშრომელი ახნაზაროვი სომხის ჩამომავლობისანი არიან. როცა ეგენი ჰლაპარაკობენ ქართველ-

¹ იხ. „ნოვ. ობ.“ № 4825.

თა საქმეებზე, არ ეშინიანთ შესწამონ ქართველის ძულება, და როცა თ. გ. თუმანოვი ხმას იღებს ამავე საგანზე, იგი-კი დაუძინებელი მტერი გამოდის ქართველებისათ. ლოლიკავ, სადა ხარო! ამ ძახილით ათავენს თ. გ. თუმანოვი თავისს ლათიას.

რომ თ. გ. თუმანოვს დიდი ხანია შემოსწყრომია ლოლიკა — ეს ახალი ამბავი არ არის. ახალი მარტო ის არის, რომ ეხლა დაუნახავს საჭიროდ მონახოს დაკარგული ლოლიკა და სასოწარკვეთილებით ჰყვიროს: ლოლიკავ, სადა ხარო. ჩვენ ამ ყვირილზე მოვახსენებთ, რომ ლოლიკა სწორედ იქ არის, საცა არ არის თ. გ. თუმანოვი.

ჩვენ თ. გ. თუმანოვს იმას-კი არ ვუწუნებთ, რომ იგი სომეხია. ჩვენ ვამბობთ, რომ იგი ორპირი კაცია, რომ იგი ჩვენთან ჰკაკანებს და კვერცხს-კი სხვაგან ეზიდება. თუ რაც აქამდე გვითქვამს საკმაო საბუთი არ არის ამ ორპირობისა, ნურას უკაცრაოდ, თუ რამდენსამე საბუთს კიდევ მოვაგონებთ.

ჩვენის სატახტო ქალაქის საბჭოში ქართველი თითქმის ერთიც არ გააჟანანეს. თ. გ. თუმანოვი, რომელიც ასე გულტკბილად გვიქადაგებდა და გვიქადაგებს ძმობასა და ერთობას, როგორ მოიქცა? იმან არამც-თუ ამაში არ დაინახა გატეხა ძმობისა და ერთობისა, არამედ თავისის საქციელით ბეჭედიც დაჰკრა. სხვა, მართლის გულით მქადაგებელი ძმობისა და ერთობისა, ამისთანა საბჭოს ზურგს შეაქცევდა, არც-კი მიეკარებოდა და ნამდვილი „საცა არა სჯობს, გაცლა სჯობს კარგისა მამაციასგან“ ეს იქნებოდა. მაგრამ თ. გ. თუმანოვისათვის საქმე სხვაა, სიტყვა სხვაა, შუა უზის დიდი ზღვარი. მიიღო ხმოსნობა ამ ძმურად შემდგარ საბჭოში და მოიფხანა გული წინააღმდეგ თავისის სიტყვისა. ამასაც არ დასჯერდა: მოურავობაც კი მოეწყურა ამისთანა ძმურად შემდგარ კრებულისა. ეხლა გვითხარით: სხვას რას ეძახით ორპირობას? ძმობის გამტეხთა შორის ჯდომა და მეთაურობა, ესე იგი მოურავობა, განა ორპირობა არ არის იმით მხრით, ვინც ძმობისა და ერთობის იავ-ნანას გვიგალობს ყოველდღე?

ტფილისი არც დღეს არის თქვენი და არც ოდესმე ყოფილაო, და ამის დასამტკიცებლად მითამდა ისტორიული საბუთე-

ბიც წარუდგინა თავის ამქარს. მართალია, კვირანდელ თავის გაზეთში¹ ამაზე ცხელ-ცხელი აშა ჰქრა და საბუთად მოიყვანა, რომ „Новое Обозрение“-ს № 4547 ჩვენა ვთქვითო, რომ „როგორც პეტერბურგს არ ეთქმის, რომ ნემეცების ქალაქია, ისეც ტფილისს — სომხების ქალაქიაო“. მართალია, № 4547 ესა სთქვა, მაგრამ თ. გ. თუმანოვს ჰგონია, სხვებსაც ისეთი მოკლე ხსოვნა აქვთ, როგორც მას თითონ. აი იგი რას ამბობდა წინათ ამავე საგანზე („Новое Обозрение“ № 4533): „1701 წ. ტურნეფორი სწერსო: ტფილისში თითქმის 20.000 მკვიდრია, ამათში 14.000 სომეხი, 3.000 მუსლემანი, 2.000(?) ქართველი და 500 რომის-კათოლიკენიო. აი რასა ვკითხულობთ ვლადიკინის წიგნშიო: 1803 წ. 2700 სახლიდამ ტფილისში 2681 სომხებს ეკუთვნოდა. თითქმის დაუჯერებელია, მაგრამ ნამდვილი-კია, რომ სატახტო ქალაქი მაშინ შეადგენდა მთლად სომხის საკუთრებასა. აი რას გვეუბნება იმისთანა კავკასიის მცოდნე კაცი, როგორიც ბ-ნი ვეიდებაუმიო, — განაგრძობს თ. გ. თუმანოვის გაზეთი და მოჰყავს მისი სიტყვებიც: ეთნოგრაფიის მიხედვით ტფილისი არის და, მგონია, ძველთა დროთაგანვე ყოფილა სომხის ქალაქიო“.

ხსენებულ საბუთების გაძლიერებისათვის თ. გ. თუმანოვის გაზეთი წარბშეუხრელად ამასაც უმატებხ: „Главным лицом“. როგორც ეტყობა, „მელიქი“ ყოფილა ტფილისშიო (№ 4533). რასაკვირველია, „მელიქი“ და არა საქართველოს მეფე!.. ჩვენ-კი გვეგონა, რომ ქართველების სატახტო ქალაქში საქართველოს მეფე იქნებოდა главное лицо და არა „მელიქი“, და რადგანაც „მელიქი“ ყოფილა, გამოდის, რომ პოლიტიკურადაც ტფილისი სომხებისა ყოფილა.

რას ნიშნავს ყოველივე ეს? ნუთუ იმას, რასაც დღეს თ. გ. თუმანოვი იძახის? საბუთები მოჰყავს, რომ ტფილისი ყოფილა და არის სომხის ქალაქი, გვეუბნება — ხუმრობა არ არის, ამას გვემოწმება კავკასიის დიდი მცოდნე კაციო, ამასთან იმასაც გვარწმუნებს, რომ ტფილისში სომხებს „მელიქის“ სახელით

¹ იხ. „ნოვ. ობ.“ № 4824.

თითქმის თავისი მეფეც ჰყოლიათ, და ეხლა-კი გვეფიცება: „როგორც პეტერბურგი ნემეცებისა არ არის, ისეც ტფილისი სომხისაო“.

ერთი ჰკითხეთ, რათ იხარჯებოდა და ესეთი პირდაპირ დაუჯერებელი საბუთები წამოგვიშალა; თუ მართლა ეგარება? გაგონილა!.. 1701 წ. 20.000 მკვიდრთა შორის ქართველები მარტო 2000 ყოფილან, თათრებზედაც-კი ნაკლები, სომხებზედ ხომ რაღა თქმა უნდა. 1803 წ. 2700 სახლში მარტო 19 სახლი ქართველებისა იყოო ტფილისში!.. 19 სახლი ხომ მარტო მეფეების თავლასაც არ ეყოფოდა, რაც გინდ ღარიბნი ყოფილიყვნენ. ის ლოდიკა, რომელსაც დღეს თ. გ. თუმანოვი ასე თმაგლეჯით გაჰკივის, „სადა ხარო“, მართლა სად იყო, რომ ეს სასაცილოდ ასაგდები ციფირები დაიჯერა და სხვასაც დასაჯერად მიაბრთვა? ორპირობა არ არის, მაშ სხვა რა ჯანაბა! კაცი გუშინ იჭაჭებოდა იმისათვის, რომ დაამტკიცოს ტფილისი სომხებისა ყოფილა და არისო, და დღეს კი გვეფიცება, „როგორც პეტერბურგი ნემეცებისა არ არის, ისეც ტფილისი სომხებისაო“. ასე, ჩემო მანასეო, ხან ისე და ხან ასეო, განა? ორპირობა სხვა რაღაა!

სულ ერთი კვირა არ არის, რაც ასი წელიწადი შესრულდა მეფე ერეკლეს გარდაცვალების დღიდან. ქართველობამ ეს ღვაწლით მოსილი თავისი მეფე გაიხსენა, პანაშვიდი გადაუხადა, შეავედრა ღმერთს სული მისი, სანთელი დაუნთო, საკმელი უკმია ლოცვითა და კურთხევითა. ყველა თესლისა და ხარისხის კაცმა პატივი სცა საქართველოს სახელოვან მეფის სახელს და მარტო თ. გ. თუმანოვის ამქრის წარმომადგენლებმა ცხვირი ზევით აიწიეს, აინუნშიაც არ გაიტარეს. ახალ ისპანახის ბაზარში შემოტანის ამბავს უფრო მეტის პატივით მოეპყრობოდნენ დედა-ბუღიანად, ვიდრე ამ ჩვენს საპატიო დღეს მოექცნენ. ეს ამბავი სამართლიანის გულისწყრომით და რისხვით შენიშნა ყველამ, და თ. გ. თუმანოვმა აქაც თავისებურად მოიქნია კუდი. ჯერ ხომ დიდებით მოიხსენია მეფე ერეკლე, ფრიდრიხ მეორის მიერ ქება-დიდებაც-კი ამ მეფისა აუწყა თავისს მკითხველებს, მერე-კი სარჩლი და ქომაგობა დაუწყა თავისის ამქრის თვით-

მმართველობას, ვერ შეიტყეს, ვერ გაიგესო და სხვა ამისთანა. პითამ ჰნანობს კიდეც, რომ ეს ასე ფათერაკსავით მოხდა, მითამ სწუხს კიდეც, და ბოლოს, რაც გულში ედვა, ველარ მოითმინა და თავისი გაზეთს წამოაროშვინა, — მართალია, ჩვენცა ვწუხვართ, რომ მეფე ერეკლეს სახსენებელ დღეს ასე უპატიურად მოექცა ჩემის ამქრის თვითმმართველობა, მაგრამ „ღროა დავივიწყოთ წვრილმანი ანგარიშებიო“. რომელი ანგარიშებია „წვრილმანი“? აშკარაა, სხვათა შორის, ისიც, რის გამოც საჭიროდ დაუნახავს ამისი თქმა. აშკარაა, ეს მეფის ერეკლეს სახსენებელი დღე რომ არაფრად ჩააგდეს, ეს ღვაწლმოსილი მეფე რომ არ მოიხსენიეს, როცა დიდი და პატარა აქ, მათ თვალთა წინ იხსენიებდა, „წვრილმანი“ ყოფილა, იმისთანა „წვრილმანი“, რომ დავიწყებას უნდა მიეცეს. თუ მეფე ერეკლე იმისთანა სახელოვანი და ღვაწლმოსილი მეფე ყოფილა, რომ თ. გ. თუმანოვის სიტყვით, თვით ფრიდრიხ დიდსაც-კი დიდის პატივით უხსენებია, მისი არ-ხსენება აქ, ტფილისში, მისს სატახტო ქალაქში, რათ უნდა იყოს „წვრილმანი“ და არა სხვილმანი ამბავი?

ორში ერთი: ან მეფე ერეკლე ღირსსახსენებელია და მისი ხსენება სხვილმანი ამბავია, ან სახსენებელი არ არის და მისი არ-ხსენება „წვრილმანი“ საქმეა, არაფრად ჩასაგდება. ან ერთი სიტყვით, ან მეორე. მესამეც შესაძლოა ითქვას, თუ ვისმე ხალისი აქვს თუნდ ერთს წუთს თ. გ. თუმანოვად გადაიქცეს. მაგალითებრ, მეფე ერეკლე დიდი სახელოვანი კაცი იყო, თვით ფრიდრიხ დიდმაც ევროპაში გასთქვა მისი სახელი, და ხსენება-კი მისი, იმავე სახელგანთქმულ მეფისა, „წვრილმანი“ ამბავია. სწორედ ეს მესამე სიტყვა თ. გ. თუმანოვმა. ეს რა არის, თუ არ ორპირობა?

ზოგი იტყვის, — ეს უგზოუკვლოდ ტანტალია ჭკუისათ. იქნება ესეც იყოს, და თუ ესეა, მართალია თ. გ. თუმანოვი, რომ საჭიროდ დაუნახავს მოიკითხოს: ლოლიკავ, სადა ხარო.

მაშ დავუჯეროთ რაღა თ. გ. თუმანოვს!.. დავივიწყოთ, რომ ჩვენმა საყვარელმა ძმებმა საუფროსოში აიღეს და დაიჩემეს ჩვენი დედაქალაქი ტფილისი, დავივიწყოთ, რომ ჩვენის დედაქალაქის საბჭოში ქართველი აღარ გააჟაჟანეს, დავივი-

წყოთ, რომ აქ, ტფილისში, ჩვენი მეფე-კი არ ყოფილა მეფედ, არამედ იმათი „მელიქი“, დავივიწყოთ, რომ ჩვენი სახელოვანი მეფე ერეკლე არაფრად ჩააგდეს. ეს სულ ყველა „წვრილმანი ანგარიშებია“ ჩვენის კეთილის-მყოფელის თ. გ. თუმანოვის სიტყვით. დავივიწყოთ ეს წვრილმანი „ანგარიშები“, დავიძინოთ ტკბილის ძილითა და თ. გ. თუმანოვი გვეტყვის იავნანას ძმობისას და ერთობისას თავისის სირინოზის ხმით და ეს განა არა კმარა!..

საგაზეთო წერილები და შენიშვნები
სხვადასხვა საკითხებზე
1886 --- 1898

ბათუმის პორტო-ფრანკოს გაუქმება

ტფილისი, 30 ივნისი, 1886 წ.

ჩვენს გაზეთში ამას წინად კორესპონდენცია იყო დაბეჭდილი ბათუმიდამ და აღწერილი იყო სხვადასხვა შევიწროება საბაჟოს მოხელეთაგან. რასაკვირველია, ბევრი რამ ამისთანა თვით კანონის მიერ მიჩნეულ წესების ბრალი იყო, ხოლო ზოგი თვით მოხელეებისა. ბათუმის საბაჟო გამგეობა ცოტა არ იყოს დაგვემდურა ამ კორესპონდენციის გამო და ჩვენს კორესპონდენტსაც ტყუილი შესწამა. არ გასულა ამის შემდეგ ერთი-ორი კვირა და ახლა მოსკოვის გაზეთში დაიბეჭდა კორესპონდენცია იმავე საგანზედ და ამით სიმართლე ჩვენის კორესპონდენტისა თითქმის სიტყვა-სიტყვით დამტკიცდა. ეხლა ხომ თვითონ მთავრობამაც გამოაცხადა, რომ ეგ შევიწროებანი მართლად არსებობდნენ და სხვათა შორის იგინიც შეიქმნენ მიზეზად, რომ ღღეს მთავრობამ საჭიროდ დაინახა, — ეგრეთწოდებული „პორტო-ფრანკო“ მოსპოს სამუდამოდ ბათუმში. დეკემბერ 27-ის ივნისიდამ გვაცნობა ეს ამბავი და ღღეს „პორტო-ფრანკოს“ გაუქმება უკვე ყოფილი და მომხდარი ამბავია.

რა მნიშვნელობა ჰქონდა პორტო-ფრანკოს ბათუმის პოლიტიკაში, — მაგის გამოკვლევას, ჩვენდა სამწუხაროდ, ვერ გამოვუდგებით ისე, როგორც სასურველია. რად იყო დაწესებული? ვის უნდოდა, რომ ეგ ყოფილიყო? რად უნდოდა? — ყოველივე ეს საყურადღებო საკითხავებია, მაგრამ განა ქვეყანა-

ზედ ცოტა რამ არის სხვა უფრო საყურადღებოც, რომელსაც გონებისა და ხელის გაწვდენა არა ნაკლებ უნდა!.. ამ მხრით ცოტაოდნად განათლება საგნისა შეუძლიან 28-ის იენისიღამ მოსულს დეპეშას. ინგლისური გაზეთი „Times“ გულამდგრეულად ლაპარაკობს ბათუმის პორტო-ფრანკოს გაუქმებაზე და იქაღის, რომ ინგლისიც თავის მხრით სამაგიეროს გადიხდის. შეჰკრავსო ოსმალეთის წყლების სრუტეებს საომარის ხომალდებისათვის.

ჩვენ რომ ჩვენის საკუთარის ქვეყნის ინტერესებით შევხედოთ ამ გაუქმების საქმეს, შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ არც პორტო-ფრანკოს ყოფნას მოჰქონდა ჩვენთვის სარგებლობა და არც მისი არყოფნა ზარალს მოგვითქვანს. რა იყო ის პორტო-ფრანკო? ვისთვის იყო? ბათუმში შეეძლოთ უბაჟოდ შემოტანა საქონლისა და გატანა კი უბაჟოდ არ შეიძლებოდა. ვისთვის რა ხეირი იყო? ორიოდვე ვაჭრისათვის და თვით ბათუმში მცხოვრებთათვის, სხვას არავის აქედამ არც რგება ჰქონდა, არც გამოჩინობა. შეწუხება კი ბევრი იყო ბათუმის გარშემო მოსახლე მცხოვრებთათვის და ბათუმში გზად მიმავალ-მომავალისათვის. ქალაქიდან ორ ნაბიჯზედ შორს ფეხის გადადგმა არ შეიძლებოდა ისე, რომ საბაჟო მზევრავთა ხელში არ ჩავარდნილიყო კაცი, ერთი დავიდარაბა არ ასტეხოდა, აქეთ-იქით არ ეთრიათ, მინამ ნებას მიიღებდა ბათუმიდან გასვლისას. ათასნაირი ჩივილი, სამღურავი, საყვედური, ავად ხსენება, ზოგი მართალი, ზოგი ტყუილი, ტყუილუბრალოდ გულს უმღვრევდნენ როგორც თვითონ მოხელეებს, ისეც საზოგადოებასა.

ჩვენ, ჩვენდა სამწუხაროდ, დაწვრილებით არ ვიცით ზემო-ხსენებულ გარდა, რაში ვარგობდა ეგ პორტო-ფრანკო. იქნება რაშიმე გამოსადეგი იყო ვისთვისმე, ხოლო თუ სახეში მივიღებთ იმ გაჭირებას და შეწუხებას, რაც მის გამო ხალხს ედგა. ვგონებ, საბუთი გვექონდეს სიხარულით მივეგებოთ მაგ პორტო-ფრანკოს გაუქმებას, რომელიც მართო სახელი იყო და არა სახრავი ქვეყნისათვის. თვითონ ბათუმმა იქნება მაგით ცოტად აუ ბევრად იხეირა, მაგრამ ეგ ხეირი საზოგადოების კისრიდან იყო ამოღებული

რაც შეეხება პოლიტიკას, ამაზედ კი ვიტყვით, რომ ეგ თვალად ყოვლად უმნიშვნელო ამბავი პორტო-ფრანკოს გაუქმებისა ცოტად თუ ბევრად შეამღვრევს პოლიტიკის წმინდა წყალსა და არა გვეგონია კი, რომ დიდი რამ გამოიწვიოს. პოლიტიკა ცოტად ოდნაც აპილპილდება ჩალასავით და ჩალასავითვე უმაღ ჩაქრება. კბილჩასაკიდებელ საქმედ კი გადიქცევა, თუ ვლადსტონი სამინისტროდამ გადადგა და სალუსბერიმ დაიჭირა მისი ადგილი. როგორღაც ვერ მოსდის დუშაში სახელოკანს ვლადსტონს. დეპეშები არჩევანის თაობაზედ მეტ ცუდ ამბებს მოეზიდებიან და ესეც ხომ ვიცით, რომ არჩევანზეა დამოკიდებული ვლადსტონის სამინისტროს დღეგრძელობა.

საქართველოდან და კავკასიიდან ჯარისკაცთა გაწვევის გამო

ტფილისი, 5 სექტემბერი, 1886 წ.

ბჭაურს გაზეთებში უკვე გამოცხადებულია უმაღლესი ბრძანება შესახებ ჯარისკაცად გამოყვანისა ამიერკავკასიის მცხოვრებთაგან. ჩვენ ამ ჟამად მოვიყვანთ მხოლოდ უმთავრესს ცნობებს ამ ახალის წესდებისას, რომლის ძალითაც ჯარისკაცად ყოფნა და სამხედრო სამსახური საყოველთაო ვალდებულებად დაიდვა. ჯარისკაცები უნდა გამოვიდნენ ყოველ წლივ წილის ყრით. წილის-ყრა უნდა მოხდეს 15-ს ოქტომბრიდან 31 დეკემბრამდე. ამ ვადის გამოცვლა შეუძლიან მხოლოდ მთავარმართებელს, თუ საჭიროდ დაინახვენ ამისათვის დადგენილნი პირნი ანუ უწყებანი.

არა-რუსის ტომის გლეხნი და მოქალაქენი ამიერკავკასიისანი და თერგისა და ყუბანის ოლქებისანი, მინამ ჯარში არიან, განთავისუფლებულ იქმნებიან ყოველის სახელმწიფო და საზოგადო გადასახადისაგან, როგორც თვითონ ცალკე, ისეც კომლექტულად. ხოლო ბეგარისაგან კი მარტო თვითონ ჯარში მყოფნი იქმნებიან თავისუფალნი, ვიდრე ჯარში არიან. ეს შეღავათი არ ეძლევათ მათ, ვინც თავისის ნებით ჯარში შესულია. შინ დათხოვნილ ჯარისკაცად შერიცხულთა, ანუ შინიდან ბელაბლად ჯარში მოწვეულთა მიეცემათ როგორც თვითონ, აგრეთვე კომლექტულად, ზემოხსენებული შეღავათი მხოლოდ ერთის წლით, იმ დღიდან, როცა შინ დათხოვნილ ჯარისკაცად იქმნებიან შერიცხულნი, ანუ სრულიად დათხოვნილნი.

Состоящие в запасе.

იგივე შედეგათი¹, რომელიც ეძლევათ ოჯახობის გარემოებით არა-რუსის ტომის მკვიდრთა კავკასიის მხარისათა, მინიჭებათ: 1) სიძეს, რომელიც მარტოხელი მუშაა იმისთანა სიმამრის ოჯახში, რომელსაც თვითონ მუშაობა არ შეუძლიან, ან ქვრივის სიდედრის ოჯახში, თუ ზედსიძედ შესულია ან ერთთან, ან მეორესთან და 2) ოჯახში სრულად მარტოხელ კაცსა.

სომხების ეჩმიაძინის სასულიერო აკადემიაში მოსწავლეებს, თუ ჯარის-კაცად შესვლის ჯერი ზედათ წილის ყრითა, ნება აქვთ ითხოვონ განთავისუფლება სწავლის შესასრულებლად იმ დრომდე, ვიდრე ოცდა რვა წლისანი შეიქმნებიან.

რომელიც შეასრულებს სწავლას სომხების სასულიერო აკადემიასა და სემინარიაში, იმას სწავლის შესრულების შემდეგ ერთი წელიწადი ვადა ეძლევა, რომ სასულიერო წოდებაში შეირიცხოს და ეს შერიცხვა ათავისუფლებს ჯარში სამსახური-საგან.

იმ ახლად გამოსულს ჯარისკაცს, რომელსაც საბუთი აქვს ოჯახობის გარემოებით ითხოვოს შედეგათი, თუნდ წილისყრითაც ჰრგებოდეს ჯარში წასვლა, მაინც ნება აქვს განთავისუფლდეს ჯარში წასვლისაგან, თუ წილისყრამდე ეს უთხოვია.

ახლად მოკრეფილნი ჯარისკაცნი თერგისა და ყუბანის ოლქისა და ამიერკავკასიისა ჩაყენებულ იქმნებიან სამხედრო სამინისტროს განკარგულებით იმ ჯარებში, რომელნიც განსაკუთრებით იქნებიან შემდგარნი და კავკასიაში დაყენებულნი. ვადად ჯარში ყოფნისა იმათთვის, ვინც წილისყრით შევა ჯარში, დანიშნულია სამი წელიწადი და შინდათხოვნილ ჯარში ყოფნისა კი თორმეტი წელიწადი.

იმ ადგილებში კავკასიის მხარისა, საცა მოშენება წვრილისა თუ სხვილის საქონლისა არის უმთავრესი წყარო მკვიდრთა ცხოვრებისა, ჯარში არ-შესვლის ნება ეძლევათ მარტო ერთი წლის ვადით იმას, ვინც თვითონ უვლის თავის საქონელსა და

---

¹ იხილეთ Устав воинской повинности, пункт I, 45 ст. აქ ჩამოთვლილნი არიან ისინი, ვისაც შედეგათი პირველის რიგისა ეძლევათ ოჯახობის გარემოებითა.

ფარასა. სხვადასხვა ადგილებისთვის სხვადასხვა ნაირად განსაზღვრულ იქნება მთავარმართებლის მიერ, რის ნაკლებ არ უნდა ჰყვანდეს საქონელი იმას, ვისაც სურს ხსენებული შეღავათი მიიღოს.

მაჰმადიანთა სარწმუნოების მკვიდრნი ამიერკავკასიისანი არ იქნებიან ჯარის კაცად გამოყვანილნი ჯერ-ხანად, ვიდრე ახალ განკარგულებამდე, ხოლო ამის სამაგიეროდ გადახდებათ მათ ცალკე გადასახადი ფულად სახელმწიფო ხაზინის სასარგებლოდ.

ჯარისკაცთა გამოყვანა და მოკრება უნდა დაიწყოს 1887 წლიდან, ხოლო ბათუმისა, ართვინისა და სოხუმისა (ოქუმის განყოფილების გარდა), აგრეთვე ყარსისა და ჩერნომორიის ადგილების მცხოვრებთა ჯარისკაცად გამოყვანა დაიწყება 1889 წლიდან.

ჩვენ მარტო იგი ცნობანი ამოგვკრიბეთ უმაღლესად 28 მაისს ამა 1886 წელს დამტკიცებულის ბრძანებისაგან, რომელნიც უფრო საჭიროა საცნობლად ჩვენის ქვეყნის ერისათვის, რადგანაც უფლება და მოვალეობა ჯარად გამოსაწვევის კაცის ამ ცნობებიდან საკმაოდ გამოირკვევა.

ჩვენს ცხოვრებაში ამ ბოლოს ხანებში თავი იჩინა ერთმა მოვლენამ, რომელსაც ჯერ ფართო გზა არ გახსნია და ამის გამო ჯერ ყურადღება საზოგადოებისა და მთავრობისა არ მიუქცევია. ეს მოვლენა, თუმცა ჯერ კანტიკუნტად, აქა-იქ იჩენს თავს, მაგრამ მუდამი მიზეზი, რომელიც მას იწვევს, ისეთია, რომ დღითი-დღე მეტს ადგილს დაიჭერს ჩვენს ქვეყანაში და დღითი-დღე უფრო გაძლიერდება. ჩვენ ვამბობთ მამა-პაპის ადგილიდან აყრახედ და სხვაგან გახიზნვაზედ მამულების საშოვრად. უმთავრესი მიზეზი ამისთანა მოვლენისა ყველგან ერთი და იგივე ყოფილა: გამრავლება ხალხისა და ვიწროება ადგილ-მამულისა. თქმა არ უნდა, რომ რაკი ამ მოვლენამ ფეხი აიდგა იმისთანა ქვეყანაში, როგორიც ჩვენია, საცა მკვიდრო, ერთხელ ერთს ადგილას დაბინავებული კაცი ძნელად გამოამეტებს ხოლმე თავის მამა-პაპის ბინას და მიწა-წყალსა, დიდის სიმძიმით და გულისტკივილით ჰშორდება იმ ადგილს, საცა დაბადებულა, საცა უმოქმედია, ოფლი და სისხლი უღვრია მამა-პაპასა, საცა ულოცნიათ, უჭირნახულიათ, ულხენიათ და დასასრულ საცა დამარხულან; საცა ყოველივე ეს იმისთანა ზნეობრივს კუთვნილებას შეადგენს ადამიანისას, რომლის დაკარგვა, რომელზედაც ხელის აღება ჩვენის გლეხკაცისა თუ კეთილშობილისათვის ზორციელ სიკვდილზედ ნაკლები აღარ არის, იქ მამა-პაპისაგან დაშენებულის, დადებულის ბინის აშლა, აგვა. გათახსირება, და სხვაგან ძებნა ბედისა, — იქ აყრა და სხვაგან გადასვლა იმისთანა მიზეზს უნდა მიეწეროს, რომელსაც ხალხის თვალში აღარა მოეცლება-რა, აღარა ეშველება-რა.

ერთი ამისთანა მიზეზი, როგორც ზემოთა ვსთქვით, ადგილ-მამულის ნაკლებობაა. ჩვენ არა გვგონია ჩვენებური მკვიდრნი სხვა რაიმე მიზეზმა დასძლიოს და მამულის ბინილამ იძულებით აჰყაროს. ჩვენებური მკვიდრი ყოველგვარ უბედურებას გაუძლებს, ყოველგვარ უბედურებას აიტანს მარტო იმ ყოვლადშემძლებელის გრძნობის ძალითა, რომელსაც სამშობლოს ადგილის და ბინის სიყვარულს ეძახიან, იმიტომ რომ სხვა ყოველს უბედურებას სული ებრძვის და შიმშილს კი მარტო ხორცი, რომლის გაძლებასა და მოთმინებასა ბუნებითვე აქვს დადებული სამზღვარი და ამიტომაც უღონოა ამგვარის ჭიდილისათვის. როცა სიცოტავე ადგილ-მამულისა ველარ უძღვება ზალხს, როცა ველარა ჰკვებავს, მაშინ სხვა რა გზაა, თუ არ აყრა და სხვაგან ძებნა ახალის ბედისა.

ამ მოვლენამ ყველაზედ უწინ თუ არა, ყველაზედ შესამჩნევად მაინც თავი იჩინა რაჭაში: — აყრა, მამულის ბინის მოშლა და სხვაგან გადასახლება აქ დაიწყო იმ ზომით, რომ შეუძლებელია კაცმა ყური არ ათხოვოს. პირველი შემთხვევა გადასახლებისა მოხდა 1879 წელს. ამ წელიწადს აყრილა და გადასულა ალაგირში¹ მარტო ერთი კაცი ონიდამ. მერე 1880 წლიდან ეს აყრა და გადასახლება გახშირდა ასე, რომ 1882 წლის დამლევაძე 120 კომლი გადასულა². ამ ცნობების შემკრებელი ამბობს, რომ ასეთი გაძლიერება გადასახლებისა უნდა მიეწეროს სხვათა შორის იმასა, რომ 1882 წელს რაჭაში დიდი მოუსავლობა იყო და შიმშილმა ბევრი აიძულა გადასახლებულიყო. რასაკვირველია, ამ ფათერაკად მოვლენილ შემთხვევასაც შეეძლო სხვა მიზეზთა შორის ემოქმედნა გადასახლების გაძლიერებაზე, მაგრამ მუდამი მიზეზი კი მაინც სხვა არის. სამწუხაროდ ჩვენდა, წიგნი, საიდანაც მოგვყავს შემდეგი ცნო-

¹ ალაგირი ერთი პატარა ადგილია თერგის ოლქში, არღონის წყლის ახლო. აქ არის ვერცხლის მადანი და ქარხანა, რომელიც თუ არა ცვლებით, დღესაც მოქმედებაშია.

² Материалы для изучения экономического быта Государственных крестьян Закавказского края, т. II, გვ. 93. ყოველი ციფირეული საბუთი, რაც ამ წერილში იქნება, ამ ყოვლად შესანიშნავ წიგნიდან მოგვყავს

ბანი, შეეხება მარტო სახასო გლეხეცობას და სხვა მკვიდრთა ეკონომიური ყოფა-ცხოვრება გამოუკვლევლად არის დარჩენილი, რადგანაც პროგრამაში არ იყო შეტანილი, მაგრამ იგი ცნობანი იმოდენად საგულისხმონი არიან, რომ შესაძლოა უტყუარი დასკვნა გამოიყვანოს კაცმა ამ გადასახლების სამუდამო მიზეზის თაობაზედ.

დღეს რაჭაში სახასო გლეხნი ირიცხებიან 2130 კომლი და იმათში სულ 17429 სულია ორისავე სქესისა. ტყე რომ გამოვიდეთ, გამოვა, რომ სახლ-კარის ადგილი, სახნავ-სათესი, სავენახე და საძოვარი, რომელიც ამოდენა სულის ხელშია, სულ 4765 დესეტინას შეადგენს. თვითო კომლზედ მოდის თითქმის $2\frac{1}{4}$ დესეტინა და თითო სულზედ $\frac{1}{4}$ დესეტინაზედ ცოტა მეტი. იშვარაა, რომ ასეთი სიცოტავე ადგილ-მამულისა ვერ გაუძღვება ამოდენა ხალხს, ვერ იშვნევს და ვერ მოითავსებს. ამ სიცოტავეს ისიც დაუმატეთ, რომ რაჭის მიწები მეტად მწირნი და უღონონი არიან. ნაფუზრებს გარდა. სხვა მიწებს 10, 15 და 20 წელიწადი შესვენება უნდა თურმე ზოგიერთს ადგილას, უამისოდ არავითარს მოსავალს არ იძლევიან. ამ სიცოტავეს მამულებისას ის მოჰყვა, რომ ზემო რაჭაში ერთი ქცევა (900 ოთხკუთხი საყენია) სასახლის ადგილი 100 — 200 მანათამდე ჰფასობს, ონში — 500 — 1000 მანათამდეა, ნაფუზარი 100 — 220 მანათამდეა და ისე სახნავი 40 — 100 მანათამდე. ამისთანა ფასები პირდაპირ გვანიშნებენ, სად უნდა ვეძებოთ სამუდამო მიზეზი გლეხთა გადასახლებისა რაჭიდან.

თუ ეს სამუდამო მიზეზი არ მოისპო, გადასახლება რაჭიდან იმ ზომამდე მიაღწევს, რომ ბოლოს დიდად საზრუნველი ხაგანი შეიქნება მთავრობისა და საზოგადოებისათვის, როგორც დღეს შექმნილია რუსეთისათვის. ჩვენის ფიქრით, ღონის ძიება არის საჭირო რაჭას ამ მხრით ეშველოს რამე. რაჭაში, საცა მკვიდრნი ამისთანა გაჭირებაში არიან უმამულობის გამო, ამავე დროს 46.501 დესეტინა ტყეა, რომლის მომეტებულს ნაწილს სახასოდ ჩემულობენ. თუმცა ტყენი მთებზედ და ფერდობებზედ უფრო ბევრი იქნება, რადგანაც რაჭა უფრო მთიანია, ვიდრე ვაკიანი, მაგრამ ძნელად საფიქრებელია, ამოდენა

ტყეები იმისთანა ადგილებზედაც არ იყოს, რომ შესაძლო იყოს გაიკაფოს, ახოები გამოიღოს და ნაკლებულობა სახნავ-სათ-ბისა ამით შეივსოს. შრომისმოყვარეს და დაუზარებელს რაჟველს რომ ამისი ნება დაუთმოს სახელმწიფო ქონებათა გაზვე-ობამ, დღეს ვერაფერში გამოსარჩენს ტყის ადგილს ხუთ-ექვს წელიწადში რაჟველი წალკოტად გადააქცევს; თვითონაც იხე-ირებს და სხვასაც ახეირებს. ამ გზით რაჟველი იძულებული აღარ იქნება თავისი მკვიდრი ბინა მოშალოს, მაცდურს იმედს სვალისას მიეცეს და შინვე მოჰტრიალდება. ეს მით უფრო სა-სურველია, რომ რაჟველი თავშენახული შრომისმოყვარე, ფრთხილი, დამზოგველი, გონიერად ხელმოჭერილი და ხელ-ღონიერი კაცია და ამ თვისებით ბევრს ჩვენში აღემატება. ზე-ტად სანაწური იქნება, თუ ეს ღირსეული და საყვარელი ხალხ-ჩვენს ქვეყანაში ვერ მოთავსდეს, ჩვენ გამოგვაკლდეს და სხვა-გან დაბინავდეს.

ტფილისი, 26 ნოემბერი, 1886 წ.

საქართველო, როცა კი მოიცლიდა ხოლმე გარეშე მტერთა ზედმოსევისა და მოგერიებისაგან, მაშინვე შეუდგებოდა ხოლმე ქრისტეს აღსარების გამტკიცების და გაძლიერების საქმესა. როცა-კი ქვეყნის მდგომარეობა ნებას აძლევდა, ქართველნი, ცნობილნი სულიერის მოღვაწეობითა და ალტყინებულნი ღვთის მოსაობით და სარწმუნოების გრძნობითა, გამოდიოდნენ გამავრცელებლად და მოსარჩლედ მართლმადიდებელის სარწმუნოებისა აღმოსავლეთში: მცირე აზია, სირია და თვითონ ბალკანის ნახევარკუნძული თვისდა ახლო მახლო კუნძულებითა დღესაც ჰმოწმობენ ქართველთა მოღვაწეობას სარწმუნოებისათვის. აქ ყველგან მრავალ გვარი ნაშთია დღესაც უტყვე, მაგრამ უტყუარ მოწამედ იმისა, რომ გულმოდგინებას ქართველებისას სარწმუნოებისათვის შორსაც გაუდგამს ფეხი და ხელი გაუწვდენია. მონასტრები, ქართველთა ხარჯით და ფულით აშენებულნი, არა ერთი და ორი დღესაც ჰღაღადებს ათონის მთაზედ, სინაზედ, სირიაში, იერუსალიმის ახლო-მახლო, რომ ქართველთა თავგამომეტებით და დიდის მხნეობით უღვაწიათ თავის ქვეყნის გარეთაც სადიდებლად თვისის სარწმუნოებისა. მრავალი მაგალითებია დაშთენილი, მრავალი საბუთები ისტორიული, რომ ამ უცხო ქვეყნების მონასტრებში წინამძღვარობა და ხელმძღვანელობა ჰქონიათ ქართველთა სულიერთა მამა-

თა, რომელთა ცხოვრება და საქმენი თავმოსაწონად ექმნება: ქართველსა ყოველთვის.

საქართველოს მეფენი, ჰგრძნობდნენ რა სიდიადეს წმიდა-თა მამათა მოღვაწეობისას საქართველოს გარეთ, არა ჰზოგავდნენ არა სახსარს, რომ ქონებით უღონობა და ნაკლებულობა არა ჰქონოდათ მონასტრებსა და ეკლესიებს ქართველებისას. ამიტომაც ყველაზედ უხვად შემწირველნი მეფენი იყვნენ. დიდძალი მამულები შეჰსწირეს, დიდძალი ყმები, რომ ამ გზით წყარო ცხოვრებისა შეუწყვეტელი ყოფილიყო ქართველთა მოღვაწეთათვის საქართველოს გარეთ სადიდებლად და გასაძლიერებლად ქრისტეს სარწმუნოებისა.

იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის სიგელ-გუჯარი, გამოცემული 1706 წელს ივლისის თვესა, ამტკიცებს, რომ მაშინ იერუსალიმს ქართველთა ჰქონიათ ექვსი მონასტერი: წმ. ჯვარისა, წმ. ნიკოლოზისა, წმინდათა თეოდორეთა, წმ. ბასილისა, წმ. ანასი და წმ. გიორგისა. იმ ხანებში, როცა ზემოხსენებული გუჯარი გამოჰსცა პატრიარქმა დოსითეოსმა, საქართველო დაუძლურებული იყო შინაურ და გარეულ მტერთაგან და ხელი შველისა და მფარველობისა ვეღარ მიეწვდინა ამ მონასტრებისათვის. რადგანაც ამ საუბედურო გარემოების გამო იქაურ ქართველთა იმედი მოესპოთ შველისა და მფარველობისა საქართველოდამ და შური და მტრობა ოსმალთა მეტად აწუხებდათ, ერთი სახსარილა დარჩათ; რომ მონასტრები არ გაუქმებულიყო და როგორმე შეერჩინათ, ვიდრე უკეთესი დღე დაუდგებოდათ, აიღეს და იგი მონასტრები ჩააბარეს თანამორწმუნეთა თვისთა ბერძნებსა საპატრონებლად, მათვე გარდაცეს ყოველი მამული და მამულების შემოსავალი, რაც-კი რამ ქართველთაგან შეწირული იყო გუჯრებითა, ხოლო იმ პირობით კი, რომ როცა უკეთესი დრო დაუბრუნდებოთ ქართველთა, ყოველივე ეს უკანვე ჩაებარებინათ შეწყვეტილის მოღვაწეობის განსაგრძობად.

ზემოხსენებულ პატრიარქის დოსითეოსის გუჯარში აღწერილია მიზეზი, რის გამოც ქართველთა მონასტრების გამგეობა

მიუღია ბერძენთა სამღვდელოებასა და სხვათაშორის აი რა სწერია:

«ხოლო ოდეს ღმერთი ინებებს და ივერიიდან მოვა წინა-მძღვარი (იღუმენი), მაშინ იმან უნდა ჩაიბაროს და თვის გამგეობის ქვეშ მიიღოს ყველა მონასტრები უწინდელეზრა».

წინათ დახანულია გუჯარში ის გარემოებაც, რომ შესაძლოა ჩამოვარდეს ლაპარაკი იმ შემოსავალ-გასავლის ანგარიშის გასწორებაზედაც, რომელიც ექმნებოდათ მონასტრებს, ვიდრე იგინი ბერძენების სამღვდელოების ხელში იქმნებოდნენ განსაგებელად და საპატრონებლად. ამ საგანზედ აი რა არის თქმული გუჯარში:

„არცა ჩვენ თვითონ, არცა ჩვენი შემდგომნი წმინდანი პატრიარქნი წმ. იერუსალიმისანი, არც წმინდა მამანი და მთავარნი ყოვლად უწმინდაესის საფლავისა ვერ მოვითხოვთ ივერიელთაგან ფულს, ვერც ბევრს და ვერც ცოტას, არც იმის სამაგიეროს, რაც ჩვენ მიგვიცია ვალეზსა და სარგებელში, არც მის სამაგიეროს, რაც ჩვენ შეგვიწირავს მონასტრების განახლებისათვის, რაც ჩვენ დაგვხარჯვია ფირმანებსა, პატრი-შერიფებსა და სხვა სახარჯისა რაზედმე; ხოლო იყვენდა იგი მონასტრები თავისუფალნი ყოველგვარის დავისა, ვალისა და შეწუხებისაგან და იქმნენ-ლა ქრისტეს მოყვარე ივერიელნი მათთა ჭეშმარიტ და სრულ პატრონად“.

დღეს, როცა საქართველო ძლიერის ხელმწიფის მფარველობის ქვეშ არის, ქართველთა მოღვაწეთა, რომელნიც დღეს საქართველოს გარეთ არიან და კარის ღვთისმშობლის მონასტერი ააშენეს ათონის მთაზედ, დიდი იმედი და სასოება მიეცათ ქართველთა მონასტრების უკანვე დაბრუნებისა. დღეს იგი დღეაო, ამბობენ იგინი, რომელსაც ამოდენა ხანს მოველოდებოდით, რომ ჩვენი დიდი ხნის წყურვილი აგვესრულებინა და უკანვე დაგვებრუნებინა იგი წმინდა ადგილები, საცა ქართველთა ხელით აშენებულნი ამოდენა სახსოვარნი ჰმოწმობენ საქართველოს შვილთა ჭეშმარიტს სარწმუნოებას, დიდებას მათის სარწმუნოების მოღვაწეობისას, და რომელნიც ამასთანავე თავმდებნი არიან იმ იმედისა, რომ სიმტკიცე ქრისტიანულის გრძნობისა კვლავ უწინდელეზრ გაიშლება სახელოვან სასულიერო საქმეთათვისაო.

იგი განზრახვა, რომლის გამოც ხსენებული ექვსი მონასტერი ქართველებისა იერუსალიმში ჩაჰპარდა ბერძენთა სამღვდელოებას, რათა დრომდე უპატრონონ თვით მონასტრებსა და მისი ქონება შეინახონ ხელუხლებლად მერმისისათვის, როგორც დავალებულია შემწირველთა საქართველოს მეფეთა და ბიზანტიის იმპერატორების ანდერძითა, — იგი განზრახვავ, ამბობენ ათონის ბერ-მონაზონნი ქართველნი, დღეს, სწორედ დღეს ითხოვს, მონასტრები ქართველებისა ისევ ქართველთა დაუბრუნდეს თავის მამულებითაო, თორემ საფიქრებელია, რომ მონასტრებიც დაგვეკარგება და მათი კუთვნილი მამულებიცაო.

ეს შიში უსაბუთო არ არის. არზაში, რომელიც ამ საგანზედ ხსენებულ ბერ-მონაზონთა რუსეთის უმაღლესს მთავრობისათვის მიუერთმევიათ, საბუთი იგი ნაჩვენებია ცხადად და თვალსაჩინოდ. ამოზედ ზვალ მოვილაპარაკებთ.

II

ტფილისი, 27 ნოემბერი, 1886 წ.

იმისი შიში, რომ ქართველებს მონასტრები იერუსალიმში ხელიდამ გამოეცლებათ, და თვითონ მონასტრებსაც წყარო ცხოვრებისა დაუშრება, იქიდან წარმოსდგა, რომ ბერძნები დღეს აღარ უბრუნებენ მონასტრებს და მის მამულებსა ჰყიდიან. ჯერ მინამ ამის ამბავს გამოვუდგებოდეთ, საჭიროა ვიცოდეთ რა პირობითა აქვთ ამ მონასტრებს შეწირული მამულები. სიგლები და გუჯრები, რომლის ძალითაც მამულები საქართველოში დაჰკუთვნებიან ხსენებულ მონასტრებს, ცხადად და ნათლად გვაუწყებენ ამ პირობასა. ჯერ ერთი ეს, რომ მამულები შეუწირავთ ქართველთა მონასტერთათვის იერუსალიმში, და თუ იგი მონასტრები ქართველთა მონასტრები არ არიან და ბერძნები ჰქემულობენ, აშკარაა მამულები ბერძნებმა ვერ უნდა დაიკუთვნონ. მეორე ისა, რომ მამულები შეუწირავთ

იმ პირობით, რომ მარტო შემოსავლით ისარგებლონ და თვითონ მამულები კი ყოველთვის ძირს დარჩეს მუდმივის და დაუშრეტელის სარგებლობისათვის.

უნეტარესმა პატრიარქმა იერუსალემისამ ნიკოდიმემ კი სულ სხვაფერად განაგო ეს სწქმე. 21 ივლისს 1885 წ. გამოსცა ბრძანება ჯეროვანად შემოწმებული არხიმანდრიტის კირ-დამიანის სახელობაზედ და დაჰნიშნა იგი მთავარ ვექილად და პატრიარქის წარმოზადგენელად კავკასიაში. მეექვსე მუხლი ამ ბრძანებისა მამა-არხიმანდრიტს ავალებს:

„სამონასტრო გლეხთა კავკასიაში მიჰყიდე ჩვენი მიწები, რომელიც მათ დიდი ზანია უჭირავთ წმინდა საფლავის მამულებში, აგრედვე გაჰყიდე იგი მიწებიც, რომელსაც ჰხმარობენ დიდის ხნიდამევე გლეხნი სხვა უწყებისანი, და საზოგადოდ ყველა ის მიწებიც, რაც სხვა სახელის, წოდების და მდგომარეობის ხალხს უჭირავს“.

ამ მინდობილობის ძალით, ქართველთა მონასტრების კუთვნილი მამულები მამა არხიმანდრიტს კირ-დამიანეს უკვე გაუყიდნია რიცხვით 3284 ქცევა მიწა ქუთაისის გუბერნიაში 47,494 მანათად და თქმა არ უნდა, რომ დანარჩენებსაც გაჰყიდის ამ მოკლე, თუ გძელ ზანში. გლეხთათვის მიყიდვა მამულებისა ურიგო არ არის, მაგრამ საქმე იმაშია, — ფულად განაღდებული მამულები სად მიდის? ეგ ფული ზომ ძირის ფულად უნდა დაიდვას, რადგანაც, თანხმად შემწირველთა სურვილისა, გუჯრებში აშკარად გამოცხადებულია, მონასტრებს ნება მისცემია მხოლოდ შემოსავლის სარგებლობისა და სხვა არარისა. ეგ იმიტიც მტკიცდება, რომ ბერ-მონაზონობა საქართველოსი აღმოსავლეთში მესაკუთრე კი არ იყო იქაურ მონასტრებისა და მონასტრებისათვის შეწირულ მამულებისა, არამედ მარტო სამფლობელოდ და სახმარისად ჰქონდა ერთიცა და მეორეცა, როგორც საქართველოს ხელშეუხებელი კუთვნილება. იერუსალიმის პატრიარქმა კარგად იცის, რომ იგინი მთელის საქართველოს საკუთრებანი ყოფილან და არიან და არა იმ ბერ-მონაზონთა, რომელთა ხელშიაც დროთა ვითარება ჩააგდებდა. ეხლა, როცა საქართველო შეადგენს ნაწილს რუსეთის იმპერიისას, იგი მონასტრები თავისის მამულებით უნ-

და შეადგენდნენ სახელმწიფო კუთვნილებას რუსეთისას კავკასიაში. ამიტომაც გაყიდვა იმ მონასტრების მამულებისა ბერძენთა ბერ-მონაზონთაგან რუსეთის საკუთრების მართლიერების დარღვევად უნდა ჩაითვალოს.

რომ ეს ასეა, და სწორედ ამ თვალთ უყურებს ამ საგანს თვით უზენაესი მთავრობა რუსეთისა, აშკარადა და ნათლად სჩანს შემდეგიდან. 6-ს მარტს 1873 წ. უმაღლესად დამტკიცებულ იქმნა მოხსენება სახელმწიფო კანცლერისა განსვენებულის თ. გარჩაკოვისა, საცა სხვათა შორის ამ საგანზედ ეს არის ნათქვამი:

„ჩვენს მთავრობას ვალად აწევს ზედამხედველობა იქონიოს მასზედ, რომ ქონება წმინდათა ადგილთა (святых мест), რომელთაც უნდა სამარადისოდ აძლიონ მათ სახსარი საზრდოებისა და კეთილმოქმედებისა, უკანონობისაგან არ იქმნას გაარაღებული“.

ამ სახით აშკარაა, რომ თვით უზენაესს მთავრობას ჩვენსას საფუძვლად თვისის ზედამხედველობისა და მოქმედებისა ის დაუდვია, რომ წყარომ საზრდოებისამ ამ მონასტერთათვის სამუდამოდ შეუწყვეტელად იდინოს მამულების შემოსავლიდან. ესლა-კი, რაკი ის მამულები ისყიდება და ფული ამ გზით განაღდებული მიაქვთ ბერძნებსა, რა არის თავდები იმისი, რომ იგი ფული არ დაიხარჯება და ამით იგი სამუდამო შემოსავალი სათავეშივე არ მოსწყდება. ჩვენის ფიქრით, ამ სახით განაღდებული ფული ძირის ფულად უნდა დაიდვას, რუსეთის ბაზინამ უნდა ჩაიბაროს და მონასტრებს მხოლოდ მისი სარგებელი აძლიოს. იმას აღარ ვიტყვით, რომ თვით მაგ მამულების გასყიდვის საქმეც რუსეთის სახელმწიფო ქონებათა სამინისტროს საქმე უნდა იყოს და არა ბერძნების ბერ-მონაზონთა. ამ სახით, ფულად ნაქცევი ქონება მონასტრებისა ხელუხლებლად შეგნახება მონასტრებს, რომელნიც, დღეს იქნება, თუ ხვალ, თავის ჰეშმარიტს პატრონებს უნდა ჩაჰბარდეს. მაინც და მაინც ბერძნებს დაჰრჩებათ ეს მონასტრები, თუ კვლავ ძლიერის რუსეთის მფარველობით უკან დაუბრუნდება ქართველ ბერ-მონაზვნებსა, ქონება მონასტრებისა, თანახმად უზენაესის ნები-

სა, რომელიც გამოცხადებულია თ. გარჩაკოვის უმაღლესად დამტკიცებულ მოხსენებაში, დაცული და შენახული იქმნება მტაცებლობისაგან.

ამ საგანზედ დღეს ათონის მთის კარის ღვთის-მშობლის ქართველთა ბერ-მონაზონთა აზრზე მიუერთმევიათ, — თუ აპირებენ მირთმევას, კარგად არ ვიცით, — კავკასიის მთავარმართებლისათვის და სთხოვენ თურმე, რომ, თუ მაინც და მაინც არ დაეშლებათ ბერძენთა ბერ-მონაზონებს ჰყიდონ ქართველთა მონასტრების აქაური ქონება, ის განკარგულება მაინც მოახდინოს მთავრობამ, რომ გასყიდულის ფული რუსეთის ხაზინამ ჩაიბაროს, ბერძნებს მხოლოდ მისი სარგებელი აძლიოს, ვიდრე იგი მონასტრები თავის ჭეშმარიტს პატრონს უკუ დაუბრუნდება განსაგებელად და მოსავლელად. დღეს ეს ფრიად საყურადღებო საქმე ამ მდგომარეობაში და ამ გზაზეა. ჩვენი ფიქრით, ამ თხოვნას დიდი სამართალი და ცხადი საბუთი მიუძღვის და არა გვგონია მთავრობამ უყურადღებოდ დასტოვოს და თვისი ძლიერი შემწეობა და მფარველობა არ გაუწიოს მთხოვნელთა. სასურველია, რომ ეს ჩვენი იმედი არ გამტყუვდეს.

ჩვენი გულითადი რწმენა ყოველთვის ისა ყოფილა და არის, რომ ერის წარმატება, ქონებრივი თუ გონებრივი, შესაძლებელია მხოლოდ მაშინ, როცა ერი წოდებათა დაუყოფელად, დიდ-პატარაობის გაურჩევლად და გამოუკლებლად ერთიანის მეცადინეობითა და გარჯით ჰცდილობს ცხოვრების გზა გაიკვალოს და ბურთი ბედისა გაიტანოს წუთისოფლის მოედნიდამ ყველამ ერთად საყოველთაოდ. ცალ-ცალკე წევა ცხოვრების უღელისა, ცალ-ცალკე ხვნა და მკა, ცალ-ცალკე თლა ლხინისა თავისაკენ და ჭირისა სხვისაკენ, მარტო თავის-თავის ხსოვნა და სხვისი დავიწყება მომაკვდინებელია კაცთა საურთიერთო ცხოვრებისა და საცა ეგ ურთიერთობა არ არის, იქ არც იგი კრებულია, რომელსაც ერი ჰქვია.

ტყუილად ჰფიქრობენ, ვითომც კაცთა ურთიერთობაში შესაძლებელი იყოს რომელმამე წოდებამ ცალკე ბინა გაიკეთოს, ცალკე ინტერესები შემოიღობოს, შემოიფარგლოს და ამით რაიმე ხეირი და სიკეთე ჰნახოს საბოლოოდ. ამისთანა წყობა და აგებულობა საზოგადოებისა, თუ ერისა, დიდხანს თავს ვერ დაიჭერს და, ვითარცა ქვიშაზე აგებული სახლი, ჰირველ ქარის შებერვაზედვე დაიფუშება. ამისი მაგალითი და საბუთი ისტორიაში ერთი და ორი არ არის. ქვეყანაზედ მარტო იმ ერს გაუძლია, მარტო იმ ერს გამოუტანია თავი ათას გვარ განსაცდელისაგან, მარტო იმ ერს წარუმატნია და გაძლიერებულა, რომელსაც თავის დროზედ შეუტყვია და მიუგნია, რომ ერთის რომელისამე წოდების წინ წაწევა არაფრის მაქნისია, თუ და-

ნარჩენი ერიც წინ არ წაწეულა, პირიქით, ერთის წოდების წინ წაწევას დანარჩენის უკან დაწევა მოჰყოლია.

ვერც ერთი ცალკე წოდება ერისა ვერ დაიქადებს, რომ თუ მე კარგადა ვარ, სხვანიც კარგად იქნებიანო. ეს ტყუილი ქადილი იქნება და ამ ტყუილმა ქადილმა ბევრსაც ჩასცხო კიდეც თავში ყველგან, სადაც ამისთანა თავგასულს ადგილი ჰქონია. თუ უწინ ამისთანა ტყუილს ქადილს, ჩვენში თუ სხვაგან, გასავალი ჰქონდა ცოტა თუ ბევრი, ეხლა ამას მაზანდა ძალიან წამხდარი აქვს და სიცილის მეტს კაცს არას მოჰგვრის. ეხლასულ სხვა დროა და ამ სხვა დრომ სხვა მოძღვრებაც მოიტანა, მოძღვრება მართალი და ჭეშმარიტი. ეხლა ცალკე კაცია, თუ ცალკე წოდება, მარტო ამას უნდა იძახდეს და მარტო ამისათვის უნდა ერჯოდეს გული, რომ თუ სხვანი კარგად არიან, მეც კარგად ვიქნებიო. ვინც ღლეს ამას ივიწყებს, ის ივიწყებს საკუთარს თავსა, საკუთარს ბედნიერებას სულიერსა და ხორციელს.

ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენი თავად-აზნაურობა ჯერ ამ მოძღვრებას ვერ მისწვდომია და, როგორც ერთი ცალკე წოდება ჩვენის ერისა, ხშირად ცალკე იწევს და ცალკე ითლის. ჩვენ-კი ვიტყვით, რომ მისი ღლეგრძელობა, კეთილდღეობა, ბედნიერება, სახელი და ღიდება სწორედ და მთლად იმაშია, რომ ეს მოძღვრება გულში ჩაიჭდიოს და ერთს წუთსაც გონებიდან არ მოიშოროს, რომ თუ სხვანი კარგად იქნებიან, მარტო მაშინ იგიც კარგად იქნება. ჭეშმარიტსა და საბოლოო წარმატების სათავე აქა აქვს და თუ ჩვენი თავად-აზნაურობა ყოველს თავის მეცადინეობას და მოქმედებას ამ მოძღვრებას შეუფერებს და ქვეშ დაუყენებს, სასახლო მიზეზს თავის არსებობისასაც აქ იპოვის. ეხლანდელს დროში მხოლოდობითი გზა წარმატებისა თავად-აზნაურობისათვის ის არის, რომ ყველას ერთად, გამოუჩრჩევლად, გამოუკლებლად, მოზიარე ექმნას ჭირსა და ღზინში და თავისი ქონებრივი და გონებრივი ღონე არ შეალიოს ამოა ცდას, რომ ცალკე ვიყო და ცალკე ვბედნიერობდეო. ეს ცალკე ყოფნა და ცალკე ბედნიერება შეუძლებელია და ამიტომაც ამოა ამისათვის ცდაცა. არც ერთს თავად-აზნაურობას

საბოლოოდ თავი არ დაუჭერია არსად, საცა-კი ამ ცალკე ყოფნასა და ცალკე ბედნიერებას გაჰყოლია. ყველამ ერთად და თვითეთლმა ცალკე უნდა იცოდნენ, რომ იგი განუყოფელი ნაწილია მთელის ერისა და ამიტომაც თავის კეთილდღეობას უნდა ეძებდეს მარტო მთელის ერის კეთილდღეობაში და არა ცალკე. არა გონიერმა კაცმა, რა წოდებისაც გინდ იყოს, ეს არ უნდა დაივიწყოს, თუ უნდა თავისი სიკეთე მკვიდრს საფუძველზე დაამყაროს.

ტფილისი, 31 დეკემბერი, 1887 წ.

ეხლანდელი დრო ისეთია, რომ თუ კაცი თვითონ არ არის, თვითონ არა ჰმეცლის თავის თავს, თვითონ არ ირჯება თავის სიკეთისა და ბედნიერებისათვის და თავის საკუთარ მხნეობის გარეთ ეძიებს სახსარს ცხოვრების ავკარგიანობის გასაძლად, — ამისთანა კაცი გადადებულია უფრო სასიკვდილოდ, ვიდრე სასიცოცხლოდ.

სხვის იმედის მქონებელი გლახაა, მთხოვარა და გლახა-მთხოვარობით ცხოვრება პირველი რომ სათაქილოა, თვითონ ადამიანის ღონის მომშლელი და დამდუნებელია, და მეორე — არც შემძლებელია, რომ ადამიანი მართლა ფეხზედ დააყენოს, გამოაბრუნოს და ოდესმე თავისით აცხოვროს, თავისით გამოა-კეთოს.

გლახა, მთხოვარა, რამოდენადაც წაქეზებულია სხვის გულ-შემატყვირობისაგან, იმოდენად თანდათან უკან მიდის, იმოდენად სული და გული უღონდება, უკვდება, და ბოლოს ის გამო-დის, რომ მართლად გადაეჩვევა თავის-თავის პატრონობას და მოვლას. ამ გადაჩვევას ხომ უღონობა, დაუძლურება სულისა და ხორცისა მოსდევს და ეს უღონობა დაუძლურება კვდომაა, ხრწნაა, აგებულების დაშლა და დარღვევა.

თუ ეს ითქმის ცალკე კაცზედ, თუ ეს საფიქრებელია და მართალია ცალკე კაცისათვის, უფრო საფიქრებელია და მართალი მაშინ, როდესაც რომელიმე წოდება, ან მთელი საზოგადოება, ამისთანა სენით არის დასწნეულებული. ამაზედ უარესი სენი ჩვენ არ ვიცით. რომელს წოდებასაც, თუ საზოგადოებას,

ეს სენი ჩასჯდომია გემსა და აგებულებაში, ფუტურო ხესავით დღედადლე იფხენება და პირქვე დასამხოზლად გამზადებულია და გადადებული: თავოსნობას მუხლი ეჭრება, თვითმოქმედებას, გამრჯელობას და მხნეობას — ამ დედაბოძებს წარმატებისას — ძირი ულპებათ და აქ დარღვევისა და წაქცევის მეტს რას უნდა მოელოდეს ადამიანი?

ეს საშინელი სენი უქმობისა, თავის-თავის არ-პატრონობისა, თავის-თავის არ-შველისა, ისე არსად არ არის ხელაღებით მოკიდებული, როგორც ჩვენს თავად-აზნაურობაში. არ არის არც ერთი იმისთანა გაჭირება, რომელსაც ცხოვრება კარზედ მოგვაყენებს ხოლმე, რომ ჩვენმა თავად-აზნაურობამ მაშინვე თვალი არ გაახილოს, იმისათვის-კი არა, რომ თვითონ თავის თაოსნობასა და მხნეობაში მოიპოვოს ღონე ხსნისა, არამედ იმისათვის, რომ თავის გარეთ, ხელ-ფეხ-გაუნძრევლად, გაურჯელად, სამადლოდ ხელი ვისმე გამოაწვდევინოს საშველად. თუ ეს სამადლოდ გამოწვდილი ხელი იპოვა, ხომ რა კარგი, თუ არა-და, დაიკრებს ხოლმე გულზედ ხელებს და წუწუნებს, ვაი რა მეშველებაო, არავინ არა მშველისო.

ამისთანა საკუთარი სულმოკლეობა, მარტო სხვის სულგრძელობაზედ დამყარებული, კარგს არას მოასწავებს. პირიქით, რამოდენადაც დიდს ხანს გასტანს და დიდს მანძილს გაივლის, იმოდენად გაათახსირებს, მოადუნებს, მოაკვდენს თვით-არსებობის ძალ-ღონესა. წუთისოფლის სუფრა წვეულების სუფრა არ არის: ამ სუფრაზედ ყველამ თავის საკუთარი კერძი თვითონ უნდა მოიტანოს და დაიდგას, თვითონ უნდა მოჰთვისოს, მოჰხნას, მოიმკოს, მოზილოს და გამოაცხოს თავისი არსებითი პური. ამავების იქით ხსნა არ არის და ტყუილად ჰფიქრობენ, ვითომც ეხლანდელ დროში სხვისით რჩენა შეიძლებოდეს. წავიდა ის დრო სამუდამოდ და დღეს ვინც თვითონ არის გამრჯელი და მხნე, ბურთი და მოედანი ცხოვრებისა, კეთილისა და ბედნიერებისა, იმისია და მარტო იმისი.

შორს რომ არ წავიდეთ, ავიღოთ მაგალითად სწავლა-განათლების საქმე. სწავლა-განათლება საჭიროა ყველასათვის და ამ საჭიროებას თავად-აზნაურობა უფრო უნდა დიდის ტყივი-

ლითა ჰგრძნობდეს, ვიდრე სხვა ვინმე, იმიტომ რომ ამისი გემო თავად-აზნაურობას ყველაზე უწინა აქვს გაღებული. რას ვხედავთ აქ? არც ერთი წოდება ჩვენში ისე გულგრილად არ ეკიდება ჩვენში ამ საქმეს, როგორც თავად-აზნაურობა. აქაოდა მთავრობას სკოლები და სასწავლებელი აქვსო სხვათა შორის ჩვენთვისაცაო, და იმას-კი აღარა ჰფიქრობენ, რომ მთავრობა ვერ გასწვდება, ძალიანაც მოწადინებული რომ იყოს, მთელს იმ სიდიდე საჭიროებას, როგორიც ქვეყნის სწავლა-განათლებაა. აქ უეჭველად თვითონ ერის, საზოგადოების თაონობა და შველაც უნდა. ეს იგრძნო ჩვენში თითქმის ყველა ცალკე წოდებამა. მოქალაქეებმა თავისი სკოლები აიჩინეს, გლეხობამ თავისი, სამღვდელოებამ თავისი, და თავად-აზნაურობა დარჩა წრეს გარეთ და სხვის იზედზედ.

მართალია, ტფილისისა და ქუთაისის ზანკი ორ სათავად-აზნაურო სკოლას ინახავს; მართალია, ამ ბანკების საწარმოებელი ფული, თავის სასახელოდ, თავად-აზნაურობამ გამოიღო, მაგრამ ყველანი ჰგრძნობენ, რომ მართო ამ ორ სკოლაზედ არ უნდა შეჩერებულიყო ჩვენი თავად-აზნაურობა, იმიტომ რომ საჭიროება დღეს სახსარს გადამეტებულია. რომ მართლა ამ ნაკლებულობასა ჰგრძნობენ, ამისი ცხადი მაგალითი ის არის, რომ ტფილისის თავად-აზნაურობამ სასკოლო ფულის გაწერა მოიწადინა, მაგრამ ეს სამაგალითო და მშვენიერი წადილი მართო წადილადღა დარჩა და არავინ ჰფიქრობს წადილი საქმედ აქციოს.

ამბობენ, ღარიბნი ვართო და წელი არ მოგვდევს სწავლა-განათლებისათვის გამოვიღოთ რამეო. ჯერ ამას ვიტყვით, რომ ღარიბნი თუ ვართ, სწავლა-განათლების უქონლობის მიზეზია. სწავლა-განათლება თვითონ არის სათავე სიმდიდრისა. მაშასადამე, აქ არაფრის დაზოგვა არ უნდა, რომ ამ სათავედამ სიმდიდრის წყარო მოვაღინოთ. მერე ერთი ეს ვიკითხოთ: მართლა ისეთი ღარიბნი არიან, რომ ამაზედ შესდგეს ჩვენი ლარი და ზაზი? გლეხები-კი მდიდრები არიან, რომ თავის სკოლებს თავისი საკუთარის ჯიბით უძღვებიან? ვთქვათ, აქაც სიტყვას შემოგვიბრუნებენ და გვეტყვიან: გლეხები ბევრნი

არიან, იმათს სკოლებსაც ბევრი ხარჯი არა აქვთ და სუბუქად უძღვებიანო. ჩვენს სამღვდელოებაზედ რაღას იტყვი, რომ მარტო ტფილისის გუბერნიაში შეიღს სასწავლებელს ინახავენ თავისის საკუთარის ხარჯით თავისის საკუთარის შვილებისათვის? ნუთუ ჩვენი თავად-აზნაურობა ჩვენს სამღვდელოებაზედ უფრო ღარიბი და შეუძლებელია? თავის დღეში ამას არ დავიჯერებთ და მაშასადამე სიღარიბის ხელზედ დახვევა სხვა არა არის-რა, რომ მიზეზ-მიზეზ დოს მარბილი აკლიაო.

თუ გული ჰგულობს, ქადა ორიგ ხელით იკმევა. საქმე ის არის, რომ გული არ ჰგულობს და ტყუილად ღობე-ყურეს ვედებით. საქმე ის არის, რომ თავად-აზნაურობა აქაც, როგორც ბევრში სხვაშიაც, დაჩვეულია სხვისით თავის საქმის გასწორებას და გაძლოას: სულ მთავრობას შესცქერის — მუქთად გავიზარდოს შვილებიო.

ეს ძველი ჩვეულობა თუ ოდესმე თავად-აზნაურობას ხელს უწყობდა, დღეის-იქით ვეღარას გამოადგება. თავად-აზნაურობამ — ბევრია თუ ცოტა — თავის შვილების სწავლა-განათლებას უნდა თავის ჯიბით მიეშველოს. უამისოდ ხსნა არ არის და ეს სახსარი რაც მალე იქნება, მით უფრო ძლიერ და უებარ წამლად დაედება იმ წამწყმედელს ტყიკილს, რომელსაც სწავლა-განათლების უქონლობას ეძახიან.

ეს ძველი წელიწადი იმით გავათავოთ, რომ მასთან ერთად გამოვეთხოვოთ ამ ძველს ჩვეულებასაც და ახალს წელიწადს მივეგებნეთ იმ ტკბილის იმედით, რომ თვალს აახელებს და საკუთარის მხნეობით თავის თავის მორჩენას მოიწადინებენ და შეუდგებიან.

ტფილისი, 14 დეკემბერი, 1888 წ.

საითაც-კი მიიხედავთ ჩვენში, ყველგან ჩივილი და საყვედურია, რომ არა გვაქვს-რა, ღარიბნი ვართ და ამიტომაც უძლურნი და უღონონიო. ამ ჩივილსა და საყვედურს სათავე რომ მოვუწახოთ, იქ მივალთ, რომ ფული არა გვაქვსო. ყველა ჩივილი და საყვედური აქედამ გამოდის და აქ მიდის. მართლა-კი ესეა? მართლა ფულის უქონლობაა დედამიწეზე ჩვენის ერის უძლურებისა და უღონობისა? ამას რომ პასუხი გავცეთ, უნდა ვიცოდეთ — კაცობრიობის ისტორიაში ფულმა შეჰქმნა ღონე და ძლიერება ადამიანისა, თუ ღონემა და ძლიერებამ შეჰქმნა ფული, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, კაცი ჰქმნის ფულსა, თუ ფული კაცსა? რადგანაც შეჰქველია რომ ყოფილა დრო, როცა ფულის ხსენებაც არ არსებულა ქვეყანაზედ და კაცს-კი მაინც თავი გაუტანია და იმ სიმაღლეზედ დამდგარა, საცა დღეს ჩვენა ვხედავთ, ისიც შეჰქველი უნდა იყოს, რომ ღონისა და ძლიერების მიწეზე სხვა რამ არის და არამც და არამც ფული.

მაშ ჩვენი უღონობა და უძლურება რად უნდა დავაბრალოთ ფულის უქონლობას? მართალია, ფულის უქონლობა ეხლანდელს დროში ნაკლებულობაა, მაგრამ ეს ნაკლებულობა თავის-თავად იმისთანა რამ არ არის, რომ ავიდოთ და ჩვენი უღონობა ამას მოვახვეოთ კისერზედ. ჩვენის ფიქრით, უფულობა შედეგია და არა მიზეზი უძლურებისა და უღონობისა და ამიტომაც ტყუილი ნუგეშია, ვინც თავის უღონობასა და უძლურებას ფულის უქონლობას აბრალებს. ფული და ერთობ სიმდიდრე თავის-თავად არავის უვარდება ხელში და ვინც ჰფიქრობს, მე პირს დავადებ, გულზედ დავიკრებ და ფული თავის-თავად მომივა და გამაღწიერებსო, ის ფულითაცა და უფულოდაც უძლურია და უღონო. ამიტომაც მართალზედ მართალია, ვისაც კოტეჯამს, რომ „ჩოგი მდიდარია, თუნდ ერთის დღის მიწა

ჰქონდეს, ზოგი ღარიბია, თუნდ თავიდან ფეხებამდე ოქროში ოჯდესო“.

საქმე გარჯა და მხნეობაა. ღონეც ამაშია ადამიანისა და ძლიერებაც. უამისოდ არც ფულია ღონის მიმცემი, არც უფულობაა ღონის დამკლავი. აქ ფული და უფულობა არაფერს შუაშია. ტყუილად კი არ გვიმოდღვრებს ჩვენი ბრძენი დავით გურამიშვილი:

მხნეჲმან, ვით ჩქარჲმან წყაროჲმან,
განხეთქოს მთა და გორია,
მხნე იყავ და გაძლიერდი,
დავითს რაც უთქვამს სწორია.

აი ძლიერების, ღონიერობის სათავე სად არის. ფული აქ რა სახსენებელია! ფული და სხვა სიკეთე, თუ სიმდიდრე, მხნეობისა და გარჯის შვილია და არა ღედა. მხნეობა, გარჯა აჩენს ფულსა და სხვა ყოველსგვარს სიკეთეს და ვისაც ეს არა სჯერა, იმას ის უნდა, რომ შვილმა ღედა ჰშვას. ვინც ფულს ახვევს კისერზედ თავის უძლურებას, უღონობას, იგი თავის-თავსაც ატყუებს და სხვასაც. იგი ამ ხავსს ეჭიდება, რომ თავი დაიხსნას უქმად ყოფნის სირცხვილისაგან და გაექცეს „გარჯას, რომელიც ბუნებამ საჭიროებად გაგვიხადა, საზოგადოებამ — მოვალეობად და ჩვეულებამ — სიამოვნებად“.

მხნე იყავ და გაძლიერდი. აი ერთადერთი გზა, რომელიც კაცს მთა და გორას გაარღვევინებს ზოლმე, აი ერთადერთი სახსარი უღონობისა და უძლურებისაგან გამომხსნელი, აი ერთადერთი გზა, რომელმაც ადამიანი ღვთის სახედ გააჩადა და ძლევამოსილ ჰყო ქვეყნიერობაზედ. საცა ეგ მხნეობა გაქარწყლებულია, საცა გარჯა, ჯაფა, შრომა დავიწყებულია, იქ ერი უღონოა და უძლური, თუნდა სულ თავიდან ფეხამდე ოქროში ჩასვა. ვოლტერმა სთქვა, რომ „ფულის უქონლობა-კი არა, ნიჭიერთა და მხნე კაცთა უყოლობა ჰქმნის ერს უღონოდად“. სწორედ მოგახსენოთ, ჩვენი ღღევანდელი ტკივილიც ეს არის. ჩვენ მხნეობა და გამრჯელობა გვაკლია და აი სათავე, საიდანაც უნდა მოსწყდეს ჩვენის უძლურებისა და უღონობის მომდინარეობა.

ტფილისი, 18 იანვარი, 1888 წ.

კავკასიის სასტატისტიკო კომიტეტმა შარშან ერთი კარგი სამეცნიერო განძი შესძინა კავკასიის საერთოდ და ჩვენს ქვეყანას საკუთრივ. მან განიზრახა ყოველი სასტატისტიკო ცნობანი ამოეკრიბნა ეგრეთწოდებული „საოჯახო სიებიდამ“, რომელნიც შედგენილ იქმნენ იმისათვის, რომ უტყუარი ანგარიში ჰქონოდა მთავრობას მკვიდრთა რიცხვისა სამხედრო ბეგარისათვის მოსაწოდებლად და ამასთანავე იმის საცნობლად, თუ რამდენი ოჯახია იმისთანა, რომელსაც უნდა გაეწეროს საკომლო გარდასახადი.

კავკასიის სასტატისტიკო კომიტეტმა მიანდო ბ-ნს ზეიდლიცსა, როგორც მთავარს რედაქტორს, ამოკრება ამ სასტატისტიკო ცნობებისა, ამათი განხილვა და შემუშავება და მერე დაბეჭდვა იმისდა მიხედვით რამოდენადაც ეს საინტერესო მასალა მეცნიერებისა მზად იქნება დაბეჭდვისათვის. ამასვე ბ-ნს ზეიდლიცს დაავალა კომიტეტმა სამეცნიერო თვალთი განიხილოს ყოველისფერი და სამეცნიეროდ შეიმუშავოს.

დღეს-აქამომდე ბ-ნმა ზეიდლიცმა დაჰბეჭდა ოთხი რვეული. პირველი რვეული, რომელიც იპყრობს 115 გვერდსა, ზაქათალის ოლქს ეკუთვნის, მეორე — ახალქალაქის მაზრას, მესამე — შავი-ზღვის ოლქს (Черноморский Округ) და მეოთხე — დარლოს ოლქს დაღისტანში. სიღნაღის მაზრის ცნობანიც მზად არის, ხოლო ჯერ იბეჭდება და არ გამოსულა სტამბიდან.

ჩვენ ეს ოთხი რვეული დღეს მოგვივიდა და მარტო მოვა-
21. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VIII.

სწარით ხელდახელ გადათვლიერება. რვეულები რიგიანად და ლამაზად არის დაბეჭდილი და სავსეა საინტერესო ცნობებით, რომელნიც საკმაო ცოდნით თავ-თავის ადგილას რიგზეა დალაგებული. ჩვენ დღეს მარტო ერთს ფრიად საყურადღებო საგანს შევნიშნავთ და ამ საგანზედ გაუფრევთ საუბარს ჩვენს მკითხველებს. ეს საგანი მით არის შესანიშნავი, რომ იმისთანა ცნობას გვაძლევს, რომელიც პირდაპირ ეპირისპირება და არ ეთანხმება სასტატისტიკო მეცნიერების საზოგადო დასკვნასა.

სასტატისტიკო მეცნიერებას გამოარკვეული აქვს, რომ თითქმის ყველგან ევროპაში დედაკაცთა რიცხვი სჭარბობს მამაკაცთა რიცხვსა. მართალია, მეცნიერება ამასთან იმასაც ამბობს, რომ ეს მეტნაკლებობა ზოგჯერ ჰმატულობს, ზოგჯერ ჰკლებულობს, მაგრამ არასოდეს ისე არ იცვლება, რომ მამაკაცთა რიცხვმა გადააჭარბოს. ეს ამბავი მით უფრო შესანიშნავია, რომ დაბადებით მამაკაცთა რიცხვი ყოველთვის მეტია დედაკაცთა რიცხვზედ და მაშასადამე მამაკაცნი უნდა რიცხვით აღემატებოდნენ დედაკაცთა. საქმით-კი ესე არ გამოდის. მეცნიერებას გამოცნობილი აქვს, რომ ხუთმეტის წლის ასაკამდე ამ ორისავე სქესის რიცხვი თანასწორია და ამასაკვს შემდეგ-კი მთელს დანარჩენს ასაკობაში დედათა რიცხვი მეტია.

ყველგან და ყოველთვისაო, ამბობს მეცნიერება, ვაჟი უფრო ბევრი იბადება, ვიდრე ქალიო, მაგრამ ესეც-კი შენიშნულია, რომ ყრმობაშივე სიკვდილითაც ვაჟი მეტი იხრცება, ვიდრე ქალიო. ეს არის მიზეზი, რომელიც ჰმოქმედობს ამ ორის სქესთა მეტნაკლებობაზედ, ჯერ როცა ასაკსრული არ არის არც ვაჟი და არც ქალი. როცა ასაკი ემატებათ და სისრულეში შედიან, მამაკაცთა ცხოვრება უფრო ბევრს მსხვერპლს იწირავს, რადგანაც ცხოვრებას მამაკაცისას უფრო ბევრი ფათერაკი და განსაცდელი სდევსო, მაგალითებრ, ომები, მოგზაურობა, ზღვაში მიმავლობა, მძიმე მუშაობა მადნების ხაროებსა და თხრილებში და სხვანი ამისთანანი.

ეს ფათერაკიანი და განსაცდელიანი ცხოვრება მამაკაცისა მოჰყვანდათ ძველს მეცნიერებს იმის მიზეზად, რომ დედაკაცთა რიცხვი ყველგან მეტია მამაკაცთა რიცხვზედ. ხოლო ამ

უქანასკნელ ხანებში მეცნიერებამ ეჭვი შეიტანა და ამბობს, რომ ამ მეტნაკლებობის მიზეზი სულ სხვა უნდა იყოს და მაინცდამაინც ეს მიზეზები უფრო ღრმად მიმალულნი და შორს არიან იმათხედ, რაც აქამომდე ეგონათო. ამ სახით დედაკაცთა მამაკაცზედ ნამეტანობა თუმცა მეცნიერებისაგან აღიარებულია და დამტკიცებული, მაგრამ ამისი მიზეზი-კი ჯერ-აქამომდე გამოჩვენებული და ნაპოვნი არ არის და ელის მეცნიერების საბუთიანს სიტყვას.

ამ საზოგადო მოვლენას არ ექვემდებარება ევროპაში მხოლოდ ბელგია, იტალია, საბერძნეთი, სერბია და რუმინია და იქნება ოსმალეთიცა. ამ ქვეყნებში ას მამაკაცზედ სულ ცოტა რომ ვსთქვათ $93\frac{1}{10}$ დედაკაცი მოდის, სულ ბევრი — $99\frac{4}{5}$. რა თქმა უნდა, რომ ევროპიის სხვა დიდ ქვეყნებშიაც არის იმისთანა ცალკე ადგილები, საცა მამაკაცი რიცხვით სჭარბობენ დედაკაცთა, მაგრამ თვითეული ესეთი ქვეყანა, ერთად აღებული, მაინც დედაკაცთა ნამეტანობას წარმოადგენს. მეცნიერებამ ჯერ ზედმიწევნით არ იცის, რა მიზეზია დედაკაცთა ნამეტანობისა, საყოველთაოდ შენიშნულისა, და რა მიზეზია მამაკაცთა ნამეტანობისა, განსაკუთრებით ზოგიერთგან ცალკედ აღმოჩენილისა, თუმცა ზოგიერთს მიზეზს-კი გვისახელებს მგონიობით.

ერთი სიტყვით, მეცნიერებას უეჭველ ჭეშმარიტებად მიღებული აქვს, რომ რიცხვი დედათა სქესისა თითქმის ყოველთვის მეტია მამაკაცთა რიცხვზედ და ორთა-შუა რიცხვი მეტობისა ისეა, რომ 21-ს დედაკაცზედ მოდის 20-ი მამაკაცი.

ჩვენში სულ სხვა აღმოჩენილა. ზაქათალის ოლქში, ახალქალაქის მაზრაში და შავის ზღვის ოლქში ყველგან დედაკაცთა რიცხვი ნაკლებია მამაკაცთა რიცხვზედ, ხოლო დარღოს ოლქშილა სჭარბობს. ზაქათალის ოლქში $53\frac{2}{3}$ მამაკაცზედ მოდის $46\frac{1}{3}$ დედაკაცი. ახალქალაქისაში — $52\frac{1}{2}$ მამაკაცზედ მოდის $47\frac{1}{2}$ დედაკაცი, შავის-ზღვისაში — $54\frac{2}{3}$ -ზედ $45\frac{1}{3}$ -ი, ხოლო დარღოსაში — $49\frac{3}{4}$ მამაკაცზედ მოდის $50\frac{1}{4}$ -ი დედაკაცი.

მეტად ღირსშესანიშნავი საგანია ეს ამბავი მეცნიერების მკვლევარისათვის როგორც ზოგადიად გამოჩენული და გა-

მოსათვლელი. რასაკვირველია, ჯერ მინამ კავკასიის თაობაზედ საერთოდ და ამიერკავკასიაზედ საკუთრად სრული ცნობანი არ დაიბეჭდება, ადრეა რაიმე გადაწყვეტილი ითქვას ამ საგანზედ. ხოლო თუ დანარჩენ ადგილებშიაც ასეთი ჭარბობა აღმოჩნდება მამათა სქესისა დედათა სქესზედ — ეს ამბავი მეტისმეტად ჩააფიქრებს მეცნიერებს და ამის მიზეზის პოვნა და ახსნა ბევრს გაუძლიერებს წყურვილს ძიებისას და კვლევისას. მართლა-და რა მიზეზი უნდა იყოს, რომ მკვიდრთმრიცხველობა ჩვენში სქესობის მიხედვითა არამც თუ ემოწმება, ასე პირდაპირ ეწინააღმდეგება კიდევ მეცნიერებისაგან მიღებულ დასკვნასა? ნუთუ საინტერესო არ არის ჯერ ამის ახსნა და გამოკვლევა და მერე იმის გამორკვევა, თუ რას ჰნიშნავს და რას მოასწავებს ეს ასეთი განსაკუთრებული ამბავი?

თავად-აზნაუროვის უმროგით ჩვენი მიწა-წყალის დაკარგვა

ტფილისი, 22 მარტი, 1888 წ.

ჩვენ ერთხელაც გვითქვამს და ეხლაც კიდევ მიზეზი გვაქვს ვსთქვათ, რომ ქვეყანა და მისი მადლნი ყოველთვის და ყოველგან მარტო მშრომელისა და გამარჯელისა ყოფილა და არის. სხვას ყველაფერს თავი დავანებოთ და მარტო რომ ეკონომიურს ცხოვრებას დავაკვირდეთ, ამაზედ არავითარს ეჭვს ვერ შევიტანთ: გამარჯელი და მშრომელი არის შემექმნელი და მომქმედი ამ ცხოვრებისა და თავის კერძსაც ცხოვრების სუფრაზედ მარტო იგი ჰშოულობს სხვის დაუყვედრებლად, სხვის უმუნათოდ. სხვა ყველანი ნალოები არიან ამ გამარჯელსა და მშრომელზედ, ათასნაირ ხვანჯებით გამობმულნი. ესენი გამარჯელსაც ამძიმებენ და თვითონაც არ იციან, სად და როდის გაუწყდებათ წნელი, რომელსაც ხელი უკიდიათ, და სად დაჰრჩებიან უმწეოდ, უნუგეშოდ, შიმშილით სულის ამოსახდომად, და როცა ეს უბედურობა შეემთხვევათ, ჰყვირიან, გვიშველეთო. უქმი, გაურჯელი კაცი, სხვის სამადლოდ დარჩენილი, ამ აუცილებელს ბედს ვერ წაუვა, თუნდაც ზედ ოქროს ზოდზედ დასვათ. არავითარი სიმდიდრე დაუსრულებელი არ არის. ოქროს ზოდიც, რაც უნდა დიდი იყოს, თავის დროზედ ყინულისავით დაუდნება უქმს კაცსა და თუ თვითონ არა, მის შვილს, ან შვილის შვილს მაინც აგრძნობინებს აუცილებლობას შრომისას და კარჯისას და სიმწვავეს უქმობისას და გაურჯელობისას.

ადამიანის ცხოვრება, და ნამეტნავად ეკონომიური, გაუწყვეტელი ჭიდილია და გამარჯვებული მარტო იგია, ვინც მხნეა,

საქმის კაცია და ხელიდამ რამ გამოსდის. ვისაც ეს ზნე არა სჭირს, იმას ამ ჭიდილში ფეხზედ არა დააყენებს-რა, რაც უნდა ულოლიაოთ და უაროთ. კაცი, რომელიც მარტო მჭამელი და შთანთქმელია და არა მომქმედი და მოამაგე, გადაღებულია დედამიწის ზურგიდამ ასაგველად. იგი ყოველთვის უღონოა ჭიდილისათვის არსებობისათვის ბრძოლაში და ამიტომაც მარტო ერთი უბრალო შემთხვევა ჰქმარის ხოლმე ძირს დასცეს და პირქვე დაამხოს.

მაგისტანა კაცს, როგორც უძირო ქვევრს, რაც გინდა ბევრი ჩააყაროთ, ვერა სიმდიდრე ვერ გაუძლებს. სიმდიდრე იმისთანა ბუნებისაა, რომ ყოველთვის მიუტრბის ხელიდამ უუნაროს და უქმს და მიეზიდება უნარიან და საქმიან კაცისკენ. ეს ეკონომიური რკინის კანონია და ისე გარდაუვალი, აუცილებელი, დაურღვეველი, როგორც ყოველივე ბუნებური კანონი. ვინც ამ რკინის კანონს ეჭიდება გადასატეხად, ის უფრო ადრე თვითონ გადატყდება ამაო ბლაუჭობაში; ის ტყუილად სცდება, ტყუილად აცდენს სხვასაცა და ტყუილად აფერხებს, აყოვნებს სვლას წარმატების გზაზედ, რადგანაც მართალს გზას თვალს არიდებს და ტყუილს ღობე-ყორეს კი ეტანება. მართალია, წყალწაღებული ხავს ეჭიდებაო, მაგრამ საკითხავი ეს არის: წყალს რად წააღებინა თავი, და თუ წააღებინა, რა სიმაგრეა ხავსი? ხავსი ხომ ტყუილი ნუგეშია და ტყუილი ნუგეში რის მაქნისია გამრუდებულის, გაფუჭებულის საქმის გამოსასწორებლად, გამოსაკეთებლად?

გჩივით, რომ მამულები ხელიდამ მიგვდისო და ვიძახით: გვიშველეთო. ვინ იტყვის, შველა კარგი რამ არის. ვსთქვათ, დღეს გვიშველეს და მამულების ხელიდამ ხელში გადასვლა გააჩერეს. როდემდის? რა საბუთი გვაქვს ხელთა, რომ ხვალ ამავე დღეში არ ჩავცვივით, თუ ის მიზეზნი, რომელთაც ამ „გვიშველმდე“ მიგვიყვანეს, ისევ ისე ხელუხლებელნი დარჩნენ? კიდევ იმას ვიტყვით: ვინც უქმია, ვინც არ ირჯება მამულში, ვინც არ უვლის, არა ჰპატრონობს რიგიანის შრომითა, მხნეობითა და გამჭირაზობითა, იმას მამული ხელში არ დაუდგება, არა და არა. შველით შეიძლება მამულის ხელიდამ წასვლა

ორის-სამის დღით, თუნდ ხუთის-ექვსის წლით შეჰფერხდეს. მერე? მერე ხომ ისევ ის დღე დაგვადგა, თუ მამულს, როგორც სიმდიდრეს, იმის ეკონომიურ ბუნებისამებრ არ მოვექცევით. შველა ამ შემთხვევაში წყალულის გარედამ გამთელებასა ჰგავს მაშინ, როდესაც ჩირქი წყალულისა შიგვე აგებულობაშია ჩაბრუნებული და ჩაგუბებული. განა ამისთანა მორჩენა მორჩენაა? წყალული ძირიდან, შიგნიდან უნდა იყოს გამთელებული და მორჩენილი. მაღლი ამასა აქვს და მორჩენაც ამასა ჰქვია, თორემ გარედამ შველა უქმის კაცისათვის — იგივე ხავსია წყალწალებულისათვის.

მამულები ხელიდამ მიგვდისო, — ვისგან ისმის ეს ჩივილი? აბა ამ ჩივილში გამოარკვეთ თუნდ ერთადერთი ხმა იმისთანა წოდების კაცისა, რომელიც თავის შრომასა და გამრჯელობაზეა დამყარებული? გლეხი სჩივის ამას? არა. ვაჭარი. ალებ-მიცემის კაცი სჩივის ამას? არა. მღვდელი, დიაკვანი ჰყვირის: გვიშველეთო? არა. ხომ ვერ დავუფიცავთ, რომ ამათში ან ერთს, ან მეორეს, ან მესამეს მამული არა ჰქონდეს. რატომ ესენი არა სჩივიან, მამულები ხელიდამ მიგვდისო? იმიტომ რომ მამულის ყადრი ამათ კარგათ იციან, იმიტომ რომ ყველა ესენი თითონ ირჯებიან, თითონ მხნეობენ, იმიტომ რომ მამულს უყვარს გამრჯელი ხელი და გამრჯელის ხელში დარჩენა და ყოფნა მამულის ეკონომიური ბუნებაა, იმისი დანიშნულებაა. ჩვენ კიდევ ცოტა ვსთქვით: ამათი მამულები არამცთუ მარტო დარჩენასა ჰპარობენ ამათ ხელში, არამედ სხვის მამულებიც-კი ამათს ხელში ჩასაცვიფნელად მიეზიდებიან ყოველის უქმის კაცის ხელიდამ. ეს აუცილებელი შედეგია, გაუტეხელი ბუნებაა ყოველგვარის სიმდიდრისა, რომელიც ყოველთვის უქმს მიუტრბის, რომ საქმიანს კაცს მიეცეს.

მაშ ვილა სჩივის მამულების ხელიდამ გაცლასა? მარტო თავად-აზნაურობა. მაშასადამე, ჭირიც უქმობისა აქ არის დაბუდებული და დაბინავებული. ამ ჭირს შიგნიდამ წაშლობა უნდა. ეს წყალული უქმობისა უნდა გამოირწყას და აგებულებისაგან გამოდევნილ იქმნას. ხსნა ამაშია, თუ თავად-აზნაურობას ფიქრად ის არა აქვს, ოღონდ დღეს-კი კუჭი როგორმე გარედამ

შველით გავიძლოვო და ხვალ-კი თუნდა ჭვა-ჭვაზედაც ნუ იქნებაო. საქმე ანდრიას და პეტრეს დღევანდელი კუჭი-კი არ არის სავალალო და სანალღვლეი თავად-აზნაურობისათვის, არამედ მთელი თავად-აზნაურობა მთელის მისის აწმყოთი და მერმისითა. ამიტომაც მიზეზი მამულების ხელიდამ წასვლისა იქ უნდა მოინახოს, სადაც თვით ეკონომიური ბუნება მამულებისა უტყუარად ხელს გვიშვერს და გვანიშნებს. მიზეზი ჩვენი საკუთარი უქმობაა, ჩვენი საკუთარი გაურჯელობაა და ამ მიზეზს იქ უნდა მოწყვეტა, საიდანაც მომდინარეობს. თუ ეს მიზეზი ისევ იბატონებს ჩვენში, მილიონებიც რომ ჩაგვაყარონ, დრო მოვა და მაინც იმავე დღეში ჩავცვივით, რაც მილიონებამდე ვიყავით. რომელს უქმს და გაურჯელს კაცს დაუდგა ხელში მილიონები, აბა ერთი მიიხედ-მოიხედეთ და ისე განიკითხეთ აქ გაზოტქმული აზრი? ან განა არ არიან იმისთანა თავადნი, თუ აზნაურნი, რომელნიც მხნეობენ, ირჯებიან, ყაირათობენ და რიგიანად ჰპატრონობენ და უვლიან მამულებსა. რატომ ამათ არ მიუბრბთ ხელიდამ მამული? აბა ერთი ამისთანა თავადი, თუ აზნაური გვიჩვენეთ, რომ სჩიოდეს და ჰყვიროდეს მამული ხელიდამ მიდისო? ამისთანა კაცს რად წაუვა მამული ხელიდამ? პირიქით, სხვაც მოუვა, თორემ თავისი ხომ შერჩება და შერჩება. კიდევ ვიტყვი: ხსნა მხნეობასა და გარჯაშია. ესე უნდა მოიქცეს ყველა, ვისაც ჰსურს

ფეხი მოებრ დასდგას ქვეყანად,
ტინურად დამტკიცებული;
ვითა ქარქვეტი ქართავან
არ იქმნას მოტაცებული.

ტფილისი, 6 მარტი, 1889 წ.

რაც გინდ დიდ გაჭირვებაში ჩავარდეს კაცი, ერთადერთი გზა ხსნისა კაცის საკუთარი მხნეობა და გამრჯელობაა. მართალია, შესაძლოა სხვა გარემოებამაც ხელი შეუწყოს კაცს გაჭირვებისაგან დახსნისათვის, მაგრამ თავიდათავი მომქმედი ძალი მთა-კლდის გასარღვევად მაინც კაცის საკუთარი მხნეობაა, საკუთარი თვითმოქმედებაა. უამისოდ სხვისით საქმის წარმართვა, სხვისით ხსნა, სხვისაგან მოლოდინი შველისა და ხსნისა უფრო მიძინებაა მხნეობისა, თვითმოქმედებისა და თავისთავის შველისა, ვიდრე საქმის გაჩარხვა, კეთება და წარმატება.

კაცი როცა მარტო სხვის ხელს შეჰყურებს, — აცა როდის რას მომაწვდისო, როცა მარტო სხვის გულს შეჰქნავის, ღვთის გულისათვის მიშველე რამეო, იგი მთხოვარაა უქმი და არა მომქმედი და გამრჯელი. ამისთანა კაცმა დღეს რომ საქმე გაისწოროს, ხვალ ისევ იმავე დღეში ჩავარდება, რა დღეშიაც სამადლოდ გამოხსნამდე იყო, იმიტომ რომ თითონ უქმია და მოედანი ცხოვრებისა-კი იმისია, ვინც თითონ მხნეობს და ირჯება თავის-თავის საშველად. საზოგადოებას აიღებთ, თუ ცალკე კაცს, ყველგან ერთს და იმავე უცვალებელს ბედისწერასა ჰხედავთ, რომ მარტო საკუთარს თვითმოქმედებას, მხნეობას, გამრჯელობას წარუმართნია საქმე როგორც საზოგადოებისა, ისეც ცალკე კაცისა. რომელი საზოგადოებაც, თუ ცალკე კაცი, სხვაზედ დანდობილა და თითონ გულხელი დაუკრებია, იმას ამ

ქვეყანაში პური არსობისა ვერ გამოუტყვია და საცა ეგ პური არ არის, იქ არც სიცოცხლეა, იქ მკვდარი მკვდარზეა აკიდებული, საფლავამდე წასაღებად.

ჩვენ ეს საუბარი ჩამოგვადგებინა ერთმა წერილმა, რომელიც 4-ს მარტს ჩვენს გაზეთში იყო დაბეჭდილი ამ სათაურით: „საზოგადოების საყურადღებოდ“. ჩვენდა სასიხარულოდ, ამ წერილში ის ვიპოვეთ, რასაც არაერთხელ ვნატრულობდით ეგრეთწოდებულ „დედაკაცთა საქმის“ ჭეშმარიტს გზაზედ დასაყენებლად და, მაშასადამე, წარსამატებლად. ამ წერილში არ არის ის უკბილო საყვედური და უქმი ჩივილი, რომ აი, თქვე გულქვაო კაცებო, რატომ თქვენს უფლებას ჩვენც არ გავგინაწილებთო? რატომ იმისთანა თავისუფლებას ჩვენც არ გვაძლევთ, რომელიც თქვენ ასე ტკბილად გატარებინებთ თქვენს სიცოცხლესაო და სხვა ამისთანა? არც ის უთავბოლო ფრაზებია იმაზედ თუ, — დედაკაცს ქვეყანაზედ მარტო სამი „უწმინდაესი, უსამღვთოესი დანიშნულება“ აქვსო: დედობა, ცოლობა და ღობა, თითქო ყველაზედ უწინარეს იგი იმავე ადამიანად არ იყოს გაჩენილი, როგორც მამაკაცი და, მაშასადამე, მინამ დედობას, ცოლობას, ღობას იკისრებდეს, ყველაზედ უწინარეს იგივე ადამიანობა არ მოეთხოვებოდეს, როგორც მამაკაცს. დედობა, ცოლობა და ღობა დიდი საქმე არ არის. ეს ზოგი ბუნების საქმეა, ზოგი გარემოებისა. საქმე კაი დედაკაცობაა, კაი ადამიანობაა, ანუ, უკეთ ვსთქვათ, კაი კაცობაა და მერე დედობა, მამობა, ქმრობა, ცოლობა და სხვა. კაცს დედობის, ქმრობის და სხვა ამისთანის გარდა კიდევ სხვა ბევრი მოვალეობა აწევს საზოგადოებისა და ქვეყნის წინაშე და ყველაზედ უწინარეს ამ მოვალეობას უნდა გაუძღვეს, მამაკაცია, თუ დედაკაცი. ამას მარტო კაი-კაცობა შესძლებს. ვინც კაცად არ ვარგა, ის არც მამად ივარგებს, არც დედად და არც სხვად რადმე, იმიტომ რომ მამობა და დედობა ადამიანური, მარტო შვილების გამრავლება და ძუძუს წოება არ არის.

ჩვენ ეს, ამხანად მოკლედ გამოთქმული, აზრი იქნება ოდესმე უფრო ვრცლად გავარკვეით, ეხლა-კი ისევ ზემოხსენებულ წერილს დავუბრუნდეთ. პატივცემული ავტორი ქალი გვაუ-

წყებს, რომ ჩვენს ქალებს უთავნიათ, ღონე მოიპოვონ და სკოლა გაპმართონ ქალების გასაზრდელად და თვით გაზრდა შეუფერონ ჩვენის დღევანდელის დღის საჭიროებასა.

„უთუოდ მეტყვით, მკითხველო, — ამბობს ავტორი, — რომ ამგვარ სკოლას დიდძალი ფული მოუწდება. მაგრამ, ბატონებო, თქვენის დახმარებით და ჩვენის მეცადინეობით იქნება ეს აზრი საქმედ ვაქციოთ. უეჭველია, საქართველოს ყველა კუთხითგან გამოგვეზმაურებიან, ხელს მოგვაწვდენენ, აღმოგვიჩენენ შემწეობას და ამითი გაგვამხნევენ და შეგვისუბუქებენ იმ ტვირთს, რომელიც ჩვენ ვიდეთ კისრად“.

ჩვენ ამ წერილისა ის მოგვწონს და ის გვიხარია, რომ ჩვენს ქალებს თავის-თავის შველა მოუწადინებიათ და სათავედ დაუდვიათ საკუთარი მხნეობა, საკუთარი მეცადინეობა. უკეთესს სახსარს, უკეთესს ღონეს სხვას ვერას იპოვიან, თუ მართლა ჰსურთ საქმის გაკეთება და არა ტყუილუბრალე წივილ-კივილი. ჩვენ ეს ამბავი სიხარულით შეგვაქვს ჩვენს მატთანში და მივულოცავთ ჩვენს ქალებს, რომ ჭეშმარიტს გზას დასდგომიან თავიანთ სვე-ბედის გასასწორებლად. მალე შეუძრულდებათ ეს კეთილი განზრახვა, თუ გვიან, — დღეს საქმე იმაში არ არის. საქმე იმაშია, რომ თავიანთი საკუთარი მხნეობა, საკუთარი გამრჯელობა დაუდვიათ სათავედ თავიანთ მოქმედებისათვის და. შესდგომიან, რომ თავის საკუთარს ხელითა და გარჯით გაიტანონ ცხოვრების მოედნიდამ თავიანთ სვე-ბედის ბურთი. რაც გინდ ბევრი დაბრკოლება აღმოუჩნდეს პირველ ხანებში ამ ქალებისაგან განზრახულს საქმეს, ბოლო მაინც გამარჯვებაა და გამარჯვება, რადგანაც იშვიათი ამბავია, რომ დაუღალავს მხნეობასა და საქმის ბოლომდე მდგრად მიყოლას თავი არ გაეტანოს. ძალიან სასიამოვნოა, რომ ჩვენს ქალებს წესად მიუღიათ, რომ —

„თუ თვით არ ვიღვწით, ვერ ვპოვებთ
კეთილსა შესაკრებელსა“.

II

ტფილისი, 15 მარტი, 1889 წ.

თქმა არ უნდა, რომ რუსულმა ლიტერატურამ დიდი ხელმძღვანელობა გაგვიწია წარმატების გზაზე და დიდი ზედმოქმედება იქონია ყოველს მასზედ, რაც ჩვენს სულიერს ძაღონეს შეადგენს და ჩვენს გონებას, ჩვენს აზრს, ჩვენს გრძნობასა და ერთობ ჩვენს მიმართულებას ზედ დააჩნია მან თვისი ავკარგიანობა. არ არის დღეს ჩვენში არც ერთი მოღვაწე და მომქმედი კაცი მწერლობაში, თუ საზოგადო საქმეთა სარბიელზედ, რომ თავისუფალი იყოს ხსენებულ ლიტერატურის ზედგავლენისაგან. საკვირველიც არ არის: რუსულმა სკოლამ — მეცნიერებამ გაგვიღო კარი განათლებისა და რუსულმავე ლიტერატურამ მოაწოდა საზრდო ჩვენს გონებასა და გამოჰკვება ჩვენი აზრი ზოძრავობის გზაზედ. თვითოეული ჩვენგანი, გინდა თუ არა, უნდა დასწაფებოდა ამ ორს წყაროს თავის სულიერ წყურვილის მოსაკლავად. სხვა გზა არ იყო. ამიტომაც საბუთი გვაქვს ვსთქვათ, რომ თვითოეული ჩვენგანი რუსულის ლიტერატურით გაზრდილა, თვითოეულს ჩვენგანს მის გამონარკვევზედ აუგია თავისი რწმენა, თავისი მოძღვრება და თავისი საგანი ცხოვრებისა საზოგადო საქმისათვის ამ გამონარკვევის მიხედვით გამოურჩევია.

რასაკვირველია, ამ ზედმოქმედებამ რუსულის ლიტერატურისამ მარტო იღას შესძინა სიკეთე, რომელმაც ყოველი გამონარკვევი ამ ლიტერატურისა თავის საკუთარ კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა, ბრმად არ იწამა, ბრმად არ მიიჩმეა და ამრიგად არ დაიხვია ხელზედ ცხოვრებაში იოლად წასვლისათვის. ყოველი აზრი მარტო ცარიელი ფრაზაა იმის ხელთ, ვისაც კრიტიკის ცეცხლში არ გამოუფოლადებია და ისე არ შეუთვისებია. ამნაირი კაცი კაჟკაჟია და არა ჭეშმარიტი წარმომადგენელი მის მიერ ქადებულის აზრისა, რომელიც თუ სხვისაგან დაუჩემებია, კრიტიკის ძალით უნდა უსათუოდ თავისად გარდაექცია. უამისოდ ზედმოქმედება უძლიერესისა უღონოზედ, უკეთესისა უარესზედ მარტო ცარიელი მაიმუნობაა,

სხვის ფეხის ხმაზედ ბრმად აყოლა, ტყვეობა და არა თავისუფლება და თვითმოქმედება გონებისა, რომელიც ერთადერთი ნიშანია კეშმარიტის განათლებულობისა და აღმატებულობისა. ამ სახით ყოველივე ზედმოქმედება — ავია თუ კარგი — არაფრის კეთილის მომასწავებელი არ არის. პირიქით ღი აძინებს, ჰკლავს მსჯელობის უნარსა, ყოველს მჭრელობასა და გამჭრიახობას გონებისას სჩაგრავს და აბათილებს.

ჩვენდა საბედნიეროდ, ვიტყვით, რომ ზოგნი ჩვენში, რუსულ ლიტერატურის მეოხებით გაზრდილნი და გაწურთვნილნი, ასე ბრმად ტყვედ არ მისცემიან ამ ლიტერატურის აუცილებელს ზედმოქმედებას. ამათ ჯერ გამოუძიებიათ მისი გამონარკვევნი და მერე ისე ან შეუთვისებიათ, ან უარუყვიათ. ჩვენდა სანუგეშოდ, მართო ამას არ დასჯერებიან: იმავე კრიტიკით და გამოძიებით მხარდამხარ ასდევნებიან ამ ლიტერატურის წინსვლასა, წარმატებას და არ გაჩერებულან მის რომელსავე ხანაზედ. ლიტერატურა, რომელსაც მადლი ცხოველმყოფელობისა სძრავს და ამოქმედებს, ერთი გაუწყვეტელი გრეხილია აზრთა ზედმიყოლებით განვითარებისა და წარმატებისა. ამისთანაა რუსული ლიტერატურაცა. ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ რაც გუშინ სწამდა ლიტერატურას, რა მოძღვრებაც გუშინ ჰბატონობდა ლიტერატურაში, დღეს ყოველივე ის უარყოფილია და დევნილი იმავე ლიტერატურისაგან. ხშირად ერთს რომელსავე ზანაში აღძრული აზრი, თუ საგანი, მეორე ზანაში ისევ იმ საგანად და აზრად რჩება, მხოლოდ სულ სხვა სახით, სხვა შუქით, სხვა სიგრძე სიგანით გამოდის. ამას ყოველსფერს თვალის დევნა უნდა და თუ არ კრიტიკითა და გამოძიებით გამორკვევა, შენიშვნა მაინც და ანგარიშის გაწევა. თორემ აქაო და ამ ოცისა და ოცდაათ წლის წინათ ამა და ამ საგანზედ ესა და ეს ითქვაო და დაიჟინონ, — ეს არის უკანასკნელი სიტყვა მეცნიერებისა და ლიტერატურისაო, მაშინ როდესაც უკანასკნელი სიტყვა დღეს-სულ სხვაა, უჯიათობა და ჰირვეულობა იქნება ერთხელ და ერთხელ შებორკილებულ და დატყვევებულ გონებისა.

სწორედ ამისთანა საქმე მოსდის დღეს ჩვენში, სხვათა შო-

რის, ერთს მოძღვრებასაც, რომელიც ეგრეთწოდებულ „დედა-თა უფლების საქმეს“¹ შეეხება. ეს საქმე ჩვენში დღესაც იმ საბუთებზე ჰტრიალებს, რა საბუთებითაც ამ ოცისა თუ ოცდაათის წლის წინათ თავი იჩინა და მოედანზედ გამოვიდა. თითქო კაცობრიობას საზოგადოდ და რუსულ ლიტერატურას ცალკე მას აქეთ ეს საქმე წინ არ წაეწიოს, უფრო ფართოდ არ გადშალოს, არ დაეყენებინოს და უფრო საბუთიანს საფუძველზედ არ ამოეყვანოს.

თუმცა ეს საქმე დიდად შესანიშნავი რამ არის და ჩვენთვისაც ისე საჭიროა, როგორც სხვისთვის, მაგრამ ჩვენდა სამარცხვინოდ, უნდა ვსთქვათ, რომ იგი ჩვენის თაოსნობით არ არის დღეს ჩვენში ფეხზედ დამდგარი. ამ საქმეს და მის საჭიროებას კვლავ იმავე რუსულმა ლიტერატურამ მიგვახვედრა და დღეს-აქამომდე იმ საბუთებითა და იმ აზრებით იკვებება, რომელნიც — როგორც ვთქვით — ხელზედ დახვეული ჰქონდათ ამ საქმის მომხრეთა ამ ოცისა და ოცდაათის წლის წინათ. აბა გადასინჯეთ ყოველი, რაც ამ საგანზედ ჩვენში წერებულა და იწერება დღეს, თუ უწინდელეზ მარტო სახელითა „დედობისათა, ცოლობისათა და დობისათა“ არ ითხოვდნენ ამ საქმის ასე თუ ისე წარმართვას. ასე იყო დასაბუთებული ღაღადი დედათა უბედობის თაობაზედ ამ ოცისა თუ ოცდაათის წლის წინათ რუსულ ლიტერატურაში, თითქო დაავიწყდათ, რომ დედაც კაცია, ადამიანია და მარტო კაცისა და ადამიანის სახელით დედათა უფლების საქმე უნდა ჰღაღადებდეს და თხოულობდეს თვის წარმართვას. ამ ფართო გზაზედ ჰდგას ეს საქმე ევროპაში დღეს და გვგონია ვერაფერს სამსახურს უწევენ ქალებს ისინი, ვინც ამ საქმეს მოკლე ფარგალით უზომავენ ადგილს და დედაკაცი ადამიანობიდან ჩამოჰყავთ, რომ მარტო დედობისა, ცოლობისა და დობის უღელი გააწევიონ, ესე იგი ბევრისაგან ცოტა უწყალობონ.

ჩვენს მეთაურს, რომელმაც გამოიწვია „ქართველის ქალის“ წერილი, დღეს ჩვენს გაზეთში დაბეჭდილი, სხვა არა

¹ Женский вопрос.

უთქვამს-რა ამის მეტი. დღეს ჩვენ ხელთა გვაქვს საბუთი ვსთქვათ, რომ რუსულმა ლიტერატურამაც ამრიგად დაუწყო ყურება ამ საქმეს. 7-ს მარტს პეტერბურგში დაბეჭდილ და 13-ს მარტს ქალაქში მოსულ გაზეთებიდამ ამოვიკითხეთ, რომ სწორედ იმ დღეს, რა დღესაც ჩვენი მეთაური დაიბეჭდა, პეტერბურგში გამოსულა ჟურნალი „Женское Образование“. ამ ჟურნალშია წერილი რუსეთში ცნობილ პედაგოგის ი. გ. გურევიჩისა, რომელიც სწორედ იმასვე ამბობს, რაც ჩვენის „ქართველის ქალის“ მიერ დაწუნებულ მეთაურში ჩვენ ვსთქვით. გაზეთს მოჰყავს-რა ამ გურევიჩის სიტყვები, თავის მხრით ამისთანა წინასიტყვაობას უძღვნის:

„Шаблонные моралисты, говоря о женском образовании, любят часто повторять по адресу школы классическое требование: „дайте нам хороших жен, матерей и хозяек...“
და მერე: Гуревич доказывает всю риторическую пустоту этого притязательного требования“.

აი თითონ გურევიჩის სიტყვებიცა:

„ამ კეკლუცმა ფრაზამ, — ამბობს სტაიუნინიო თავის-თავზედ, — მეც ერთხელ ამიყოლია. ხოლო მერმედ-კი სხვა მეორე საგანმა მიმიზიდა და ვკითხე ჩემს თავსა: რატომ მამაკაცის შეხახებ-კი არავის წამოსცდენია სურვილი, რომ მოგვიმზადეთ კარგი ქმრები, კარგი მამებიო? ეს ღირსებანი ხომ ისე საჭირონი არიან მამაკაცისათვისაც ოჯახში, როგორც დედაკაცისათვის კარგი ცოლობა და კარგი დედობა. რატომ არავინ ჰფიქრობს, რომ ეს ღირსებანი დაუნერგონ და განუვითარონ მამაკაცებსა? იმიტიზაო, — ამბობს ახლა თავისით გურევიჩი, — რომ მამაკაცთა სწავლა-განათლების თაობაზედ ჩვენ უფრო უკეთესი და მართალი აზრი გვაქვს, ვიდრე დედაკაცის სწავლა-განათლების თაობაზედაო. როცა მამაკაცი გვყავს სახეში, ჩვენ ვხედავთ, რომ ყველაზედ უწინარეს უნდა განვანათლოთ ადამიანი და რაკი ადამიანი განათლებულია, მალე გაიგებს თავისს მოვალეობას, რომელიც მან უნდა იკისროს იმ გარემოების მიხედვითა, რაშიაც ცხოვრება ჩააყენებს, და მალე შეიძენს იმ განსაკუთრე-

ბულ ცოდნასაც, რაც დასპირდება ცხოვრების ამა თუ იმ გზაზედ.

ამის შემდეგ, რასაკვირველია, სასაცილოა ის სურვილი, რომ მამაკაცი ვამზადოთ მარტო საკარგ-ქმროდ და საკარგ-მამოდ. განა ამავე აზრით არ უნდა მივმართოთ ქალების სწავლავანათლების საქმეს? განა ქალიც არ უნდა გამოვზარდოთ იმის შესაფერად, რასაც სიტყვა ადამიანი ჰნიშნავს მამაკაცის შესახებ? განა საჭირო არ არის ყოველი ჩვენი მეცადინეობა მივაქციოთ იმაზედ, რომ ქალს გონება გავუხსნათ ჰეშმარიტის აზრებისათვის, აღუფრთოვანოთ გულისტყვილი კაცობრიულის და მოქალაქობრივის ინტერესებისათვის, გავაგებინოთ იგი ვალი, იგი თანამდებობა, რომელიც ამ ინტერესებს თან მოსდევს? ესეთის აზრებით, რწმენით და თვალთამხედველობით დედაკაცი გაუთანასწოროდება მამაკაცსა და მისებრიც ადვილად გაიგებს, იდვილად მიხედება მოვალეობას კაი ცოლობისას, კაი დედობისას, და უკვე განათლებული ჰკუთნა და გულით ადვილად შეიძენს იმ განსაკუთრებულს ცოდნასაც, რომელიც ოჯახში ასე თუ ისე მისთვის საჭირო იქნება“.

აი დღეს დედათა საქმე რა გზაზედ და რა ფართოდ არის დაყენებული რუსულ ლიტერატურაში და ჩვენი პატივცემული ქალი-ავტორი ამოადა ჰკდილობს გამოვლილ გზაზედ უკანვე დაბრუნებას. ამ ახალს მოძღვრებას დედათა საქმის. შესახებ ვერავინ გაემკლავება, რადგანაც დღევანდელი ბურთი და მოედანი უფრო მეტის ცნობიერებით, უფრო მეტის სიმართლით და საბუთით ამ მოძღვრებას დაუჭერია არამცთუ მარტო რუსეთში, სხვაგანაც. დღეის ამას იქით აგრე სამართლიანად განდიდებულს და გაფართოებულს საქმეს ველარავინ გამოჰყვება წინანდელის ნამცეცებითა. ჩვენ ამასაც ვიტყვი, რომ მარტო ამ მოძღვრებას შეუძლიან თავი გაატანინოს დედათა საქმეს ყოველთა სასიხარულოდ და სასიქადულოდ, და ვისაც დედათა საქმის სიდიადე გულწრფელად და გაგებულად გულში სდებია, არა გვგონია, ამ გზაზედ საქმის დაყენება მიიჩნიოს გზის გამრუდებად და არა გასწორებად.

24-ს ნოემბერს ტფილისის სასამართლომ თავისი მსჯავრი დასდო ყოფილ მოწაფეს ტფილისის სახელოსნო სასწავლებლისას ვასილ ივანეს ძეს კაკაბაძეს, ჩამოართვა ყოველივე ღირსება და უნდა გაიგზავნოს კატორგაში ოთხის წლით.

რა თქმა უნდა, რომ ყოველივე დანაშაული კაცისა წინაშე კაცთა და საზოგადოებისა ასე თუ ისე დასჯილ უნდა იქმნას, ესე იგი ყოველივე ბოროტად მოქმედი კაცი უნდა დაყენებულ იქმნას ისე, რომ ვერ შესძლოს ბოროტის ქმნა, თუ მოურჯულებელია, და თუ მოსარჯულებელია—ისე უნდა გარემოცულ იქმნას, რომ მორჯულებს, გასწორდეს, გაკეთდეს და ისევ პატიოსან კაცად დაუბრუნდეს საზოგადოებას. ჩვენი გულითადი აზრი ის არის, რომ სასჯელი ზღვევა არ იყოს, სამაგიეროს გადახდას არ მოასწავებდეს. ერთიცა და მეორეც, ჩვენის ფიქრით, აუბატურებს იმ უწმინდესსა და უმაღლეს დანიშნულებას განკითხვისას, რომელსაც ჩვენ მართლიერებას, სამართალს ვეძახით, და ურომლისოდ კაცთა საზოგადოებას, კაცთა კრებულს ერთს წუთსაც გაძლება არ შეუძლიან. მართლიერება, სამართალი, მთელის ერის განწმენდილი სინდისია, მთელის ერის გაწმენდილი ნამუსია, და როგორ უნდა იკადროს ამ საყოველთაო სინდისმა, ამ საყოველთაო ნამუსმა, ჯიბრში ჩაუდგეს უბედურს შემცოდველსა და „კბილი კბილის წილ და თვალი თვალის წილ“ მოსთხოვოს. აქ საჭიროა მორჯულება შემცოდველისა და არა ჯვართაცმა და შანთით გლეჯა ხორცისა, ტანჯვა და წვალება.

ერთი უდიდესი მოვალეობა ადამიანისა მსაჯულობაა. მსა-
22. ილია ჭავჭავაძე, ტ. VIII.

ჯული ის რჩეული კაცია, რომელსაც აბარია ჩვენი ქონება, ჩვენი ღირსება, ჩვენი სიცოცხლე, ჩვენი სული და ხორცი, ერთის სიტყვით ჩვენი კაცური კაცობა, ჩვენი ადამიანობა. იგი განხორციელებული ნამუსია და განსახორციელებელი სინდისია მთელის ერისა, ერის უკეთეს კაცთაგან შეძლებისამებრ განწმენდილი და კუთვნილ სიმაღლეზედ დაყენებული. ეს მთელის ერის ნამუსი, მთელის ერის სინდისი მაშინ უფრო იტანჯება, მაშინ უფრო იმღვრება, როცა შემცოდველს უყურებენ როგორც მსხვერპლს ზღვევისას, სამაგიეროს გადახდისას, ვიდრე მაშინ, როცა ცალკე კაცი რაიმე დანაშაულს, რაიმე ცოდვას ჩაიდენს და ამით ასე თუ ისე შეაშფოთებს საზოგადოებას. ეგ სინდისი, ეგ ნამუსი, სიყვარულით, გულისტკივილით გამკითხველია ცოდვილისა და არა რისხვითა და წყრომით მქნეველია გალესილის ხმლისა. იგი სწუხს ცოდვილის დანახვაზედ და არა ჰხარობს-კი, რომ აი მომეცა შემთხვევა ბოროტს ბოროტი მიეუწყოვო და ცოდვილი წამებას მიეცეო. ამით არის ეგ საყოველთაო სინდისი ტკბილი, ამით არის საყვარელი, ამით არის მომხიბლველი და სატრფიალო.

ტფილისი, 15 თებერვალი, 1897 წ.

არა ერთხელ გულდახეთქებით გვიჩივლია, რომ ქალაქებ გარეთ მცხოვრებ მკვიდრთა, სახელდობრ სოფლობას, რიგიანი პატრონი და მომვლელი არა ჰყავს. ვის არ გაუგონია სამართლიანი საჩივარი, რომ არც გზები გვაქვს, არც საკმაო სკოლები, არც სამკურნალო, არც მკურნალი გვყავს, რომ კაცს გაუჭირდეს და მოიწვიოს. ეს კიდევ ცოტაა: გაუჭირდება რამ სოფლობას, ვთქვათ — პური შემოაყლდა, შიმშილი ჩამოვარდა, ვთქვათ — კირი გაჩნდა საქონლისა, თუნდა ადამიანისაც, ვთქვათ — წყლები გვაფუჭებს, ცეცხლი გვწვავს და ამისთანა სხვა რამ უბედურება, მაგალითებრ კალია, თავი, ხელიდამ გვართმევს წლის ნაშრომ-ნადაგს, ყოველ ამისთანაში უღონონი ვართ თავს როგორმე ვუშველოთ.

ქალაქებს კიდევ ყოველ ამაებში პატრონი ჰყავთ და ეგ პატრონები თითონ მკვიდრნი არიან, რადგანაც თვითმართველობა აქვთ, და ყოველს ამას მათივე კაცები უძღვებიან, ყოველს ამისათვის ჰზრუნავენ და მეცადინეობენ. შიდა-რუსეთშიაც მთავრობამ ამისთანა საქმეების გაძღოლა და მართვა თვით სოფლობასაც მიანიჭა და ეგ მძიმე ტვირთი შორიდან მაგისთანა საქმეების გამგებლობისა და მართვისა თვით აიხსნა და თითონ ადგილობრივს მკვიდრს მიანდო, რადგანაც ადგილის მკვიდრმა უფრო ზედმიწევნით იცის თავისი კირ-ბოროტი, და რადგანაც სატკივარი იცის, წამალსაც უფრო ადვილად მოახერხებსო. ესეთი დაწყობილობა მთავრობის მიერ მით უფრო სამართლიანია, რომ სოფლობა იხდის ეგრეთწოდე-

ბულ „ზემსკი პოვინოსტებს“, რომელთაც საგნად გაძლავლა აქვთ ყოველ იმ საჭიროებისა, რაც ზევით მოკლედ მოვიხსენიეთ.

ჩვენშიაც მაგისტანა ფული იკრიბება, მაგრამ როგორც წინანდელ რუსეთში, ისეც ეხლა, ჩვენში სოფლობის საქმეებს შორიდან განაგებს მთავრობა, რომელიც, რაკი სხვა ათასი უფრო საჭირო საქმეები აქვს, ვერ იცლის სოფლობისათვის იმოდენად, რამოდენადაც სასურველია, და ფული ფულად მიდის და შესანიშნავს შედღავათს და შვებას კი ვერა ვხედავთ. სოფლობას არც რიგიანი გზა აქვს მისვლა-მოსვლისათვის, არც სამკურნალო აქვს, არც მკურნალი ჰყავს, არც სკოლა აქვს, შიმშილია—პატრონი არა ჰყავს, განსაცდელია რომ საერთო—სამშველი არსად არის სწრაფი და საკმაო, და სხვანი და სხვანი.

ეს ნაკლულოვანება იგრძნო ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურობამ, ბევრჯერ ჩამოაგდო ამაზე ლაპარაკი, ბევრჯერ აიღო, დაიღო, და ბოლოს 1894 წლის 30 მაისში მთელის კრებულის ერთიანის ხმით დაადგინა: საქმე ტფილისის გუბერნიაში სოფლობის დაწესებულებათა¹ გადაეცეს კომისიას, შედგენილს გუბერნიის და სამაზრო მარშლებისაგან. რადგანაც 30 მაისს 1894 წ. სათავად-აზნაურო კრებაზე ამ საგანზე სიტყვა ჩამოაგდო თ. გ. მ. თუმანიშვილმა, ამასვე მიანდო კრებამ ამ საქმის შესახებ პროექტი მოამზადოს. კარგა ხანს გასტანა ამ პროექტის შედგენამ, რადგანაც სხვადასხვა ადგილებიდან საჭიროდ დანახულ იქმნა შეგროვება ცნობებისა. ბოლოს პროექტი შემზადდა და 28 თებერვალს 1896 წლისას თ. გ. მ. თუმანიშვილმა წარუდგინა ბ-ნს გუბერნიის მარშალს და სთხოვა მოიწვიოს ხსენებული ზემოთ კომისია და თავად-აზნაურთა კრების განაჩენისამებრ — გაასინჯოს.

საჭიროა და სასურველი ჩვენში შემოღება მაგ სოფლობის დაწესებულებებისა, ან რამოდენად ზედგამოჭრილია და შესაფერი ჩვენთვის თ. გ. მ. თუმანიშვილის მიერ შედგენილი პროექტი, — ჩვენ ამის გამორკვევას არ შევუძლებით. ჩვენ მხოლოდ

¹ Земские учреждения.

ამას ვიტყვით, და ვგონებ ბევრნიც სხვანი დაგვეთანხმებიან, რომ საგანი დიდის ყურადღების ღირსია. სხვა არა იყოს რა, ჩვენი შინაური საქმე ჩვენვე გვექონდეს ხელში წარსამართავად და საპატრონებლად, ჩვენვე გვექონდეს ხელში ღონე ჩვენი-სავე თავის შველისა და ათასნაირ საერთო განსაცდელისაგან ხსნისა, ჩვენვე გვებაროს სოფლობის ფული და ჩვენვე გვეკითხებოდეს — სად რას მოვახმართო, — ეს ისეთი საგანია, რომ ღირს კაცმა მთელი თავისი დრო და მოცულობა ზედ შეალიოს. ეს ისეთი საგანია, რომ ანბანის უცოდინარსაც-კი უნდა ესმოდეს მისი სიდიდე და სიმძიმე.

სად არის ეხლა იგი კომისია, რომელსაც ამისთანა დიდის საქმის შესახები პროექტი უნდა გაესინჯა და თავისი დასკვნა წარედგინა თავად-აზნაურთა კრებისათვის? შარშან თებერვლიდან დღეს-აქამომდე სამი თუ ოთხი კრება ჰქონია თავად-აზნაურობას და ერთხელაც არავის ფიქრადაც არ მოსვლია ეუწყებინა თავად-აზნაურობისათვის, რომ მომზადებულია პროექტი და უკვე წარდგენილია შარშან თებერვლიდამდე. ეხლაც 28 მაისს დანიშნულია მორიგი კრება თავად-აზნაურობისა და არც კი დაუნახავთ საჭიროდ, რომ სხვათა საგანთა შორის ეს დიდი საგანიც აღენიშნათ კრების განსახილველად. კრებაში წარდგენას ვინა სჩივის, კომისიაც-კი ამ მთელის ერთის წლის განმავლობაში არავის უფიქრია მოიწვიოს, რომ პროექტი, თავად-აზნაურთა განაჩენისამებრ, გაესინჯათ. განა ასეთის პატივის ღირსია მთელი კრებული მთელის გუბერნიის თავად-აზნაურობისა, რომ ასე თვითნებობით ექცევიან მის განაჩენსა და აინუნშიაც არავის მოსდის არც მისი სურვილი, არც მისი განაჩენი, თითქოს ბაზრის ბიჭების ნაყბელი რამ იყოს, ქარის მოტანილი და ქარის წასაღები. რად უყურებენ მთელს თავად-აზნაურობას ამისთანა აბრუ გასატეხ თვალით? როდის აქეთ გაუტყდა ეს აბრუ ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურობას, როდის აქეთ ჩამოერთო საზოგადოებრივი ღირსება, რომ მის განაჩენს კანონიერ და საპატიო გზას არ უხსნიან, მის სიტყვას ყურს არ ათხოვებენ და აგრე აუსრულებლად და მამასადამე,

უპატიურად სტოვებენ, თითქო ბავშვის ტიტინი იყოს და არა ჭკუა-დამჯდარის კრებულისა, რომელმაც იცის რას მოქმედობს, რას შეუწყოს ხელი და რას არა.

აქ ვის რა ხმა ამოედება, ვის რა ხელი გაუწვდება, რომ კანონიერი სვლა ამ საქმისა თავისის ნებით აბრკოლოს? ამისთანა ყოვლადშემძლევლობა ვის აუღია თავის-თავზე? ვის აქვს იმისი უფლება და ნება, რომ თავად-აზნაურთა კრების განაჩენისამებრ შესრულებული საქმე ასე მჩვრად გახადოს და გამხილების ფიქრს მაინც არ შეუშინდეს? ესეთი ქცევა სასაცილოდ, სამარცხეინოდ და აბუჩად აგდებაა მთელის თავად-აზნაურობისა, რომლის განაჩენსაც ასე მჩვრად ჰხდინა.

ნუთუ არ იციან, რომ თავად-აზნაურთაგან ამორჩეული კაცო, ვინც გინდ იყოს, სხვა არა არის-რა, გარდა იმისა, რომ რასაც თავად-აზნაურობა — ჩასძახებს, ის უნდა ამოიძახოს, და არა თვითნებობდეს და თავისი კეკლით იწუნებდეს ან ერთს, ან მეორე განაჩენსა, ამომრჩეველთაგან დადგენილს. ყველას შეუძლიან, რასაკვირველია, თავისი აზრი იქონიოს, როგორც ყოველს კერძო კაცს; მაგრამ თავად-აზნაურთა საქმეებში მართო თავად-აზნაურობაა მბრძანებელი და არა სხვა ვინმე. მართალია, ბევრი მისთანა კაცია ქვეყანაზე, რომელთათვისაც კანონი ჯერ არ დაწერილა, მაგრამ აქედამ სულაც არ გამოდის ის, რომ სხვები ყურმოჭრილ და ხმაამოუღებელ ყმად გაიხადონ. ყველას თავისი კუთვნილი ღირსება აქვს და ნამეტნავად მთელს თავდააზნაურობას, როგორც მთელს კრებულს, და ნუთუ ღირსების დამცირება, ღირსების შელახვა არ არის, რომ, მაგალითად, ჩვენმა მოხელემ ჩვენს მოსაზრებულს სიტყვას, ჩვენს მოფიქრებულს განაჩენს ზედ არ შეხედოს, ხალიჩას ქვეშ ამოსდოს სადმე და გულში იძახოდეს: ბევრი იმისთანა სულელობა გვინახავს, ეგეც იმათშიო.

სად არის ეხლა იგი პროექტი, იგი კომისია? რატომ თავისი გზა და სვლა არ მისცემია ან ერთს ან მეორეს? ჩვენ ამის პასუხად ორი რამ ვიცით: ერთი ის, რომ ბ-ნ გუბერნიის ბარშლისათვის 28 თებერვალს 1896 წელს წარუდგენიათ მომზადებული პროექტი და ის დღეა და ეს დღე, არც კომისია, არც ჩლავი და

არც ფლავი. უთუოდ წნილად ჩაუდგიათ და ელიან, როცა დამ-
ქავდება.

პატრონობა საქმისა, თუ გნებავთ, ეს არის, და რადგანაც
სიჩქარით სოფელი არავის მოუჭამია, ჩვენც ვითმინოთ, ეგებ
მოთმინებითა ჩვენითა სული ჩვენი მოვიპოვოთ ოდესმე. ესეც
კაი ნუგეშია, თუ თქვენც იტყვით.

ყველაფერი ახია ჩვენზე. რაც მოგვდის ჩვენივე ბრალია,
სხვას ნურავის ვუსაყვედურებთ. ტყუილად კი არ დაიცინებთან,
ნამეტნავად ამ ბოლოს ხანებში, და იძახიან: რა თავად-აზნაუ-
რობა, ვინ თავად-აზნაურობა, განა თავად-აზნაურობას თავი
აქვს რამ ისაქმოს და გააყეთოს! ან არისლა თავად-აზნაურო-
ბაო!...

მოდით და, თუ არ დაგიშლიათ, სიტყვა მოუჭერით, სიტყვა
შეუბრუნეთ ამის მთქმელს.

უკანონოდ-შობილთა უფლება

I

ტფილისი, 18 ნოემბერი, 1898 წ.

შიდა-რუსეთის გაზეთები ერთს იმისთანა ამბავს იწერებიან, რომელსაც არც ერთი კაცთმოყვარე და მართლა განათლებული ადამიანი გვერდს ვერ აუქცევს და შეუმჩნევლად არ დაადგებს. იგინი გვაუწყებენ, რომ ახალი კანონპროექტი მზადდება, რომელსაც საგანადა აქვს ცოტად თუ ბევრად ადამიანური უფლება მიანიჭოს იმათ, ადამიანად იცნას იგინიც, ვისაც კანონი დღევანდლამდე უფრო სდევნიდა, ვიდრე სწყალობდა. ამისთანანი არიან ეგრეთწოდებულნი უკანონოდ შობილნი, ესე იგი იგინი, ვინც თვისდა საუბედუროდ იბადებიან ქორწინებით შეუღლების გარეთ. ყველას მოეხსენება, რომ ამგვარად შობილისათვის არც სახელია, არც გვარია, არც დედა, არც მამა, არც მამეული, არც დედეული ქონება, არც მამაშვილური და დედა-შვილური განწყობილება. ერთის სიტყვით, რაც ქვეყანაზე ერთ-სისხლობრცობა, მამა-დედა-შვილობა, ნათესავობა წილს უდებს ადამიანს, ამას ყოველფერს მოკლებულია, ვინც იბადება დაუქორწინებელ დედ-მამისაგან.

ასე უწყალოდ ყოფნა უბედურად დარჩენილისა სწორედ უღმობელობაა, გულქვაობაა, ცოცხალ-მკვდრად დამარხვაა უდანაშაულო და უცოდველის ადამიანისა. იმას ნულარ ვიტყვით, რომ ეს ერთი იმისთანა უსამართლობაა, რომლის გამო კაცი ჰოთრთის, თუ კარგად ჩააკვირდება. თუ დედ-მამის მოქმედება ამ შემთხვევაში, კანონის და საზოგადოების თვალთ, საზღაური დანაშაულობა და ცოდვაა, შვილი მათი რათ უნდა დაისაჯოს მათის ცოდვის და დანაშაულობის გამო? მისი რა ბრალია,

რომ დედ-მამამ უკანონოდ გააჩინა და ეს ამბავი დედ-მამისა საზღაურად რათ უნდა გაუხდეს შვილსა? მერე რა სასჯელი, რა საზღაური! ყოველივე პატივი და ღირსება, ყოველივე კაცებური ურთიერთობა, რითაც-კი ამ წუთისსოფელში ჰთანამობს და თავს იწონებს სხვა ყოველი ადამიანი, უკანონოდ შობილს თვალის ახილებისსავე წართმეული და ჩამორთმეული აქვს. იგი უდედ-მამოა, თუ დედ-მამა გასწირავს, იგი უნათესავოა, უსახელოა, უგვაროა, უხარისხოა, არც მამეულის ქონებაზე მიუწვდება ხელი, არც დედეულისაზე და ყოველფერში უმწეო და უნუგეშოა. რა დააშავა? ვის რა წაართვა? ვის რა შესცოდა? განა აქ ადამიანს გულისტკივილი დაუამდება, რომ პასუხად უთხრან: მისი დანაშაული ის არის, რომ მისი დედ-მამა შესცდა და უკანონოდ გააჩინეს შვილიო?

დევნა და შეჩვენება უკანონოდ შობილისა დიდის ხნის ამბავია ქვეყანაზე. ამ დევნამ და შეჩვენებამ იქამდე მიიღწია, რომ დედ-მამას მამა-შვილური და დედა-შვილური უწმინდაესი გრძნობაც-კი აგმობინა და მაშინ, როდესაც კანონიერად შვილის ყოლა მთელის ოჯახისათვის დიდს სიხარულს და დღესასწაულს შეადგენს, უკანონოდ შვილის გაჩენა საწყევლად და საკრულველად მიაჩნია დედ-მამას, და საცოდავს, უმწეოსა და უცოდველს ახლადშობილს პაწაწას ხშირად ან ადრე და მალე გამოასალმებენ ხოლმე ამ შეუბრალებელს წუთისსოფელს დედ-მამანივე, ან სხვას გადაუდებენ თავიანთს სისხლხორცს. თავიანთს ტირილითა და კვნესით ნაშობს.

რა თქმა უნდა, ამ ორისავე სახის საქციელს დედ-მამისას კანონი დიდ დანაშაულობად სთვლის და დიდს სასჯელსაცა სდებს, თუ შეუტყო, და, მაშასადამე, კანონი აქ არაფერს შეაშია. კანონს აქ ვერავინ დასწამებს, ვითომც ამგვარ დანაშაულობას დღეს-აქამომდე ხელს უწყობდეს, ან უჩუმიდებოდეს. კანონი ყოველთვის სამართლის ხმლით ხელში წინ ედგა ამისთანა დანაშაულობას. ხოლო შიში კანონისა ამ შემთხვევაში ხშირად ადგილს უთმობს ხოლმე შიშს სირცხვილისას, განკიცხვისას, ძრახვისას და ყბადალებისას საზოგადოების მხრით, და აი ყოველივე ეს არის მიზეზი იმ ყოველგვარ ბოროტისა, რაც

დედ-მამის უკანონოდ დაახლოებას მოსდევს სისხლის სამართლის თვალთ. მართალია, კანონის სათავე ცხოვრებაა, მაგრამ არც უიმისობაა, რომ კანონი არ მოქმედებდეს თვით ცხოვრების ავკარგიანობაზე. აქ ერთმანეთის ზედგავლენა უეჭველია და აუცილებელი: თუ ცხოვრება სწურთნის კანონს, კანონიც სწურთნის თვით ცხოვრებასა და, მაშასადამე, საზოგადოებასაცა, ერსაცა.

დღეს-აქამოდ უკანონო შვილს და დედ-მამის უკანონო დაახლოებას, რაც გინდ წმინდა გრძნობა და დიდი სიყვარული წინ უძღოდეს, თითონ კანონიც იმავე წყრომით და განკიცხვით უყურებდა, როგორც საზოგადოება. კანონის მიერ ასეთის თვალთ ყურება, რა თქმა უნდა, ცოტად თუ ბევრად კვერსა სცემდა საზოგადოებაში ამ საგანზე ძველთაგანვე ფეხმოკიდებულ აზრსა და ძირს უმაგრებდა. ეხლა-კი სულ სხვას უკეთესს და სამართლიანს გზას დასდგომია კანონმდებლობა, როგორც გაზეთები გვაუწყებენ, და ამისი აუცილებელი სიკეთე ის იქნება, რომ თვით საზოგადოებასაც მოუღებება გული და ისეთის შეჩვენებით აღარ მოექცევა ასე თუ ისე შეცდომილ მშობლებს უკანონო შვილისას, რომელნიც შესაბრალებელნი უფრო არიან, რაკი ესეა, ვიდრე შესაჩვენებელნი და ჩასაქოლავნი. ზოგიერთისათვის შერცხვენა, სირცხვილი, ჯვარცმანზე უარესია და ეს არის მიზეზი, რომ ზოგი დედა თავს იწამლავს, ზოგი თავს იფუჭებს, ზოგი თვისს ნაშობს ასე თუ ისე იმეტებს, რომ სირცხვილს დაემალოს, მიეფაროს და ჩვენს განკიცხვას და ძრახვას გადაურჩეს.

განა ადამიანთა საზოგადოებისათვის, კრებულისათვის ამისთანა ყოფა-ცხოვრება, ამისთანა ურთიერთობა შესაწყნარებელია და საკადრისი? ცოდვა დედ-მამისა ამ შემთხვევაში მოსაწონებელი, რასაკვირველია, არ არის, ცოდვას ცოდვის სახელი უნდა ერქვას, მაგრამ მაღლია ადამიანი ადამიანს ისე მოექცეს, რომ უბედურება დაუწელოს, სიმწარე დაუტკბოს, უნუგეშოს ნუგეში მიაწოდოს და მაინცდამაინც ცოდვილი იქამდე არ მიიყვანოს, რომ იძულებულ ჰქმნას ან თავი მოიკლას, ან თვისი ნაშობი წყალს მისცეს. ადამიანურმა გულმტკიცუნეულობამ რომ

ერთი ამისთანა ცოდვილიც შეიწყნაროს და ბოროტს გადააჩინოს, ისიც დიდი მადლი იქნება. მადლია მამისთვის, მადლია დედისთვის, მადლია სრულად უცოდველ ბავშვისათვის, რომელსაც ხშირად შობის უმაღლეს სიკვდილი, ან ქუჩაში გადაგდება მოელის მარტო იმისთვის, რომ დედ-მამანი შესცდნენ, უკანონოდ ჰშობეს და ჩვენს სირცხვილს შეუშინდნენ.

თუნდ ესეც არ იყოს, აბა იფიქრეთ: რა ტანჯვა-წამებაში უნდა იყვნენ, რა ცეცხლში უნდა იწვოდნენ ან დედა, ან მამა, თუ ადამიანობა არ დახშვიათ, როცა სირცხვილისა და შერცხვენის შიშის გამო ან თავის თავს იმეტებენ სასიკვდილოდ, ან თავის სისხლ-ხორცს შვილსა მაშინ, როდესაც ბუნება ეუბნება: აი შვილი და გაიხარეთო! აქ სასჯელი განა ერთი ათასად არ აღემატება ცოდვას!.. განა სამართალია, ადამიანმა ადამიანი ამ გახურებულ თონეში ჩააყენოს! განა ცოტა მაგალითია, რომ ეს ასე მომხდარა! სისხლის სამართლის მატთანე სავსეა ამისთანა მაგალითებით და რამდენს სხვას კიდევ ამისთანა ამბავს ჩაუვლია ისე, რომ სამართლის კარამდე არც-კი მიუღწევია.

ესეთი კაცთაშორისი უსამართლო, უმადლო და ულმობელი ურთიერთობა, რასაკვირველია, ოდესმე თავის ღროსა და ჟამს მოიჭამს და მარტო ისტორიაშიღა თუ დარჩება კაცობრიობის არა-სასახელო სახსოვრად, ვითარცა საწყაო ჩვენის ეხლანდელის გულის სიკეთისა და საზომი ჩვენის ჭკუა-გონების თვალთა მოკლედ ხედვისა. ზემოხსენებული კანონპროექტი, როგორც შემდეგს წერილში დავინახავთ, ამ მხრით საქმის გასწორებას ჰლამის და საგნადა აქვს ცოტად თუ ბევრად მოარბილოს ეხლანდელი გულქვაობა საზოგადოებისა და უფრო სამართლიანის თვალთ მიახედოს უკანონო მამა-შვილობასა და დედა-შვილობაზე, ვიდრე ეს აქამომდე იყო. ასეთი წინ ფეხის გადადგმა კანონისა თუკი ასრულდა და განხორციელდა, მოასწავებს განზე გადგმას ადამიანობის მიჯნებისას ამ წუთისსოფელში და ერთი უმთავრესი საგანიც ეს არის ეგრეთწოდებულ პროგრესისა, სხვათა შორის.

II

ტფილისი, 19 ნოემბერი, 1898 წ.

ჩვენს გუშინდელს მეთაურში მოვიხსენიეთ, რომ მზადდება კანონპროექტი უკანონოდ შობილთა შესახებ შიდაარსების გაზეთების სიტყვით. ესევე გაზეთები გვაუწყებენ, რა გზით განუზრახავთ გასწორება ამ შემთხვევაში საქმისა და რა წესრიგობა დაუპირებიათ დაადგინონ ამ საქმის უფრო სამართლიანად წარმართვისათვის. იგი წესრიგი ჩამოთვლილია იმ გაზეთში, საიდანაც ეს ამბავი შევიტყეთ, და რომ ჩავუკვირდეთ, დავინახავთ, რომ უკანონო შვილი ისე უნუგეშოდ და უმწეოდ აღარ აახელს თვალს ამ წუთისსოფელში შემოსასვლელად, როგორც აქამომდე იყო. კანონპროექტი გარკვევით და ცხადად ამბობს, რა უფლება და მოვალეობა უნდა მიეკუთვნოს ცალკე დედას, ცალკე მამას და ცალკე უკანონო შვილს.

აქ ყველაზე უწინარეს სახსენებელი ის არის, რომ მშობლობის უფლება¹ ეძლევა დედას მთლად და განუყოფელად და არა მამას. ამასთან დედა მოვალეა უპატრონოს შვილს, გაზარდოს და მისი ინტერესების წარმომადგენელი იყოს ყველგან, საცა-კი საჭიროება მოითხოვს. ხარჯს უკანონო შვილის გაზრდისას და სწავლებისას კანონპროექტი ვალადა სდებს, შეძლებისამებრ, დედას, ვიდრე შვილი სრულწლოვანი შეიქმნება. უკანონო შვილს გვარი დედისა უნდა მიეთვისოს, და თუ დედა არ იციან ვინ არის, სახელი ნათლიასი, მამეულად გადაკეთებული უნდა მიეცეს გვარად. ოცდათერთმეტის წლის განმავლობაში დაბადებითგან უკანონო შვილს ნება აქვს სამართლით დაიმტკიცოს თავისი მთამომავლობა ამა თუ იმ დედაკაცისაგან. დედეულის მამულსა და ქონებაში უკანონო შვილს ისეთივე მონაწილეობა ეძლევა, როგორც კანონიერ შვილს.

მამის შესახებ კანონპროექტს სულ ახალი წესი შემოაქვს, აქამდე არსებულ კანონებში არ-ხსენებული: მაგალითებრ, მამა უკანონო შვილისა მოვალეა, თავისის შეძლებისამებრ, იტ-

¹ Родительская власть.

ვირთოს ხარჯი, რაც-კი მოუწდება გაზრდას, მოვლას და სწავლებას უკანონო შვილისას, ვიდრე სრულწლოვანი შეიქმნება, თუ დედის შეძლება არ გასწვდა და ყოველ ამას არ ჰყოფნის. უკანონო მამა აგრეთვე მოვალეა აძლიოს ხარჯი თვით უკანონო შვილის დედასაც თავის შესანახად, თუ დედას ამისათვის შეძლება არა აქვს, ან უღონოა თავისის საკუთარის შრომით და გარჯით იზოვნოს საცხოვრებელი სარჩო. ორსავე შემთხვევაში სამართალმა იმოღეწა ხარჯი უნდა დაევალოს უკანონო მამასა დედისა და შვილის სარჩენად, რაც დედის შეძლებას აკლია. ეს მოვალეობა უკანონო მამისა, რომ სახსარი ცხოვრებისა მისცეს დედასა და შვილს, თვით მამის სიკვდილ შემდეგაც უნდა შესრულებულ იქმნას და მისმა ქონებამ უნდა იხადოს იმ მემკვიდრეობის წილის კვალობაზე, რომელიც შეხვდებოდა უკანონოდ შობილს, მამისაგან შვილად მიჩნეულს.

ეს შვილად მიჩნევა უკანონო შვილისა ახალი ამბავია აწ არსებულ კანონებისათვის. უკანონო მამას ნება ეძლევა თავისი უკანონოდ შობილი შვილი შვილად აღიაროს და თავისის კეთილის ნებით მიანიჭოს უფრო მეტი უფლებანი, ვიდრე კანონითა აქვთ უკანონოდ შობილთა. უკანონო მამას შეუძლიან ნოტარიალურ წესით, ანდერძით, ან ადგილობრივ მოსაზრთელესთან განცხადებით, თავისი უკანონო შვილი იშვილოს და ამით უკანონო შვილს მიენიჭება მამეულობის სახელწოდება და მამეული გვარი. გარდა ამისა, მიენიჭება უფლებაც მემკვიდრეობისა მამის ქონებასა და დედულ-მამულში, ხოლო კანონიერ შვილებთან თანასწორად კი არა, თუ კანონზე მივარდება საქმე გაყოფისა და განაწილებისა. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ნაშვილევს წილი უნდა მიეცეს მარტო იმის ნახევრიდამ, რაც კანონიერ შვილების საწილობელია. სხვა არაა საზოგადო უფლებანი კანონიერ შვილებისა ნაშვილევს არ მიეთვისება, მამის ტიტული, წოდებრივი უფლებანი არ გადადიან უკანონო შვილზე, ამიტომაც ეს უკანასკნელნი უნდა ჩარიცხულ იქმნან ხარჯთმძლეველთა მკვიდრთა შორის.

მამას, რომელმაც თავისი უკანონო შვილი იშვილა, ნება აქვს ზედამხედობა იქონიოს შვილის მოვლასა, გაზრდა-

სა და სწავლებაზე, თუნდ შვილი დედის ხელთ იყოს. მამას ნება აქვს იყოს მის აპეკუნადაც და თუ, ვინიცობაა, უკანონო შვილს დედა მოუყვდა, ან არ იციან დედა ვინ არის, მაშინ მშობლობის უფლება მამას უნდა ეკუთვნოდეს. მამას, როცა შვილად აღიარებს თავისს უკანონო შვილსა, ნება არა აქვს დასასახელოს დედა მისი, თუ მეტრიკის წიგნში დასახელებული არ არის. თუ უკანონო შვილის მამას კანონიერი ცოლი ჰყავს და მასთან კანონიერი შვილებიც, იგი ვერ იშვილებს უკანონოდ შობილ შვილს, ცოლის ნებადაურთველად და თვით ყმაწვილის დაუკითხავად, თუ 14 წლის ასაკშია ყმაწვილი.

თუ მამას, რომელმაც თავისი უკანონო შვილი იშვილა, კანონიერი შვილებიცა ჰყავს, მაშინ მამისაგან სამკვიდროდ დარჩენილ ქონებიდან ნაშვილევს უნდა ერგოს წილად ნახევარი იმისი, რაც ერგებოდა, კანონიერი შვილი რომ ყოფილიყო. თუ კანონიერი შვილები არა ჰყავს და მემკვიდრეობა რჩებათ ძმებსა და დებს ნაშვილევის მამისას, მაშინ სამკვიდროს უნდა გამოაკლდეს საქვრივო კანონიერ ცოლისათვის და დანარჩენიდან მთელი ნახევარი უნდა ერგოს ნაშვილევსა, და თუ გარდაცვალებულ მამას ნაშვილევისას ცოლის მეტი არაეინ დარჩა, არც ძმები, არც დები, მაშინ, საქვრივოს გარდა, რაც სამკვიდრო ქონებაა სულ ნაშვილევს უნდა მიეკუთვნოს. უკანონო შვილნიც, ისე როგორც კანონიერნი, მოვალენი არიან უპატრონონ და შეინახონ დედ-მამა, თუ გაჭირვებაში ჩასცვივან.

ეს არის იგი, რაც კანონპროექტით შეეხება უკანონო შვილების სვე-ბედსა. ხოლო კანონპროექტი იხსენიებს იმისთანა შვილებსაც, რომელნიც დაქორწილებულ დედ-მამისაგან შობილან და მას მერმეთ ქორწინება კანონიერად არ უტყვიათ და გაუთქმებიათ. ამისთანა შვილებს კანონპროექტი აკუთვნებს უკლებლად ყოველს იმ უფლებას, რაც კანონიერ შვილებსა აქვთ. ხოლო განქორწინებას ცოლ-ქმრობის გაყრა მოსდევს და აქ საქმე ის არის, — ვინ უნდა გაიყოლოს შვილები, ვინ უნდა თავისთან იყოლოს? მართალია, შვილის თავისთან ყოლა მოვალეობაა, მაგრამ დიდი ბედნიერება და სიხარულიც არის, როგორც დედისათვის, ისეც მამისათვის და რაკი კანონი ცოლ-

ქმარს ერთმანეთს აშორებს, ამ ორკეც ტკივილსაც წამალი უნდა დასდოს: ზოგს არ ენდომება შვილისათვის მზრუნველობის ტვირთი ჰზიდოს, ზოგი ყოველგვარ წვალებას და წამებას იკისრებს, ოღონდ შვილთან იყოს და შვილი მასთან. ამ შემთხვევაში კანონპროექტი საქმეს ჯერ დედ-მამის ნებაყოფლობაზე აგდებს, და თუ ვერ მორიგდნენო, ვაჟიშვილები მამას შერჩენენ და ქალიშვილები დედასაო, და ამასთან მამას მოვალედა ხდის, დედასთან დარჩენილ შვილების საზრდოდაც ხარჯი გასწიოსო და საპატრონებელი და შესანახი ღონისძიება აძლიოსო.

აი ჯერ-ხანად ის ცნობები, რაც ერთმა სატახტო ქალაქის გაზეთმა მოგვითანა, ვითარც მის მიერ გაგონილი ამბავი. ჯერ არვინ იცის, როგორ გაივლის ეს თავისი ჯეროვანს გზას, რა დაემატება, რა გამოაყლდება, რა სახეს მიიღებს, ვიდრე ცხოვრებაში სამოქმედო კანონად შემოვა. იგი გაზეთი, საიდანაც ეს ამბავი ჩვენ ამოვწერეთ, ქებით და კმაყოფილებით იხსენიებს-რა ამ კანონპროექტს, ერთს წუნს სამართლიანად სდებს, როგორც ჩვენა გგონია, და ძალიან ჰკუთხას ახლოც არის. კანონპროექტი, როგორც ზემოთა ვთქვით, სავალდებულოდ ჰხდის, რომ ცოლიანი კაცი, თუ ნებართვა არ აიღო ცოლისაგან, ვერ იშვილებს სხვასთან უკანონოდ ნაყოლს თავისი შვილსაო. თუო, ამბობს იგი გაზეთი, ქმარმა გარეთ აიჩინა საყვარელი, აშკარაა ცოლმა ეს ამბავი საწყენად უნდა მიიჩნიოს, ან არა და უკმაყოფილო ცოლქმრობა უნდა ჰქონდეთო, რომ ამისთანა წყენას არ მოერიდოს ქმარიო. და რა საფიქრებელია, რომ ან ერთს შემთხვევაში, ან მეორეში, წყენით გაწიწმატებულმა და გაბოროტებულმა ბევრმა წილმა ცოლმა ამისთანა ქმარს თავზე ხელი გადაუსვას, ბარაქალა უთხრას და გარეთ შობილი აშვილებინოს, რაკი მის ნებაზე იქნება ეს დამოკიდებული.

აშკარაა, აქ ცოლის ნებაყოფლობის აღება მეტისმეტი ბარგია და მერე იმისთანა ბარგი, რომლის სიმძიმის ქვეშ გაისრისება ყოველივე პატიოსანი გულთათქმა ადამიანისა, თუნდ პატიოსანი და გულწრფელი სურვილი დღედაღამ ძალას ატანდეს შემცოდველს მამას საიმისოდ, რომ თავისი შვილი იშვილოს და მით ბუნებური და ზნეობური კანონი, მის მიერვე პირქვე

დაცემული და გმობილი, აღადგინოს, თითონაც მოისვენოს სულითა და გულით სინიდისის ქენჯნისაგან და უცოდველ ბავშვს თავისი ცოდვა საზღაურად არ გაუხადოს, ან დაბადებისვე უმალ, ან როცა ცხოვრების მოედანზე ფეხს გასდგამს.

სარედაქციო შენიშვნები

სარედაქციო შენიშვნები

ილიას თხზულებათა სრული კრებულის წინამდებარე VIII ტომში შე-
ვიდა ილიას ცნობილი ნარკვევი „ქვათა ღალადი“ და სხვადასხვა საგანეთო
წერილები და შენიშვნები.

ილიას დასახელებული ნაწერები იბეჭდებოდა XIX საუკუნის მეორე
ნახევრის ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში.

მოგვყავს ნუსხა ამ ტომში შესული ილიას ნაწერებისა, მათი პირველად
დაბეჭდვის ადგილის ჩვენებით.

1. კატოვის პასუხად (გვ. 7 — 13). დაიბეჭდა გაზეთ „დროებაში“, 1882 წ.,
№ 40.

პო ლ ე მ ი კ ა გ ა ზ ე თ „კ ა ვ კ ა ნ თ ა ნ“ (1887 — 1888 წ. წ.).

2. გაზეთი „კავკაზი“ და ქართველი ხალხი (გვ. 17 — 20). დაიბეჭდა გაზეთ
„ივერიაში“, 1887 წ., № 268.

3. ისევ გაზეთ „კავკაზის“ გამოლაშქრების გამო (გვ. 21 — 24). დაიბეჭდა
გაზეთ „ივერიაში“, 1888 წ., № 16.

წერილები და საგანეთო შენიშვნები თ ბ ი ლ ი ს ი ს ქალაქის გამგეო-
ბის საქმეებზედ (1887 — 1898 წ.წ.).

4. ავღაბრელების საქმე (გვ. 27 — 52). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“,
1887 წ., №№ 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88.

5. საგზეთო შენიშვნები თბილისის ქალაქის გამგეობის მიმდინარე საქ-
მეებზედ 1891 — 1899 წ.წ. (გვ. 55 — 92).

ა) 1891 წელი, 30 იანვარი (გაზეთი „ივერია“, 1891 წ., № 24).

ბ) 1891 წელი, 6 მარტი (გაზეთი „ივერია“, 1891 წ., № 50).

- გ) 1891 წელი, 16 ნომბერი (გაზეთი „ივერია“, 1891 წ., № 245).
 დ) 1892 წელი, 8, 16, 19 იანვარი (გაზეთი „ივერია“, 1892 წ., №№ 5, 11, 13).
 ე) 1892 წელი, 12 ნომბერი (გაზეთი „ივერია“, 1892 წ., № 241).
 ვ) 1893 წელი, 21 ნომბერი (გაზეთი „ივერია“, 1893 წ., № 252).
 ზ) 1897 წელი, 17 მაისი (გაზეთი „ივერია“, 1897 წ., № 94).
 ჟ) 1898 წელი, 27 იანვარი (გაზეთი „ივერია“, 1897 წ., № 19).

მ. ქვათა ღალადი (გვ. 95 — 194). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1899 წ., №№ 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76.

ამონაბეჭდი გაზეთ „ივერიიდან“ დაიბეჭდა 1899 წელს ცალკე წიგნაკად („ივერიის“ რედაქციის გამოცემა).

1902 წელს გამოვიდა რუსული თარგმანი (შესრულებული ნ. ალექსი-მესხიშვილის მიერ).

• • •

სხვადასხვა საბავშვო წერილები და შენიშვნები

ჩვენი სოფელი და მისი ყოველდღიური საქიროებანი (საგაზეთო შენიშვნები 1877 — 1887 წ.წ.).

7. ჩვენი გლეხობა და ტყეებით სარგებლობის საქმე (გვ. 197 — 199). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1877 წ., № 12.

8. სოფლის მოხელეთა არჩევანი (გვ. 200 — 202). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1877 წ., № 33.

9. გლეხთა მამულების ვალში გაუიღვა (გვ. 203 — 205). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1877 წ., № 39.

10. სოფლის უფროსის არჩევანი (გვ. 206 — 209). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1878 წ., № 16.

11. სოფლის მმართველობის რეფორმის საკითხზე (გვ. 210 — 227). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1886 წ., №№ 184, 186, 193, 205, 206, 210, 211.

12. სახასო გლეხთა მამულების გაუიღვა (გვ. 228 — 230). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1887 წ., № 137.

•

პრესა და ცხოვრება (საგაზეთო შენიშვნები 1886 — 1898 წ.წ.).

13. ქართული გაზეთის „დროების“ რედაქტორის ივანე მაჩაბელის საშარტლება (გვ. 233 — 235). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1886 წ., № 217.

14. „დასავლეთის ეტიკეტი“ (გვ. 236 — 240). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1886 წ., № 83.

15. „შინაურ საქმეთა“ გამო (გვ. 241 — 249). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1886 წ., №№ 15, 16, 17, 19.

16. გაზეთ „ივერიის“ მარცხი (გვ. 250 — 252). დაიბეჭდა 1887 წ., № 134.

17. საზოგადო საქმის მსახურთა სახელის დაცვისათვის (გვ. 253 — 255). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1887 წ., № 274.

18. კრიტიკული აზრის უქონლობა (გვ. 256 — 258). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1889 წ., № 5.

19. პრესა და პირადობა (გვ. 259 — 263). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1889 წ., № 21.

20. ყალბი და ნამდვილი (გვ. 264 — 273). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“ 1887 წ., №№ 217, 218.

21. გაზეთ „მშაკის“ გამოხდომა (გვ. 273 — 274). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1887 წ., № 259.

22. გაზეთი „მეურნე“ (გვ. 275 — 278). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1888 წ., № 11.

23. არ გათვთრდება ყორანი (გვ. 278 — 280). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1889 წ., № 13.

24. გიორგი თუმანოვისა და მისი ამქარის აზრები (გვ. 281 — 291). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1896 წ., №№ 12, 13.

საბაზეთო წერილები და შენიშვნები სხვადასხვა საკითხებზე

25. ბათუმის პორტო-ფრანკოს გაუქმება (გვ. 295 — 297). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1886 წ., № 140.

26. საქართველოდან და კავკასიიდან ჯარისკაცთა გაწვევის გამო (გვ. 298 — 300). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1886 წ., № 192.

27. იმიგრაცია საქართველოდან (გვ. 301 — 304). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1886 წ., № 214.

28. ათონის ქართული სავანის შესახებ (გვ. 305 — 311). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1886 წ., №№ 257, 258.

29. წოდებათა თანასწორობა (გვ. 312 — 314). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1888 წ., № 231.

30. თვითმოქმედებისათვის (გვ. 315 — 318). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1887 წ., № 275.

31. კვლად თვითმოქმედების შესახებ (გვ. 319 — 320). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1888 წ., № 264.

32. სტატისტიკის საკითხებზე (გვ. 321 — 324). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1888 წ., № 12.

33. თავაღ-ზნაურთა უქმობით ჩვენი მიწა-წყალის დაკარგვა (გვ. 325 — 328). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1888 წ., № 62.

34. ღელათა საქმის გამო (გვ. 329 — 336). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1889 წ., № 49, 57.

35. სამართალი და ზღვევა (გვ. 337 — 338). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1889 წ., № 25.

36. ერობის საკითხი და დეპუტატთა საკრებულო (გვ. 339 — 343). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1897 წ., № 27.

37. უკანონოდ შობილთა უფლება (გვ. 344 — 352). დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“, 1898 წ., № 248, 249.

ზემოთჩამოთვლილი წერილებიდან ავტორის ხელმოწერით გამოქვეყნდა პირველი — „ქ ა ტ კ ო ვ ი ს პ ა ს უ ხ ა დ“ და მე-6 „ქ კ ვ ა თ ა ლ ა დ ი“.

დანარჩენი წერილები იბეჭდებოდა „ივერიაში“ ავტორის ხელმოწერე-ლად. მათი ილიასადმი კუთვნილება შემდეგის მიხედვით ირკვევა.

ა. ოთხი წერილი — 7, 8, 9 და 10 (1877 — 1878 წლებისა) შეტანილია ილიას ნაწერების ხელნაწერ კრებულში № 1722-A, რომელიც გადაუწერი-ნებია გამოსაცემად წარსული საუკუნის 90-იან წლებში ქართველთა საგა-მომცემლო ამხანაგობას (ხელნაწერი ამჟამად დაცულია საქართველოს სა-ხელმწიფო მუზეუმში) ¹.

ბ) ოცდამეორე წერილი 1886, 1887 და 1888 წლებისა (სახელდობრ წერი-ლები 1886 წლისა — 11, 13, 14, 15, 25, 26, 27, 28, 1887 წლისა — 2, 4, 12, 16, 17, 20, 21, 22, 30, 1888 წლისა — 3, 29, 31, 32, 33) შეტანილია მე-ორე ხელნაწერ კრებულში 5168 — S, რომელიც გადაწერილი იყო გამოსა-ცემად წარსული საუკუნის 90-იან წლებში იმავე ქართველთა საგამომცემლო ამხანაგობის მიერ (ხელნაწერი ამჟამად დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში).

იგივე ოცდამეორე წერილი აღნიშნულია ილიას ინიციალებით („ი.“, „ი. კ.“) გაზეთ „ივერიის“ სარედაქციო კომპლექტებში 1886, 1887 და 1888 წლები-სა, რომლებიც გადმოცემული იყო „ივერიის“ რედაქციიდან წერა-კითხვის საზოგადოების წიგნსაცავისათვის (№ 2241, 2242, 2651) და ამჟამად და-ცულია საქართველოს სახელმწიფო საჯარო ბიბლიოთეკაში ².

¹ ილიას ნაწერების ხელნაწერ კრებულთა შესახებ, რომლებიც გადაწე-რილი იყო გამოსაცემად წარსული საუკუნის 90-იან წლებში ქართველთა საგამომცემლო ამხანაგობის მიერ, იხ. ტ. III, გვ. 485; ტ. IV, გვ. 399; ტ. V, გვ. 380 — 381; ტ. VI, გვ. 299; ტ. VII, გვ. 511.

² გაზეთ „ივერიის“ სარედაქციო კომპლექტების შესახებ იხ. ტომი III, გვ. 435 — 436; ტ. IV, გვ. 399; ტ. V, გვ. 385; ტ. VI, გვ. 299; ტ. VII, გვ. 511.

გ. ხუთი წერილი 1889 წლისა (18, 19, 23, 34, 35) აღნიშნულია ილიას ინიციალებით გაზეთ „ივერიის“ სარედაქციო კომპლექტში 1889 წლისა № 2651/ზ (რომელიც ერთ ჯგუფს შეადგენს ზემოთდასახელებულ 1886, 1887 და 1888 წლების სარედაქციო ეგზემპლარებთან).

ეს ხუთი წერილი არაა შეტანილი ქართველთა საგამომცემლო ამხანაგობის მიერ წარსულ საუკუნეში გამოსაცემად დამზადებულ კრებულში, რადგან ამ კრებულებში საერთოდ არაა შეტანილი ილიას ნაწერები 1888 წლის შემდგომი დროისა.

დ. დასასრულ თერთმეტი წერილი 1891—1898 წლებისა (5-ა, 5-ბ, 5-გ, 5-დ, 5-ე, 5-ვ, 5-ზ, 5-ჟ, 24, 36, 37). ამ წერილების ხელნაწერი დედნები არ შენახულა; ამასთან ამ წლების არც სარედაქციო კომპლექტები მოღწეულა გაზეთ „ივერიისა“. ამ წერილების ილიასადმი კუთვნილება დაგვიდასტურეს (1925 — 1929 წლებში, როდესაც ჩვენ ვამზადებდით ილიას ნაწერების სრული კრებულის პირველ გამოცემას) — „ივერიის“ ძველმა თანამშრომლებმა: არტემ ახნაზარმა, გიორგი ლასხივილმა, თედო სახოკიამ, ილია ზურაბიშვილმა. ამ წერილების ილიასადმი კუთვნილებას ადასტურებს აგრეთვე მათი სტილი.

* *

ტექსტის შესახებ.

ჩვენს გამოცემაში ყველა ნაწერების ტექსტი იბეჭდება იმ სახით, როგორადაც იგი პირველად გამოქვეყნდა პერიოდულ პრესაში.

დაშვებულია მხოლოდ ერთი გამონაკლისი; სახელობრ, პირველი წერილი „კ ა ტ კ ო ვ ი ს პ ა ს უ ხ ა დ“ დამყარებული გვაქვს არა გაზეთის პირველნაბეჭდზე, არამედ თვით ილიას ხელნაწერზე (— ეს ხელნაწერი შენახულა ილიას ავტოგრაფების კოლექციაში ყოფ. წერა-კითხვის საზ. მუზეუმისა № 5297 — S), იმის გამო, რომ ცენზურას ნაბეჭდ ტექსტში შეუცვლია ზოგიერთი ადგილი.

აღნიშნავთ აქ ცენზურის მიერ შეცვლილ ადგილებს:

1. გვერდი 7, სტრიქონები 8—13: „როცა ბეზლობა, — ეგ უწმინდური ძალ-ლონე გაცვეთილის კაცისა, პირაზილი დაიარება, არამც-თუ უსირცხვილოდ, თავმოწონებითაც ფარფაშობს და ლუკმა პურს აწვდის მაბეზლარს [— მ ა შ ი ნ პ ი რ დ ა პ ი რ შე გ ვ ი ძ ლ ი ა ნ ე ს თ ქ ე ა თ, რ ო მ ს ა ზ ო გ ა დ ო ბ ე ი ს წ ყ ო ბ ა ს ს ა ძ ი რ გ ე ლ ი შე რ ყ ე ვ ი ა ო და ა ლ ს ა ს რ უ ლ ი მ ო ა ხ ლ ო ე ბ ი ა ო]“. — სიტყვები, რომლებიც მოთავსებული გვაქვს აქ რკალებში [ ] — ცენზურას ამოუღია.
2. გვერდი 8, სტრიქონები 8—11: „ვეელაზედ საშიშარი და საზიზლარი ბეზლობა ის ბეზლობაა, რომელსაც საგნად მთელი ერი ჰყავს, ნამეტნავად იმისთანა ერი, რომელიც [„შ ე მ თ ხ ე ვ ე ი ს ა გ ა მ ო

ს ხ ვ ის ა და ს ხ ვ ის ა“] ყოველ ღონეს მოკლებულია, რომ თავი იმართლოს“. — აქაც, რკალებში [ ] მოთავსებული ტექსტი ცენზურას ამოუღია.

3. გვერდი 12, სტრიქონები 29 — 34: „ეგ დროშა, რომელიც გგეთის სასოებით და პატივით უტარებია იმოდენა ხანს უწინდელს ქართველს,... ძლევამოსილობით ომიდამ გამოუტანია და დაუშვა მკვიდრებშია ქავკასიაში“ — სიტყვები: „დაუმკვიდრებია კავკასიაში“ — ცენზურის მიზეზით შეცვლილია ამრიგად: „რუსეთისათვის ჩაუბარებია“.

4. გვერდი 13, უკანასკნელი სტრიქონი: „ესეღა დაგვრჩა ნუგეშად მისი მედიის დიდისა?!“ — ცენზურას სრულებით ამოუშლია.

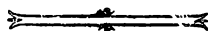
აქ საჭიროა ცალკე შეეჩერდეთ სათაურების საკითხზე.

ამ ტომში მოთავსებული წერილების დიდი უმრავლესობა იბეჭდებოდა ქურნალ-გაზეთებში ზელმოუწერელი წერილების (უმთავრესად „მეთაურების“ სახით) და უსათაურონი არიან. სათაურებიანია მხოლოდ ორი წერილი: „კატკოვის პასუხად“ და „სომეხთა მეცნიერნი და ქვათა ლაღადი“.

როგორც წინა ტომებში დაბეჭდილ უსათაურო წერილებს, ისე ამ ტომში მოთავსებულ უსათაურო წერილებსაც ჩვენ მივეციტ პირობითი სათაურები. როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, პირობითი სათაურების მიცემა უსათაურო წერილებისათვის აუცილებელი ხდება, რადგან უსათაურო წერილების რიცხვი ძალზე დიდია და მათი უსათაუროდ დატოვება გააძნელებდა ილიას ლიტერატურული მემკვიდრეობით სარგებლობას. მითითებას ამა თუ იმ წერილზე და სხვ.

სათაურების არჩევის დროს, წინა ტომებში პილებული წესის თანახმად, ჩვენ ვცდილობდით არ დავშორებოდით წერილების საერთო ტონს და სათაურები თითონ წერილების საერთო ტონთან არის შეფარდებული, ტექსტიდან არის აღებული.

პავლე ინგოროყვა

სარჩიმი

1. კატოვის პასუხად 7

პოლემიკა გაზეთ „კავკაზთან“

2. გაზეთი „კავკაზი“ და ქართველი ხალხი 17
3. ისევ გაზეთ „კავკაზის“ გამოლაშქრების გამო 21

წერილები და საგაზეთო შენიშვნები თბილისის ქალაქის გამგეობის მიმდინარე საქმეებზედ

4. ივლაბელების საქმე 27
5. საგაზეთო შენიშვნები თბილისის ქალაქის გამგეობის მიმდინარე საქმეებზედ 55
6. ქეთა ლაღალი 95

ჩვენი სოფელი და მისი ყოველდღიური საჭიროებანი

7. ჩვენი გლეხობა და ტყეებით სარგებლობის საქმე 197
8. სოფლის მოხელეთა არჩევანი 200
9. გლეხთა მამულების ვალში გაყიდვა 203
10. სოფლის უფროსის არჩევანი 206
11. სოფლის მმართველობის რეფორმის საკითხზე 210
12. სახასო გლეხთა მამულების გაყიდვა 228

პრესა და ცხოვრება

13. ქართული გაზეთის „ღროების“ რედაქტორის ივანე მაჩაბელის გა-
სამართლება 233
14. „დასავლეთის ეტიკეტი“ 236
15. „შინაურ საქმეთა“ გამო 241
16. გაზეთ „ივერიის“ მარცხი 250
17. საზოგადო საქმის მსახურთა სახელის დაცვისათვის 253

18. კრიტიკული აზრის უქონლობა	256
19. პრესა და პირადობა .	259
20. ყალბი და ნამდვილი . .	264
21. გაზეთ „მშაქის“ გამოხდომა	273
22. გაზეთი „მეურნე“ . . .	275
23. ირ გათეთრდება ყორანი	278
24. გიორგი თუმანოვისა და მისი ამქარის აზრები .	281

საგაზეთო წერილები და შენიშვნები სხვადასხვა საკითხებზე

25. ბათუმის პორტო-ფრანკოს გაუქმება	295
26. საქართველოდან და კავკასიიდან ჯარისკაცთა გაწვევის გამო . .	298
27. იმიგრაცია საქართველოდან	301
28. ათონის ქართული სავანის შესახებ	305
29. წოდებათა თანასწორობა	312
30. თვითმოქმედებისათვის	315
31. კვლად თვითმოქმედების შესახებ	319
32. სტატისტიკის საკითხებზე	321
33. თავად-აზნაურთა უქმობით ჩვენი მიწა-წყალის დაკარგვა . .	325
34. დედათა საქმის გამო	329
35. სამართალი და ზღვევა	337
36. ერობის საკითხი და დებუტატთა საკრებულო . .	339
37. უკანონოდ შობილთა უფლება	344

•

პავლე ინგოროყვა — სარედაქციო შენიშვნები .	353

მხატვრული რედაქტორი გ. გორდელაძე
ტექნიკური ან. ღვინიაშვილი
კორექტორი ნ. თავაძე

გადაეცა წარმოებას 8/VI-56 წ. ხელმოწერილია
დასაბეჭდად 13/V-57 წ. ანაწყოების ზომა 5,5X9.
ქაღალდის ზომა 84X108. ნაბეჭდი თაბახი
22,75. ტირაჟი 20.000. შეკვ. № 341.

ფასი 20 მან.

საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს
ფოთვარპოლიგრაფგამომცემლობის ბეჭდვითი სიტყვის
კომბინატი, თბილისი, მარჯანიშვილის ქ. 5.

*

Комбинат печати Главполиграфиздата
Министерства культуры Грузинской ССР.
Тбилиси, ул. Марджанишвили, 5

Илья Чавчавадзе
Полное собрание сочинений
Том VIII

(На грузинском языке)

Госиздат Грузинской ССР
Т б и л и с и
1 9 5 7